MITTEILUNGEN DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT
DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG
BAND CXLVIII

ЗАПИСКИ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

ТОМ CXLVIII

148

ПРАЦІ ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОЇ СЕКЦІЇ

ПІД РЕДАКЦІЄЮ
КИРИЛА СТУДИНСЬКОГО

ЛЬВІВ 1928

НАКЛАДОМ ТОВАРИСТВА

З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

MITTEILUNGEN DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT
DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG
BAND CXLVIII

ЗАПИСКИ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

ТОМ CXLVIII

ПРАЦІ ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОЇ СЕКЦІЇ

ПІД РЕДАКЦІЄЮ
КИРИЛА СТУДИНСЬКОГО

ЛЬВІВ 1928

НАКЛАДОМ ТОВАРИСТВА

З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

В ТРИДЦЯТІ РОКОВИНИ СМЕРТИ

ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША

(УМ. 2. II. 1897 РОКУ)

Зміст CXLVIII тому.

Inhalt des CXLVIII Bandes.

Куліш як редактор „Причепи“ Левицького.

Подав *М. Возняк.*

Коли стане відомим листування Панька Куліша й Івана Левицького з собою, тоді й можна буде вповні змалювати їх приязні особисті й літературні звязки. Завданням цих рядків є кинути трохи світла на ролю Куліша в тому часі, коли Іван Нечуй-Левицький переступав перші щаблі своєї літературної карієри.

Перші друковані писання Левицького побачили світ у львівській „Правді“ за 1868 р. З'явившись на світ 1 квітня 1867 р., „Правда“ виходила в тому році три рази, а в найближчому, 1868 р., чотирі рази на місяць. Для біографичного нарису Шенрока про Куліша ось як починав Левицький оповідання про свої відвідини Куліша: „Довідавшися, що Куліш і Білозерський перебувають на службі у Варшаві, я поїхав до Варшави й дав Кулішеві один із перших моїх творів на перегляд і пересилку до Галичини, в редакцію українського журналу „Правда“. В тому часі Куліш утратив посаду „директора духовних справ“ і був членом комісії для перекладання польських законів“[1]). З посади „директора духовних справ“ звільнено Куліша 29 (17) січня 1867 р., а 11 листопада (30 жовтня) тогож року його й зовсім увільнено від служби[2]). Левицький, що вчителював у сідлецькій гимназії, відвідав Куліша перед шкільними феріями, бо в звязку з відвідинами Левицького в Куліша оповів Омелян Огоновський у життєписі Левицького, що останній вибирався тоді в часі ферій на мандрівку по Росії. Користаючи з такого наміру Левицького, Куліш велів йому зайти в Петербурзі до Костомарова й забрати

[1]) В. Шенрокъ. П. А. Кулишъ. (Біографическій очеркъ.) (Кіевская Старина, т. LXXIV (1901). стор. 78).

[2]) Д. Дорошенко. П. Куліш. Його життя і літературно-громадська діяльність. Київ, 1918, стор. 40.

в нього його рукопис „Перваго періода козачества“[1]). В українському перекладі друкувався Кулішів „Первий період козацтва од його початку до ворогування з Ляхами“ в „Правді“ за 1868 р., почавши від першого числа (чч. 1—17 і 25—35). Таким робом початок знайомости Нечуя з Кулішем припадає на час перед мандрівкою Левицького по Росії, з якої привіз Кулішеві бажаний рукопис. Першим твором Нечуя, надрукованим у „Правді“ (в чч. 8—13 за 1868 р.), були „Дві московки“ й їх очевидно передав Левицький через Куліша для „Правди“ в часі своїх перших відвідин у нього. „Дві московки“ не мають дати, як і друге оповідання Левицького з тогож річника „Правди“ п. н. „Гориславська ніч або рибалка Панас Круть“ (чч. 23—26). За те мають зазначену дату дві розвідки Левицького, а саме „Світогляд українського народа в прикладі до сьогочасности“ (чч. 35—47) з датою: 1868 р. і критичний огляд двох драматичних творів („Мотря Кочубеївна“ Марка Онука й „Послідній кошовий запорожський Д. Старицького“ (чч. 29—32) з датою: 18-го червня 1868 р.

Та Кулішеві завдячував Левицький щось більше ніж впровадження себе в літературний світ. Доказ цього маємо в автографі Левицького першої половини „Причепи“, датованому „1868 року 13-го декабря“, а перехованому в архиві тов. „Просвіта“ у Львові. Це 90 листків 4^0, нумерованих, а властиво 89, бо одного (57) недостає. Цей частинний рукопис „Причепи“ показує, яку редакційну працю Куліша перейшла ця повість Левицького, заки побачила денне світло в „Правді“ за 1869 р. (чч. 12—46). А в тім Куліш до деякої міри називав Левицького навіть своїм учеником. Виряжаючи в дорогу буцім-то від редакції оповідання Дан. Медовника, себто Вс. Коховського, п. н. „Пан Комарчук“ у „Правді“ за 1870 р., стверджував Куліш, буцім-то „ні на кого не схоже писання сього автора ні кришечки так само, як і Нечуєве... При сій нагоді — стояло далі — скажемо, як то дивно вяжеться одно з одним там, де судила доля бути будущині словесній. Колись давно п. Куліш, їздивши та й ходивши пішки по Київщині, спізнавсь із розумним одним попом сільським. Опісля той піп збірав для п. Куліша між народом пісні, приказки, перекази і т. и. та й давав переписувати малому синкові, щоб посилати через пошту. Оцей же то синок, набравшись у народу смаку словесного, обявивсь тепер славним Нечуєм. І Медовник

[1]) Ом. Огоновський. Исторія литературы рускои. Ч. III, від. 1. Львів, 1891, стор. 577.

і Нечуй були в тій школі, що п. Куліш рає кожному писателеві до науки; добре вони виучували джерела словесні в творах самого народу і в його живій розмові. Се в їх обох усякому тямущому в прикмету"[1]).

Радіючи появою нового талановитого письменника, Куліш піддав „Причепу" Левицького пильній редакційній праці. Остання зробила сильне враження на Мелитона Бучинського, що в своєму листі з 15 березня 1872 р. до Михайла Драгоманова згадав, що Куліш, „рукопись »Причепи« etc. до друку уніформуючи, так помасакрував червоною коректою, що й жаль і страшно було дивитись"[2]).

В автографі Левицького справляв Куліш не тільки правопис і мову, але й перекресляв цілі речення або уступи, дописуючи замісць них свої над перекресленими рядками або на крисах рукопису. Коли-ж при першому зшитті рукопису обрізано декуди його дописки, Куліш написав олівцем на верхній сторінці білої окладинки, невврахованої в число нумерованих листків, із наголовком, переписаним рукою Куліша з відворотного боку окладинки, де виписаний епіграф із 109 псалма, ось що: „Одрізані странички поприкладуйте и поприписуйте, що одрізано". Далі Куліш подавав наголоси, яких не було в автографі, й навіть повизначував, які частини друкувати в поодиноких числах Правди, запримічуючи на тій же верхній сторінці окладинки олівцем: „Тут позначено, на які кусні треба ділити Нечуєве оповідання, а инше не можна ділити, бо попсуєцця штука. Дозиратимете, друже, щоб усі мої значки и поправки добре випечатано и викоректувано". Настоював Куліш на те, щоб при наведенні слів у розмовах дієвих осіб скрізь подавати знаки наведення, пишучи: „Такі кавики чи закаблучки всюди так як раз треба печатати. Нехай печатня придбає"[3]).

---

[1]) Правда, 1870, стор. 98.

[2]) М. Павлик. Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським 1871—1877. Львів, 1910. Стор. 106—7.

[3]) Що Куліш передавав кількома частинами рукопис „Причепи" до Правди, ствердження цього маємо в листах Наталя Вахнянина до Куліша. Пор. видання проф. К. Студинського, 1908, стор. 86, 92, 110—11, 116. Передавання частинами рукопису редакції Правди пояснює неповну послідовність правопису й самого Левицького й редактора „Причепи" — Куліша. А в тім часті питання й прохання Наталя Вахнянина, редактора „Правди", звернені до Куліша, щоб швидче присилав дальшу частину „Причепи", вказують на те, що Куліш мав причину не спішитися, а навпаки отягатись. А цю причину правдоподібно вичитуємо

Правопис Левицького не послідовний: багато помилок від неуважного писання, *е* і *є* уживане всуміш (напр. бувае), часто опускає дві точки над *е* і *є*, подані для зазначення їх читання як *ьо* і *йо*. Правопис Левицького переиначив Куліш на свій: у Лев. з під — у Кул. с під; аскетичних — аскетишних, панотцями — паноццями, затичці — затицці, дочці — доцці, з жінкою — ж жінкою, близчі — ближчі, Отче наш — Очче наш, низшоі — нижшоі, историчнёго — историшнёго, аристократичні — аристократишні, вічню — вішню, з червоними — ш червоними, зъідять — ззідять, понаїзджають — понаїжджають, пасічника — пасішника, юбці — юпці, світські — свіцькі, всчерть — вшчерть, счез — шчез, з широкими — ж широкими, скучно — скушно, девятьнадцятий — девятнадцятий, будьте — будте, візму — візьму, запорожська — запорозька, боязкою — боязькою, козачина — козащина, шкло — скло, звеніло — дзвеніло, залі — салі, пчілки — бжілки, паньсьтво й паньство — панство, товарищів — товаришів, білшому — більшому, опецка — опецька, янголом — янголем, коморах — коморях, вчать — вчять, потрапять — потраплять, зеленью — зеленню, людзький — людський, замість — замісь. Далі Куліш скасував у правописі Левицького *ъі*, напр. чорнъі очі, пишучи: „Оце Нечуй незнать що видумав — якесь середнє *и* між *и* и *і*; то ви всюди печатайте *і*, де в ёго написано *ъі*“. *И* на *і* переміняв Куліш у таких словах, як: гримне, навить, зб*и*рали, виб*и*раючи, розб*и*рала, наб*и*ралися, прич*и*пити, зач*и*пали, братику, привитались, грив*и*, профессори (прохвессорі),

---

з цих слів Куліша в листі до Володимира Барвінського: »С Нечуєвою повістю сталась така пригода. Як був я в Кракові і жив у 9 № Saskiego hotelu, то перед виїздом украдено в мене теку з папірами, а між ними була і Нечуєва повість. Скількі я ні писав з Венеції (бо тілько там огледівся) і з Відня, що дам 10 гульденів тому, хто верне папери, котрі мають важність для одного мене, — ніхто міні не відписав нічого; а посилав я листи і самому господареві hotelu, і його портерові, і ще одному пану. Тимчасом сповістив я Нечуя, що рукопись його згинула, і просив її наново переписати. Він же міні відповів, що переписувати ні з чого, а мусить написати наново. Недавно оце одержав я від його листа, в котрому сповіщає, що повість майже готова і що він сам її міні привезе, як приїде літом за границю. (Ів. Франко. Переписка Кулиша съ Володимиромъ Барвинскимъ въ первой половинѣ 1871 г. (Кіевская Старина, LXIII (1898), стор. 104). Лист не має року, тільки означений: 9 травня. У Кракові був Куліш на Йорданські свята 1868 р. До грудня був час Левицькому написати першу половину повісти, а другу обіцяв привезти сам, виїзджаючи за кордон 1869 р. Як що так, то згаданий лист Куліша походить із 1869 р.

сами, вісти, тільки, двичі, тричі, одначе „зачипити“ справив на „зачепити“. Навідворіт *и* замісць *і* ставив Куліш у таких словах, як: протод*і*яконів, Мар*і*ї, викарій, епархіи (епархиі), економ*і*ї, Библ*і*ї, кадр*і*лі, закіпав, здрав*і*ї, мусітиме, груші, Польщі, вечорі; „судіі“ справив Куліш на „судді“. Переміна *і* на *ъ* приходить у таких словах, як: Марія (*Кул.* Маръя), матеріяльній (*Кул.* матеръяльній). На місці *е* понаписував Куліш *и* в таких словах, як: втераючи, витерали, протерає, задераючи, печ*е*во й варево, чотері, а *е* на місці *и* в словах: н*и*т*и*чанки, диржачи, клинами (кленами), що нибудь, чого нибудь. *Е* на *і* справив Куліш у словах: тревоги, д*е*ггем, а *і* на е в слові: сімъя, сімъі. Частіше замінив Куліш *о* на і в словах: кор*о*в (140)[1]), дворня (159), зосталася (163), Пошли (179), гость (232), гостьми (184), м*о*сточки (221), обв*о*д (232), підбор*о*дочка (235), роск*о*шник (296), горці (311), Заходній (271). *О* на *у* перемінив Куліш у словах: закоштує, невиноватими, будовання, забудовання, шановання (вшанування, 323), *ё* на *ю* в слові: малёвання; навідворіт *у* на *о* справив Куліш у словах: двума, виг*у*дував і пружогом (151, 196, 230, 305). *О* на *е* справив Куліш у словах: кок*о*тно, католицьку (160), рожові (181, 296), рожовими (237), рожових (254), рожова (271), рожовою (296, 297) і рожовий (297), хоча й Левицький уживав зрідка „рожевий“. Заміна *а* в *о* приходить у словах: *А*дама, жадних (138). „Підти“ справив Куліш на „пійти“, а „хазяйнував“ на „хазяінував“. Букву *ф* у Левицького заступив Куліш через хв, напр. Федор — Хведор, скуфию, фоні, софи, фаетон, философія — хвилозохвия, або через *п*, напр. кафтан — каптан. *Т* між *с* і *л* перекреслив Куліш у словах: застланий, застланім, розістланому, розістлав, розістлавши, розістлала, розістланий, устлала, постлавши, постлала; „постлана“ (194) замінив Куліш на „що послана“. *Н* викинув Куліш у словах: просторних (219), просторнъі (224), просторноі (239).

Для милозвучности заступив Куліш підкреслене *в* через *у* в таких словах і висловах: підняв *в*гору (135), він *в*зяв, почав

[1]) В скобках зазначені сторони „Причепи“ львівського видання з 1872 р. „Повісті Ивана Нечуя“. Поодинокі сторінки окремого видання відповідають таким числам Правди: ч. 12 = стор. 131—145, ч. 13 = стор. 145—156, ч. 14 = стор. 156—169, ч. 15 = стор. 169—178, ч. 16 = стор. 178—191, ч. 17 = стор. 192—207, ч. 18 = стор. 207—224, ч. 19 = стор. 224—238, ч. 20 = стор. 238—255, ч. 21 = стор. 255—265, ч. 22 = стор. 265—273, ч. 23 = стор. 273—283, ч. 24 = стор. 283—293, ч. 25 = стор. 293—301, ч. 26—27 = стор. 301—327, ч. 28 = стор. 327—337.

*в*тягувати, графин *в*гору (137); варять *в* жнива (141); співають *в* пісні, святив *в*сі хати (142); пішов *в* другу, вливаючись *в* пляшку (144); Марш *в* перед (145); кумів *в* першу (146); ім *в* руки, аж *в*гору (147); соцьким *в* стан (148); він *в* свати (149); пузань *в* шлафроці (150); пірнув *в* темні (151); Втирив *в* руки (154); самовар *в* сінях (156); селян *в* свій (159); кулаком *в* груди (160); вмішувалась *в* народ, вмер *в* бідности (161); *в*війшли (162); *в* єго серці (163); вичитав *в* Вѣсті (165); Він *в*зяв, *в* світлиці (166); *в*сі, рід *в*весь (168); овечок *в* кошару (171); *В* гостину (172); *в* господі (173); всіх *в* столову (174); тут *в* хаті (175); *в* суботу (178); знав *в*сіх, *в*сіх дочок, *в*се (180); вступив *в* хату (182); як *в* двір *в*летів, *в* передню (183); кругом *в*сі (186); *в* танець, музик *в* велику (187); *в* хаті (189); заглядав *в* піч, знов *в*сі, *в*хопившись, *в* метелиці (191); Слуг *в* покоях (194); вертаючись *в* хату (196); висів *в*низ, *в* синю, На однім *в*згіръі (197); *в* далеку, там *в*сякого, *в* пору (198); як *в*весь (201); нам *в*двох (202); *в*сі гори, *в* веселъі (203); ій *в* роботі (207); *в*хопив (211); як *в* диму, як *в* чаду, як *в* тумані (213); *в* дорогу (214); *в*стало, *в* тиху (217); взявшись *в* бік, вступив *в* хати (219); ій *в*се (223); *в* саду (224); *в* руках, *в* кухню (225); *в*се одно (227); *в* ганку (228); вступив *в* ганок, влетів *в* хату (230); *в*право (231); князь *в* Варшаві (236); *в* словах (243); *в*друге (244); *в*весь, *в* вікно (246); *в* школі, *в* науці (247); *в* жупані (249); *в* школі (251); *в*хопив (255); *в*се, *в* собі, *в* грудях, *в*вечері, *в*ранці (256); *в* тяжкій (258); *в* классі, *в* люде, *в* великому (261); *в* старенькій, *в*війти (264); *в* всій, *в*весь повіт (265); *в*гору (266); *в* нашому, *в* сімъі, *в*весь (268); *в*сіх, *в* хату (274); *в* наше (276); як *в*сі, *в* сукню (278); *в*сім, *в* книжках (282); *в*томився, *в* холодку (283); *в*зирі (284); *в* постаті, *в* руки (286); *в*сеі (289); *в*сёго (294); *в* Польщі (295); *в*сім (296); *в*вечері, *в* театр (299); *в* зеленому (300); чогось *в*ставали (302); *В*сю (303); *в*вічі (307); *в*вечері, *в* чужу (310); сад *в* ёго (311); потъім *в*став (316); *в*стерегти, *в* свіжій (320); *в*мів (321); *в* зуби, *в*друге (322); *в* хату, *в*сякого (324); *в* синє (326).

Милозвучність подиктувала Кулішеві переміну *у* на *в* у словах: на Украіні (149, 150, 295, 321), по Украіні (161), на Украіну (295), у нас (150, 240), дуже убогі (169), упоралась (192), далі переміну *од* на *від* у висловах: од старих (169), од танців (188), нарешті заступлення *з* через *из* у висловах: з себе (158), з рідною (162), з своєю (167), з своєі (286), з пупъянка (170), з молодою (171), з вінчання (187), з милим (195), з руки (198), з рук (225), з ним (210), з великими (223), з сина (242), з Якимом (256),

з Зосею (269), з старшими (308), з жидами (316), з Евою (325). Належать сюди також Кулішеві форми: ийшли, ийшов, ийшла замісць форм Левицького: йшли (217), йшов (262), йшла (286). Сюдиж треба віднести оці випадки форми дієіменника на *-ти* замісць на *-ть* у Левицького: точить, чуть (144), верховодить (165), знать (189), продiлить (262), гулять (287), провадить (294), втратить (306), напустить (317), сповнить (321). Нарешті дієслівні форми з Кулішевим *-сь* замісць *-ся* Левицького: затряслася (135), полилася (138), перелилася (148), розлізлася, сповідався (161), зливалася, злучилося (162), зосталися (166), піднялася (179), причепурився (182), скотилася, потяглася (183), Вернулися, пустилася, потерлася (187), здавалася (190, 303), спинилася (194), сховався (230), втішалася (261), здалося (289).

Кінцеве *а* в формах 2 відм. змінив Куліш на *у* в оцих іменниках: ліса (150), світа (176, 298), сира (208), народа (225, 279, 301), престола (240), сліда (258), університета (260, 311), чина (260, 261, 312), цвіта (285), послідовно *я* на *ю*: вогня (187). 2 відм. мн. „паннів" (166, 178, 286, 288, 292, 301) справив Куліш на „панночок", „слезами" (281) на „слізми", а „Дві хати" (192) на „Дві хаті". На: жалкуватиме, гулятиму, вимагатиме — справив Куліш форми Левицького: буде жалкувати (176), я буду гуляти (303), буде вимагати (318), „Немає" (145) Левицького справив Куліш на „нема".

Низку слів Левицького заступив Куліш иншими. На відповідні форми від „канапа" змінив Куліш: сохві, сохви (131). сохвою (134), софі (156), софа (193). На „світлицю" замінив Куліш „хату": хаті (138), хати (224), хатах (224, 263, 297) — й „гостинну": гостиннъі (156), гостинна (170), гостинну (172). Замісць „кухні" волів Куліш „пекарню": до кухні (141, 178), в кухні (175, 194), кухня (192), „троянду" замісць „рожі": рожі (162), з рож (с трoянди, 182), з рожами (193), рожа (194, 227, 254), рож (224), рожу (254). У „гай" перемінив Куліш „ліс": лісом (197, 203), ліс (200), лісами (203), по лісу (204), лісі (205, 206), ліса (207) — й послідовно: лісові (203) — гаёві, лісовими (204) — гаёвими, лісовиків (238) — гаёвиків. Один із героїв повісти „Пшепшицький" вийшов із руки Куліша під назвою „Пшепшинський", так само „Пшепшицьківна" — „Пшепшинськівна" або „Пшепшинська"; крім того заступив Куліш „Пшепшицьких" (265) через „панночок Пшепшинських", „Пшепшицьківну" (268) через „панну Пшепшинську", а „Пшепшицьківні" (284, 288) через „панночки Пшепшинські". Кулішеве „увображення" заступило „фантазію" (136) Левицького.

„Хазяйство“ (133), „хазяін“ (144), „хазяйка“ (192) справив Куліш на: господарство, господарь, господиня, а „марами“ (181), „мара“ (267) на: мріями, мрія. „Мрамор“ (227, 237, 266, 297) Левицького поправив Куліш на „мармур“, а „мрамору“ (223) на „мармору“. Утворений від цього прикметник передав Куліш через „мармуровий“: мраморним (212), мраморними (297), або через „марморяний“: мраморнъі (216), мраморині (221). Вищі ступні: луччу (203), лучча (236) справив Куліш на: кращу, краща. Термін „русский“ передавав Куліш ось як: русске (163) — московське, русскій (164) — российський, русскими (164) — Россиянами, по руському (319) — по Московські. Через „московський“ передавав Куліш послідовно термін „великоруський“ Левицького: великоруську (244), Великоруські (244), Великоруська (244, 279), великоруськоі (245), великоруській (259), подібно: по великоруський (313) — по московські, хоча зразу справляв Куліш так: по архієрейський — по архиєрейській, по польський — по польській, по ляхівський — по ляхівській, по український — по украйській, по-дитячий — по-дитячій. „Похожий“ (143), „похожа“ (170) замінив Куліш на: схожий, схожа, а „других“ (188), „другими“ (268), „другому“ (311) на: инших, иншими, иншому. „Сёгодня“ (140, 279, 302, 303, 309) Куліш перемінив на „сёгодні“, а „нівроку“ (140, 142) на „не врóку“.

Куліш додав *и* перед висловами: за холодну воду (202), правують (213), вернулись (306), знайшлись (323), а викинув *и* в оцих випадках: и не нарікала (208), и мовчав (276); додав та перед висловами: жалкують (148), й заснув (156), ще раз (214), гречку (230), неприємно (234), в повазі (261), а викинув *та* в вислові: та не соромила (174). *Й* на *и* перемінив Куліш у таких випадках: й в вікнах (154), грунт й хати (160), а *и* на *й* в оцих: и дяки (132), и нами (165), піду и я (166). Додав *й* перед словами: важке (146), світло (181), а перемінив *й* на *та* в висловах: й хорошу (193), й лугами (195). Переміну *и* на *та* маємо в таких випадках: и Еву (165), и чорнобривців (188), и сріблі (194), и ясний (201), и пару (216), и зараз (320); переміну *и* на *та й* маємо в висловах: и не заіхав (229), и не вмів (282). *И* замінив Куліш на *а*: и дітям (173), а *а* на *и*: а знадвору (206). *Але* замінив Куліш на *та*: але крутими (203), але обминуло (213), але недогадливий (313), а додав *аж* перед словами: здивувався (190), поки (205). *В* додав Куліш перед 2 відм.: у носі гостя (137), чорноі роботи (296), в світлиці Лемішки (315); *у* перед 2 відм.: на очах матушки (168), в хатах о. Федора (175), в школі дяка

(244), з очей Рузі (308). На „що“ справив Куліш: котрі (178, 181, 195, 196, 198, 202, 203, 228, 230, 231, 235), котрого (182, 235), котра (182, 191, 193), котрий (205, 229, 233), котре (201, 222); з котрим (189) — що з ним, до котрих (228) — що до них. Довга низка є перемін. де в Левицького приходить *о* або *об* із 7 відм. Куліш поправляв на „*про те*“, де в Левицького було „*об тім*“ (148, 168, 178, 212, 245, 282, 316), на „*про що*“ — „*об чім*“ (291, 300, 301) й аналогично инші вислови: о хазяйстві, об урожаєві, о буряках, о робітниках (166) — про господарство, про врожай, про буряки, про робітників; об старшій дочці (167) — про старшу дочку; об чому и об кому (180) — про що и про кого; об високих багатих покоях (212) — про високі багаті покої; о багатих, родючих полях, садах (212) — про багаті, родючі поля, сади; об князеві (212) — про князя; о панській роскоші, об якомусь луччому життю (212) — про панську роскош, про якесь лучче життя; о всяких научніх річах, о професорах (257) — про всякі научні речі, про своіх профессорів; о деяких дивах натури, о блискавці, громові, дощі (281) — про деякі дива(х) натури, про блискавиці, про грім, про дощ; об чім путнъім (291) — про що путнє; об суknях та стрічках (291) — про сукні та стрічки; о паньстві, роскоші (296) — про панування, про роскіш; об звичайних визітових пустих речах (301) — про звичайні визітові пусті речі; о своій надіі (304) — про свою надію; о тобі (308) — про тебе; о щасті и благополучному житті (310) — про щастя и благополучне життя; об іх (312) — про іх; об домовині (317) — про домовину; о своіх покрадених конях (321) — про своі покрадені коні; об ділі (326) — про діло. Вислів „з минувшоі неділі“ (302, 303) поправив Куліш на „в неділю“.

Далі виказуються инші зміни, які поробив Куліш в автографі Левицького:

стор.	*Лев.*	*Кул.*
132	зазнав	памъятáв
„	з-під червоних губів	між чорвóними губáми
„	На голові в ёго росли	Гóлову ёмý вкривáли
„	на цілу голову;	по всій голові;
„	кругом голови,	кругом,
„	и священники	и попи
„	не приіде	ні приіде
„	єго слово веселе, розважаюче. И не один вечір був скучний, де не було о. Федора.	ёгó весéле слóво.
133	Єго шия така	Шúя в ёго булá такá

стор.	*Лев.*	*Кул.*
133	Волосся стояче було	Кучеря́ве волосся було́
„	характера	уда́чи
„	характерів.	іх уда́чи.
„	столики; коло однієі стіни	столики, а над ними вгорі — коси́нчики, с корнизом на книжки, на проскури и таке инше; коло стіни́
134	картинок,	карти́нок, у чо́рних узе́ньких рямках,
„	намалёваний на чималій картині козак-запорожець, в червоних чоботах, з довженними вусами, та чуприною. Він грав на бандурі, а далеко в перспективі лях з жидом вкупі висів причепляний до шибениці за ноги. Кінь стояв привъязаний до шибениці.	намалёваний олійними хва́рбами якийсь да́вній митрополит, у білому клобуці, черво́ний на виду и ввесь обвішаний черво́ними стрічка́ми, мов молоди́ця нами́стом.
„	поклавши голову	заки́нувши го́лову
„	лице	що́ки
„	великі стінні часи цокали	годи́нник на стіні цокав
135	промовив	промо́вив да́лі
136	краю, де ростуть лимони, морелі.	кра́ю.
„	Жовтий	Черво́но-жо́втий
137	випив другу чарку, потім третю, не заідаючи.	и ви́пив дру́гу ча́рку.
138	просив о. Федор.	проси́в о. Мойсей.
„	некурити!	некурити!« ка́же о. Мойсе́й.
139	кладовище. От-там спить сім дочок,	кладови́ще, а там спить у ме́не аж сім до́чок,
„	за дітьми,	за ме́ртвими дітьми́,
„	зо троє!	зо троє живи́х.
„	чогось тепер.	чогось!
„	умре!	умре́! Все таки́ буде ме́нше!
„	Ха, ха, ха! От-туди! думаю. Пропало те, що й радів!	Ха, ха, ха!«
„	Та вже знаєш, раз батька в лоб! Як думаю, так и говорю. А хіба-ж люде не так думають? В мене	Та вже неха́й хоч и гріх! У ме́не
140	Мойсей!	о́чче Мойсе́є!
141	на огороді,	на горо́ді,
142	о. Мойсей.	о. Мойсей!« ка́же о. Хведор.
„	пів дитини! Тільки доторкнуся до неі — то й ціла дитина!	пів дити́ни!
„	промовив о. Федор,	промовив він,

стор.	*Лев.*	*Кул.*
143	разом и другу чарку, не паскудь,	разом не смакуй!«
„	Випъеш чарку,	Випъеш,
„	ковтнув дві мухи зряду,	ковтну́в хильце́м, и тількі
„	підписаршего	підписа́ршого
„	господи якесь ледащо.	госпо́ди.
144	кафтана	ряси
„	та так	да так
„	витяг знову и поставив	ви́тяг и поста́вив
145	Об чім у нас була річ?	»Об чім пак ми булй розговори́лись?«
147	Не завдавать же	Не завдава́ти ж
148	За дві слові! — А скільки то було б хур за слів десять! Ха, ха, ха!	За дві сло́ві!«
„	про благочинного сзященника	про благочи́нного
„	свиню. Чи було воно так, чи й ні, хто ёго відає!	свиню́.
149	углах дома.	рога́х до́ма.
150	робили. Спину ім не було,	робили; не було́ ім упи́ну«,
„	навстоячки, бо не дуже легко...	навсто́ячки«.

Між »по-маленьку« й »От-же« Куліш перекреслив ось що:

151 Вставаймо кажу, пані! Иди, сину, гукаю на лёкая, та вирятуй мене й пана звідсіль, бо єй-богу сам не підіймуся! Повилазили якось, и посідали на простих стільцях.

стор.	*Лев.*	*Кул.*
152	місці. Горілки було мабуть з пів барильця.	місці.
„	— Ого-го! крикнув о. Мойсей. велію!	велію!« ка́же о. Мойсе́й.
„	тільки зпів барильця,	тільки на дні,
„	Нічого!	»Дарма́!
„	гедзя з шклянки.	ге́дза с стакана́.
„	кляссах вчитця.	кля́ссах.
153	Наші монахи-началники	На́ші ченці-нача́лники
„	під цифрою,	під цихви́рою,
154	доплів	доплив
„	Помъянемо	Помъянімо
„	слави, нашоі веселоі молодости.	сла́ви, на́ших весе́лих молодо́щів«.
„	свою молодість,	своі молодощі,

Між »частування« й »Але дивись« перекреслив Куліш оцей довший уступ:

— Чи завів ти, о. Федор в себе сільську школу? спитав о Мойсей, неодриваючи рота од шклянки. Я не знаю, що вже

й робити! Шлють та й шлють од митрополіта приказ, що б була школа.....

— А я завів школу тільки на папері!.. одказав о. Федор. Пишуть та й пишуть, що б була школа, неначе завести школу так легко, як пирогів напекти. Та ще пишуть: „одкривай школу хоч в своіх хатах"! А де я ii заведу? В мене сімья, в мене хазяйство, в мене зайвого місця не знайдеш в цілому домові. Хотів я зібрати з громади кілька карбованців, що б поставити школу и найняти вчителя. Вговорював я, вговорював, та й годі сказав! Люде кажуть, що вони платять великі подати, и на волость, и на писаря, и на голову, и подушне, и за землі, и підводи ставлять и ще б то й на школу! Воно, бач, и правда, а все таки я винен, що немає школи.

— А тут чую, приізджають оглядати вже мою школу, ту що немає. От, — тепер буде думаю закуска од митрополіта! Я послав по селу, позбірав де хто був пісьменний, велів позабірати всіх лобурів, старців и старчиків, всіх, які читають акафисти й псалтирь на памьять по ярмарках.

— Зібрав іх та й кажу: „цітьте ж, біс вашому батькові, не просіть милостини, як увійде пан в школу, а як дасть псалтир в руки, то так й качайте „Блаженного мужа".

Тільки, що вступило єго В...ство в школу, а крайній старець не втерпів: „Подайте милостину Христа ради! Господа и благодітеля!" Я єму тиць кулаком в зуби, він и замовк... Це ваша школа, питає він? Це, кажу.

— Чого ж школярі такі великі, питає він.

— Бо повиростали, кажу.

— Чого ж вони покалічені!

— Тим, кажу, що граюцця, пеські школярі, звичайне як хлопці, а граючись покалічили один одного. А сам на силу держусь! От-от зарегочусь.

Здвигнув плечима урядник, та й пішов з школи. — Коли це недавно шлють міні комилавку за школу, за „народное образованіе". Кличу я дяка; візьми кажу, голубчику, оцю комилавку и бери собі школу! Ч и й о б і д, а с т а р ц я м к л о п і т. Зверху гонять, грошей не дають на школи, громади не присилуєш, а виходить, що о. Федор винен. Воно так и сам я вчився, як мокре[1]) горить, а тут ще треба вчити самому, и попереду школу заводити на свої гроші.

---

[1]) В рукоп. морке.

— Будьте здорові! За здоровья моїх сліпих та кривих школярів. Ха! ха! ха!

стор.	*Лев.*	*Кул.*
154	о. Мойсей! вже	о. Мойсей! кри́кне о. Хве́дор: „вже
155	архиерей! Ха! ха! ха!	архиерей!«
„	губернських	епархияльних
156	одказав о. Мойсей.	дода́в о. Мойсе́й.
157	губки теребить,	носо́к набиває,
„	красою, якої трудно й пошукати. И під старість	пи́шною красо́ю. И тепе́р ще
158	и позіхнувши в один черк промовив:	и промо́вив:
„	назустріч комусь.	кому́сь назу́стріч.
159	наш писар Серединський з поміщиком Хоцінським.	наш Серединський ис Хоцінським“.
„	Писар Серединський,	Серединський,
„	фамилія,	прізвище,
„	собаку, а швидко потім за другу якусь дуже дорогу собаку він виміняв в того пана цілісіньке село!!!	собаку.
160	Через рік тільки вже	Упли́в рік, и вже
161	котрої й досі є доволі	що й досі її доволі
„	до-живоття.	в до-живо́ття.
„	в канцеляріях русских.	в моско́вських канцеляріях.
„	свою віру	свою кателицьку віру
„	бідним сиротою.	сиро́тою.
„	дотерпів всякого лиха.	прийня́в дово́лі вся́кого ли́ха.
„	дивився однаково як на католицьку, так и грецьку віру.	вважа́в за одна́кові обідві віри.
162	живого життя.	життя́.
„	з хазяінами, а щоки поодвисали и лежали аж на желетці.	из господаре́м, очи́ма позира́в зго́рда, попансьќій, як звикли позира́ти в нас на Вкраїні Ляхи́, навіть и тоді, як ле́стяцця до чоловіка.

Далі перекреслив Куліш оцей текст:

Погляд у его був панський, ляхівський, котрим він наче загадував на панщину, на кому тільки він зупинявся. Гордістю[1]) блищать найчастіше чорні очі, ласкою, наче по душі гладять, сині як небо очі, ясні й тихі. Пан Хоцінський зумів своім навить сірим, оливъяним польським очам наддати такої пихи, що було як на кого гляне, наче пъятака дасть.

[1]) В рукоп. Гогрістю.

Одсапував пан Хоцінський, державчи себе обома руками за живіт. А живіт ёму аж висів з канапи, та ще такий чудний, якого рідко трапицця бачити між панськими животами; не круглий, як гарбуз, а ширший, ніж ввесь пан Хоцінський, и довший, як ширший, аж звісився на ноги и заслонив іх трохи. Здавалось, неначе він обгорнувся периною та щей перетяг ії вірёвкою вздовж по самій середині, розділивши на дві половини.

стор.	*Лев.*	*Кул.*
162	кроз лице	проз лице
„	Єго хороше лице було облите бляском блізько проміння. В тім бляску	У тому́ золо́тому па́смі
„	В лиці его не була страчена	Ще не зни́кла
163	паңок	ще пано́к
„	страсти.	при́надки.
»	грубими,	жорстки́ми,
„	Вся мова виходила дуже туга и груба.	Уся мо́ва ёго була яка́сь туга́, лемехува́та.
„	и ваше. Ха, ха, ха!	и ва́ше“.
164	Всі засміялись.	Усі всміхну́лись.
„	А ваше здоровъя! спитав о. Федор, здаецця насилу носите?	Зда́ецця наси́лу но́сите?“ додав о Хведо́р.
„	Газета видаваема в Петербурзі п. Скарятіним.	Газету сю видає в Петербурзі п. Скарятін.
165	в селах,	по се́лах,

Після „мужика́ми“ Куліш перекреслив ці два речення:

— А хто б свині пас, як би всі були панами?

— А пани! Одрізав о. Хведор. Всі засміялись.

„	— Смішки смішками, а що	Що
166	Подали по шклянці чаю.	Подали́ ча́ю.
„	старечу розмову.	політи́шню розмо́ву.
167	не бажаю	не ми́слю
168	за світського, не за духовного.	за свіцького!
„	А хіба ж	Хіба́ ж
„	церкви. Та то за всі голови! Але	це́ркви. Але
169	себе заспокоіла.	тро́хи заспо́коілась.
„	не обзолотилаб?	не обзолотила?
„	промовила	промовля́ла
171	як хлопчик.	на́че той молоди́к на не́бі.
„	як раз, як у хлопчика,	мов у хло́пчика,
172	по своему характерові	по своій уда́чі
„	одягнута	одя́гнена

стор.	*Лев.*	*Кул.*
172	руки.	рукú, бо при лю́дях Ляхú не дають рукú цілувати.
„	вона посунецця	посу́нецця
„	більше важности, од чого его живіт страшено випнувся вперед.	більше пова́ги; ёго живіт страше́нно вúпнувсь як здорове́нний гарбу́з, що úноді напродúво вро́дить у горо́ді між ме́ншими.
174	хотять світ занапастити,	хо́чуть світ завъяза́ти,
„	виходила заміж	вихо́дила
175	з здивуванням.	здивува́вшись.
176	батько!	оте́ць-ма́ти!
„	Воріт	»То що́ ж? Воріт
177	Не подивують,	Не здиву́ють,
179	тревожнъість ёго душі,	тріво́гу,
„	и з страхом звернули широко одслонянъі очі на перелякане лице о. Федора.	мов поніміли.
„	минувшого тижня.	того́ тúжня.
180	звідкіль	шúроко
„	про мійске духовеньство.	про краёве́ духове́нство.
„	уявити	зміркува́ти
„	о. Федора, котрого	о. Хве́дора; а ёго
„	над ним	ж Жидів.
181	не зазнала	не зна́ла
„	переверну віру.	поламаю віру.
„	молилася	молúлась вона́
182	букети зеленого мирту.	буке́ти з зеле́ного мúрту.
„	фигурами и був похожий на велике ліжко з дуже вибитими перинами закритими одівалом. Хазяін вбрався в найширшу	квітка́ми и здава́всь велúким ліжком під одя́галом. Господа́рь убравсь у найшúршу
183	звичай каже	звúчай велúть
„	Коли тут	Аж ось
„	приїздним.	гостя́м.
184	з фасоном минувшого віку,	старосвіцькими,
„	похожі на ковчег Ноів, або просто на мужичу скриню.	схо́жі на колішча́ту скрúню.
„	объятия и поцілунки хто ёго знае и од кого.	обіймання и цілування хто ёго́ знає й від ко́го.
„	для вечері?	на вече́рю?«
„	забити	вбити
185	зарізати	заруба́ти
„	Не хотів	Не хотів я
186	чоло з високими бровами	чоло́.
„	присилували	присилувано
187	пекучі слёзи, котрі	ті пеку́чі слёзи, що

стор.	*Лев.*	*Кул.*
187	ликали чай.	напили́сь ча́ю.
188	іх помужичий калиною,	іх кали́ною,
„	котру вони робили	робили вони ії
„	в себе хата	в се́бе
„	стекла	шибки
„	весела молодъість,	весе́ла моло́діж (sic),
190	крикнули ура.	кри́кнули уру́.
„	о. Федора. Хазяйки	о. Хве́дора!« промо́вив він. »Хазяйки́
192	а молода сільська хазяйка	а молода́
„	досвідчуючимся	допитливим
„	й бідно.	й убо́го.
193	старіша скриня	старосвіцька скри́ня
„	про якого вона читала	або чита́ла

Перед »Роблю« перекреслив Куліш оце речення:

Нужда то великий вчитель помірности!

„	дальше ії думка,	да́лі ду́мка ії,
194	котру я не готувала	що не я готува́ла
„	що я не робила своіми руками,	що я не я (sic) своіми руками вчиня́ла,
„	красиві	га́рні,
195	в котрому вона сидить	а в хваєто́ні сиди́ть вона́
„	лапами,	ного́ми,

Після »пожи́ви« Куліш перекреслив одно речення:

Візок був похож на старе ростріпане помело.

196	вклала пасмо	взяла́ па́смо
197	не зстрівся	не зустрівся
198	Боже-ж мій милий!	Бо́же-ж мій!

По »обнімаючи ії« Куліш перекреслив ось що:

200 — Чом не сядеш коло мене? Чом не поцілуеш мене? Чи не жі(н)ка ж я тобі, чи не люба я тобі?

— Кров з молоком ти моя жінка! промовив він, сідаючи коло неі.

200	ходячи, за тобою тужачи!	ходячи.
„	саму молоду.	саму́.
201	Що-ж?	»Що-ж ти ду́мала?«
	И дійшла я	»Ду́мала я бага́то, и дійшла
„	здаецця одібрала	мов одібра́ла
202	и аксамит,	та в аксами́т,
„	людей	людям
203	думи	в іх ду́ми
„	вражою	ворожою
„	злиденськими рука́ми	рука́ми

стор.	*Лев.*	*Кул.*
203	вода, та тривка кров нашоі землі,	водá,
204	зелені луги, що сумно шумлять на могилах минувшого, що породили в українській душі тіі пісні, думи — гіркий жаль за минувшим.	наші »темні луги«, що так лю́бо ви́співано іх у пісня́х.
„	червонъі ночи.	но́чи.
205	кінчався	кінчи́вся
„	управляна	управлена
„	безоднёю,	безо́днею,
„	червонъі губи тіні знизу	черво́ні устá, з води́
„	и своею легкостю навить не ввігнули світлого вершка води.	и, леге́сенькі, нáвить не ввігну́ли води́ під собо́ю.
206	— Тобі, серце, тільки в думці коноплі, та кури, та гуси... хазяйко моя мила. — Бо я родилась и зросла на селі, не між панами. От тут би я и вік звікувала и булаб до смерти щаслива.	Байдуже́ міні про пáнські будинки; тут би я и вік звікувáла.
„	згасало	вже згасáло,
207	Наближились вони до ставка,	Як набли́жились до ставкá,

Дальший рукописний текст Левицького такий:

Можна було себе запевнити, що жадне цікаве око стороннёго свідка не дивилось на іх збоку. На дворі було тихо, як в вусі.

— Скупаймось Ганю от-тут під вербою, на пісочку.

— Про мене, сказала вона стиха. Пізній вечір сховав од очей чоловіка румьянці на щоках.

Через годину, як русалка, як богиня того ставу хлюпалась вона тихо в воді. Повер(х) води плавала тільки іі голова с повною шиєю, з круглими, як яблука плечима, білими, як груди лебідя. А між лозами на березі під вербою білів Ясь прямий, як стріла з хитким станом, мов виточений з мрамору, во всій красі молодого мужнего тіла. Під покрівлею ночі стояв він мов та біла статуя над тихою водою. Яснъі зорі з неба залицялися на єго, а зелений лист гнучкоі верби не втерпів, щоб не обліпити єго мокрого тіла, не обняти єго навкру(г) гіллям.

— Опізнились ми, загулялись ми, хазяіне, промовила перегодя Ганя, опираючись на Ясеву руку. Очі моі злипаюцця від сна, тихий вітерець од ставка лоскоче мене по лиці и наводить

сон на мене. Так спати хочу, насилу йду. От-от упаду на траву, та й засну!

— Падай, а тебе вовки ззъідять в ночі, жартував він з нею, мов з дитиною.

Сон наполягав після купання на іх обох, той сон сільський, міцний, що підтинає ноги, звъязує повіки як руками, клонить голову додолу, як тільки не встережесся, а навпослі обійме тебе и задушить тебе, як милий — наймилнший в своіх обіймах, де навить чуєш, як засипаеш, як розливає він якусь роскіш по тілі втомляному або роботою, або збитками жизні. Нема в світі милнішого, як сон, каже сільська приказка.

Прийшли до дому. Наймичка подавала вечерю, а Ганя сама накривала стіл. И довго після того, сидячи за вечерєю, балакали вони, поглядаючи в одчиняне вікно, де було видко и яр и червонувате небо и темний шпиль над ставочком.

Цей текст Куліш місцями цілком перекреслив, а місцями ось що написав:

Дóма нáймичка вже наготóвила ім вечéрю. Після вечéри підлестúвсь до них мóвчки сон, той сон сільськúй, міцнúй, що й не снить чоловікові нічóго, а обійме тебе всёгó, мов мáти дитúну та й не вúпустить, пóки не відпочúнеш од робóти, од усякого клóпоту, од усякого гóря и щáстя.

стор.	*Лев.*	*Кул.*
207	гляділи	доглядáли
„	з плачем	плáчучи
„	Одному Ясеві	Ясеві

По „Украіна“ Куліш перекреслив ось що:

„ Єму було все одно, як тим бродячим дітям израіля! Він навить слези не пустив, бо був странником чужим на нашій землі.

208	на вид	на зразóк
„	не обзаведецця ні хазяйством, ні птицею, ні худобою.	не надбáе ні хазяйства, ні птиці, ні худоби.
209	часть	частúна
„	в економський тік.	на еконóмський тік.
„	слів.	словéць.
210	переступив він	переступúв
„	запримітила	постереглá

Далі Куліш перекреслив ось що:

— Що-ж там таке? спитала Ганя.

— Не скажу.

— Скажіть бо, пані Хоцінський! просила Ганя.

— Ба, не скажу! Нехай кортить! Хіба поцілуете мене, тоді скажу.

Ганя вважала ёго за старого чоловіка, ставила ёго нарівні з своім батьком, але, все таки, лице іі спахнуло червоним полумъям.

— Добре! промовила вона, тільки скажить.

Пан Хоцінський прихилив іі голову до себе и по батьківський поцілував іі в лоб, хоча очі его засвітились зовсім не батьківським вогнем.

Замісць цього тексту написав Куліш це:

Га́ня так и замо́вкла: се́рце в іі я́кось чу́дно заколоти́лось, мов що недо́бре віщува́ло. Тим ча́сом вона́ ніби й зраділа, що па́нство таки́ наблй́жилось до не́і.

211 *Після „Камъяного“ знов перекреслив Куліш такі слова:*

— Взяла б оце та й повірила вам! Не вперве жартуете, промовила Ганя, а серце іі незвичайно затремтіло в грудях.

— Воля ваша! вірте, не вірте, аби я вам сказав. Нехай же вас запевнить в тому ваш чоловік. От и він. За вовка промовка, а вовк в хату.

стор.	*Лев.*	*Кул.*
211	Одчинились двері.	Тут са́ме відчини́лись двері.
"	що до ёго належалось.	що було́ ёго́ на́дбаним.

Після »ёго щоки« Куліш дописав таке:

" а по́тім поцілував Хоцінського в плече́ и ни́жче плеча в рука́в.

стор.	*Лев.*	*Кул.*
"	про багате місце	про кори́стний уря́д
212	об тому домові,	про той буди́нок,
"	православну	благочести́ву
"	пришиблений	приборканий
"	як суха губка всисав в себе слова свого благодітеля, розогрівав свою фантазію	молодий ко́бчик зори́в очи́ма, слу́хаючи ре́чі свого благодітеля, втіша́в сиріцьке се́рце
213	а его обділило бідностю, сиріцтвом, чорною працею.	а ёму поки́нуло бідність, сиріцтво, чо́рну пра́цю.
"	пробуркав в ёму завиток гордости своім родом, похвальбу своім паньством, той завиток,	розбу́ркав у ёму гордість своім родом; пиша́ння своім па́ньством, ту го́рдість, те пиша́ння,
"	але	от же
"	в его серці инстинкт щиро польський, обмалювати его	в ёго се́рці инсти́нкт щи́ро По́льський, що взявсь из до́вгого

стор.	*Лев.*	*Кул.*
	приманяючими хварбами золотого маріння.	панува́ння над пригніченими и пряму́є до тако́го панува́ння над усім нешляхе́цьким.
213	як в чаду.	як у чаду́. Мов які ча́рі розлива́ли вони вдвох кругом не́і.
214	Щастя, як те ледащо, блукає по світу. Куди схоче, туди заверне. — Ні, моя це, серце, доля! Поки я сам жив, доти бідував. Ти, моя хазяйко, мене обшила и обмила. Це ти, моє золото, приманила долю до нашоі хати!	Щастя блука́є сліпе по світу. »Ні, се ти, мое́ зо́лото, примани́ла до́лю до на́шої ха́ти! Поки я сам жив, поти бідував. Ти, моя хазя́йко, мене́ обши́ла и обми́ла.«
„	пісьмо	лист
215	багато гармідеру,	дово́лі добра́,
216	недуже любить він и щасливих. Мабуть щастя милніше од сна!	не приступає ж и до щасли́вих.
217	неясних, добре неомежованих	неясних,

Далі приходить оця цитата з Шевченка, яку перекреслив Куліш:

Цвітуть сади, біліють хати,
А на горі стоять палати,
Неначе диво.........
Веселі здалека палати!
Бодай ви терном поросли!
Що-б люде й сліду не найшли,
Щоб и не знали, де й шукати,

як каже наш Шевченко.

217	А той самий шпиль	Той шпиль
„	на острівці, по котрому	на острівці. а через острів́ець
„	між двома боками	по під бока́ми
„	плаваючого	плавно́го
„	фантастичні	кунштовні
218	квартира.	осе́ля«.
„	стінами саду.	садови́м му́ром.
220	не бачила тільки хат и покоів	не ба́чила, скількі поко́ів
„	просторних дуже хатах.	та дуже просторих світли́цях.
„	до кутка буде доброі пiвверстви.	до кутка́ цілі го́ні!«
„	боки. Не дурно ж я с панъів.	боки«.
„	и удавав панську міну, закотивши голову на спину.	мов справде́шній панюга́.

стор.	*Лев.*	*Кул.*
220	оговтувалась з своім новим станом, оглядала	ого́втувалась, огляда́ла
„	хазяйки, на погляд що-денноі потреби й нужди. Тъі канапи, софи, крісла, котрими були закиданъі хати, аби тільки кутки	хазя́йки. Ті кана́пи, крісла, котри́ми були́ заста́влені світли́ці, щоб кутки́
„	булоб вольно,	було́б місце.
„	котре б розвернулось	що розверну́лось би

Далі йде ось що в Левицького:

На другий день Серединський лагодився з жінкой йти до князя з визітом. Ганя наділа чорну шовкову сукню, саму найдорожчу и найкращу, накинула на голову убір новісінький, недавно купляний, на спині чорну шовкову мантіль. Іі лице повне й свіже здавалося ще свіжішим и білішим. Перший раз на віку Ганя так довго вбіралася перед дзеркалом и вийшла в гостинну.

— Хороша ти Ганю в цій сукні, та все таки чогось не похожа на щиру пані, промовив Ясь, оглядаючи жінку. И сам не знаю, в чому недостача. Піди [1]) або причепись краще, або що.

— От и недостача в міні знайшлася! А попереду й небуло.

— То було попереду, а тепер ми йдемо в гості до князя. Ти тепер велика пані.

— Господи! яка велика, промовила Ганя, осміхаючись до свого свіжого як калина лиця, котре виглядало з золотих рям високого дзеркала. Ну дивись! Вже поправила, промовила вона до Яся весело, обертаючись перед дзеркалом. Чи тепер похожа на велику пані?

— Ти серце придивлялась би лучче до панъів, як вони вбираюцця.

— Добре, добре! буду, аби догодити тобі.

Підъіхали вони під ворота башні вже управительськими скарбовими хорошими кіньми и пішки ввійшли в сад.

До перших слів цього тексту дописав Куліш свій текст, а решту перекреслив. Неперекреслений текст оцей:

На дру́гий день Середінський нала́годився йти до кня́зя показа́тись ёго, мовля́ли, світлості, поблагослови́тись на господа́рство, на панува́ння над ёго до́брами. Та ска́зано ёму́, що князь приймає тількі почавши від два́надцятоі годи́ни. Поки та годи́на набли́жицця, повів Середінський свою молоду́ жінку огле́діти той рай, що сияв на сонці круго́м кня́жоі осе́лі.

---

[1]) В рукоп. Піде.

стор.	*Лев.*	*Кул.*
221	саду	ра́ю
„	штучнъість.	вига́дливість.
„	були роскиданъы	булй вонй роскиданъі
„	по дереву літали	по зеле́ному, рівне́сенько стри́женому де́рну похожа́ли
„	По зеленій траві	Тут же
222	На темних скелях	На скелях
„	роскидані	поста́вляні

По „гнїздами“ перекреслив Кулїш ось що:

Коло палацу на горі грало сорок душ музик, и веселъі чудові голоси италіянських композиторів розлягалися поміж скелями, неслися на українські поля, огороди, сплітуючись з смутними, хоч також чудовими мелодіями пісень наших сільських дівчат и хлопців на левадах и огородах.

222	рушити, навить грати на всяких инструментах, як було колись в старому Римові.	ру́шити з місця.

Далї написав Кулїш таке: „Дивуючись, не шчу́лась Ганя, як уплило дві години, та Ясь як раз у свій час привів ії додому и пійшов сам до князя“ *замісць оцього довшого тексту Левицького, перекресленого рукою Кулїша:*

Довго Ганя ходила з Ясем по саду, як зачарована. Невидана роскіш в тому саду, нечуване дзveніння музик що лилося з гори, ніби з неба, зливалося з своєю ж луною внизу під деревом, під скелями, — все те здавалося ій чарами, маною, о якій росказують в казках. И як вони почали виходити до палацу по камъяних східцях, обставляних столітниками, кактусами и всяким кучерявим зіллям, як вони підступили до палацу кругом обставляного купами цвітучих вазонків, Ганя злякалась.

— Ой не піду я сюди! Йди ти сам. Я ніколи не була в великих панъів, и ступить не вмітиму, промовила вона. Ій здавалось, що коло дверей палацу кинуцця на неі прикованъі льви, ведмеді, страшнъі звірі, як от росказують в казках.

Ступили вони на мраморнъі східці ганку[1]), далеко кращого й багаччого ніж люба найкраща сільська церква. Потім пішли галлереєю, усланою дорогими килімами, обставляну квітками. Високий чорнявий швайцар зашитий в срібло й злото одчинив ім двері. Ганя не йшла, а тяглася вже за рукою Яся и сам Ясь давно вже стратив смілость.

---

[1]) В рукоп: ганду.

Перейшли вони кільки дуже хороших хат и вступили в велику залю в два этажі з скляною стелею. По під стінами, поза колонами стояли статуі як живі. Над кожною розстилало гілля лимонне, опелсинове або пальмове здорове дерево. В один ряд вікон другого этажа виглядав цілий ліс дерева з хатнёі оранжереі. Дуже ясний світ падаючий зверху, синє небо над головами в залі, високі як надвірні дерева, незвичайна д(о)вжина й ширина зали — все те здалося ім якимсь инчим миром, наче вони вступили в другий зачарований світ.

Знов перевели іх через довгий ряд покоів роскішних, з чудовою мебілью, з дзеркалами на всю стіну и привели в кабінет князя.

Не дуже великий кабінет князя займав самий куток палацу трохи закругляний. Князь сидів коло самовара з якоюсь петербургскою грапинею и встав до іх на зустріч, привитався до іх дуже ласкаво и посадив коло себе Ганю. Ясь сів проти староі грапині, котра зразу вперла своі кислъі очі в єго чудове, молоде лице.

Князь був чоловік в літах. По его свіжому як яблуко лицю видко було, що его сива голова не дуже працювала на своему віку, а по чорним блискучим очам, котріх він не зводив з ганіного лиця можна було бачити, що жіноча краса не стратила для его смаку.

— Як же вам сподобалося наше Камъяне? спитав він Ганю.

— Господи, яке хороше! Я и зроду нічого кращого не бачила, одвітувала Ганя щиро й прямо.

— Чи гуляли в саду? спитав знову князь.

— Були скрізь. Обходили трохи не ввесь сад! У вас в саду так гарно, так гарно! Чудо як гарно!

— Мабуть не скрізь обходили, бо мого саду буде верстов на пъять, промовив князь, очевидячки хвалячись своім садом.

Ясь зирнув не дуже привітно на Ганю, але стара грапиня опанувала над ним и одвернула его ввагу од Гані розпочавши оповідання про Петербург. Ясь слухав іі ушима, а ёго очі бігали по мраморних стінах, по широкому золоченому корнизові, по мьяких турецьких софах окритих дорогим малиновим венецийським оксамитом, по срібному великому самоварові и дорогій чайній посуді, котра горіла як жар під позолотою проміня сонця. Єго думки впивались роскішю, що була розлита скрізь навкруги єго, здаєця в самім пахучім[1]) повітрі, котре він втя-

[1]) В рукоп. пачухім.

гував в себе з ароматом дорогого чаю. Він слухав грапиню и не чув іі слів.

Після чаю князь просив вибачення за княгиню, котра не могла вийти до гостей, бо трохи була недужа и давши Гані руку, повів гуляти в сад. Стара грапиня вчепилася до Яся и лепетала щось так дрібно, аж іі одвислъі бліді щоки тремтіли и гойдалися, неначе от-от хотіли злізти з лиця и зсунутись на землю.

Тихо посувалися вони через покоі. В великому на всю стіну дзеркалі Ясь побачив одбит двох пар церемон(н)о ступаючих, свою Ганю під руку з князем и самого себе поруч з столичною великою панією. Серце его затремтіло невідомим чуттям. З великою приємностю застановились его очі на своій красивій постаті, котра посувалась в дзеркалі між оксамитовими завісами, між дорогими канапами, між блискучими здоровими вікнами, куди заглядали цілісінькі гори вазонъів уквічаних квітками.

Тихо пішли вони по саду до самоі води по широкій доріжці обсаженій оргинією саме в цвіту.

Далі знов Куліш дописав кілька своїх речень, але вони не заховалися в рукописі, тільки в друкованім тексті:

Не до́вго гости́вся Ясь на поко́ях кня́жих: одну хвили́ночку. Він знав па́нський звича́й, що не велів одбува́ти до́вгих визи́т. Княги́ня була́ дуже привітна́: розмовля́ла, усміха́лась, а князь не йно провів верта́ючих домів до сіне́й пала́ти, але́ геть дале́ко у сад по широкій доріжці, обса́дженій оргиніею саме́ в цвіту.

стор.	*Лев.*	*Кул.*
223	Вернулися вони до дому. Переходя свої великі хати, Ясь насупився. Найлучча его хата була може трохи краща од прихожоі князя. Після тривного обіда, звареного зручними руками кухаря, Ясь, сидячи на софі, промовив до Гані:	Вернувся Ясь до жінки весе́лий, роска́зував, яки́й князь був до ёго ласка́вий, яка́ ввічлива ёго княги́ня; да́лі чого́сь насу́пився, помо́вчав, и промо́вив до Га́ні:
„	на квітки, що тобі дав князь та й думки не зможу одірвати од палацу, де ми недавно були.	на на́ше нове́ житло́, а перед очи́ма в мене князькі світли́ці. Там, Га́ню, прихо́жа кра́ща від на́шоі гостинноі.
„	сон. Памьятаеш,	сон, таке́ я там ба́чив! А памьята́еш,
„	.будемо сидіти	жи́тимемо
„	и зазнав	на́че зазна́в
„	А та пані, що за любъязна, хоч столична!	А ёго́ княги́ня!

стор.	*Лев.*	*Кул.*
223	зо мною.	зо мною, дарма що велика́ пані.

По „ще гарна“ дописав Куліш оце речення:

Ото́ вона́ сиділа на балко́ні, як ми йшли мимо пала́цу.

стор.	*Лев.*	*Кул.*
„	От и гарна!	»Яка ж вона гарна? відказала Ганя.
„	як гриб, морщки оперезали все лице, а два зуби в неі вставлянъі.	як гриб, и оддалеки́ видко.
224	далеко поганше,	дале́ко не так га́рно,
„	далеко краща	кра́ща

Далі Куліш перекреслив ось що:

Але я тобі мушу зауважити, що то не зовсім до ладу говорити з князем, аж міні було ніяково.

— А що-ж я ёму таке говорила?

— Та говорила так, ніби ти и в світі нічого не бачила кращого од саду, од палацу. Він подумає, що ти дуже проста. Треба, серце, трохи й збрехнути при людях; воно не вадить. А об тобі будуть лучче думати, будуть тебе поважати. И стукала ти дуже посудою...... Дивись, як вони пьють и ідять тихісінько. А ти як почала колотити чай ложечкою, то так дзвонила, як київський дзвін у Лаврі. Єй Богу! та пані аж зглянула на тебе. А ножем як цокнула об тарілку, то князь аж жахнувся.

— Я пила, іла, як звичайно ідять и пьють люде.

— Придивляйся серце до панъів. Ти не сердишся на мене, Ганю? Га?

стор.	*Лев.*	*Кул.*
224	Ми були в князів. А до	»За́ що тут сердитись? До

По »осміхаючись« Куліш перекреслив оце:

Ясь взяв Ганю за руку и поцілував іі в руку.

— За цю саму ручку водив тебе князь, промовив Ясь, осміхаючись. Так, Ганю?

— Так, Ясю?

Недовго (sic) він дивився на ту руку, котру посвятив князь своім доторканням. И довго він дивився на букет пишних рож, и довго він втягував своім духом пахощі букета, в которих чулась єму роскіш саду, палацу, в котрих він чув навить самий дух княжого, аристократичнёго сану.

Замісць цього тексту написав Куліш ось що:

Замовк після сёго Ясь, и не знати було, що він ду́мав. Ганя вже й жалкувала, та не вміла попра́витись.

стор.	*Лев.*	*Кул.*
224	тільки нехороші	непи́шні тількі

По »грядках« Куліш перекреслив оце речення:

Ясь накупив в Киіві и Одессі новомоднёі мебелі, дзеркал.

стор.	*Лев.*	*Кул.*
„	починами.	зада́тками.
„	Тим часом з кухні	Одного́ ра́зу с ку́хні

225 *Після »ухо« дописав Куліш слова:*

Аж почервонів увесь,

перекресливши ось що:

Коли це на поріг з другоі хати ступив Ясь. Єго червоне лице, сердите аж люте, єго насуплянъі брови вразили Ганю.

По »шматочки“ Куліш перекреслив це речення:

Один черепок покотився до Яся и доторкнувся до єго лакованого ботинка.

стор.	*Лев.*	*Кул.*
225	Він одбів (sic) черепок од ного (sic) и крикнув вдруге: вон в кухню!	»Вон у ку́хню!«... кри́кнув він удру́ге.
„	и багачка и пані.	и па́ні.
„	з робітницями, політницями	з робітницями
226	з політницями, як з рідними сестрами. Минув рік щасливого життя, минув, як одна година. В теплі й добрі прожила его Ганя. Тъі веселі мріі в бідній економіі на зеленому яру сталися ділом.	як з рідними се́страми. Та нічо́го не показа́лось да́лі між ними доса́днёго. На хвили́нку тількі у се́рце Га́ні зазирну́ло яке́сь недобре віщува́ння, та й знов окри́ла ёго весе́лість. Бо про що́ тут було журитись у сёму ра́і?
„	веселъі молоді	молоді
„	по багатих хатах,	по блискучих світли́цях,
227	пухкі, малъі й круглъі,	пухкі и кругле́нькі,
„	до князя,	до вели́кого па́на,
„	князь	вели́кий пан
228	Раз якось	Раз зімо́ю я́кось
229	Ввесь дом скривляними дверми наче кривився на старих обідраних повіток, котрі світилися кроквами, як сухими ребрами.	На старих обідраних повітка́х світились кро́кви на́че сухі ре́бра.
„	клячі.	шкапіки.
230	кинувся ёму каменем в лице; дві курки завъязло в комірі, тріпаючись крилами з криком. Одна курка попала ему в рукав и сховалась там. Поросята, и(н)дики покотились	ки́нувся ёму в лице́; порося́та та и(н)дики поточи́лись

стор.	*Лев.*	*Кул.*
230	пъять собак вчепилося	завзя́тий сірко́ вчепи́вся
„	тягало	тяга́в
„	летіло. Протовпившись	летіло, тим часом як инші обступили погонича, що хви́ськав ім батого́м. Прорва́вшись.
„	шарахнуло неначе ціле стадо сполоханих гусей и побігло за стіну з криками:	шара́хнуло від ёго усе́ живе́, вже не кудкудаккаючи, а кричучи:
230—231	Слідком за ними повіялось по хаті гусяче піръя густо, густо, як найгустіший сніг	По хаті, як густи́й сніг, літало гусяче піръя та пух

231 *По »робити« перекреслив Куліш ось що:*

Птичий та поросячий крик у ганку так втисся ёму в очі в вуха, що и тепер неточатки позоставалися.

По »першоі« перекреслив Куліш такий текст:

Курка принесена в рукаві вилізла и почала літати по хаті, піднімаючи на повітря гусяче дране піръя й пух з решіт, з горшків. Єму здалося зразу, що він зайшов в гусятник. Тільки через літаюче піръя він примітив, що за стіну побігло щось дуже чудне! чи дика коза, чи лошак-стригунець, чи журавель.

стор.	*Лев.*	*Кул.*
231	Збитий з пантелику Ясь потім оглядівся и побачив перед собою тільких	Аж ось, кріз літаюче піръя примітив перед собо́ю чотирёх
„	по своій бідности	своєю бідністю
„	дитя	дитина
„	прибігло	прибігла
„	що ёго гость	що гость іі
232	Лінивою, нешвидкою ходою	Міни́вою ходо́ю
„	бідного,	вбо́гого,
„	піръі.	пуху«.
233	сподіваючись раз-пораз	сподіва́ючись
„	часів	годи́нника
„	дрімоту. Швидко потъім кучерява голова Лемішковського схилилася на спинку канапи. Мало помалу его блідъі віка зовсім заслонили притомлянъі очі. Лемішковський попереду дрімав а потім и заснув гарненько и навить почав трохи хропіти. Заспокоене бліде лице хоча й повне виявляло	дрімоту, тількі не на Яся, а на Лемішковського,—ще й надто, що він неда́внечко, ра́ннім проста́цьким звича́ем, пообідав и тількі що́ хотів лягти спочи́ти, аж тут принесло́ па́на в ведме́дях! Заспоко́ене лице́ Лемішко́вського тро́хи побліло и виявля́ло

стор.	*Лев.*	*Кул.*
233	Ясь з огидою запримітив неуштивість хазяіна,	Та не Ясеві було́ чита́ти таемни́чі на́черти. Він з оги́дою запримітив со́нній по́гляд хазя́іна,
„	під собою сніг.	сніг під собо́ю.

Далі Куліш перекреслив це речення:

А сумний, хмарний день, тепло од гарячоі груби, неприємний визіт в гідкому домові — все те хилило и ясеву голову до канапи.

233	ступою	ходою
„	не змогли розбудити	не розбуди́ли

Після „Лемішковського" є в Левицького такий текст:

Він спокійно хріп, навить трохи роздзявив рота. Пані Лемішковська, зачувши хрип, обернулася з страхом шукаючи по-під стільцями поросяти, або собаки, як звичайно буває на селах. Але натомість побачила свого чоловіка сонного на канапі! Лице іі спахнуло полумъям, ноги задрижали од сорома й переляку. Ніби жартуючи, поклала вона руку на его довгий волос а тим часом поцупила пучкою за пасмо волосся так міцно, що Лемішковський с переляку схопився, як несамовитий, и вирячив очі... Всі зареготались.

— Будьте ласкаві, пані Серединський! вибачте моему мужові, почала прохати Лемішковська. Вчора були в нас (гості). Ми

Наведений текст справив Куліш ось як:

Він собі диви́вся на́че кріз сон на сю сце́ну мо́вчки и нерухо́мо. Лице па́ні Лемішко́вськоі спахну́ло по́лумъям від сорома, що іі чоловік не зна́є своєі ро́лі. Та вона́ за́раз попра́вилась и повела таку́ розмо́ву:

„Вчора́ мали ми хоро́шу компа́нію в се́бе,

234 *Після „полька" Куліш перекреслив оце речення:*

Дами всилися (sic) а за ними й чоловіки. Все убрання на іх було чорне з білим, так що Ясь забувши про польське повстання, подумав, що вони носять траур по якомусь родичові.

234	птаха	пта́шка
„	білий, прозорий, властивий у північних людей. Тільки	білий; тільки
„	сірі, безцвітні очі,	сірі о́чі,
„	При всій красі польки ій	Яка б ні була в По́льки краса́, ій

стор.	*Лев.*	*Кул.*
234	За теж	Ка́рі ж о́чі коли́ й бува́ють у кото́роі, то е не з рідноі раси, се Украінська по́зичка. Оце́ж
„	проворнъі, непосидячі на чистих білках.	на чи́стих га́рно ви́різаних білка́х.
„	освоіти своі очі.	освоітись.

Дальше речення в редакції Куліша починаеться „Ясь трохи“ по перекресленню такого тексту Левицького:

По довженному тонкому носі Ясь зараз пізнав в Теодозі того звіря, котрого він заглядів недавно в літаючому піръі серед тікаючих людей. Теодозя без сорома присунулась до Серединського и обернула до єго своє лице. Перший іі погляд, обвід іі лиця так недобре вдарив Ясеві ввічі, що він

стор.	*Лев.*	*Кул.*
235	на місці и одшибнуло его голову геть назад, далі од неі. А вона без сорома, випостившись на дикому селі, впилася, як пъявками, своіми очима, сірими-жовтоватими, совиними. Запевне можна було сказати, що все	на місці. А вонаж так и впилась у ёго своіми очи́ма, сіримижовтова́тими, сови́ними. Все
„	він бачив	а він ба́чив перед собо́ю
„	вбік,	набік, —
„	Из малісінького	Из мале́нького, як у кошеня́ти
„	ніс прямо вперед,	ніс,
„	забіг вперед губи	и геть ви́передив
„	було не видко,	не було й видко,

По „трошки вниз“ Куліш перекреслив оце речення:

Видане назад тімъя з короткими, як мишачі хвостики, кучерявими кісками робило іі голову похожу на оленячу або козину з кучерявими ріжками.

стор.	*Лев.*	*Кул.*
235	Вся	Не дурно ж бо вся

По „губер-носом“ Куліш перекреслив речення:

Дами пишно розсілись.

стор.	*Лев.*	*Кул.*
„	оперлась однъім	обпе́рлась
„	подушку и, напів сидячи, напів лежачи, закинула голову й курила.	поду́шку.
„	дивилася чогось, як перелякана коза, що прислухаецця насторочивши слуха. Всі очевидячки удавали велике пань-	и бадёри́лась наче на смотру́. Мале́нька панночка вертілась та обсми́кувалась, як пта́шка; а Лемішковський

стор	*Лев.*	*Кул.*
	ство, розуміння великосвіцького тону. Один хазяін	
235	Розмову почала хазяйка, питаючи Середінського,	Хазя́йка спита́ла в Середінського,
„	Петербург.	про Петербург.
236	голову.	голову, закрива́ючи но́сом усе́ підборіддя.
237	аристократъів, Прилуцьких, Покуцьких,	аристокра́тів,

По „Норму“ Куліш перекреслив це речення:

А тих (тих) композиторів вона знала тільки на ймення!

стор	*Лев.*	*Кул.*
238	в залі.	у залі«.

Далі Куліш перекреслив пять речень:

Постав перед собою таке диво! Хазяін заснув коло мене сидячи та ще й язик висолопив! А панна Теодозя без сорома примостилась до мене. Я боявсь, що вона от-от клюкне мене своім носищем в лице! Вже я одхиляв од неі голову, аж въязи зболіли.

стор	*Лев.*	*Кул.*
238	Ну, Ясю, ти жартуєш! По твоему, то и я дзвонила в князя ложечкою в стакані як лаврський дзвін у Киеві.	»Годі тобі на бідного виду́мувати!« відказа́ла Га́ня.
„	Сам же я захопив іі за горшками з піръям. Всі дерли піръя. Я напевне знаю,	А діти деру́ть самі піръя! Та пе́вно й сама́ па́ні з панночкою де́рла піръя, як я приіхав. Міркую,
„	одказала	знов одказала
„	Вернемось трохи назад з оповіданням про Лемішковських.	Озирнемо́сь тепе́р на Лемішко́вського рід, звідкіля́ він узя́вся.
241	поступання	прямува́ння
242	Псалгирь!	Псалгиря!«
243	розсержена свавольним хлопцем.	розсе́рдившись на пустуна́ хло́пця.
„	образи і покручі фантазіі.	покручі і при́видія.
„	потячихся по степу.	сіють жито та гре́чку.
„	барбасом.	бровко́м.
244	значіння	ро́зум
„	дня буденного	буде́нного дня
245	серед двора.	насеред двора́.
„	штанці. Одначе ні	штанці; та ні
„	пацав	дригав
„	по лиці	по виду́
„	дитяті	дитині
246	ривів.	ру́мав.

стор.	*Лев.*	*Кул.*
246	в ганок,	на га́нок,
248	охайности и страті	страті
„	великоруською мовою	тіе́ю московщиною
249	рано,	ране́нько,
„	конечне	звісно
„	в жупан.	у жупано́к".
„	на коні	коне́м
„	в сіртуці, в суконних шараварах,	в сіртуці,
250	до Білоі Церкви.	до Ямполя.
„	в чім	у чому́
„	в школі сміюцця, а найбільше діти польських шляхтичів.	у шко́лі смію́цця.
251	Иначе то	Бо то
„	Та повинна	Нау́ка пови́нна
„	хліб, буду розумний, вчений.	хліб;
253	стояла вона	стояв янголь
„	коло самих колін панни	коло сами́х ёго́ колін
„	одвертаюсь, дивлюсь	колú ж гля́ну
„	та сама панна	та сама́ исто́та,
254	іі тінь	іі тінь... того я́нголя,
„	тінь, котра	тінь, а вона́
„	панна	неземна́я исто́та
„	охолола.	похоло́ла.
„	эполети блищатимуть, як золото, коло боку шаблюка гримітиме, на міні підкови та шпори тільки брязь! брязь!	золоті эполе́ти блища́тимуть, коло боку́ шаблю́ка бря́зкатиме, на міні шпо́ри аж говори́тимуть!
255	милувалась	любува́ла
„	купала	купа́ла я
„	як пух. Вотъ мать, житьё то было бы!	пу́хом.
„	дурить.	крути́тись.
„	в університет.	ув університе́т.
„	так видав	ви́дав
„	що всі професори здивувались.	ду́же до́бре.
„	не випадала	(не) вибува́ла
256	Якимко з щирим серцем жалкував,	жалкува́в Якимко,
„	без жадного навить постерегання самого краю цілі науки. Він кинувся	Ки́нувся він
„	по великоруському говору.	щоб не здава́лась мужи́цькою.
„	его затягла	затягла́ ёго́
„	почув, що він лінуеццця з постелі вставати.	почу́в упе́рше лінощі в тілі.

стор.	*Лев.*	*Кул.*
256	прибувала. Яким опустив руки,	припа́ла. Яки́м

Далі Куліш перекреслив це рeчення:

Єму прийшла страшно силна охота розімнятись!

„	студентський празник, яких було й тепер буває без жадної причини.	яки́йся студе́нський пра́зник.
„	На столі поставляному	На столі

Після »пивом« Куліш перекреслив два речення:

Серед стола стояла велика миска з горілкою, а в горільці плавали шматочки покришеного хліба. Всі пили, поки хотіли.

По »Потім« дописав Куліш такий текст:

співа́ли хто що́ вмів. Булѝ тут и рома́нси, булѝ й по́льскі пісенькѝ, навіть и на́ші тудѝ ж між гурт попа́ли, тількі не ті, що бу́дять спасе́нні ду́мки про до́лю рідного кра́ю, що підійма́ють угóру зане́дбану на́родність Українську, а сміхотво́рні й сороміцькі, зло́жені по городськѝх шинка́х та по роспу́щених вечірнѝцях. Хто зна́є наш университе́т неда́вніх ча́сів, той догада́ється, кудѝ се затя́гнуто Лемішко́вського. Ніко́ли сей университе́т не стоя́в вѝсоко своіми професора́ми, опріч хіба́ Німців, да й ті працюва́ли більш для своеі ерудѝціі, ніж для підняття вгóру ду́ха моло́діжі. Россѝйські ж професорѝ бува́ли або́ засту́плені пере́йнятою на віру в Німців нау́кою, або́ псевдоуче́ні бо́лботи, або́ зовсім леда́чі пройдо́хи, що втѝрились у професорство мов у яку́ канцеля́рию задля жа́лування та чѝну. От же дарма́, що нау́ка на кахве́драх кульга́ла або дрімала́, між моло́діжжю бува́ли невелѝчкі сказати так бра́цтва, що коха́лись у ій щѝрим се́рцем и серед официя́льного университе́ту робѝли свій университе́т, живѝй, бага́тий надіями. Хто встрява́в до тако́го бра́цтва, той на всю жизнь набірась у ёму ша́ни до про́світи и знева́ги до безглу́здого буя́ння уче́них не́уків. Та було́ такѝх ду́же, ду́же ма́ло! Лемішко́вському судѝла до́ля опинитись між тими, що не дба́ли про високе, про велѝке, про святе́, а жада́ли тількі молодо́го буя́ння, широ́кого яко́гось ро́змаху сло́ва, голо́су, сили, — на́ що, про що́, ніхто́ про се не ду́мав!...

Це вписав Куліш на місці такого перекресленого тексту Левицького:

Потъім почали співати кошунних пісень складених на вид церковних, славъянськоі мови, тропарів и канонъів, вихваляючих горілку, бочки и другі близькі до того речі:

О преподобная мати горѣлице!
Прошедшая сквозь огонь и мѣдныя трубы,
Неубоявшаяся жида арендатора,
Тобою упиваются вси людіе,
Тя величаемъ!

Отверзайтеся врата желѣзныя,
Сокрушайтеся вереи крѣпкія!
Выкачивайте бочки горѣльныя,
Наливайте миски ведёрныя!
И нынѣ.

Какъ пойдёмъ мы по улицамъ шлятися!
Какъ встрѣтитъ насъ частный приставъ
И закуетъ насъ въ путы желѣзныя,
А мы будемъ у ногъ его валятися.
Господине частный приставе помилуй насъ.

Напіви були чисто церковнъі на всі вісім гласів. Потъім дехто грав на гітарі, дехто танцював, деякі грали в карти, деякі звалилися з ніг, а деякі в пафосі кричали, махали руками и чогось дерлись на стіни. Коло миски сиділи старі студенти и ложками ловили й іли шматочки хліб(а) з горілкою, як люде ідять борщ. В хаті була духота. Скрізь по хаті валялась одежа, подушки, вакса, щітки, пообмазувані шапки, картузи.

стор.	*Лев.*	*Кул.*
258	грубость.	грубиянство.
„	добродітелів:	скарбóвень сéрця:
„	за свою віру.	за свою·вóлю й віру.

Далі дописав Куліш ось що:

Скáжемо виразніще. Виявлялось тут не те Запорóжжя, якúм вонó булó здáвня, а те, якúм стáлось роспúвшись без своéі спасéнноі робóти — бороттá з невірними, оборóни земляків од Ляцькоі нахáби, — не те Запорóжжя, що приймáло всяку нýжду задля дорогóі дýмки своéі, а те, якúм ёго намалювáв нетямýщий Гóголь, на втіху ще менш тямýщоі Москóвщини.

258	під польськими панами и потомками староі козачини,	під панáми,
„	его катовано було москалями.	катовано ёго москóвським звичáєм.
„	забула сливе историчні подання,	забýла историчні перéкази,

стор.	*Лев.*	*Кул.*
258	Украінці на обох боках Дніпра прокинулись на чужих порядках,	На обо́х бока́х Дніпра опини́лись у чужи́х поря́дках,
259	Університецька наука тільки що починалася. То була	Університе́цька нау́ка була́
„	Наука	Та нау́ка
„	вертіли историею назад — тъі	що вертіли істо́риею по моско́вському нака́зу, — ті
„	а ляхи	а поміщики — ляхи́
„	з Украіни. А наші	з Украіни, тим ча́сом як на́ші
„	салдацьким муштрам, ніж наукам. Університецька молодіж гуляла	салда́цького муштрува́ння, ніж нау́к. Тим університе́цька моло́діж и гуля́ла
„	шумних гулянок!	іі розгардія́шу?
„	помъянутому	студе́нському
„	вже Лемішковскій.	вже не Лемішка, а зовсім Лемішко́вскій.
„	в крузі студентства	між студентами
260	проти іх йшла валка охвицерів з кількома семинаристами.	проти студентів ийшла ва́лка охвице́рів.
„	Крик, шум, гам	Крик, га́лас, ре́гіт
„	Хазяйнуй ти,	Хазяіну́й, си́ну,
„	просувайся	просо́вуйся
261	ламаючи	гнучи́
„	на вольнім сінокосі	на во́льній сінoжа́ті
„	робив як віл,	працюва́в як віл у ярмі,
„	з котрою може працювати украінець в час прибуття охоти й сили.	з яко́ю працюе украінець, по́ки ёго́ охо́ти й сили.
„	надіями свого сина.	ёго́ надіями.
„	сотні карбованців.	та оксами́ти«.
„	и затягував	то затя́гував
„	паном	після ба́тька па́ном
„	ввагу и був запроханий	увагу: запрохано и ёго́
262	сама б рада его вбірати.	як на́ймичка.
„	проділь, розстелю по плечах твоі кучері, завъяжу	про́діль, завъяжу́

Після »брови« Куліш перекреслив це речення:

Любов, як тяжуча сила, наближала матір до сина. Вона хотіла проділити ёму проділь.

стор.	*Лев.*	*Кул.*
262	промовив син	відказа́в сино́к
„	за одбитом его чорнобрового лиця в дзеркалі.	за ёго́ чорнобро́вим лицем у дзе́ркалі.
„	Куди-ж вам з хусткою на голові, з украінською мовою соватись між панів.	покажітесь там ис ху́сткою на голові!«

стор.	*Лев.*	*Кул.*
262	одвітила жінка,	відказа́ла жінка,
263	материнське	ма́терине
„	все виглядав и оглядався, все не довіряв, хоч и его око мимовільно припало до вікна и пішло	все ми́ркав або́ су́пивсь мо́вчки, хоч и ёго́ о́ко не втéрпіло, щоб не пійти через вікно́
„	насунувся в хати	насунув у світли́ці
264	шум. В двері	шéлест, на́че через нéі тяга́ли сіно копи́цю за копи́цею. У двéрі
„	говір.	гомін.
„	неначе виглядали зза білих хмар мушлинових суконь Пшепшицьківень.	изза тих мушлино́вих суконь вигляда́ли нена́че зза білих хмар.
„	як вони увіходили,	як па́ньство Пшепшиньство;
„	перекинутого	одсвіченого там
„	цвіту	ко́лёру
265	фарфор,	са́хар,
„	Чарівниче згадування разом встало	Чарівнича спо́минка ра́зом уста́ла
„	одкиду, жіночого, легкого, так дуже манячого молоду душу и серце. Так був вразюючій появ тіеі потайноі постаті перед здивованими очима хлопця.	одсвіту, що так прина́дно зъявивсь коли́сь на хвили́ну перед ёго́ очи́ма.
„	здобнъі	печéні на ма́слі
„	сухарчики,	сухарці,
„	а найменша сіла	а наймéнша —
„	до́бре вигодованих,	до́бре ви́хованих,
„	звали іх	зва́ли
„	необичайною повагою неначе вони изрекали якісь пророчі вірші маючі на цілі розійтись по всему світові.	неви́даною пова́гою нена́че на ввесь світ промовля́ли зако́ни до́брого ро́зуму и висо́кого смаку́.

По „смаку“ в тексті Левицького стояло:

Найменша сестра взяла шклянку чаю, поставила іі на трех пальчиках лівою руки (sic), а правою тихенько колотила золотую воду проти світла. Кокетливо піднята шклянка чаю здавалась букетом на білому полі іі сукні, коло білого, як папір, іі лиця. Потъім другою рукою вона достала

Замісць наведеного тексту Куліш написав ось що:

Наймéнша сестра́ не схотіла чаю (мабудь, щоб одрізни́тись чим-нéбудь од и́нших), а взяла́

265	взяла іі за довгий.	за до́вгий,

стор.	*Лев.*	*Кул.*
266	бік и промовляла до сестер, конечне по польський: — Дивись, моя кохана сестро! що	а пóтім, як уже́ дала́ на се́бе подиви́тись гостя́м, мов на карти́ну, промóвила до се́стер — звісно по польській: »Що
„	румьянцю	лю́бого румья́нцю
„	сині очі	синюва́ті óчі
„	рожових	роже́вих устах,
„	й значно	виря́зно
„	огню.	світла.
„	проти огню вона	проти світла
„	соком, тільки кісточки темніли ніби кісточки плаваючої в спілъім соку вишні.	соком.
„	здавалась цяцькою виробляною найштучніше з білого мрамора.	здава́лась га́рною ця́цькою серед госте́й.
„	з тієї хвилі червоно-рожевої крові, з тих переливів мраморно-білого и рожового світа на руці.	с того червоно-рожевого прóсвіту її перед свічкою.

Далі перекреслив Куліш ось що:

Вона не пила чаю по людський, а більше по дитячий пустувала з тією шклянкою, насилу доторкаючись срібною ложечкою до повних губок. Вона знарочно обмочувала спідню губу, котра блищала, як листок рожі під росою. Прийшов лакей. Вона поставила на піднос до половини випиту шклянку чаю.

266	Пшепшицьківнъї	старші панни Пшепшинські
„	зашуміли	зашелестіли
267	зспинившись	зупини́вшись
„	шклянку води.	ій води.

По „звичайний“ Куліш перекреслив це речення:

Очевидячки вона зачіпала ёго и викликала до розмови.

„	почервоніла. Вона бачила, що об ній памьятають. А	трошки почервоніла, а
„	здивувалась такій прямості и невмілості сказати комплімент.	здивува́лась.
„	провадила	вела́
„	можна стрінути на нашій	трапля́ецця в на́шій

По „Україні“ Куліш перекреслив це речення:

Далій и далій молода кокетка полька зовсім закрутила голову хлопцеві своїми облесливими річами.

стор.	*Лев.*	*Кул.*
267	старого	розби́того
268	А тоді, як вона танцювала	Як танцювала вона́
„	легкою ступою,	легки́м літа́нням,
„	локонами, розвіяними по голові од руху повітря.	па́телками, розвіяними по голові в та́нці.
„	ввесь, навить з лобом, з очима, куди ёму налилася кров.	увесь від сіеі на́гадки, та переміг себе́ и відказа́в:

По „знакомства“ Куліш перекреслив це речення:

Чом же молодій людині и не повеселитись!

стор.	*Лев.*	*Кул.*
„	став світ милий! тепер я и тут не скучатиму.	не тре́ба більш нія́кого! Тепе́р міні всю́ди світи́тиме мое со́нце«.
„	хотілось потайних стріч,	хотілось
„	час. А тут жертва так швидко давалася в руки.	час. Наче ёго не зрозумівши, повела́ вона таку розмо́ву:
„	бачив?	бачив?« каже Лемішко́вський.
„	щастя, що	ща́стя«, промо́вила вона́, »що

269 *Після „до Бога“ Куліш перекреслив це речення:*

Відома нам причина, по якій вона молилась на скелі серед природи, під небом.

стор.	*Лев.*	*Кул.*
269	примічаючи за Зосею й Якимом, крикнула на неі: Зосю, чи не час тобі до дому. Убірайся и підеш з покоёвкою.	примічá́ла за Зо́сею та Яки́мом. »Зосю!« сказа́ла вона́: »чи не час нам до до́му?«
„	котрий (sic) назирав з надвору,	ди́влячись,

Після „до меду“ Куліш перекреслив ось що:

Дивись, Текло! Эх! як за ним слідком бігають Пшепшицьківні!

стор.	*Лев.*	*Кул.*
269	найменша!	руся́ва па́нночка! Се ме́нша Пшепшинська.

270 *По „танцями“ Куліш перекреслив такий дальший текст:*

и залицянням панянок на ёго красу. Перед іі очима так и вертілась Якимова кучерява голова, рівний стан...

стор.	*Лев.*	*Кул.*
270	думи.	ду́мки.
„	синіми	синюва́тими
„	та завтра спи	та спи

Після „з рук“ Куліш перекреслив далі ось що:

йдучи коло тебе, наче й справді ненарошне!

Мати говорила, неначе там була в хаті и на своі очі бачила тее.

271 *Після „погоничами" Куліш дописав* „Ма́ти замо́вкла" *й перекреслив оцей текст:*

— Коли-ж я так люблю тебе, сину, що пішла з тобою в покоі и все б дивилась на тебе, як би мене тільки туди попрохали.

— Як би-ж то..... Куди вам туди пхатись, коли ви навить не вміете говорить по руський! а там вашоі мужичоі мови не приймають. Там немає вам місця.

— Чому-ж немає? Не одпав би ім язик, як би й попросили! Хоч твоя мати и не вміе говорити панською мовою, хоч у неі й хустка на голові, за теж твоя мати хазяйка в своій господі и не буде кланятись якимсь худим московським й ляхівським панкам, якійсь Зосі......

— Мамо! крикнув син зобіжений тим, що мати зачепила Зосю. Вам и в слід Зосин не вступити! Ви робите міні тільки сором на ввесь повіт.

— Велика цяця твоя Зося! То ти соромисся своеі матері?

стор.	*Лев.*	*Кул.*
271	А що волоцюго!	»А що се волоцюго!
„	виганяти з хати,	вчи́ти на ста́рість,
„	Син замовк.	Не озва́вся до ēго син.
„	в руці, на пальчиках котрого (sic) завис червоний промінь сонця,	в руці,
„	вона перед ним	перед ним

272 *По „танців" Куліш перекреслив два речення:*

Тонесенький дим од кадила росходився по косо лягаючому коло неі проміню сонця. Через дим кадила, через промінь сонця Зося здавалася не сёго світа людиною.

272	за людьми, а він пропихався до неі між густим гуртом, щоб промовити слово до неі.	за людьми́. За густи́м гу́ртом не мо́жна було́ прото́впитись до не́і.

Далі приходить у Левицького оцей текст:

Оглянувся він на бік, до єго наближалась єго мати, пропихаючись між проти виходячих людей, як проти бистро текучоі води. Яким сховався між людьми и одступив на другий бік церкви. Мати знов нагляділа его и поплила до его розгортуючи натовп обома руками. Син вихопивсь у бокові двері и обійшов кругом церкви в надіі, що мати піде собі до дому, а він дожене Зосю. И справді, не доходячи до брами цвинтаря він наздогнав Зосю и подав іі руку. Виходячи з цвинтаря, він озирався на всі

боки, чи не йде до его мати. А стара Леміщиха, вглядівши сина, знов прямувала до ёго між старими бабами, котри позаду всіх по черепаший дибали до дому. Матері доконечно треба було взяти у Якима ключ од хижки. Цікавість побачити панну, з котрою йшов Яким додала спритности іі старечим ногам, вона пустилась навздогінці. Прудке око сина одгадало материну гадку. Він пішов мерщій и сливе поволік за собою Зосю.

Яким соромивсь батька й матері при людях. Тепер же, маючи при собі польку и знаючи польський аристократичний погляд на простих людей, Яким холов од тіеі думки, що ёго мати пристане до іх, йтиме з ними поруч, розглядатиме Зосю, а що всего страшніше, говоритиме з ним не по московський, а попросту, по український! З незвичайним хапанням він поволік Зосю за собою, а мати все бігла за ними, поспішаючи своєю старечою ступою. Як той вовк, котрого настигають стрільці, Яким, ні з того, ні з сего, повернув на бік; а мати за ним!

— Чого пан так хапаесся? тихо спитала Зося, толкуючи собі той спіх силою кохання.

— Щоб зогрітись трохи, промовив Яким, и сам засоромивсь од свого слова. На дворі пекло, як на черіні. Зося поглянула на ёго зачервоніле лице и потъім озирнулась назад.

— Чого та бабка біжить за нами? спитала Зося, показуючи на Леміщиху. Може ій чого треба? промовила вона, спинившись.

Яким потягся вперед и силою поволік за собою Зосю на круту гору, звідкіль одначе був дуже хороший вид на місто. Зосі здалося, що его мордував дух кохання. Швидко вози, воли, люде на базарі одрізнили іх од Леміщихи. Піт лився з Якима; він чув, що мокре плаття слизло по єго мокрому тілі. Насилу дихав він, вилазячи на круту гору и подивляючись, чи не женецця за ним мати, ніби яка хижа татарська орда. Роздивившись, що мати зосталася десь внизу, він трохи одітхнув и почав втерати своє мокре, гаряче лице. А Зося, здивована такою незвичайною мандрівкою, мидикувала, що все те вийшло од гарячоі любові и невміння міщанського сина обходитись з людьми.

Одсапнувши трохи, Лемішковський почав...

Цей текст Куліш у більшій частині перекреслив, справлюючи його початок так:

Ви́хопивсь він у бокові две́рі и обійшо́в круго́м це́ркви в надіі, що наздожене́ іі по за наро́дом. Зосі нігде́ не було́ ви́дко. Мов при́виддя, зни́кла вона́ куди́сь у бокову́ у́лицю. До́вго він

зи́ркав сюда й туди по місту, — ніде не було́ Зосі. Коли це — підня́в він очі на взгіръя, що тяглось ступня́ми понад кришами: щось біле майнуло між кущами орішника. То була Зо́ся. В одну минуту оббіг він поза дворами и наздогна́в ії на зеле́ному взгіръі. Щоб одса́патись тро́хи, зайшо́в він за кущі и почав...

стор.	*Лев.*	*Кул.*
272—273	Тоді тільки він схаменувся та зробив незвичайність. протурливши панну з доброго дива на високу гору.	Да́лі, мов песподівано, зустрівся з Зо́сею. Вона вжахнулась, поба́чивши ёго́ перед собо́ю, чи зроби́ла таки́й вид, ніби вжахну́лась; а про те ху́тко ого́вталась и почала́ бази́кати:
273	милуватись круговидом місця? спитав він Зосю. — О! де вже не любити природи! крикнула не без ефекта панна. То	та любува́ти кругови́дом?« спита́ла вона́ ёго́, и не ждучи́ одповіді, додала́: »О, як я люблю́ приро́ду! То
„	на світі!	на світі!« сказа́в Лемішко́вський.
„	слід.	слідо́чок«.
„	Лемішковський	Так розмовля́ючи, Лемішко́вський
„	дому.	госпо́ди.
„	и одчинивши двері, Яким побачив чималий гурт гостей сидячих коло стола. Ще в досвіта Лемішка поіхав на ярмарок в блізьке містечко, справився там, стрівся з братом в первих, з знакомими як міщанами, так и селянами и запрохав до себе на обід. Кілька міщан з близького містечка и два мужики з жінками заіхали на подвіръя. В старого Лемішки був замір похвастатись своім вченим сином перед гістьми. Сина не було к обіду. Всі ёго ждали, всім хотілось ёго побачити.	Яки́м заста́в чима́лий гурт госте́й у свого ба́тька. Наза́втра ла́годився я́рмарок у близько́му місте́чку. До Лемішки заіхав, прямýючи туди, брат у пе́рших из жінкою, та заіхало двое міща́н приятелів з неда́лекого міста, да дво́е мужиків-крепаків из жінка́ми, да́вніх знако́мих, що Лемішка ярмаркýючи по повіту, попа́сував у них коні. Яки́м до́вго не прихо́див с це́ркви. Треба було піджидати ёго з обідом.
274	діла.	спра́ви.
„	европейське убрання, біле	па́нське убра́ння и біле
„	конечне	своім звича́ем
275	Лемішковський стояв, як вкопаний, не объявляючи жадного привіту и видимо	Лемішко́вський ви́димо

По „привитання“ Куліш перекреслив це речення:

До ёго підступали, од ёго одступали, як буває в церкві на Великдень з священиком, тоді як з ним люде христосаюцця.

Після „батько“ Куліш перекреслив це речення:

А в наших ще не час, одказав син, осміхаючись.

стор.	*Лев.*	*Кул.*
275	Гості сіли за стіл обідати,	Посіда́ли го́сті за стіл,
„	батько. — Ще не час, тату! обізвався син по український, видимо передражнюючи батька. — То йди хоч посидь з гістьми, з дядьком.	батько з доса́дою. »Йди хоч поси́дь з на́ми, ко́ли після па́нського ба́лу не хо́чеш їсти«.
„	дядька, крутячи в па́льцях шмато́чок мьяку́шки.	дя́дька.
„	втеребивши навіщось очі в солянку.	поту́пившись у тарілку.
„	тільки очей не зводив з тієі солянки.	ів мо́вчки, що ёму́ ма́ти присо́вувала.
276	залізли в Горпиненків город та накрали	забра́лись у горо́д та нарва́ли
„	Що тоді сміху було! Як ми втішалися вами, маленькими дітьми!	Не зна́ли тоді старі чи сміятись, чи досадувати!«

Далі дописав Куліш ось що:

„Яким незна́ть чого́ почервонів (и промовив)“,

перекресливши такий текст Левицького

Кому з матерів и дітей не милъі згадування дитячого пустування! Одначе Яким почервонів и промовив: „чого колись не було! Було, та загуло“. А очі єго все були втереблянъі в солянку.

276	досі згадує про вас, промовила одна молодиця з сусіднёго села.	озва́лась одна́ молодиця, — „и до́сі зга́дує про вас.
„	не осмілилась,	не зосмілилась,
„	в ціці-баби.	в ки́ці-ба́би.
„	часу. Я на службі. А ви от нас, спасибі вам, не забуваете.	часу«, бу́рхнув Яки́м. »Я на службі«.
„	од щирого серця	по́ просту, щи́ро,

Після „цілу́єте“ Куліш перекреслив два речення:

Гордуете ви нами, простими людьми.

Дядина попала пальцем в небо, як кажуть.

стор.	*Лев.*	*Кул.*
276	пришлось похвастатись сином.	дожида́ти вже ёму́ втіхи од си́на.
277	Вже ім, бач, непотрібно батька й матері.	На́ що ім тоді батько й матір?«
„	Лемішка Омелько.	Лемішка.
„	Омелько Лемішка.	Лемішка.
„	догляду, бо до хазяйства	до́гляду; до хазя́йства
„	худоба сита.	худо́ба си́та, або, що ха́ту ру́ки держя́ть.
278	чесно. Але	че́сно, але́
279	міні, молодиці,	молоди́ці
„	ребром, аби пан!	занапасти́ть, аби́ здаватись паном.
„	и не зачіпав.	не став и займа́ти.

По „батька й матері“ перекреслив Куліш ось що:

Вчений по московський украінець, коли не стає ворогом своему народові, коли не дивицця на свою національність неприязно, то все таки вважає український народ за чужий собі народ. Він не буде обіжатись, навить тоді, як єму ввічі почнуть глузувати над его народом, над єго національністю, над піснями й думами, над минувшою историією, ніби мова йшла о паталоньцях або о кафрах!

279	рідні,	роди́ни,

По „ба́тька“ дописав Куліш ось що:

„От куди́ привела́ ёго нау́ка без наро́дністи!“

перекресливши такий текст Левицького:

Якийсь дух аристократизма. розлитий в наших школах, дух чужоі національности, пануючіі (sic) и накладаючоі печатку панства на своіх годованьців.

280	аж самі губи	аж гу́би
„	Яким другим разом хилив горілку незгірше его дядька	Яким хилив и́ноді горілку незгірше свого́ дя́дька
„	що Яким	що він
„	Та думка	Ся думка
„	Перець з горілкою трохи вдарив	Гаря́ча варену́ха трохи вда́рила
„	вченою розумною	вченою
„	було роскажуть	роскажуть було́
„	и світ его не скаже! (sic) бо в книжках	у книжка́х
281	видимо сподобалась	сподо́балась
„	пиху.	ёго́ пиху́.
„	про Страшний Суд, про пекло	про те, як Би́блия помогла всім наро́дам вийти с темно́ти,

стор.	*Лев.*	*Кул.*
281	Яким почав	Спе́ршу поча́в був
„	переплутана чужомовними словами.	нерозу́мна наро́дові.

Куліш справив етимологію Левицького на московську вимову.

282	розуміють, тоді як кожне слово Якима	розуміють ёго, а спра́вді ко́жне сло́во Яки́мове
„	неправда.	непра́вда«, одказа́в Яки́м.
„	на его лиці.	у его́ на лиці.
„	зараз спитав єго, промовляючи:	покрути́в голово́ю и сказа́в:

По „людям“ дописав Куліш оце речення:

Бо вже лихо́го натерпілись ми дово́лі.

„	видимо нерозуміючи,	нерозуміючи,
283	між простим народом.	між про́стими людьми́.
„	показав свого вченого сина гостям	ёго вчений син показа́в гостя́м хоч тро́хи свого́ ро́зуму
„	в дорогу.	на я́рмарок.
284	любить іі, а не сестер.	лю́бить іі.
285	Всім сестрам	Ко́жній
„	Уберімся	Уберімось
„	Та мисль	Та ду́мка
„	в зелене убрання.	в зеле́не.
286	Без жадного убрання	Без жа́дних квіто́к або стрічо́к
„	двокрилавий	двокрилий
„	сповніти	спевни́ти
„	привідниця жарту	привідни́ця
287	з хати	з до́му
„	вся горіла,	горіла,
288	в синій сорочині, гарного, як куколка.	в білій соро́чині, підпере́заній червоним пояско́м.
„	але сердитими	але́ зли́ми
„	пекельнъі гріхи, ніж райські добродітелі.	гріхи́, ніж добродітелі.

Далі перекреслив Куліш це речення:

А найбільше Люцина, повновида з рівним классичним носом, з гарними, але грізними бровами дуже нагадувала пекельну мегеру або фурію.

288	на іх драматичний поклад тіла, одежі,	на іх чудни́й покла́д тіла, на оде́жу,
289	цвітними гадюками, що вгніздились на	колёро́ваними гадю́ками на
„	очі и потягла до себе, як очі гремучоі гадини притягують до зубів птицю. Лемішковський наближився.	о́чі. Наближи́вся він

стор.	*Лев.*	*Кул.*
289	вразила	вдáрила
„	котрому саме небо було навить земляне.	котрóму б жи́ти тількі на нéбі.
„	притягуюче, приманююче?	принáдне?
290	и вся спахнула полумъям.	зачервонілась.
„	вас перший раз	вас тýтечки в пéрший раз«,
292	всякі стріли, купидона, щоб	свої стріли, щоб
„	в рівні	пóруч
„	зачипила	занялá
„	Швидко	Незабáром

293 *По »ждав« перекреслив Куліш ось що:*

и удивив паннъів нерозумінням простих паньських звичаів. Зося почервоніла, а старші сестри навить насупились, що в іх дом вліз ледві проханий мужик. хоч и гарний и заможній, не побувавши попереду з визітом вранці.

стор.	*Лев.*	*Кул.*
293	в кутках	по куткáх
„	одну годину.	цілу годину.
„	плетяними	плетеними
294	молодим дівчатам,	трём сéстрам,
295	Всі	Менші сéстри
„	Сестри	Мéнші сестри
„	Зайончовських!	Зайончкóвських!
296	ніби	що ніби
„	з тічкою	з ватáгою
„	втрачений талан,	втрáчену дóлю,
„	цвіт —	кóлёр —
297	Божоі, ввесь в мраморі	Бóскоі, ввесь у мáрморі
„	ліліями.	лілéями.
„	в твоій дуже офирній обставі...	до твоéі дýже офи́рноі обстáви.,.
„	Я туди впакувала все	Я туди́ впаковáлаб усé
„	зала б в мене була	зáла в мéне булáб
298	в хатах	по світли́цях
„	иґ іи послузі.	іи до послýги.
„	девятнадцять років ще й хвостиком.	девятнáдцять рóків.
„	Божоі.	Бóскоі.
„	парчею, рукава й опліччя сріблом.	сіткою.
„	срібнъі банти,	рожéві бáнти«,
„	на мару з того світа, або на ксёндза.	на ксёндза.
„	в царському дворі.	в рід Замóйських, або Чартори́зьких!
„	або княгині....	Або коронóваної княги́ні....
„	и пройшлась по хаті з повагою.	й повáжно пройшлáсь по хáті.

стор.	*Лев.*	*Кул.*
299	передумала	передýмала вонá
„	на лёту свого гарячого бажання непомірноі роскоші.	в пáнській рóскоші.
„	молодців.	гáрних молодців!«
300	час незабутний, дорогий,	час дороги́й,
„	коли дівчина цвіте, як квітка, коли тільки	коли тільки
„	(Люцині так здавалося!) От	От
„	по украінський. Попольський ніхто й слова	по Украінський, по хлóпський. Ніхтó й слóва Пóльского
301	поправив	піддéржав
„	як чоловіка	я́ко чоловіка
„	заведянъі	завéдені
„	вразив	вдáрив
„	обведянъі	обведені
302	приволік до себе кохання всіх	зачарувáв усіх
„	застромив	положи́в
„	жду тебе	жду
„	тебе, мій янголю. Твоя *	могó лю́бого.«
„	Мій дусю! Жду тебе сёгодня над вечори в знакомім тобі	Красó моя! сёгодні над вечóри я бýду в знакóмім нам обóм
„	Ти знайдеш єго зараз	Ёгó не дóвго шукáти.
303	жду тебе, моя пташко. Твоя *	побачимось.«
„	то була не	булá не
„	свою любов!	своє́ кохáння!
„	На старім місці	На старому місці
304	погасало, сідаючи за горою, и	погасáло и
„	Одначе сама	Однáче

Замісць Кулішевих слів „Люци́на почалá біснуватись“ *було зразу в Левицького:*

Люцину брала нетерпъячка; вона почала біситись и, як би тоді навернувся Лемішковський, вона б єго здаєцця добре потріпала за патли.

стор.	*Лев.*	*Кул.*
305	сінокос	сіножáть
„	скаржитись.	жалітись,
„	Говорить бо, або идіть	Говоріть бо, як слід, або йдіть
306	за матір маленькій сестрі, котрій стукнуло вже девятнадьцять.	за мáтір ніби малéнькій сестрі.
„	на Зосі.	из Зóсею.
„	поклавши очі на далекому полумъяному небі, дала волю думам о своій розмові	втопи́вши очі в далеке полумъяне небо, дала вонá вóлю дýмам про своѝ розмову
307	Стійність	Непідхи́льність
„	для неі дуже гидка.	ім дýже досáдна.
„	великими.	дорóслими.

стор.	*Лев.*	*Кул.*
307	тоді як	коли
308	право	права
„	путь?	розум?«
„	путь! Як би я по ему ишла, то-б	розу́м! Як би я твоім ро́зумом ходи́ла, то-б
„	Те, що нічого,	Те, що чу́еш,
309	над нею.	з не́і!
„	кричали	закрича́ли
310	и потъім	а по́тім
311	одказала Зося.	одказа́ла заду́мана Зо́ся.

Далі Куліш перекреслив одно речення:

И сад, и яблука, и шум млинових коліс — все те добре при грошах, а без грошей не варто доброго слова.

стор.	*Лев.*	*Кул.*
311	панська, не тхне дёгтем	па́нська, що́ не тхне дігтем
„	він чоловік	озва́лась за жениха Зося; »він чоловік
„	дворянство, промовила Зося.	дворя́нство«.
312	папочко. Але	па́почко, відказа́ла Зо́ся, — але́
313	додав	сказа́в
„	на свині наритники;	на волу́ сідло́;
„	мъяса.	тіла.
„	навить пролье кров свою	навить жизнь свою́ оддасть
„	вбъе	вбъе тебе́
314	архіереі и протоереі!	и би́скупи«.

315 *По слові »розум« перекреслив Куліш оцей текст:*

— Старим Лемішкам та іх родичам небагато дечого росказуй, навчав батько. Бо як вони багато знатимуть, то швидко порівняюцця з нами. Не добре, бач, коли ми втратимо верх! Росказуй ім, та не все, навчай іх, та не зовсім! Нехай ми, а не хтось другий буде користуватись тутечки вигодами. От, хоч би й я! На що міні здались ці украінські мужики, ці попи, жиди! Яка міні користь з іх, коли я буду входити за якусь правду? И яка може бути правда з якимись жидами, хлопами? Я, урядник, роблю так, як и наші польські поміщики: тягну зо всего, що можна витягти тільки собі на користь. Клопіт міні про народ, про московську адміністрацію, про краденъі коні якогось Трохима чи Пархіма!

— А хіба-ж є й польські мужики? спитала Рузя з дитячим придуром.

— А ти ж думала, що всі поляки пани, одказав батько осміхаючись.

Якась польска пани, що держала пансіончик в місті, знать

не багато розуміла з географіі, коли так навчила свою школярку — Рузю.

— Чи вже-ж вони и говорять по польський, як и ми? питала дурненька дівчина. Але мабуть вони вбіраюцця не в свити, а в жупани?

— Де там, дочко? Мужик скрізь однаковий, сірий, чи тут на Украіні, чи в Польщі. На те вже він мужиком зродився.

316	на ній?	из нéю?
„	насилу	лéдві
„	до школи.	до школи!« додáв він сумýючи.
„	одказав син.	спитáв син.
„	Гарнъі »люде«, в твого	А се ти знáєш, що в твого
„	коли в єго долгів	долгів
317	на голови нипоначипляють.	на голові непоначіпляють.
„	розумна.	розýмна, тáту.
„	посивіє та червъяк перестане ім крутить.	посúвіє.
„	в думці	на дýмці
318	маторженики.	лагумúнки!
„	коло нашоі печі	тількі коло нáшоі пéчи.
„	я сама	то я самá
„	полічити. А од тебе,	полічúти: а від тéбе,
„	витрембаси! А ти	витрембáси, а ти
„	піде	піде тоді
„	простими	заробля́ли прóстими
319	на нашій дівчині, таки на міщанці!	з нáшою дівчúною, такú з міщáнкою!
„	попросить би у старого ж	цопросúти б у старóго
321	морально	честúвно
„	одібрав	одéржав
322	показували	покáзувано
„	зовсім чорнъі.	зóвсім чóрних.
323	коні били	бúли

Після »на місці« Куліш перекреслив одно речення:

Один навить зіпнувся на диби прихаючи трохи не огнем та полумъям.

323	конечне дякуючи єму гаряче й щиро	дя́куючи ёмý дýмкою
„	Хтодь умів дуже добре з гнідих коней робити чорних, а з худих гладких!!	Хтодь постарáвсь, як бáчимо.
„	Мойсея. Гроші	Мойсéя, бо сёмý без кóней пробýти булó не мóжна, а вороні ёмý вподóбались. От грóші.

стор.	*Лев.*	*Кул.*
323	надягнув фрак и високий капелюш и полетів з визітом до старих Лемішок.	після обід завита́в до стари́х Лемішо́к.

Далі Куліш перекреслив одно речення:

Вже було не дуже рано, бо в церквах благовістили на пізню службу.

324	до церкви	до вече́рні,
„	впоравшись, вивъязала	ви́въязала
„	в шовкову кацавойку.	у шовко́вий хала́тик.
„	кацавойки.	хала́тика.
„	неділенькою	неділею
„	розмахуючи капелюшом	розмахуючи картузо́м.

Далі Куліш перекреслив такий текст:

...и перебираючи дрібно тоненькими ніжками підлетів до Лемішки. Як та білка на високому й міцному дубі [1]) почепився становий на шиі Лемішки, обхопив єго своіми дрібними руками и гаряче цмокав єго в губи й щоки. Лиса невеличка голъівка станового робила велику противнъість з силною левиною головою Лемішки. Здивований хазяін стояв, опустивши обидві руки.

Як молодий вітрогон тупцяє коло дівчини, так становий понісся до староі Леміщихи з скоками та шарканням, вхопив іі суху руку своіми обома руками и почав трясти. Не призвичаена до подавання руки Леміщиха дума за тим безпремінно повинно бути цілування або щось инче. В деяких містах на Украіні зберігся старий звичай цілування в плече. Леміщиха тикнула головою, прямуючи до єго плеча. Становий думав, що вона хоче поцілуватись з ним в губи, розрішив собі той сільський звичай и простягав до неі своі губи, а Леміщиха побачивши тее, підвела лице од плеча и вдарила єго своім міцним лобом в самісінький нъіс. Обидві голови разом одскочили и вже незнаючи що робити, держались за руки и тицяли носами, дуже нагадуючи двох цапів, що часом зіпнувшись на задні ноги, войдуюцця рогами.

— Що це ви там так довго жартуєте з моєю жінкою? спитав Лемішка, регочучись.

— Трапляецця всего на віку! одказав Пшепшицький, бігаючи по хаті и достягаючи білу хустину з кишені.

324	А я оце до вас з визітом, лепетав становий.	А я оце гуля́щим ча́сом до вас.

[1]) В рукоп. добі.

Далі Куліш перекреслив три речення:

Вибачайте міні, моі коханъі сусіди, що я давно вже знакомий з вами и досі не був у вас з візітом. То се, то те, то діло, то гості, то хазяйство! Все одкладав, та одкладав, поки таки не поставив на своему!

Становий знов кинувся обнімати й цілувати Лемішку. Лемішка тільки втерав губи рукавом и трохи не сплюнув.

стор.	*Лев.*	*Кул.*
324	не знала, що й робити, що й почати, и чим приймати гостя в такий незвичайний час.	не зна́ла, чим и прийма́ти тако́го го́стя.

Далі Куліш перекреслив оцей текст:

Обід не впрів. Перед службою божою звичай и віра не веліли ні снідати, ні по чарці пити.

— Оце ж Боже мій, бідкалась Леміщиха. Не знаю, чим и приймати гостя.

стор.	*Лев.*	*Кул.*
324	самі руки,	ру́ки самі,

По „запіканками“ Куліш перекреслив оце:

— Що це ти стара! гримнув Лемішка. Чи забула, що до церков тільки задзвонили?

— И справді! промовила хазяйка перехрестившись, я й байдуже! Вибачайте, будьте ласкаві!

— А хто ж винен, коли гость прийшов до нас не тоді, коли люде ходять! сказав Лемішка.

— Не турбуйтеся! не клопочіцця, моі коханъі! Я не в гості до вас прийшов, а тільки з визітом.

— Що ж воно таке? спитав Лемішка. В гості — и не в гості?

— Це бачте в нас ходять так, щоб тільки зазнакомитись. А тим часом, моя кохана, найласкавіша паніматочко не приймайте пляшечок из стола. Хоч и правицця свята служба, але ж и горілочка божий дар! А вишнівочка, и дернівочка, и тернівочка — то свята річ! Іі й сам Бог велів пити! Ай, ай! що за смак! Аж губи злипаюцця! И зроду, звіку, не пив я такого добра.

стор.	*Лев.*	*Кул.*
324	господиня.	господи́ня!« лести́всь до не́і станови́й.

Далі лишив Куліш одно речення й опісля дописав ось що:

„Почало́сь по́штування. Станови́й пив та знай похваля́в господи́ню и господаря́“,

перекресливши такий текст Левицького:

Становий наливав и випивав, випивав и наливав то тернівочки, то дернівочки, то запіканки й настоєчки, та все підхвалював, а похваливши, знов наливав. Неповага звичаю — не їсти до служби, неповага того звичаю, що сам хазяін повинен частувати гостя, дуже спротивили старого Лемішку.

— Принеси лишень, стара, ще кілька пляшок, сказав Лемішка сердито.

стор.	*Лев.*	*Кул.*
324	світлиці!	світли́ці! каза́в він,
„	стіни! хвалив становий.	стіни!
325	невідає, а що я.... то дуже добре відаю, з котрого боку лукавий підступає.	невідає«, одказа́в Лемішка, »а що я.... Станови́й переби́в ёго́:
„	Та ми люде простъі, промовив Лемішка, насупивши брови. Ваші пороги для нас дуже високі, а наші для вас дуже низькі.	»Ми лю́де про́сті«, промо́вив Лемішка, насу́пивши брови.
„	пан Лемішка в гаспидового сина!	пан! ми́ркнув Лемішка.
„	Які бо ви, Охріме Сидоровичу! Ей Богу, крикнув Пшепшицький, кидаючись на шию Лемішці и цілуючи	Станови́й жартовли́во засміявся. »Які бо ви, Охріме Си́доровичу! Єй Бо́гу“, кри́кнув він, и поцілува́в

Після »годі« Куліш дописав таке речення:

„Лемішка покрутив голово́ю“,

перекресливши ці два речення Левицького:

Що тут довго думати? Шкода, що ви тих книжок не читаете!

— Як панам тривога, то й з мужиком рівняюцця, одрубав Лемішка.

326	справа, щоб не тратить часу, Пшепшицький	спра́ва, Пшепшинський
„	спитав становий	спита́в він

Після »милує« був у Левицького такий текст:

Пшепшицький здихнув лицемірно, піднявши смирнъі лукаві очі до образів незгірше ченця.

— Здоровий, як кінь. Аж вибрикує та дуріє од жиру, сказав Лемішка, осміхаючись.

— О! не годицця бо так говорити про такого хорошого

и вченого сина, котрий був навить в університеті и швидко досягне шляхецького чину.

— От так, пані Пшепшицький, син начитався тих ваших книжок, де пишуть про рівню всіх людей, що пробі прецця до чина, аж гвалт кричить и плює на господарство.....

— О! пане Лемішко! пробачайте єму! він хлопець молодий, палкий, рвецця.

Замісць цього тексту вписав Куліш ось що:

„Та здорóв собі, нічóго", одказáв понýро Лемішка.

„Гáрний у вас син, розýмний", говорúв Пшепшúнський. „Рвецця

По »небо« Куліш перекреслив ось що:

Нехай же, нехай політає! Хіба ж и ми не були молодъі зза (sic) молоду? Хіба ж и в нас не клекотіла молода козацька кров? Хіба ж и ми не рвались колись летіти кудись далеко! аж за синє море.

Лемішці дуже не подобалась классичня красномовнъість станового.

— Може хто й літав! а я й з місця не рушав, одказав Лемішка.

стор.	Лев.	Кул.
326	А я таки скажу	Скажý
„	и старим	и вам, старим,

Після „Леміщиха" Куліш перекреслив оце:

Э! це я вже вгадую, на яку пораду!

— Так, моя пані-матко! С чоловіками не легко справу мати, а з жіночками все таки не те!

326	старій, бо я не дуже то дослухавсь, промовив Лемішка.	старій матері«, промовив Лемішка, »та я не дуже то дослухався.
„	хороша нівроку ій	хорóша ж бо ніврóку ій!«

Далі дописав Куліш:

„Стара! миркнув Лемішка",

Замісць перекресленого тексту Левицького:

Я таки й давно було грішна думкою грішу: Коли було не побачу іі в церкві, то зараз верзецця в думці, щоб іі за невісточку [1]) взяти.

— Стара! Не дурно кажуть, що в баби волос довгий, та ум короткий.

[1]) В рукоп. невісточки.

327	Об тъім я й хотів би порадитись з вами.	От про сеє ж то я й хотів би порáдитись из вáми«, каже становúй.
„	господі.	госпóді. Там про все й переговóримо.
„	Соваючи ногами по помості и кланяючись низько, Пшепшицький одступив пъятами до порога и зоставив самих старих, котрі стояли	Вклонúвшись привітнéнько и такú геть низько, Пшепшúнський одступúв до порóга задкóм-задкóм та й зостáвив самúх старúх у хаті. Стояли вонú

Текст „Причепи“ в Правді виказує низку відхилень від рукописного[1]). Ще більше відрізняється текст окремого львівського видання Повістей Левицького: тут не тільки змінений у дечому правопис, але в кількох місцях викинено дещо з тексту. Чи це робив автор, чи Куліш, чи обидва в тісному порозумінні, поки що нема даних сказати про це щось певне. Рука Куліша й тут не виключена. „Слівце від видавництва“ до тому Повістей написав певно Куліш. Тут стояло: „З того часу, як зроблено в Галичині особне видання Квітчиної повісті „Маруся“, жоден з Українських повістярів не видавав у нас особною книжкою своєї праці. Тож Галицька публика не могла навіть добре познакомитись з прозою України, а ще менче могла вона її полюбити і на їй образуватись. Іван Нечуй, оцім виданням своїх трьох повістей, перший подає нам Галичанам методу запізнатись

[1]) В порівнянні з друкованим у Правді текстом автограф виказує такі відміни: губернія (132), невеличких картинок (134), й закусили (145), з прошінням (148), Василёвні (154), що й до (157), В лиці его не була страчена давня Українська основа. З тиха (162), А те думаю (176), чорний волос, багато гостей (178), голъівонько (179), покупець (надрук. покупель) (193), воловня, тік (198), багатими, убраними (206), нагаданому (213), й не хата (214), зала, одинадцята, дванадцята, тринадцята (219), В залу (233), изнову (235), А Лемішковська (238), все те (239), псалгиря (242), грізно (274), вона й ділася, в службі (надр. в стрибі) (260), ласкавіші (263), голосніше (264), але й значно (266), молились (267), хто ж бігав (270), прозорій (271), розстилалася (272), сливе (надр. щасливе) (283), червонішою, найчервоніших (285), вушей (287), розставляна (293), одчиняні (294), ліса (295), Госпідь (296, 318, 325), сіряках прилизаний (надр. приличний) (296), девятьнадцять, найсмашніший, оксамит, Чарторизьких (298), магазинах, ввечері (299), мілішим (300), Раннім (301), здоровъям, хазяіна и гарячими, цікавістю, найбілший, тонісінькому (302), зімніми (307), багато, розумніша й практичніша (311), и навить вчився, житті (312), лютіший (313), план, оксамітом (314), багато (315), и наймичку-пані (318), и твоя мати (319), застилали (324), Не годицця ж (326).

краще з Українською прозою і через те дуже заслугується перед нами. Його повістей виходить перший том. Скоро сподіватись би нам і дальших томів, наколи Галичина щиро привітає оцей гарний гостинець Українського писателя, нажившого собі через инчі ще твори доброї слави у письменному кружку. Панталеймон Куліш, прочитавши третю повість сього тому, проказав про Івана Нечуя, що він перший доторкнувся життя нашого товариського та тим поклав засновок до романів соціяльних.

„Критика Панталеймона Куліша є доброю порукою для великої цінности творів Івана Нечуя, тож і сміло просимось з ними в гості, у кожду щируруську хату. З нашої сторони мусимо конче добавити, що Іван Нечуй, у своїх повістях, чи то малюючи ситуації душі чоловічої, чи ставляючи перед очі наші образи з природи, показався великим артистом, а вся Україна покладає у його талантові щонайбільші надії“.

Це переднє слово цікаве для цієї теми з двох причин: поперше стверджує, що Куліш прочитав „Причепу“, а подруге не згадує, щоб Куліш прочитав перед друком (бодай так само, як „Причепу“) дві инші речі Левицького, що увійшли до окремого тому. За тим, що ні „Дві московки“ ні „Гориславська ніч“ не перейшли такої основної редакції Куліша, як „Причепа“, промовляло-б ось що. Дораджуючи Олександрові Барвінському, що вибрати до читанки для вищих гимназійних клас із писань Левицького, Куліш радив укладчикові дещо повикидати з „Гориславської ночи“, бо там „жидова хоч і гарно намальована, та не на місці, не вяжеться з повістю про рибалку“[1]). Кулішів спосіб редагування „Причепи“ показує, що Куліш був би викинув з „Гориславської ночи“ те, що йому не сподобалося, коли-б був її редагував.

Після того всього стане зрозумілим, чому в одному письмі до Галичан Куліш підкреслював, що українська школа для Галичан мусить опертися „не на Шевченкові, а на етнографії, що вже й після Шевченка дала пахущий цвіт свій Марком Вовчком і Нечуєм“[2]). Обидва це письменники, що над зредагуванням їх писань попрацював добре Куліш. Як виказав Василь Доманицький, роз-

---

[1]) Ол. Барвінський. Спомини з мого житя. Перша частина. Львів, 1912. Стор. 197.

[2]) Ів. Франко. Із переписки П. Куліша з Галичанами 1870—71 р. [Записки Наукового Товариства ім. Шевченка, т. XXVI, Miscel. стор. 13—14].

глядаючи справу авторства Марка Вовчка, зредагуванням Народніх оповідань зробив Куліш чималу прислугу авторці й українському письменству, хоча „часом можна навіть сказати, що поліпшення ті не зовсім щасливі і скорше виглядають як погіршення“[1]). Подібне можна повторити й про Кулішеву редакцію „Причепи“ Левицького та його поправки.

---

[1]) Вас. Доманицький. Авторство Марка Вовчка. Відбитка з LXXXIV, т. „Записок Наукового Товариства ім. Шевченка“. Львів, 1908, стор. 15—16.

Кулішеві переклади драм Шекспіра.

Написав ***Ярослав Гординський.***

I.

Відношення Куліша до Шекспіра до 1882 р.

Згадуючи про Кулішеві переклади Шекспіра, говорить Іван Франко, що П. Куліш у довгий час після смерти Т. Шевченка задумав дати Українцям перший повний переклад Шекспіра [1]). Одначе Шекспіром займався Куліш вже багато вчасніше. В часі ґімназійної науки міг він ще не знати творів великого Британця, бо хоч він здобув собі тоді вже доволі широке очитання, то між авторами, яких він тоді читав, не згадується Шекспіра [2]). Одначе пробуваючи в Київі як студент університету міг Куліш познайомитися з писаннями Шекспіра блище. Вже в 1839 р. бував Куліш певне в домі Михайла Максимовича і тут без сумніву познайомився особисто і з Василем Красовом, що вже від 1835 р. жив у приязні з Максимовичем. Той Красов, людина повна романтичного ентузіязму й мрійливости, обороняв 1838 р. на київському університеті докторський диспут про головні напрями в англійській і німецькій літературі з кінця XVIII ст., а в тому диспуті заявляв між іншим, що Шекспір є первовзором сучасного нам поета-ґенія. Красов міг мати — як думає В. Щурат — немалий вплив на витворення світопогляду Куліша і міг звернути його увагу і на Шекспіра [3]). Опісля в 1843 р. довелося Кулішеві

---

[1]) Dr. Iwan Franko. Shakespeare bei den Ruthenen. Die Zeit, Wien 1903, ч. 446 з 18 квітня (т. 35, ст. 32—34).

[2]) Осип Маковей. Панько Олелькович Куліш. Огляд його діяльности. Львів 1900, ст. 9; В. Шенрокъ. П. А. Кулишъ. Кіевская Старина 1901 р., т. 72, ст. 165—166 і 169—170.

[3]) Ті гадки розвинені ширше в праці: Др. Василь Щурат. Фільософічна основа творчости Куліша. В 25-літте смерти письменника. Львів, 1922, ст. 10—15.

стрінутись з Поляком Михайлом Ґрабовським, що був також ентузіястом Шекспіра[1]). А М. Ґрабовський мав також визначний вплив на погляди Куліша[2]).

З того часу (з 15 квітня 1843 р.) маємо й першу — скільки мені відомо — документальну вістку про зацікавлення Куліша Шекспіром у його листі до М. В. Юзефовича: „Получилъ я изъ книжной лавки Погодина (лист писаний з Київа) книги: „Шекспиръ“ Кетчера (12 выпусковъ)“[3]). Це — ясна річ — перше видання прозового перекладу драматичних творів Шекспіра на російську мову Н. Кетчером, що вийшло в рр. 1841—1855, бо друге появилось аж у 1862—1879 рр.[4]) А в грудні 1845 р., оповідаючи Юзефовичеві про вечір у професора університету Александра Василевича Никитенка, пише Куліш, що Полєвой говорив там про Шекспірові драми[5]). Кілька день пізніше (25 грудня 1845 р.) читаємо такі замітні слова Куліша: „Уединенная жизнь и долговременное изученіе такихъ писателей, какъ Гомеръ, Данте, Шекспиръ, вмѣстѣ съ изученіемъ исторіи и народной поэзіи своей родины, поставили меня такъ крѣпко на ноги, что меня не можетъ увлечь съ собою неистовый потокъ Краевщины“. Тут говориться вже про довголітнє вивчення Шекспіра і про його великий вплив на духа Куліша[6]).

Але англійської мови довго Куліш не знав. Аж, здається, у часі свойого перебування в Тулі вивчився він по англійськи, бо вже тоді читав книжки цею мовою[7]), а добувшись з неволі весною 1851 р., перекладав навіть книжки з англійського[8]). В Тулі не забував Куліш і на Шекспіра. В серпні 1848 р. була готова його праця про історію Бориса Ґодунова. А рецензуючи її, писав про неї між іншим проф. Устрялов: „Автор не знает впро-

---

[1]) Jan Zahorski. Szekspir w Polsce — в: Dziełach Wiliama Szekspira, pod redakcyą Dr. Henryka Biegeleisena. T. IX. Lwów, 1897, ст. 356.

[2]) Щурат, op. cit., ст. 120 і д.; Віктор Петров. Перебування Куліша на Україні влітку року 1856 — у збірнику Україн. Академії Наук: Пантелеймон Куліш — за ред. С. Єфремова та Ол. Дорошкевича. У Київі 1927, ст 74.

[3]) Письма П. А. Кулиша къ М. В. Юзефовичу. Кіевская Старина 1899 р., т. 64, ст. 188.

[4]) Русскій Біографическій Словарь. Спб. 1897, ст. 626.

[5]) Письма П. А. Кулиша, ст. 205.

[6]) Там саме, ст. 207.

[7]) Гл. про це гарну статтю Ол. Дорошкевича: Куліш на засланні — у згаданому збірнику: Пантелеймон Куліш, ст. 37—38.

[8]) Дорошкевич, op. cit., ст. 60.

чем, кто именно и как подговаривал убийц и для об'яснения этого темного случая ссылается на Шекспира“ [1]).

З листу до Г. П. Галагана з 30 березозоля 1857 р. довідуємося, що тоді Куліш займався пильніше англійськими письменниками. Він писав між іншими, що переклав першу пісню „Чайльд Гарольда“ й додавав: „Такъ же само треба переложыты Гамлета“ [2]).

Ті вістки, зачерпнені з листування Куліша, без сумніву ще далеко не вичерпують того, що можнаби зібрати про відношення нашого письменника до Шекспіра (от н. пр. у свойому „Погляді на [писану] українську словесность“ з 1860 р. він ставить Квітку і Шевченка поруч Шекспіра, Вальтер Скотта й інших світових ґеніїв пера) [3]). Але для нас буде й того, щоби показати, що Куліш зайнявся перекладанням Шекспіра після довголітніх студій і що жерела тих перекладів належить шукати в молодечому ще захопленню ґенієм Шекспіра, в захопленню, що перетревало до кінця життя Куліша. Тому переклади драм Шекспіра можемо признати одним з великих замислів Куліша, одною з провідних ідей його письменської діяльности.

Одначе аж з початком 80-их рр. довелось Кулішеві справді бодай частинно зреалізувати свої переклади драм Шекспіра. Коли Куліш почав перекладати Шекспіра, не знаємо певне. Про намір чи тільки гадку перекласти „Гамлєта“ чули ми вже в 1857 р. Але в 1860 р. Куліш не тільки що не перекладав ще Шекспіра, а й, здається, завагався в тому намірі. Бо в споминах Олександра Кониського про день 4 мая 1860 р. читаємо, що коли тоді Кониський висловив побажання, щоби хтось зайнявся перекладом Шекспіра на українську мову, Куліш засміявся й сказав, що Шекспіра нашою мовою побачать хиба правнуки [4]). Але вже 1877 р. — як оповідає Шенрок — Микола Костомарів не погоджувався з Кулішем між іншим і в справі перекладу Шекспіра на українську мову, бо на його гадку ця праця непотрібна образованим Українцям, що вміють по російськи, вона має значіння хиба для Галичан [5]). З того можнаби думати, що Куліш став перекладати Шекспіра десь у другій половині 70-их рр.

---

[1]) Там саме, ст. 49.

[2]) Частная переписка Г. П. Галагана — Кіевская Старина 1899, т. 66, ст. 349.

[3]) Передне слово до громади — Хата 1860. Видавъ П. А. Кулишъ. Тйпомъ дрўгимъ. Петербургъ, ст. XIV.

[4]) Шенрокъ, op. cit. Кіев. Стар. 1901, т. 74, ст. 53.

[5]) Op. cit., ст. 98.

Зимою 1881 р. приїхав Куліш до Львова — може бути зразу передовсім з наміром видання перекладу Шекспірових творів — і пробув тут аж до весни 1882 р.[1]) Так ті переклади стали — здається, зовсім припадково — важною подією в життю Куліша, бо Куліш захопився при нагоді тодішнього свойого побуту у Львові польсько-українською угодою і між іншими також і свої переклади Шекспірових драм поставив у службу того задуму. За те й кидає Іван Франко докори під адресою (покійного вже тоді) Куліша. Він оповідає, що вістка про працю Куліша над перекладами Шекспіра на українську мову розбудила на Україні радісні ожидання й незабаром знайшовся меценат, що жертвував на ту публікацію (певне на повний переклад Шекспіра) 6000 рублів. З тими грішми прибув Куліш 1881 р. до Львова й узявся за видання готових вже перекладів і за виготовлення інших. Одначе за ті гроші — каже І. Франко — став Куліш переводити польсько-українську згоду та поставив — як згадано — і цей переклад на службу тій ідеї[2]). Закид Франка потрібує ширшого розгляду — не місце тут на нього, бо й не має до того відповідних матеріялів.

Воно правда, що Куліш перед виданням перекладу Шекспіра виступив у „Хуторній поезії“ з відомими віршованими відозвами: „До Шекспи́ра, заходи́вшись коло украі́нського пере́кладу ёго тво́рів“ і „До рідного наро́ду, подаючи́ ёму́ украі́нський пере́клад Шекспи́рових тво́рів“[3]), де висловлював свої різкі погляди на варварство рідного народу, на його козацьку волю дику, що „кляла́ культу́рників, як людоже́рне па́нство“, де зневажав його сучасність і минуле[4]); але й правда те, що Куліш таки надрукував переклади трьох драм Шекспіра і — як побачимо далі — працював до кінця життя невтомно над дальшими перекладами. Бажаючи занятись тільки Кулішевими перекладами драм Шекспіра, полишаю на боці усякі політичні наміри, які міг мати Куліш, видаючи ті переклади. Згадаю хиба, що коли він хотів ті переклади поставити в службу польсько-української угоди, то це показує, яку вагу привязував він до тих своїх перекладів і як дуже цінив він Шекспіра. І справді в оді „До

---

[1]) Др. В. Щурат. До історії останного побуту П. Куліша у Львові. У Львові, 1898, ст. 3.

[2]) Franko, op. cit., ст. 33.

[3]) П. А. Куліш. Хуторна́ поэзія. У ві Льво́ві 1882, ст. 70 - 73.

[4]) Ті дві віршовані відозви Куліша переповів І. Франко або переклав на німецьку мову в згаданій статті у „Die Zeit“.

Шекспи́ра" каже Куліш: „Шекспи́ре, ба́тьку наш, усі́м наро́дам рідний!" і далі просить його:

„Світи́ло тво́рчества, Гоме́ре новосвіту!
Прийми́ нас під свою опе́ку знакоми́ту"

та говорить про його храм, про його душу велику й розум праведний. І нагинаючи Шекспіра дещо до своїх ідей, він кличе до нього:

„С культу́рників еси́ ти найбільший воіво́да:
Ти — пи́шний цвіт и плід вели́кого наро́да".

А в оді „До рідного наро́ду" називає Куліш Шекспіра „зеркалом всесвітнім".

В тім часі задумував Куліш видати більше творів Шекспіра. На обороті останньої обгортки „Хуторної поезії" видруковано таке оголошення: „Друку́еццяи незаба́ром появицця в світі пе́рвий том „Шекспи́рових Тво́рів". Попереклáдав украі́нською мо́вою з мо́ви брита́нськоі П. А. Кулі́ш, ві́ршем и про́зою, як в орикгина́лі. Усіх томі́в ви́йде де́вять, по три піе́си в ко́жному. У пе́рвому то́мі бу́дуть: „Оте́лло", „Троі́л та Креси́да", „Коме́дія По́милок". Це оголошення кидає цікаве світло на дальші наміри Куліша в справі перекладу Шекспірових драм. Видно Куліш задумував перекласти не всі твори Шекспіра, а тільки 27 драм. Усього маємо під іменем Шекспіра 34 (чи радше 37) драм; з того 7 (чи 10) Куліш не думав перекладати. З полишених Кулішем 13 (чи радше 15) перекладених драм Шекспіра видно, що він не думав перекладати історичних драм Шекспіра — а їх є власне 7 чи 10, коли числити за окремі драми обі части „Генриха IV" і три части „Генриха VI".

У слід за „Хуторною поезією" появилися й заповіджені переклади. На перший раз вийшла обємиста книжка: Шекспи́рові тво́ри з мо́ви брита́нськоі мо́вою украі́нською попереклада́в П. А. Кулі́ш Том пе́рвий Оте́лло Троі́л та Креси́да Коме́дія по́милок У ві Льво́ві з Друка́рні Това́риства и́мени Шевче́нка під зарядом К. Беднарського 1882. На обороті титулової картки зазначено: На́кладом Перекла́дчика.

Самі переклади попереджує така коротка замітка:

„У на́шому пере́кладі, кру́го позаги́нані лайки́ и грубия́нські жа́рти, котри́ми Шекспи́р, я́ко вели́кий худо́жник, віттінюе в се́бе пречи́сте и ніжне́, попереклáдувано так, як воно́ стоі́ть у брита́нському орикгина́лі.

„Ис пісні сло́ва не викида́ють", рече́ наро́дній украі́нський ро́зум. Ні оди́н поэт, опрі́ч Шекспи́ра, не смів виспівувати люд-

зьке́ життє́ таки́ми слова́ми, яки́ми воно́ виявлюе себе́ на само́му свое́му дні: ні оди́н же поэт не возво́див и чолові́чности на такі́ висо́кості ду́ха, як брита́нський драма́тор. У Шекспи́ровій міша-ни́ні боже́ственної поэзії се́рця людсько́го з гидко́ю про́зою людсько́і бессерде́чности вбача́ли мора́льню неспромо́гу віку ёго́ и хи́бу ёго́ тво́рчества. Ми вбача́емо в ній переважливу над усіма́ поэтами си́лу и досто́інство изобрази́тельного кге́нія.

П. Кулїш".

Це єдина замітка в усій книжці (хиба ще на самому кінці додано: Кіне́ць пе́рвому то́му). З неї довідуємося дуже мало, бо тільки те, як Куліш ставився до „круто позагинаних лайок та грубіянських жартів" Шекспіра. В тій справі боровся він видно з сумнівами, але розвязав їх вкінці таки щасливо, бо пішов за англійським оригіналом. Після цеї замітки йдуть самі переклади: „Оте́лло, вене́цький Му́рин" (стор. 7—173); „Троі́л та Кресси́да" (стор. 175—333); і „Коме́дія по́милок" (стор. 335—418). Книжка видана старанно, на доброму товстому папері, друк виразний, відступи доволі великі, назви дієвих осіб в окремих рядках. Друкарських помилок зовсім небагато. Більшескладові слова мають наголоси. Може формат книжки (12·5 × 18 cm.) не так щасливо дібраний, при грубшому папері й розстріленому друку він здається якби обтятий.

II.

Мова Кулішевих перекладів Шекспіра у виданню 1882 р.

Видання тих перекладів, ведене під доглядом самого Куліша, є дуже цінне для пізнання його мови. Передовсім цікавий правопис перекладів, характеристичний для тодішніх писань Куліша. Його маємо і в „Хуторній поезії" і в інших тодішніх та пізніших писаннях Куліша. В головному є цей правопис тільки дещо змінений правопис і давніших його писань. Для прикладу вкажу хочби на „До́світки Ду́ми и поэми П. Куліша, Петербургъ 1862", хоч тут маємо: ъ на кінці слів.

У порівнянні з теперішнім українським правописом не знає Куліш у тому часі букв: *ї* та заступає нераз *щ* двома буквами *шч*. За те має він деякі невживані нині Українцями букви: *э*, *ё*, *ѳ*, *ъ* (у приставкованих дієсловах перед голосівкою). Для зазначення пропущення звука кладе Куліш апостроф: та'ж, зна' (оба на ст. 14). Букву *ґ* означує він на староукраїнський лад: *кг*. Що до дальших помічань над правописом Куліша, завважу деяку неконсеквенцію

в писанню: *іа, іо—ия, ио* в чужих іменах. Бо раз читаємо: Брабанціо, Кґраціано (Отел.), то знов: Приям, Диомед, Дромио, Адрияна, Луціяна, Люція (Комед. помил.) і под. І загалом пише Куліш у таких полученнях неконсеквентно, н. пр.: хрӣстия́нських (10), кґрадації (10), благоче́стия (18), кґра́цій (68). Поза тим передає Куліш чуже *і* після шелестівок звичайно буквою: *и*, н. пр.: Лодовико, Емиля, Ахиллес, Крессида, Солинус або в таких словах, як: офице́ра (10), хоч є попри те й: ціф́рника (10). Одначе: *и* має у Куліша деколи й значіння: *і*, н. пр.: и (злучник), ис (-із). Все бачимо: *и* замість: *і* на початку слів. В обсягу шелестівок замітне передовсім тверде *л* в чужих іменах власних: Отелло, Геллен, Ахиллес.

Усюди видно змагання до фонетичного правопису, тоб то: пиши, як чуєш, без огляду на етимольоґію чи традицію. Тому тут маємо: ис кише́ні (9), бес пра́ктики (10), черес книга́рника (10), с таки́х (11), але: из ро́ду (10), з ва́шого (15), роскішними (12), але: городзьки́х (9), о́зьде (23). Асиміляції прийменників ідуть так далеко, що Куліш пише: піт те́мну (14), нат тобою (32), міз сими́ (32) і багато подібних. І в середині слів часто асимільовано шелестівки: лу́чче (10), підви́шшують (10), силку́юцця (11), молоцці́ (11), оцця́ (= отця 12), о́чче (32), піцькува́ли (219). З інших прояв у шелестівках завважу: мягкі шипячі шелестівки в таких випадках, як: слу́жять (11), пано́шяцця (11) і *дж* (не: *ж*) у: догоджа́ють (11) і подібних.

У відміні іменників бачимо такі прояви: души́ (gen. sg. 13), с кра́жи (33), с ске́ли (41), на су́сі (41), семъя́не (13), чарі (nom. pl. 22), сенаторі (nom. pl. 24).

У прикметниках nom. plur. має нераз окінчення: *-иі*: па́нськиі (11). В обсягу займенників виступає постійно: се, сі, але: оце́-ж (10), в цій (28); форми: сёму́, мині́.

В мові Кулішевих перекладів Шекспіра слідно такі характеристичні елєменти: 1) архаїзми, 2) чужі слова, 3) вульґаризми, 4) окремі Кулішеві форми.

Мову Кулішевих перекладів характеризують сміло ужиті архаїзми, зачерпнені з мови церкви або з книжкової мови давної України. Архаїчну закраску дає тій мові передовсім її звуковий бік. Куліш любується у звуках: *о* та *е* на місці звичайно уживаного: *і*. Полишаю на боці загально приняту в літературній мові східної України приставку: *од* — у дієсловах та іменниках. Але читаємо часто н. пр.: познаете́ (13), зарека́ли (15), ночни́х (18), тре́буе (20), огорчи́ла (34), ти́хость (63), вольні́йше (74), покреп-

ле́ннє (92), спозна́лась (161), підлость (164), втека́е (166), свобо́дно (178), лени́вий (283); але н. пр.: моло́дість, ще́дрість (194), солодість (195), сортівщика́ (197), підневі́льня (215); і навіть: дерів (172), пре́дміт (229), досі́г (257), приятілку (367). Архаїчної закраски надає також уживання: *щ* зам. *ч*: могу́ще (27), мовчу́ща (46), о́вощі (151), палю́ще (160). Маємо навіть: *жд* зам. *дж*: уро́жденій (34), награжда́ть (54). Замість повноголосу появляється заєдно короткоголос: гла́сом (18), нараджу́ (18), храни́ть (43). Часті є давні іменникові форми прикметників: про́клят (9), за́клят (10), пе́вен (14), объя́влен (16), прав (19), привя́зан (38), досто́ен (43), завдя́чен (75), че́стен (81), відо́зван (129), зати́шен (145), милосе́рден (158), винува́т (159); є й такі форми, як: хоро́бер (167). У відміні прикметників і займенників подибуються зрідка форми gen. sing. fem.: че́сной (54), мое́й (207), вла́сной (219). У відміні дієслів часті imperat. на: *-іте*: суді́те (10), скажі́те (44); декуди такі форми накопичено, як н. пр.:

„Пиші́те про ме́не, які́й я спра́вді,
Нічо́го не біліте, ні чорні́те“ (Отел. V, 2).

Є й 1 ос. plural. на: *-імо*: ході́мо (171) і зложені форми praeter.: вбача́в еси́ (16) і форми imperat.: да бу́де благода́ть (45). Часта є форма: есть.

Усюди багато слів, взятих або живцем з церковної мови або церковних легко зукраїнізованих. Виписую ряд таких найважніших слів — в „Отеллю“: жизнь (11), вертогра́ді (12), благоче́стия (18), сокровища́ (19), благоволе́ння (33), вопие́ (36), вре́мени (39), гряду́щому (50), блаже́нство (51), добродітель (70), бдінне́м (77), существо́ (80), пи́щу (85), бра́ка (89), лик (95), преиспо́днёго (98), истязя́ть (102), бла́го (106), возмути́вся (107), болва́ном (129), од восто́к до за́пад (134), благово́нне (153), печа́люсь печа́ллю (153), клятвопресту́пна (156), созда́в (161), путь (168), ча́до (168), низри́не (168), ехи́дна (169); в „Тр. і Кр.“: страда́ючи (180), чу́вство осяза́ння (181), розо́рить (187), рожде́ннє (194), юдо́лі (196), состяза́лась (197), превозношу́ (198), уста́ одве́рзеш (199), ча́яти (199), кругообраще́ння (199), світоза́рная (199), госпо́дствуе (199), вредоно́сні (199), преді́лів (200), алка́ннє (200), вла́ствуе (201), со́нму (204), свиді́тель (204), возно́сить (205), восхва́лить (205), воньма́ннє (205), віща́й (205), ленивопра́здних (205), опа́сности (206), в забра́ло (207), благи́і (207), о́скуду (207), побіди́тель изме́чтаної слави (209), лу́ком дви́же (209), предложе́ннє (217), сумніва́ннє (217), превозно́сити (219), супоста́ти (220), вожделе́нну (220), в иступленні (221),

ю́ноші (221), похище́ння (223), провозглаша́ю (223), ю́ность (223), обще (226), недви́жний (230), восхваля́є (231), найпа́че (240), поро́жденнє ехи́ден (243), подвиза́лась (243), укроща́ти (247), смире́нна (248), и́стени (248), гряду́щих (251), забве́ннє (252), воспи́тали (253), благодія́ннє (253), согріва́ють (257), пра́здно (262), чересе́л (269), воінственного (269), укроти́ти (278), начало (285), возбра́нну (288), до́блесть (288), дре́вній (295), предречу́ть (303), сонмища́ (324), иску́ству (325); в „Комедії помилок": сострада́ти (340), очча́яв (341), зловре́дно (346), бра́чні (348), огра́ди (352), попра́в мене нога́ми (358), приобщу́сь твоеі жи́зні (359), чувстви́телен (391), в бе́зну (403), непостижи́мо (407), супру́гові (414). Додатиб до того ще слова й фрази, зачерпнені з дум: воздаю́ть ясу́ (44), возда́ти ша́ну (51), мі́ждо (222).

Так бачимо довгий ряд звуків, форм і слів, узятих з церковної мови. Тут виписано у формах і звуках усього по кілька прикладів, а слова тільки найважніші і то по разу, але коли зважимо, що усе те повторяється багато разів, то число таких церковних архаїзмів буде доволі велике. Декуди їх збирається більше разом, як н. пр.:

„Нехай храня́ть вас небеса́ благи́і
Від о́скуду тако́го молодо́щів"
(Тр. та Кр., І, 3.).

Ті архаїзми не все є подиктовані мистецькими вимогами, вони не все служать для підчеркнення поваги осіб, чи для їх ліпшої індивідуалізації. Бо можнаби зрозуміти таку поважну, піднеслу мову у хитрого і злобного фільософа Яґа або у патосі ревнивого Отелля, але така архаїзація не підходить н. пр. до мови грубуватого Аякса.

Тому ясно, що Куліш уживав таких архаїзмів без якогось пляну — може бути, що він хотів тим способом зблизитись до поваги мови Шекспіра або помогти собі в підібранню невичерпаного богатства слів англійського ориґіналу. Увага на ритміку грала тут меншу ролю — такий досвідний письменик, як Куліш, міг без труду побороти ритмічні трудности і без помочи архаїзмів.

Чужі слова, позичені з інших мов, були для Куліша в перекладі Шекспіра педекуди конечністю і тому найчастіше вони вдатні і не вражають читача немило, хоч їх доволі баґато. Це передовсім такі слова позичені і присвоєні, як: тео́рию (10), кграда́ціі (10), кгондолье́ра (15), ранкг (19), кгале́рі (20), консули́ (20), кгальо́нів (24), тира́ніі (33), сенте́нціі (33), кглейтови́м (35), кгва́лтом (38), флот (42), по́люса (42), ки́ля (45), панекги́рик (47),

кавале́ра (49), а́ктом (52), форсо́вано (52), про́лог (53), дисціпліни (53), річ натура́льна (54) і т. д. — той реєстр можнаби ще багато збільшити. Можливо, що такі слова далибся нераз заступити і своїми, українськими, алеж годі сказати, що вони засмічують мову. Виїмково вражає дещо надто часте уживання слова: фортуна — замість доля. Але є тут деколи й чужі слова менше щасливі — такий мистець мови, як Куліш, міг їх легко заступити висловами або чисто українськими або подібраними дещо щасливіше. Сюди зачисливби я: факе́лами (16), макгни́фика (mascul. 19), приз (21), літерах (27), дам пи́нфи (54), шляфми́цю (54), фейерве́рками (55), скопирува́ти (110), форту́нить (197), пи́нду (254), фольгу́ем (285), хіндя (321). Тих слів зовсім небагато.

Гірше представляється справа із словами, взятими зі слов'янських мов. Тут маємо деколи прикрі русицизми, рідше польонізми. Вже неодне з архаїзмів можнаби почислити на рахунок російських впливів. Поза тим маємо ще такі немилі варваризми — в „Отеллю“: объя́ття (15), наде́жна страж (18), у́рода (22), скази́ло (29), приба́вочну (33), дви́нув (33), зъедно́чимося (39), шпе́тив би (40), до шче́нту (42), нельзя́ (42), хва́станнє (52), плут (52), о́шуст (52), преклада́ли (53), руча́юсь (54), возмо́жно (74), добрі́йшая (76), терза́вся (93), прия́тний (140), шляпки́ (142), а нас тісня́ть (142), бешчувстве́нні (143), те́рзаннє (162), че́рті (165) узна́йте (170); в „Тр. та Кр.“: вра́ви (178), вре (178), дя́дё (186), поту́жним (196), стате́чности (197), сортівщика́, (197), дви́жецця (216), плутовство́ (228), звиня́й (236), підозри́тельний (247), здра́вствуй (255), зуми́ло се мене́ (258), ухва́тками (261), пеня́тимеш на ме́не (271), не опа́суйсь (281), опасні́йший (289); в „Ком. пом.“: помраче́нний (339), портя́ть (346), сти́ди́ся (358), черни́лом (363), за́ що обвяза́вся (385), обвяза́тельство (387), чу́вствувати (391), чувстви́телен (391), нема́ в цім ху́да (394), бі́шеним (403). Тих слів, що правда, не так то багато, але вони повторяються звичайно нераз і для сучасного читача є справді прикрі. Неприємний також частий vocat. sg. = nom.

Попри ті архаїзми і варваризми виступають тим яскравіше доволі часті вульґаризми у звуках та формах, рідше у цілих фразах. Ось приклади таких вульґаризмів — в „Отеллю“: гулиця (9), шу́пить (10), скрути́лась (13), плеска́ти (= говорити 14), влизну́ла (17 = утікла), будла́ско (19), зу́здрить (28), яки́мся (29), по́кіль (29), валаса́вся (30), вгоноби́ти (35—часто), крутохво́стою (39), заколу́пуе міні́ се́рця (39), натурчу́ (40), скрома́дить мо́ркву (47),

опе́цьків (49), втовкма́чити (52), наги́бала (53) іє́шня (53), втелю́щили міні́ ведме́дика (58), цму́лить (59), зверете́нивсь (59), дере́ козли́ (59), верзя́кати попуга́ем (67), пи́ндитись (67), оддуба́шено (70), задля́тись (76 — часте), захля́нуть (76), зату́ркаю ёго́ (77), присо́чувати (88), вгоно́бо (93), ни́цить (101), заби́лись (= побились, потовклись 114), скру́тицця Оте́лло (= втратить розум 116), ощепі́рилась (118), мя́шкурити (118), цу́пити (118), три́нькають (142), вгонобля́ннє (145); в „Тр. і Кр.“ : шва́ба (178), обі́дьві (181), пре́дміт (183), спокво́листий (185), закі́ль (186), ту́тенькі (191), шолопаі́ (193), по́спіль (197), о́ся (198), для́ння (199), хвір (201), ве́ргав (202), духопе́лиш (214 – часте), бала́ків (214), вахлаі́в (216), бри́шкати (225), животкі́вко (227), горі́здру (234), зди́шецця (245), рохма́ною (246), визира́тись (254), відпа́сують, мов лакгоми́нки, пи́нду (254), досі́г (257), вздрі́ли (257), ви́зирнецця (258), шере́по (271), о́пряга насі́ла (274), хіпли́вий (278), іє́чко (300), манта́чим (311), виступцем (315); в „Ком. пом.“: проча́хла стра́ва (344), кге́дьків (346), дляє́цця (349 — часте), ту́скне (352), вдухопе́лилось (355), віддухопе́лите (355), поторо́чо (365), прияті́льці (368), наблягу́зкав (406), дри́кги (412). Без сумніву неоден з тих вульґаризмів знаходить оправдання в мові лицедій, що умисне послугуються простими, а то й грубими висловами. Але Куліш їх також надуживає. Бо коли н. пр. у поважній розмові замість: бити — пишеться: духопелити або замість: вдоволити — читаємо раз ураз: вгонобити або замість: забаритись чи загаятись — стрічаємо нераз: длятися і под., то таки воно виходить дещо комічно. Висока мова Шекспіра сходить тут до надто грубої буденщини. Це вражає тим більше, що в більшости випадків можна було легко (передовсім у прозових частинах) заступити ті слова стараннішими, більше літературними. Дещо щасливіше вже націоналізував Куліш переклад впровадженням українських назв для військових ступнів: гетьма́н, наказни́й і под. Але деколи якось не зовсім зручно видається назва: козак, кіш (= табор).

Вже досі мали ми нагоду завважити деякі своєвільні довільности в мові Кулішевих перекладів. Ще яскравіше виступають вони в тих фонемах та формах, що їх можнаби назвати спеціяльно Кулішевими. Між ними знайдеться багато, утворених у дусі народної мови або й справді народних, але не вживаних загально, та всеж таки і вони надають мові Куліша тої штучности, що відчужує від нього українського читача. Сюди належать передовсім довільні скорочення слів — їх, що правда, дуже

небагато: недале́чко 'д вас (53), не 'дніе́ю (67), д' Оте́лла (108), одно́ 'дного́ (252, 278), Ге́ктор'вою (291), на 'дно́го (339)' мо' хо́чете (343), не 'ччини́ли (367).

Далі маємо тут такі форми, як: у ві сні (9), в ві сні (16) і відповідно до того: ввіхо́дить (9) і под. Залюбки додає Куліш приставку: *в* — до дієслів і до інших слів: впізна́в (17), вбеспеча́йтесь (17), впокі́йноі уда́чи (28), ввесь (42), впокі́й (55), всумню́сь (86), впривилеёваних (90) і т. д., або міняє: *у* на *в*: вго́дно (35), вря́ду (53), вжна́ем (70), ввору́живсь (186), вшко́джено (194).

Куліш надуживає також приставки: *із-* або додає на початку слів за часто *і-*: иссу́нув (134), измилосерди́ся (156), из між (191), изна́йдецця (206), иллєцця (249), изза́ду (259), извіз (415).

Гарні й звучні іменники, окінчені на: *-ння* стають неприємні, бо являються за часто і там, де замість них можна легко підібрати інші коротші форми: в „Отеллю": ошука́ннє (22), домишля́ннє (29), приключе́ння (30), хоті́нні (39), топлінням (39), закінча́ннє (49), доторка́ння (130), допевня́ннє (136), вчиня́ння (180), здріння́ (185), име́ннєм (206), ухиля́ння (229), зволе́ннє (240), уподобле́ння (251), забве́ннє (252), прозира́ння (253), пиша́ннє (263), недба́ння (327), марі́ннє (333), ударе́ннє (349), вязе́ння (400).

Раз ураз попадаємо на слова й фрази, що вражають нас своєю незвичайністю — багато їх певне придуманих самим Кулішем: в „Отеллю": вое́нщиною (10), спокі́йтеся (11), кля́нчить (11), побудара́жте (12), розму́чте (12), поче́ські (13), попуска́ете (14), жорсткі (15), обшука́йтесь (15), ясйти (16), неподо́бно (17), посе́льства (20), мо́жня річ (22), попу́стим по́пуск (23), поту́жник (26), без де́монства (27), прови́нность (28), безокра́сного (28), призна́е мо́жним (28), певни́ти річ (29), стате́чне свідкува́ннє (29), лама́льні (30), всеві́ду (31), зорну́ла (33), обізя́нство (38), зу́здримо (43), вітру́е (43), воли́ть (= повелівае 55), пив ку́хлями с питун (58), заслу́жуе (59), я в бо́клаг увобъю́ тебе (61), ти́хость ва́ших молодо́щів (63), чудо́вишна річ (64), воя́ча жизнь (66), ку́чте ій (68), спая́ти пола́ману ско́ву (68), закла́дую все, що маю, проти́в поки́дьки (68), употу́жнить (68), цінотли́ву (69), задля́ ласо́ти (69), оберну́ я добродітель в ле́пу (70), гайно́го ча́су (70), вмудрю́ся ви́звать з до́му (74), не суми́ся (76), води́цею само́ю пробавля́тись (76), зату́ркаю ёго́ до нестерпі́ння (77), чи зру́шити тебе́ поту́гу ма́ю (78), то я не зна́ю то́вку в че́сних ли́цях (78), тяг за те́бе ру́ку (80), підозря́ти (84), пищу, кото́рою харчи́цця (85), зру́шені (87), мене́ сфалши́вити (93), не соромля́жій шлю́сі (99), ані́ подо́бини (134), впокі́йно (149), судьбо́вий

(154), па́ні блу́дня (163), зір лихи́х зло-віщува́тих (168); в „Тр. і Крес.“: шчало́сь пересе́рдє (177), прова́диш (= говориш 181), трублять на уступ (191), зупо́вних (196), покла́дливу (197), за проводи́рством власной во́лі (219), ру́пить (222), оправджу́ (241), трудно́ту (247), бо́зьке ді́ло (250), після́ таки́х подо́бин (251), у кучугу́рний нівець (252), сфалшите́ навпо́слі (252), щоб визира́тись горди́ні (254), вита́йте з я́вним занедба́ннєм (255), в зе́ркало не ви́зирнецця ду́ха (258), невга́вность (259), прияцтво (260), прозі́рливость (261), лю́босний (262), мое́ взятте́ схили́лось (262), по лю́дзькости (267), може́бна річ (274), наща́дне вре́мя (278), вппере́ймость (280), роди́нность (290), лушча́ті сонмища́ від ки́та (324); в „Ком. пом.“: диви́тись ли́ста (343), вконтентува́ння (344), пере́вдягних (346), посві́дку́ють (349), оправдите́ (362), ко́лот (367), давня́шню прияті́лку (367), забісо́вану (368), чи се мо́же́бно (368), вганя́' за номно́ю (372), товпи́гу (382), одзво́лю (416).

Такому знавцеві мови, як був Куліш, не треба було ані так зміняти слів, ані придумувати слова й фрази, що не могли числити на дальше поширення.

На загал бачимо, що Куліш був у своїх перекладах Шекспіра доволі неперебірчивий у мові, він за мало користав із свого великого знання народної мови і за часто піддавався чужим впливам або просто поступав самовільно. Тому мова тих перекладів зовсім не є взірцева і не може ніяк дорівняти блискучій мові оригіналу.

Приглянувшись мові Кулішевих писань загалом, побачимо, що неодно із сказаного лежить — так сказатиб — в самій основі Кулішевої мови від перших її починів. Так н. пр. зверну увагу на деякі архаїзми хочби й вже у мові його „Орисі“ (тільки тут вони на місці) чи інших давніших його писань. Дещо можнаб пояснити і впливом рідного Кулішеві чернигівського говору. Так н. пр. у чернигівському повіті записано 1894 р. такі форми, як: сыпацця [1]) або форми з: *щ* у новгородсіверському повіті: „уроды, Боже, на трудящого, на ледащого, на просящого, на крадящого...“ [2]) і ін.

Беручись до перекладу Шекспіра на українську мову, станув Куліш перед безмірно трудним завданням, що переростало його сили. Шекспір — це без сумніву найбільший поетичний ґеній

[1]) Б. Д. Гринченко: Этнографическіе матеріалы. Вып. І. Черниговъ 1895, ст. 10.

[2]) Там саме, ст. 16.

людства. Його слово виливається у таке неймовірне багатство вислову, що не легко знайдеться письменик, що вмівби передати його іншою мовою, не вменшаючи враження ориґіналу. Справа лежить не тільки в тім — так сказатиб — чисто формальнім факті, що Шекспір дає чи не найбільше число слів з усіх письмеників взагалі. Багато важніше те, що слово Шекспіра пливе таким дивно природним виразом, що воно нас дивує своєю безпримірною простотою. Нам здається, що маємо перед собою буденну прозу, а на ділі ми в країні найвищої поезії. Це тая мова, що затирає ріжницю між прозою й поезією, між дійсністю і сном, між реальним і надземним світом, між змисловою проявою і її тінню, між нашим я і всесвітом. Для передання такого слова чужою мовою треба не тільки глибокого обзнайомлення з ориґіналом та вдумання в нього й відчуття його, але треба також спроможности виразити таку мову.

Мало того. Перекладач Шекспіра є ще залежний від свойого часу й середовища — його чисто індивідуальні прикмети тут не вистачають. До перекладу Шекспіра мусить дорости розвиток даної мови й культурний уровень даного народу — без того переклад Шекспіра буде засуджений відразу на невдачу. Прегарно показав це Фрідріх Ґундольф на німецьких перекладах Шекспірових творів [1]). Він подає двістілітню історію спроб присвоєння Шекспіра німецькій мові і дає прецікавий образ змагань німецького духа з англійським ґенієм. За слабий розвиток німецької мови, неможливість повного зрозуміння духа й змісту Шекспіра, напрям епохи — усе те не дозволило Німцям опанувати й здобути Шекспіра, аж доки не зявився Авґуст Вільгельм Шлеґель, що не тільки мав відповідне майстерне знання мови, але й як представник романтизму вмів вглибитися в Шекспірові контрасти світла й тіни, сну й дійсности, зрозуміти його і дати так свій епохальний переклад 17 драм Шекспіра та тим станути на найвищому щаблі присвоєння Німеччині Шекспірового ґеніяльного духа.

Чи розвиток української літературної мови в початках 80-их рр. XIX ст. стояв на відповідно високому уровені? На це питання можемо дати тільки загальну й невдоволяючу відповідь, бо про історію української літературної мови в XIX ст. маємо поки що тільки початкові студії [2]). Одначе, здається, не помилю-

[1]) Friedrich Gundolf. Shakespeare und der deutsche Geist. Berlin 1922.

[2]) Згадаю тут хочби гарний виклад проф. Олександра Ко-

ся, коли скажу, що в початках 80-их рр. XIX ст. була новітня українська літературна мова щойно на дорібку. У белєтристичному мистецтві дійшла тоді українська мова до великого розквіту. Після таких мистців слова, як: Іван Котляревський, Григорій Квітка, Тарас Шевченко, Марко Вовчок, Осип Федькович і сам Пантелеймон Куліш — сходила вже зоря таких письменників, як: Іван Левицький, Панас Мирний та Іван Франко, з яких передовсім двом останнім довелося повести українську мову до дальших вершин. Одначе українська публіцистика щойно здобувала собі тривкіший ґрунт і то тільки в Галичині, а українська наука не була ще зорґанізована в наукове товариство, що стоялоб на сторожі її термінольоґії. Думаю, що таким уровенем мови можна пояснити неодне з засобу слів Кулішевих перекладів Шекспіра. Багатство мови Шекспіра викликує подив і є ще до нині нерозгаданою загадкою. Шекспір знає таку масу чисто фахових висловів з ріжних обсягів людського знання й людських занять, що нераз годі повірити, щоб увесь той язиковий засіб міг стати власністю одної людини. Куліш був без сумніву великим знавцем української мови, яку мав нагоду вивчити і з численних етноґрафічних студій і з письменних творів своїх попередників та сучасників. Але не міг він дати того, що ще не було усталене й відповідно розвинене в українській мові 80-их рр. XIX ст. — доброї й певної термінольоґії наукових висловів. Оттут то й треба шукати бодай частинного вияснення тих численних чужих слів у перекладі Куліша, на які звернено вже увагу. Це переважно слова, що виражають почування або загалом душевні прояви — і воно зовсім зрозуміле, що Куліш — перекладчик св. Письма — черпав такі вислови з церковщини або з термінольоґії тої школи, в якій учився, цеб то із школи російської.

На мові Кулішевих перекладів Шекспіра відбився також дух епохи, дух початку 80-их рр. XIX ст. Вже сама спроба того перекладу посвідчає ясно, що Куліш пробував повести українське письменство далеко поза рямці того етноґрафізму, що переважно характеризує українське письменство десятиліття перед появою Шекспірових перекладів. Але той етноґрафізм так глибоко вкорінився в духа Куліша — автора „Записокъ о Южной Руси", що Кулішеві не так легко було відірватись від нього. І тим

лесси: Погляд на історію української мови. В Празі 1924 — одна з перших спроб суцільного погляду на мову українських письменників нової доби з цінним зазначенням їх діялектольоґічних прикмет.

власне можна пояснити деяку націоналізацію перекладів Шекспіра такими висловами, як: гетьман, козак, кіш і под. Тим нахилом до етноґрафізму можна пояснити й ті численні вульґаризми, на які вказано — вульґаризми, що деколи просто разять. Так дух епохи й рівень української літературної мови витиснули своє нестерте пятно на Кулішевих перекладах Шекспіра.

Та при тому не належить забувати також на гордовитий і неуступчивий характер Куліша — це були ті індивідуальні прикмети, що відбилися на мові Шекспірових перекладів своєрідним націоналізованням церковних чи російських слів, окремим вибором звуків та форм і декуди незвичайним добором слів.

III.
„Шекспирові твори" й англійський ориґінал.

Якжеж виглядає сам переклад Шекспірових творів у відношенню до ориґіналу? Чи Куліш, перекладаючи Шекспіра, мав перед собою англійський текст, чи може він вдоволявся перекладом з перекладу? Як передавав він гадки Шекспіра: чи зовсім докладно чи тільки загально? Як обійшовся він з прикметами язикового стилю Шекспіра? Як обійшовся він із зверхньою формою Шекспіра? Чи пробував він входити глибше у внутрішній стиль Шекспіра, стежити за його духом та передати перекладом його вірний образ? Чи була у Куліша спроможність піднестися до висоти ориґіналу та зблизитися до нього своїм перекладом? Відповідь на ці питання поможе нам оцінити й зрозуміти працю Куліша та визначити їй належне місце в історичному розвитку українського письменства.

Що до самої техніки перекладу й загалом способу його виконання, то передовсім треба собі пригадати, як Куліш розумів переклад. Кілька прикладів з його літературної діяльности дасть нам на це відповідь. У „Предисловіи" до І тому „Записокъ о Южной Руси" (Спб. 1856) присвячує Куліш невеличкий уступ своїм гадкам „О переводѣ малороссійскихъ думъ и преданій" (ст. VI—VII). Тут заявляє він між іншими: „я счелъ нужнымъ приложить къ нимъ (до дум і переказів) возможно точный переводъ. Я говорю в о з м о ж н о т о ч н ы й потому, что передать въ точности характеръ Южно-Русской рѣчи на Сѣверно-Русскомъ языкѣ нѣтъ никакой возможности... Поэтому многое надобно было оставлять безъ перевода, а иное переводить оборотами, далекими отъ дословной точности. Вообще я долженъ сказать, что весь мой переводъ есть только средство

къ уразумѣнію подлинника, но никакъ не замѣна его для людей, не знающихъ по — Малороссійски". І ось Куліш перекладає н. пр. так:

„Ой по́лемъ, по́лемъ Килиімськимъ,
То шля́хомъ би́тимъ Горди́нськимъ,
Ой тамъ гуля́въ коза́къ Голота" —

„По Килійскому полю, по Ордынской дорогѣ гулялъ козакъ Голо́та"[1]). Цей переклад не тільки далекий від докладности, але до того він зміняє назви місцевостей, надаючи їм дещо іншу форму.

Або в іншому місці уривок прозового оповідання: „Тогді та́к було́, що оце́ підмо́вить дівку, завезе́ на Запоро́жжя, прода́сть, а самъ ве́рнетця" — „Въ то время водилось такъ, что подобьетъ какой-нибудь повѣса дѣвушку, увезетъ на Запорожье, продасть (Татарамъ), а самъ воротится домой"[2]). Тут вже додано цілу фразу, якої в оригіналі не має.

З того бачимо, що Куліш у своїх перекладах: 1) не передавав ніколи оригіналу з строгою фільольоґічною докладністю слово в слово; 2) намагався все передавати тільки основну гадку оригіналу; 3) при передачі тої гадки поступав доволі свобідно; 4) через те скорочував або доповняв оригінал — досить довільно.

Прослідження, чи Куліш все розумів так переклад, вимагалоб окремої праці, тут зазначу хиба, що те саме бачимо й у перекладах творів Шекспіра — тільки тут виступають ті Кулішеві прикмети ще яскравіше — тим способом облегшував собі Куліш перекладання.

З чого перекладав Куліш — з англійського оригіналу, чи з якогось перекладу?

Думаю, що Куліш користав при перекладі з англійського оригіналу, як це згадав вже І. Франко[3]). Яке англійське видання мав він під рукою, годі збагнути, але що він спирався на якомусь англійському тексті — це певне. Англійський оригінал пробивається часто в перекладі Куліша й пояснює деколи його незручний вислів та добір слів. Ось кілька прикладів:

В „Отеллю" жалується Яго, що „троє дуків" за ним „шапку́ючи блага́ли" Отелля; а це є дослівний і щасливий переклад

[1]) Записки о Южной Руси, I, ст. 14.
[2]) Там саме, ст. 102.
[3]) Franko, l. c.

англійської фрази: Offcapp'd to him (Othello, I, 10)[1]). Далі Яго передає слова Отелля: „Що вже, мовля́в, я ви́брав офице́ра", що відповідають англійським: I have already chose my officer (Oth. I, 1, 17), хоч Куліш звичайно обминає слово: офіцир. Найблищий короткий рядок ориґіналу: And what was he? — переданий подібним коротким рядком і у Куліша: „Кого́ ж він ви́брав?" Аж до незручности згідно з ориґінальним: A fellow almost damn'd in a fair wife (Oth. I, 1, 21) — перекладено: Та за́клят він у га́рне же́ньське тіло", де слово „за́клят" подиктоване напевне англійським: damn'd. Без сумніву під впливом англійського словаря перекладає Куліш фразу: More than a spinster — „Як пло́ха па́нночка", хоч звичайно беруть spinster у значінню: прядка. Ще більше видно те на фразі: And I..... must be belee'd and calm'd By debitor and creditor (Oth. I, 1, 28—31), переданій тяжко, незручно і незрозуміло:

„Я му́шу на́годи ще визира́ти,
Черес книга́рника прихо́до-росхідно́го".

Навіть те саме англійське слово знаходимо знов, коли Куліш перекладає:

Why, there's no remedy; 'tis the curse of service,
Preferment goes by letter and affection,
And not by old gradation, where each second
Stood heir to the first.

(Oth. I, 1, 35—38) — фразою:

„Ну, та на се нема́е лі́ків; слу́жба!
Підви́шшують по бу́кві та по дру́жбі,
Не по старі́й кграда́ції, де дру́гий —
Наслі́дник пе́рвого".

Тут маємо не тільки дослівно з англійського: ліків (remedy) і живцем узяте: „по ста́рій ґрадації" (by old gradation); але й просто незрозуміння ориґіналу: „підвисшують по букві" — зле дібраний зі словаря вислів на: letter (= лист, розуміється, з порукою). Доволі дослівно відповідає короткому Шекспірівському: Whip me such honest knaves (Oth. I, 1, 49) — дещо довший український переклад:

„Я б сих че́сних
Плутя́г повчи́в служити — батога́ми".

---

[2]) Я мав у руках критичне видання: Othello, the Moor of Venice. By William Shakespere. Edited with introductory notices and critical notes by H. Fernow. Hamburg 1890. Куліш мав — ясна річ — інше видання.

І знов короткий рядок; For, Sir (Oth. I, 1, 56) відповідає Кулішевому: „Бо, мій добро́дію“ — також неповному рядкові. А далі фаміліярну англійську фразу: But I will wear my heart upon my sleeve (Oth. I, 1, 64) переклав Куліш слово в слово: „я за́раз ви́ставив би се́рце На рукаві́“ — що, розуміється, не дає ніякого значіння. І знов маємо мало що не дослівно: Proclaim in the streets (Oth. I, 1, 69) — „Кричі́ть по гу́лицях“; або: My name is Roderigo (Oth. I, 1, 95) — „Имя́ мое́ Родри́кго“ або: In simple and pure soul I come to you (Oth. I, 1, 107) — „Я вас звіща́ю про́стим, щи́рим се́рцем“; або: you'll have your daughter covered with a Barbary horse (Oth. I, 1, 110—111) — „ви попуска́ете, щоб ва́шу дочку́ та накри́в варвари́йський жеребе́ць“; або: bold and saucy wrongs (Oth. I, 1, 129) — „бессти́дну кри́вду“; або: call up all my people! (Oth. I, 1, 142) — „Ззива́йте всіх моі́х люде́й доку́пи!“; або й навіть незначна фраза: for their souls (152) — „Ні для душі́ спасе́ння“; або ще виразніше: for necessity of present life (156) — „ра́ди нужд життя́ мого́ земно́го“. Занадто дослівно і недобре перекладено фразу: Which is indeed but sign — „Се тілько знак, та й го́ді“. Вже цих прикладів, зібраних з І яви І дії „Отелля“, доволі на доказ, що Куліш мав англійський оригінал цеї драми, перекладаючи її.

Те саме бачимо і на інших драмах того видання. Погляньмо на Прольоґ і першу яву „Троіла та Крессиди“ [1]). Так н. пр. Шекспірове: With wanton Paris sleeps (Prol. 10) перекладає Куліш дослівно: „Спить — опочива́е из ла́сим Пари́сом“. А далі з І, 1:

Why should I war without the walls of Troy,
That find such cruel battle here within? (2—3)

»Чого́ за му́рами я бу́ду би́тись.
Коли́ війна́ кипи́ть в міні́ само́му?«

А вже зовсім незручно, хоч доволі дослівно перекладає Куліш: And skilles as unpractis'd infancy (12) — „Невда́нший, ніж незъу́чена дити́на“.

І знов далі дослівно: for my part (13—14) — „Що до ме́не“; або: Handlest in thy discourse, O, that her hand (55) —

»то знов прова́диш,
Яка́ біле́сенька рука́ у не́і«;

або: Good Pandarus, how now, Pandarus (69) — „До́брий

---

[1]) Користуюсь критичним виданням: The History of Troilus and Cressida by W i l l i a m S h a k s p e r e. Edited with introductory notices and critical notes by L. P r o e s c h o l d t. Hamburg 1886.

Па́ндаре! Чого́ж се ти, Па́ндаре?“; або ще докладніше; gone between and between, but small thanks for my labour (71—72) — „ходжу́ від одно́го до 'дно́го, та ма́ло дяки́ за мою́ пра́цю“.

Опісля близько оригіналу, але не зовсім поправно: It is too starv'd a subject for my sword (96) — „Се для мого́ меча́ нікче́мний пре́дміт“. Також занадто дослівно й тому незрозуміло перекладена фраза: Better at home (117) — „Щеб лу́чче до́ма“.

Вкінці погляньмо й на „Комедію помилок“ (I, 1)[1]. І тут знайдемо майже дослівно:

For, since the mortal and intestine jars
'Twixt thy seditious countrymen and us,
It hath in solemn synods been decreed,
Both by the Syracusians and ourselves,
To admit no traffic to our advers towns (11—15) —

»Яќ почала́сь смерте́льна ворожне́та
Між на́ми и твоі́м ехи́дним лю́дом,
Ми на своі́х декретува́ли ра́дах,
И ми и ва́ші сираку́зькі ра́йці,
Не торгува́ти нам, Ефе́сам, з ва́ми«,

де навіть англійське; been decreed — перекладено таким самим словом: декретували. І далі подібно:

Thy substance, valu'd at the highest rate,
Cannot amount unto a hundred marks;
Therefore, by law thou art condemn'd to die (24—26) —

»Твоя́ худо́ба, як ні цінува́ти,
Не ви́несе ціни́ над со́тню ма́рок;
Тим, по декре́ту, ти пови́нен сме́рті«.

Тут Куліш: hundred marks передає згідно з оригіналом: сотню марок, хоч дещо вище: thousand marks (22) він перекладав: тисячу червоних.

Майже дослівно перекладає Куліш: „My woes end likewise with the evening sun (28) — „Скінча́ю и біду́ з вечі́рнім сонцем“. Дуже близько до оригіналу підходять слова князя:

Well, Syracusian, say in brief the cause
Why thou departed'st from thy native home
And for what cause thou cam'st to Ephesus

і початок відповіди Егеона:

---

[1]) Я користав з видання: The Comedy of Errors by William Shakspere. Edited with an introductory notice and critical notes by W. Wagner. Hamburg 1880.

A heavier task could not have been impos'd
Than I to speak my griefs unspeakable (29—33) —

Кн. »Скажи́ж міні́ два сло́ві, небора́че:
Чого́ поки́нув ти свою́ домі́вку,
И що тебе́ в Ефе́с до нас примча́ло?
Еґ. Нема́ міні́ ні́чо́го ва́жше в сві́ті,
Як мо́вити про го́ре невимо́вне«.

І далі знов дослівно: Unwilling I agreed; alas, too soon (61) — „Згоди́всь я не́хотя... о го́ре! на́тто скоро“; або: Before the always — wind — obeying deep (64) — „Як глибиня́, покі́рна хуртови́ні“.

Дещо комічне непорозуміння виходить, коли Куліш перекладає ніби то дослівно:

For, ere the ships could meet by twice five leagues,
We were encounter'd by a mighty rock (101—102) —

»Ще караблі́ на пять миль не зійшли́ся,
Як що́гла в нас уда́рилась об ка́мінь«,

де при перекладанню: twice five пропущено перше слово і з того вийшло що іншого, ніж хотів оригінал.

Може й таке часте, хоч не дуже щасливе слово Кулішевого перекладу: фортуна навіяне також оригіналом, н. пр.: Fortune had left to both of us alike (106). За дослівно і зовсім незручно перекладено: I hazarded the loss of whom I lov'd (132) — „Очча́яв я, кого́ люби́в найбі́льше“; або: Five summers have I spent in farthest Greece (133) — „Пять літ блукав я по найдальших Кгре́ках“; або й: My soul should sue as advocate for thee (146) — „Моя́ душа́ за те́беб заступи́лась“.

Наведених прикладів доволі, щоб переконатись, що Куліш мав під рукою англійський текст Шекспіра. Англійський текст вплинув не тільки на сам переклад, але й на добір слів у перекладі. Сам переклад не все ставав від того ліпший, бо перекладаючи деколи за дослівно, Куліш не схопив справжнього значіння фраз; до того в доборі слів зі словаря не все він був щасливий, бо не все схоплював справжнє значіння багатозначних слів. У доборі слів спричинив англійський текст частіше уживання чужих слів; декуди і тут можна завважити не дуже щасливий добір.

Але на тому не кінчиться проблєма англійського тексту в Кулішевих перекладах Шекспіра, бо Куліш обійшовся з тим текстом дуже своєрідно. З одного боку держався він його тут і там аж за докладно, а з другого поставився до того тексту так сво-

бідно, що декуди тая свобода переходить у своєвілля. Куліш скорочував або розширював англійський текст по власновільній вподобі.

Передовсім змінив він зверхню форму оригіналу. Характеристичною формою драм Шекспіра є „білий вірш" (blank verse), неримований пятистоповий ямб (тоб то 5 наголосів, 10 складів і ямбічне закінчення). Та форма є основна, хоч нераз попадаються і 11-складові рядки (з трохаїчним закінченням), александринські вірші (12 складів з ямбічним закінченням) і навіть 13-складовий александрин. У ритміці поодиноких рядків бачимо також деколи відміни, хоч основна ритміка остає все ямбічна. Інші віршеві форми являються тільки виїмково: у піснях, написах і под. Обік віршованих партій виступають і прозові [1]).

Куліш задержав у свойому перекладі найчастіше Шекспіровий поділ на віршовані й прозові частини. Але білий вірш, 10-складовий ямб, зник з перекладу безслідно, бо Куліш заступив його тільки 11-складовим віршем, хоч полишив ямбічний розмір. Може перекладчик і не підозрівав, як багато втратив на такій зміні його переклад. У Шекспіра при ямбічнім розмірі вносить наголос на останньому складі вірша ріжнородність у ритміці цілости, передовсім там, де рядок не кінчить гадки, що переходить без ніякого задержання у другий рядок. І в тому між іншим лежить сила й краса Шекспірового білого вірша — він не є монотонний і не томить. Куліш, перетворюючи усе на 11 складовий вірш з постійним трохаїчним визвуком, спричинив безнадійну одностайність ритміки. В інших ритмічних частинах (піснях і под.) задержав Куліш повну свободу супроти оригіналу і не держався його таки ніде. Таку свободу бачимо деколи й у таких частинах, що мають у Шекспіра розмір білого вірша, н. пр. „Прольог" до „Троіла і Крессиди", 31 Шекспірівських рядків, перетворив Куліш на 37 рядків — 12-складових амфібрахів.

Як згадано, вірші Шекспіра є звичайно неримовані. Але час до часу появляється рим і у Шекспіра більшими чи меншими партіями. Передовсім у перших драмах Шекспіра слідний рим частіше, пізніше він появляється тільки виїмково, звичайно на закінчення яви, рідше в середині яв (пісні й под. полишаю на

[1]) Віршева форма Шекспірових драм схарактеризована коротко хочби й у статті George Saintsbury: Shakespeare: Life and Plays. The Cambridge History of English Literature edited by A. W. Ward and A. R. Waller. Volume V. Part one. Cambridge: 1910.

боці). Завважу, що в римованню був Шекспір дуже свобідний, часто замість римів маємо у нього тільки асонанси.

Куліш ішов у римованню нераз за оригіналом, але деколи й відступав від нього. І так в „Отеллю“: закінчення I, 2 має у Шекспіра рим чи радше асонанс (free — be), у Куліша риму не має; подібно не віддав Куліш риму і в закінченню I дії (I, 3: night — light); в закінченню II, 1 має переклад рим згідно з оригіналом; але вже риму оригіналу в II, 3, 256—257 (life — strife) переклад не передає; за те він задержаний у закінченню цеї сцени, що творить і закінчення дії; не передано риму III, 3, 379—380; і знов маємо 4 римовані рядки в закінченні IV дії; та не має риму при кінці V, 1 (night — quite); кінець драми знов римований; в „Троілі і Крессиді“: 4 останні рядки „Прольоґу“, римовані у Шекспіра, дають у Куліша тільки 2 останні римовані; зовсім неримовані у перекладі римовані в оригіналі I, 1, 114—119; у закінченні I, 2, 308—321 (разом 14 рядків) дає у Куліша 17 римованих за виїмком першого; римований кінець I дії (2 рядки) має в перекладі асонанс: вoйнять — гордúня; зовсім не передано риму в 4 рядках, що кінчать II дію; задержано рим у двох останніх рядках III, 2; але знов не має риму в IV, 1, 77—78, в IV, 4, 141—142, в IV, 4, 149—150 (тільки асонанс: lie — chivalry) і IV, 5, 292—293; з римованих V, 2, 107—112 дав Куліш тільки 6 останніх римів; але знов не має риму в V, 4, 95—96 (believe — sleeve) і в закінченні V, 4; знов є рим у V, 6, 25—26 (у Шекспіра асонанс: I say — to — day), але не має його в закінченні цеї сцени і найблищої (eye — die) і далі у V, 8, 3—4; але римовано 4 рядки в закінченні V, 8 (у Куліша: V, 9); ціла партія V, 9, 5—10 знов остала у Куліша неримована; але є рими V, 10, 30—31, що закінчує Кулішів переклад цеї драми; в „Комедії помилок“: задержано рим у двох перших рядках; але не має його в I, 1, 95—96 і I, 1, 155—156, хоч є в закінченні цеї яви і в закінченні I дії; ціла велика римована партія II, 2, 10—43 має у Куліша тільки два останні рими; так і V, 1, 86—116, де римовано тільки два передостанні рядки; а замість римованих II, 2, 173—221 є рими тільки у 4-ох передостанніх рядках у Куліша; за те вже римує Куліш усю партію III, 1, 11—83 і кінець цеї яви; та знов пропадають цікаві Шекспірові рими III, 2, 1—70, з яких остало тільки 4 останні рядки римовані; римовані у Шекспіра III, 2, 150—151 передані у Куліша навіть прозою; в 4 римованих рядках III, 2, 157—160 і в III, 2, 168—169 задержано рими; але з кінцевих 8 римованих рядків оригіналу

остало у Куліша тільки 2 останні; в закінченні IV, 1 зникають зовсім рими; зовсім зникли рими також з усієї IV, 2 — 66 рядків; за те полишено їх у IV, 4, 81—82 при кінці цеї яви й при кінці драми.

Цей перегляд відношення Куліша до римів Шекспіра (поки що полишаю на боці вставлені в драми пісні) доводить до деяких цікавих висновків. Куліш так і видно намагається обминути рими у свойому перекладі. Воно й не дивне, як що приглянутись тим римованим місцям перекладу: вони належать чи не до найслабших. Часто вони такі незручні, що стають просто незрозумілі. Клясичним прикладом такої непорадности може послужити от хочби переклад слів Десдемони:

Good night, good night: heaven me such uses send,
Not to pick bad from bad, but by bad mend!
(Oth. IV, 3, 105—106) —

»Добра́ніч. Бо́же! дай міні́ не псі́ти,
А ба́чивши зопсі́нне, праведні́ти«.

Куліш видно хотів ті рими декуди перебороти, але, здається, сам бачив тут свою неспроможність і тому радо користав зі свойого свобідного відношення до оригіналу й уникав римів.

Переходячи до самого англійського тексту, бачимо передовсім, що Куліш викидав з нього декуди цілі партії. Таких місць що правда небагато, але вони всеж таки є. Так н. пр. пропущено увесь кінець мови Улісса в Troil. a. Cres. I, 3, 167—184 (17 рядків), в мові Нестора (I, 3, 389—390) 2 рядки й увесь кінець драми V, 10, 32—55 (23 рядки). Причина такого пропущення в останньому випадку ясна: за великі труднощі в перекладі римованих рядків. Окрім згаданих місць пропущено ще в Oth. I, 3, 4 першу частину рядка — слова князя.

Інші ріжниці між оригіналом і перекладом вийшли з того, що Куліш або скорочував (найчастіше), або розширював (рідше) поодинокі місця англійського тексту. Таких місць доволі багато. Обмежуся тільки найважнішими прикладами, полишаючи на боці такі дрібні зміни, як ось переклад англійського:

Thou told'st me thou didst hold him in thy hate
(Oth. I, 1, 7) —

»А ти ж каза́в, нена́видиш псяю́ху«,

де слово „псяю́ху“ додано Кулішем.

Одначе вже поважнішу зміну приносить таке скорочення:

That never set a squadron in the field,
Nor the division of a battle knows

More than a spinster; unless the bookish theoric,
Wherein the toged consuls can propose
As masterly as he: mere prattle, without practice,
Is all his soldiership. But he, Sir, had the election —
(Oth. I, 1, 22—27.)

»Из рóду вíйська не вóдив у пóле,
А боеві порядки шупить стíлько,
Як плóха пáнночка: бо знай провáдить
Не лýчче писарякú судовóго,
Бес прáктики теóрию похóдів.
От він когó, добрóдію, вподóбав!«

Число рядків остало в перекладі таке, як і в оригіналі, але це тільки позірна згідність, бо на ділі вислів Шекспіра зовсім скорочено. А це скорочення виявилось не тільки в менше багатому вислові, але й у таких змінах, як н. пр. Шекспірове: toged consuls — перекладене Кулішем: „писаряки судового".

Менше вже скорочення маємо в перекладі рядка: He, in good time, must his lieutnant be (Oth., I, 1, 32) — „Оцé ж він бýде прáвою рукóю".

За те зовсім скорочено й змінено слова Яґа:

though that his joy be joy,
Yet throw such changes of vexation on't,
As it may lose some colour
(Oth. I, 1, 71—73) —

„Хотьбú вквіччáвсь роскíшними квіткáми,
Нехáй вонú ёмý привя́нуть трóхи«,

де Шекспірове: colour асоціювало у Куліша образ квіток, що вянуть.

Та багато більше скорочення бачимо в перекладі слів Брабанція:

In honest plainness thou hast heard me say
My daughter is not for thee: and now, in madness,
Upon malicious bravery, dost thou came
To start my quiet
(Oth. I, 1, 97—101),

коли у Куліша сказано тільки коротко:

„Дочкá моя́ не для такúх залётів.
А ти, ночнúй прожóро, опия́ко,
З досáди хóдиш та менé трівóжиш".

Скорочено дещо й змінено також дальші слова Брабанція:

My spirit and my place have in them power
To make this bitter to thee
(Oth., I, 1, 103—104) —

»Ти пéвен будь, я и гнівá и влáсти
Довóлі мáю, щоб тебé впинúти«.

Опісля маємо таке невеличке скорочення слів Родріґа:

Do not believe
That, from the sense of all civility,
I thus would play and trifle with your reverence
(Oth., I, 1, 131–133) —

»Не дýмайте, що звúчай занедбáвши,
Я з вáшою славéтностею грáюсь«.

Подібно й слова Отелля:

and my demerits
May speak unbonneted to as proud a fortune
As this that I have reach'd (Oth. I, 2, 22—24) —

»А пóдвиги мої и без велúччя
Не знúжують моéі високóсти«.

Тут скорочення принесло тільки невелику зміну тексту. Більше вже скорочення є в перекладі слів другого сенатора:

But though they jump not on a just accont, —
As in these bases, where the aim reports (Oth. I, 3, 5—6) —

»Ну, та се не шкóдить.
В такúх случáях пúшуть по догáдкам«,

при чім текст дещо й змінено.

Але маємо й невеличке розширення Шекспірового тексту в словах Отелля:

Ancient, conduct them: you best know the place
(Oth. I, 3, 121) —

»Хорýнжий, проведíгь їх в Сакгиттáри.
Ви знáете се місце як найлýчче“.

Подібно розширено текст Шекспіра і в словах Брабанція:

Please it your Grace, on to the state — affairs
(I, 3, 190) —

»Тепéр до государнёго вернíмось дíла,
Колú на се зволúть вельмóжність вáша«.

Дещо скорочено рядок: At nine i'the morning here we'll meet again (I, 3, 280) — „У рáнці знов ми мýсимо зібрáтись“.

Цікаве, що такі невеличкі скорочення мають також прозові партії. Бо ось розмову між Яґом і Родріґом (Oth. I, 3, 305—306): Why, go to bed, and sleep. — I will incontinently drown myself — передає Куліш:

„Щóж? ляжеш та заснéш. — Зáраз візьмý та й утоплюсь“

Далі знов дещо скорочено в словах Монтана:

Even till we make the main and the aerial blue
An indistinct regard. (Oth. II, 1. 39—40) —

»Де нéбо в сúняві злилóсь из мóрем«.

Та зовсім скорочено передано емфатичні слова Кассія:

he hath achiev'd a maid
That paragons description and wild fame;
One that excels the quirks of blazoning pens,
And in the essential vesture of creation
Does tire the ingener. (Oth. II, 1, 61—65) —

»С такóю пáнною, що ні сказáти,
Ні описáть перóм, ні змалювáти.
Бо у всёмý, чим лю́ба нам людúна,
Вонá справдéшнє дúво«.

Як бачимо, переклад тут вже й доволі відбігає від оригіналу.

Тільки скорочення, без важніших змін маємо в перекладі окликів Яґа:

Nay, good lieutenant, — God's will, gentlemen; —
Help, ho! — Lieutenant, — Sir, — Montano, — Sir; —
Help, masters! — Here's a goodly watch indeed!
(Oth. II, 3, 158—160) —

»О пáне наказнúй! Монтáно, гóді! —
Панóве! прóбі! От вам дóбра чáта!« —

Є й такі скорочення в перекладі, як н. пр. слова кльовна: Ay, marry, are they, Sir (Oth. III, 1, 7) — „А вжеж добродію".

Слова Кассія в Oth. III, 1, 42—43: I never know
A Florentine more kind and honest
розширено дещо в перекладі на два повні рядки:

»Ще не видáв я з рóду Флорентúна
Добрíйшого й чеснíйшого над Якга«.

Коротше випали в перекладі слова Отелля:

I shall not dine at home;
I meet the captains at the citadel (Oth. III, 3, 58—59) —

„Зáвтра дóма
Я не обідаю. До зáмку звáно«.

Подібно й питання Емілії:

What will you do with't, that you have been so earnest
To have me filch it? (Oth. III, 3, 314—315) —

»Про щó вонá тобі? чогó так пúльно
Бажáв сёгó?«

Але перекладчик розширив виклик Отелля: O monstrous! monstrous! (Oth. III, 3, 427) — „Чудо́вишно! о, се не лю́дзьке діло!“

Одначе дуже скорочено дальші слова Отелля:

> But this denoted a forgone conclusion;
> 'Tis a shrewd doubt, though it be but a dream
> (Oth. III, 3, 428—429) —

бо з них остало ледви: „Ба, він виявлює, що́ спра́вді ста́лось“. Найближчих $1^1/_2$ рядка знов розтягає переклад:

> And this may help to thicken other proofs
> That do demonstrate thinly (Oth. III, 3, 430—431) —

> »Хоть се и сон, та в нім тяжке́ сумнінне,
> И помага́е він ули́кам на́шим,
> Легки́м...«

Подібно й коротеньке Шекспірове: she, dying, gave it me (Oth. III, 4, 63) перекладено у Куліша аж двома рядками:

> »Вміра́ючи, моя́ покійна ма́ти
> Міні́ подарува́ла ту хусти́ну«.

При кінці драми скорочено дещо слова Льодовіка:

> And seize upon the fortunes of the Moor,
> For they succeed on you (Oth. V, 2, 366—367) —

> »И, як наслі́дник Му́рина, худо́бу
> Ёго́ ося́гнете«.

Менше таких скорочень та розширень у „Троілі та Крессиді“.

Шекспіровий ляпідарний піввірш: and that's the quarrel (Prol., 10) розростається у Куліша в цілий рядок: „За сю ж то нару́гу й шчало́сь пересе́рдє“. Та за те скорочено уривкове визнання Троіля:

> O Pandarus! I tell thee, Pandarus, —
> When I do tell thee, there my hopes lie drown'd
> (Tro. a. Cres. I, 1, 48—49) —

> »О Па́ндаре! коли́ тобі́ кажу́ я,
> Що всі мої надíі утону́ли«. —

Дещо ширше передано слова Крессиди: What was his cause of anger? (Tro. a. Cres. I, 2, 11) — „Чого́ж завзя́вся він та розбуя́вся?“ — Але до двох рядків зменшено слова Гектора:

> Though no man lesser fears the Greeks than I,
> As far as touches my particular,
> Yet, dread Priam,
> There is no lady of more softer bowels
> (Tro. a. Cres. II, 2, 8—11) —

»За се́бе я всіх менш бою́ся Кгре́ків,
Та в нас не зна́йдецця й ніжно́і па́ні«...

Також дуже скорочено дальші слова Гектора:

If we have lost so many tenths of ours,
To guard a thing not ours nor worth to us,
Had it our name, the value of one ten,
What merit 's in that reason which denies
The yieldind of her up? (Tro. a. Cres. 2, 21—25) —

»Колú ж ми несемо́ велúкі втрати,
Боро́нячи нікче́много чужо́го,
То що́ за сúла й ро́зум в нехоті́нні
Іі́ вернýти Кгре́кам?«

Скорочено також слова Париса:

We'll but commend what we intend to sell.
Here lies our way (Tro. a. Cres. IV, 1, 78—79) —

»Не хва́лимо, чого́ прода́ть не хо́чем«.

Не багато таких скорочених та розширених місць знайдеться і в „Комедії помилок". Зараз на початку передано ширшою фразою слова князя: I am not partial to infringe our laws (Com. of er. I, 1, 4) — „Я пра́ва не скривлю́, декре́ту не зламаю". — Скорочено й при кінці дещо розширено дальші слова князя:

Nay, more.
I any born at Ephesus be seen
At any Syracusian marts and fairs;
Again: if any Syracusian born
Come to the bay of Ephesus, he dies
(Com. of er. I. 1, 16—20) —

»Ще й на́тто, хто з Ефе́с до вас прибýде,
Або́ котрúй из ва́ших Сиракýзів
Поя́вицця на рúнку у Ефе́сі,
Того́ кара́ти сме́ртю бес поща́ди«.

Перекладчик тут навіть дещо й зміняє текст оригіналу. — Зовсім скорочено два рядки в оповіданню Еґеона:

Yet, that the world may witness that my end
Was wrought by nature, not by vile offence
(Com. of er. I, 1, 34—35) —

»Та хоть щоб зна́ли, що з недо́лі гúну«.

Дуже скорочено і навіть змінено дальші слова Еґеона:

and wed
Unto a woman, happy but for me,
And by me, hap not our hap been bad.
With her I liv'd in joy; our wealth increas'd

By prosperous voyages I often made
To Epidamnum; till my factor's
And the great care of goods at random left
Drew me from kind embracements of my spouse
(Com. of er. I, 1, 37—44) —

»й оженився
С такóю, що булá щаслива мнóю,
Як и я з нéю... О, лихá годи́но!
Жили́ ми в рáдощах; рослó бaгáцтво:
Бо заробля́в я дóбре в Епидамні,
И все булó гарáзд, аж пóки смéртю
Могó прикáжчика усé звертілось«.

Два дальші Шекспірові рядки:

Had made provision for her following me.
And soon and safe arrived where I was
(Com. of er. I, 1, 58—59) —

дають у Куліша один і то змінений рядок: „Зібравшись, прибулá до Епидáмна".

Ще більше скорочено кілька рядків нище:

Which though myself would gladly have embrac'd,
Yet the incessant weepings of my wife,
Weeping before for what she saw must come,
And piteous plainings of the pretty babes,
That mourn'd for fashion, ignorant what to fear,
Forc'd me to seek delays for them and me
(Com. of er. I, 1, 70—75) —

»Я був готóв на смерть, та слёзи рéвні
Жони́ моéі и дітóк малéньких,
Що плáкали, вбачáючи трівóгу,
Приму́сили менé шукáти пільги«,

при чім пропало й багато з поезії ориґіналу. Та за те дещо додано в перекладі двох рядків:

The sailors sought for safety by our boat,
And left the ship, then sinking-ripe, to us
(Com. of er. I, 1, 77—78) —

»Вже в каюкáх матрóси повтекáли,
Поки́нувши суднó нам бідолáшнім,
Що вже в воді́ по стéлю затону́ло«.

Але знов коротше вийшли рядки:

Fixing our eyes on whom our care was fix'd,
Fasten'd ourselves at either end the mast;
And fleating straight, obedient to the stream
(Com. of er. I, 1, 85—87) —

»Вхопи́лись ми з обóх концíв за щóглу,
Та й понесли́сь по вітру манівця́ми«.

Ще більше скорочення маємо дещо нище:

At length the sun; gazing upon the earth,
Dispers'd those vapours that offended us;
And, by the benefit of his wished light,
The seas wax'd calm, and we discovered
Two ships from far making amain to us
(Com. of er. I, 1, 89—93) —

»Аж ось кріз хмáри прозирнýло сóнце,
И любий світ ёгó приглáдив мóре.
Поглянемо — пливé аж двóе сýден«.

Опісля аж при кінці драми маємо більше розширення слів Адріяни: Justice, most sacred duke, against the abbes! (Com. of er. V, 1, 133) —

»О князю! правосýддя, правосýддя!
Обороній нещáсну від Аббéси«.

А дальші слова Адріяни скорочено дуже:

And here the abbess shuts the gates on us
And will not suffer us to fetch him out,
Nor send him forth that we may bear him hence
(Com. of. er. V, 1, 156—158) —

»Поскóчили ми, тількож тут аббéса
Нас не впусти́ла, щоб ёгó узяти«.

І знов маємо невелике розширення слів князя: Discover how, and thou shalt find me just (Com. of er. V, 1, 203) —

»Одкрий міні її винý непéвну, —
Побáчиш сам, який я правосýдний".

Вже з перегляду тих скорочень і рідше розширень англійського оригіналу бачимо, що Куліш поводився з текстом Шекспіра доволі свобідно, зміняючи його до вподоби. Що правда, ті зміни не доходять аж до повної затрати гадки оригіналу, бо його Куліш держиться в усьому свойому перекладі бодай у головному, але всеж таки вони кидають характеристичне світло на перекладчика: він не усюди вмів дати собі раду з короткими, найчастіше односкладовими англійськими словами і не міг просто додержати кроку оригіналови. Тому скорочуючи оригінал, Куліш полишав часто однакове з Шекспіром число рядків, хоч скорочував фрази й редукував вислів. Майже ніде не вийшло таке скорочення чи розширення на користь перекладу; звичайно зменшалася при тім сила поетичного виразу.

Але сказаним ще далеко не вичерпуються зміни перекладу супроти оригіналу. Багато таких змін повстало також через те,

що Куліш передає свобідно, деколи зовсім свобідно гадки Шекспіра. Обмежуся наведенням тільки деяких прикладів.

Вже згадувано про слова Отелля (Oth. I, 2, 22—24), де переклад навіть і не зовсім зрозумілий без пізнання оригіналу. В іншому місці говориться н. пр., що буря Parted our fellowship (Oth. II, 1, 93), а у Куліша передано це: „Нас порізнила різно". — Колиж Отелльо говорить: Iago is most honest (Oth. II, 3, 6), то переклад каже: „О, Якго найпевнійша в нас людина!" — Не зовсім зрозумілий без порівнання з англійським орагіналом є також переклад слів Отелля: And, by him, do my duties to the senate (Oth. III, 2, 2) — „И через нёго уклонись вельможним".

Декуди є тільки такі зміни, як н. пр.: This fortification, gentlemen, — shall we see't? (Oth. III, 2, 5) — „Чи пійдемо, панове, подивитись?"

Одначе вже поважніше змінено слова Яґа:

> Though I am bound to every act of duty,
> I am not bound to that all slaves are free to.
> Utter my thoughts? Why, say they are vild and false
> (Oth. III, 3, 134—136) —

> „Я мушу все чинити
> По довгу служби; тут же й раб свободен.
> Одкрити мислі? Що ж, як там гидота?..."

Зовсім свобідно, хоч не зле, перекладено й слова Яґа, коли він говорить про своє серце: Nor shall not, whilst 'tis in my custody (Oth. III, 3, 164) — „А й натто, як воно у мене в грудях".

Або ще приклад іншого рода свободи в перекладі:

> I know our country disposition well;
> In Venice they do let heaven see the pranks...
> (Oth. III, 3, 201—202) —

> „Глядіть. Я знаю сих Венеціянок.
> Вони такі ґріхи ясують небу..."

За те вже не так виразно передає гадку оригіналу така зміна в словах Емілії: Do not you chide; I have a thing for you (Oth. III, 3, 301) — „Не сердся, я для тебе щось робила".

Багато змін маємо й в переповідженню слів Циганки Отеллем:

> she told her, while she kept it,
> 'Twould make her amiable, and subdue my father,
> Entirely to her love; but if she lost it,
> Or made a gift of it, my father's eye
> Should hold her loathed, and his spirits should hunt
> After new fancies (Oth. III, 4, 58—63) —

„Покй ти не втеря́еш се́і ху́стки,
Ти не втеря́еш и над му́жем вла́сти,
Над се́рцем чолові́ка; як же́ згу́биш
Чи оддасй кому́, то о́ко му́жа
Знена́видить тебе́, и в се́рці в него
Нове́ яке́сь коха́нне обізве́цця“.

Тут заступлено батька (father) оригіналу словами: муж, чоловік і загалом змінено дещо англійський текст.

Менше таких свобідно перекладених місць у „Троілі та Крессиді“. Але й тут деколи прозові місця перекладає Куліш нераз зовсім свобідно. Так н. пр. слова Пандара: Well, she looked yesternight fairer then ever I saw her look, or any woman else (Tro. a. Cres. I, 1, 32—33) — передано у Куліша: „А спра́вді, вчо́ра в ве́чері булá вонá ду́же га́рна. Ніко́ли я ще не ба́чив її такóю, та й нія́кої же́нщини“. Зовсім свобідно передано й дальшу фразу: there were no more comparison between the women (Tro. a. Cres. I, 1, 42—43) — „то нічим би й не ріжни́лись обі́дьві“; або й слова Енея: Hark, what good sport is out of town to day! (Tro. a. Cres. I, 1, 116) — „Чи чу́еш, як гуля́ють на́ші в по́лі?“; або слова Аякса: Thou bitch — wolf's son, canst thou not hear? Feel, then (Tro. a. Cres. II, 1, 11—12) — „Ти, во́вче ко́дло! не чу́єш, дак почу́й шкурою“.

Не багато прикладів на такий свобідний переклад дає й „Комедія помилок“. Одначе і тут перекладено н. пр. слова Еґеона: I brought, and brought up to attend my sons (Com. of er. I, 1, 58) — „И продали́ мiні́ діте́й до по́слуг“. Ще більше перетворено дальше оповідання Еґеона:

My youngest boy, and yet my eldest care,
At eighteen years became inquisitive
After his brother
(Com. of er. I, 1, 125—127) —

„Як став мій син дохо́дити до зро́сту,
Став обійма́ть ëго́ по бра́ту сму́ток“.

Свобідніше віддано й кінець оповідання Еґеона:

But here must end the story of my life;
And happy were I in my timely death,
Could all my travels warrant me they life
(Com. of. er. I, 1, 138—140) —

„Тут закінчу́ свое́ гірке́ блука́нне;
Та й смерть мiні́ здала́сь би щ́астем,
Коли́б довідався, що ді́ти жи́ві“.

Та вже зовсім змінив Куліш закінчення І, 1:

Hopeless and helpless doth Aegeon wend,
But to procrastinate his timeless end —

„Иди́ про свій гіркий тала́н тужи́ги:
Ще да́но день тобі на світі жити“.

Одначе тут у незручному перекладі завинив вже рим. Опісля переклад іде доволі докладно за оригіналом і аж при кінці маємо таке н. пр. місце в словах князя: To do him all the grace and good I could (Com. of er. V, 1, 164) — „Що я ёго́ ніко́ли не оста́влю“.

Та найсвобідніше переклав Куліш пісенні вставки в драмах Шекспіра. Ті пісні, чудові витвори Шекспірової лірики, вийшли в тих Кулішевих перекладах просто перерібками — доволі незручними й позбавленими поетичної краси. Це без сумніву найслабші місця в Кулішевих перекладах. Як приклад подам тут високо настроєву пісню Десдемони майже безпосередно перед страшною катастрофою, що її постигла:

The poor soul sat sighing by a sycamore tree.
Sing all a green willow; і д.
(Oth. IV, 3, 41—57),

яка в перекладі Куліша виглядає так:

„Сиділа небо́га під и́вовим дре́вом,
Співа́йте, співа́йте про и́ву зеле́ну,
И ру́ки зложи́ла й голо́вку схили́ла,
Співа́йте про и́ву, про и́ву, про и́ву.
Вода протека́ла, з не́ю розмовля́ла...
Співа́йте про и́ву, про и́ву, про и́ву,
А ви, слёзи, ринте, камінне мягчіте...
Співа́йте про и́ву, про и́ву, про и́ву.
Співа́йте, співа́йте, віно́к мій звива́йте.
Ёго́ ж не виніте, мене осудіте.
Невірним назва́ла, а він міні ка́же,
Співа́йте про и́ву, про и́ву, про и́ву;
„Коли я до дру́гих, люби́ собі лю́бих“.

Вкінці належить згадати про ті місця, в яких Кулішеві — поза згаданими справами — не вдалось побороти труднощів оригіналу. Їх багато — обмежуся тільки деякими прикладами.

Фразу Яга:

and, by the faith of man,
I know my price, I am worth no worse a place: —
But he, as loving his own pride and purposes,
Evades them, with a bombast circumstance
Horribly stuff'd with epithets of war
(Oth. I, 1, 10—14) —

передає Куліш аж до незрозумілости незручно:

„и кляну́сь вам,
Що зве́рхности я заслужи́в давно́ вже.
Та згорда він ору́довати лю́бить.
Одмо́вився наду́тими реча́ми,
Припра́вивши вое́нщиною су́то".

Також не зовсім щасливо перекладено трудне місце: If it prove lawful prize, he's made for ever (Oth. I, 2, 51) — „Аби́ правни́й був приз, пану́й до ві́ку".

А вже зовсім незрозумілі вийшли слова першого сенатора: For that it stands not in such warlike brace (Oth. I, 3, 24) — „Ні тве́рдження не ма́е він тако́го"; тут треба вже заглянути до оригіналу, щоб зрозуміти сказане. Колиж перший офіцир (у Куліша: отаман) каже: Here is more news (Oth. I, 3, 31), а Куліш перекладає це: „Прийшла́ ище́ поно́ва", так тут слово „понова" поставлене зле замість: новина. Також невірний є переклад у вістці післанця: Have there injointed them with an after fleet (Oth. I, 3, 35) — „Злучи́всь с своі́ми за́йвими статка́ми", бо after fleet — цеж не зайві статки.

Знов тільки незручність у вислові маємо в перекладі образових слів Отелля:

The very head and front of my offending
Hath this extent.
(Oth. I, 3, 80—81) —

»От вам моя́ прови́нность,
Вшико́вана чоло́м, як есть вели́ка«.

Подібне можна сказати й про переклад слів дожі (князя):

To vouch this, is no proof,
Without more wider and more overt test
Than these thin habits and poor likelihoods
Of modern seeming do prefer against him
(Oth. I, 3, 105—109) —

»Певни́ти річ, се ще не доказа́ти.
Пода́йте нам стате́чне свідкува́нне.
А що́ здає́ццяя вам ёго́ вино́ю,
То ще хибке́, убо́ге домисля́нне«.

Одначе вже зовсім зле вийшла прозова фраза: but it is not in my virtue to amend it (Oth. I, 3, 320) — „та в ме́не нема́ на се цінота́"; тут і слово „цінота" не добре дібране і англійські слова не перекладені як слід.

А далі знов незручний переклад: When the blood is made dull with the act of sport (Oth. II, 1, 228—229) — „Як на́ша кро́в

зро́биця мля́вою а́ктом граня́"; або: as it is a most pregnant and unforced position (Oth. II, 1, 239—240) — „яко́ ж и стоїть уже́ воно́ ве́льми вира́зно та форсо́вано"; або передовсім таке трудне місце: a knave very voluble; no further conscionable than in putting on the mere form of civil and humane seeming, for the better compassing of his salt and most hidden loose affection? why, none: a slipper and subtle knave; a finder of occasions; that has an eye can stamp and counterfeit advantages, though true advantage never present itself: a devilish knave! (Oth. II, 1, 241—250) — де Куліш зовсім не міг підійти до цеї дотепно-іронічної характеристики й переклав її нескладно: „Бага́цько в плутя́ги хи́сту, а со́вісти не більше, як стілько, аби́ прикрива́тись про́стою фо́рмою бува́лости и лю́дзькости, щоб лу́чче вгонобля́ти свої сласні та гидкі по́ваби. Ніхто́, о, ніхто́! Тонки́й, проно́зливий плут! пройдо́ха на на́годи! Очи́ма чека́нить и підро́блює вся́кі досто́інства, дарма́ що справде́шнёго досто́інства ніко́ли не появить. Дия́вольский о́шуст!"; або невиразно: very sudden in choler (Oth. II, 1, 279) — „ду́же ско́рий на се́рце"; або таки зле перекладено: O, beware, my lord, of jealousy (Oth., III, 3, 165) — „О мій па́не! бережі́тесь жа́лю", бо тут іде річ не про жаль; або такий дуже незручний переклад, що затрачує усю ляпідарність вислову:

'Tis not to make me jealous
To say my wife is fair, feeds well, loves company,
Is free of speech, sings, plays, and dances well
(Oth. III, 3, 183—185) —

„Я не зроблю́ся
Ревни́вим, чу́ючи, що в ме́не па́ні
Вродли́ва, огрядна́ та бенкетли́ва,
Проре́чиста, співо́ча, веселю́ща
И танцюрна́". —

Декуди спосіб вислову й добір слів у перекладі зовсім не дописують, як н. пр.:

And knows all qualities, with a learned spirit,
Of human dealings
(Oth. III, 3, 259—260) —

„И взнав душе́ю у́ченою до́бре
Всі спо́нуки людзько́го оберта́ння".

Подібно й: And not their appetites! (Oth. III, 3, 270) — „Та не дає́ їх при́наду".

А вже зовсім незрозуміло перекладено слова Отелля: What

sense I of her stol'n hours of lust? (III, 3, 338) — „Чи чув я крáдені годи́ни лáсі?"

Просто непорозуміння бачимо в перекладі: O well — painted passion! (Oth. IV, 2, 267) — „О, як вонá намалювáла чу́вство!", де painted перекладено надто вже дослівно.

Неясно виходить у словах Емілії: nor any petty exhibition (Oth. IV, 3, 74) — „ні за яку́ пусту́ вистáву". Невідповідно підібрано вираз у заввазі Десдемони: for you are fatal then When your eyes roll so (Oth. V, 2, 37—38) — „бо ти судьбóвий, Як ви́вернеш так óчі".

Невиразно виходить переклад рядка: For womanish it is to be from thence (Tro. a. Cr. I, 1, 110) — „Бо се жінóцтво, щоб не бу́ти в пóлі"; або й зовсім незрозуміло: Hector, whose patience Is, as a virtue, fix'd, to day was mov'd (Tro. a. Cr. 1, 2, 4—5) — „Гéктор, терпели́вий, Як добродíтель, рáнком розбуя́вся"; чи ще неясніше в словах Крессиди: Indeed, a tapster's arithmetic may soon bring his particulars therein to a total (Tro. a. Cres. I, 2, 123—124) — „Спрáвді, довóлі бу́лоб и піднóшчикових лікíв, щоб їх перелічи́ти", де просто добір слів є нещасливий; подібно й: did her eyes run o'er too? (Tro. a. Cr. I, 2, 161), зрозуміле в звязку з попереднім, — „На її óчі такóж наверну́лись жóрна?" Зовсім незручно виходить велика фраза в промові Аґамемнона від слів: Sith every action аж до: unbodied figure of the thought (Tro. a. Cr. I, 3, 13—16) —

„Уся́ка и́нша спрáва військовáя,
Що знáемо перéказом про нéі,
Повзлá такóж на прáво і налíво,
Минáючи свою мету́ блиску́чу
И бестілéсную фикгу́ру ду́мки".

Подібно й вислів: The fineness of which metal is not found In fortune's love (Tro. a. Cr. I, 3, 21—22) —

»Поки́ форту́нить нам ласкáва дóля,
Не мóжна взнáти, хто чогó кошту́е«.

Не зовсім зручно перекладено: That it enchants my sense (Tro. a. Cr. III, 2, 21) — „Мінí чару́ють чу́вства". Невиразно вийшло: In humane gentleness, Welcome to Troy! (Tr. a. Cr. IV, 1, 20—21) — „По лю́дзькости, бувай здорóв у Трóі!"

Гру слів у розмові Нестора з Улісом:

Our general doth salute you with a kiss.
Yet is the kindness but particular;
'Twere better she were kiss'd in general
(Tro. a, Cr. IV, 5, 20—21) —

передає Куліш не тільки зовсім свобідно, але й незрозуміло:

»Гетьма́н тебе́ віта́е поцілу́нком.
Неха́й же він про се́бе не гетьма́нить:
Руша́ймо всі у по́ле за гетьма́ном«.

Не міг Куліш дати собі ради з різкими дотепами Терсита, як це видно хочби й з перекладу V, 1, 14 і д. Неясно виходять і слова: Mine honour keeps the weather of my fate (Tro. a. Cr. V, 3, 26) — „Годи́ну до́лі ро́бить Лица́рська честь“.

Годі зрозуміти і тих слів перекладу:

Her part, poor soul! seeming as burneded
With lesser weight but not with lesser woe,
Was carried with more speed before the wind
(Com. of er. I, 1, 108—110) —

»Була́ під не́ю ле́гша полови́на,
Хоть го́ре нас дави́ло тя́жко:
То й понесла́сь по хви́лях ві́тром шви́чче«.

Подібно й: I hazarded the loss of whom I lov'd (Com. of er. I, 1, 132) — „Очча́яв я, кого́ люби́в найбі́льше“. Неясно через невідповідний добір слів виходить: Whilst I at home starve for a merry look (Com. of Er. II, 2, 97) — „Я ж до́ма лю́бого чига́ю згляду“. Гарний вислів Антифола Сиракуза:

Are you a god? would you create me new?
Transform me then, and to your power I'll yield
(Com. of er. III, 2, 39—40) —

переміняється у Куліша в зовсім незручну фразу:

»Невже́ ти божество́? невже́ мене́ ти ми́слиш
Зроби́ть пере́вертнем, и на́ново созда́ти?«

Тут „зробить перевертнем“ є невмілим звульґаризованням англійського transform, а з того вийшло зовсім інше значіння. Дещо не згідно з ориґіналом перекладено слова Дромія Ефеса:

Will you be bound for nothing? be mad, good
Master: cry „The devil!“
(Com. of er. IV, 4, 130—131) —

„Коли́ вже звя́зано, то щоб не да́рмо:
Біснуймось, па́не! верещи́, пеке́льний!“

Полишаючи на боці інші приклади таких недокладностей та непорозумінь у перекладі, вкажу на кінець того огляду ще на одну проблєму: як користав Куліш з готових вже перекладів драм Шекспіра? Куліш міг мати під рукою переклади Шекспіра в ріжних мовах, у: російській, німецькій, польській, французькій і навіть італійській. Я зверну тут увагу тільки на те, що Куліш

користав напевне з російського перекладу Кетчера, який він набув, як згадано, в першому виданню ще на багато літ перед своїми перекладами. Прозовий і по змозі докладний переклад Кетчера полишив свій виразний слід у доборі деяких слів та фраз Кулішевого перекладу [1]).

У Кулішевому перекладі „Отелля“ вражає н. пр. характеристика Михайла Кассія як „Вели́кого ціфі́рника“ (10). Це незвичайне для Українця слово знайдемо в перекладі Кетчера, що дещо нище (не на тому самому місці) має: „цифирникъ лейтенантъ“ (ст. 333). Далі Яґо говорить про „честныхъ олуховъ“, а слово „олух“ повторяється нераз і у Куліша.

Зближене до російського: „Такъ я и не служилъ бы ему“ (333) є Кулішеве: „Та и служи́ти ж Не став би я ёму“ (11) (анг.: I would not follow him then — Oth. I, 1, 41). Може й російським: „Какъ будетъ счастливъ проклятый губанъ“ (334) навіяний також переклад: „И що за ди́вне ща́стє Сёму́ губа́тому служи́ло чо́рту“ (12) (анг. the thick-lips — Oth. I, 1, 66).

Дослівно взяв Куліш від Кетчера слова: „варвари́йський жеребець“ (14) — „варварійскій жеребецъ“ (335), бо хоч і в анг. маємо: a Barbary horse (Oth. I, 1, 111), то все таки кидається тут в очі форма: варварійський. Певне й з російського пішло слово: „факелі́в“ (17) — у Кетчера: „Еще факеловъ“ (337). Також у закінченні I, 1 слова: „Я награжду́ тебе“ (18) дуже нага́дують російські: „я вознагражду тебя“ (338). Так саме й: „За всі сокровища́“ (19) відповідаюь російському: „за всѣ сокровища моря“ (338).

Подібна в обох перекладах також фраза: „Суди́ мене́ ввесь світ, коли́ не пра́вда“ (22) — „Суди меня весь міръ, если не ясно“ (340).

Вдоволяючись тими кількома прикладами з двох перших яв „Отелля“, згадаю ще й про „Троіла та Крессиду“.

І тут бачимо, що слова „Прольоґу“:

And the deep-drawing barks do there disgorge
Their warlike fraughtage: now on Dardan plains

[1]) Я вспів роздобути тільки друге видання Кетчерових перекладів, що має вже деякі зміни в порівнянні з першим виданням, як на це показує титул: Драматическія сочиненія Шекспира. Переводъ съ англійскаго Н. Кетчера, выправленный и пополненный по найденному Пэнъ Колльеромъ, старому экземпляру in folio 1632 года. Изданіе К. Солдатенкова. Москва. „Отелло“ є тут у 4-ій части (1864), „Троилъ и Крессида“ у 6-ій (1866), „Комедія ошибокъ“ у 3-ій (1864).

The fresh and yet unbruised Greeks do pitch
Their brave pravilions (Tro. a. Cres., Prol., 12—15) —

перекладає Куліш:

„Тут су́дна ригáють на зéмлю бойця́ми,
И Кгрéки, ще свіжі, в боя́х не примя́ті,
Намéти в Дардáнських поля́х напинáють“ (177),

а Кетчер: „и глубоко бороздившее море суда ихъ изрыгаютъ на него воинственный грузъ свой, и бодрые, не помятые еще Греки разбиваютъ на поляхъ Дарданіи великолѣпныя палатки свои“ (111). Кулішеві слова: „ригають“ і „не примяті“ підказані тут певне Кетчером.

Дуже подібне в обох перекладах є також передання образового вислову Пандара: He that will have a cake out of the wheat must needs tarry the grinding (Tro. a. Cres. I, 1, 14—16) — „Хто забажáв пшени́шного книшá, нехáй підождé, дóкіль змéлють бóрошна“ (180) — „Захотѣлось пшеничнаго пирога — подожди пока смелютъ пшеницу“ (112). Те саме й далі: „Ждав мéлива; підожди́ ж, дóкіль просі́ють“ (180) — „Да, пока мололи; подожди, пока и просѣютъ“ (113).

Добір слів у Кулішевому перекладі:

„Так ніжно й пух не лáщить лебеди́ний,
А найніжнійше чу́вство осязáння —
Тут мов жорсткá долóня в хліборóба“ (181) —

підказаний зовсім Кетчеровим перекладом: „передъ прикосновеніемъ которой и лебяжій пухъ жёстокъ, и тончайшее чувство осязанія грубо, какъ ладонь земледѣльца“ (114).

Не мало таких подібностей знайдемо і в „Комедії помилок“.

Деяку схожість між українським і російським перекладом можнаби добачити в переданні слів оповідання Еґеона: A league from Epidamnum had we sail'd (Com. of er I, 1, 63) — „Не відпли́ли від Епидáмна й ми́лі“ (339) — „и не отплыли отъ Эпидамна еще и мили“ (240); або далі: „Бо й помрачéнний світ из нéба ли́вся“ (339) — „и слабый свѣтъ, проливаемый помраченнымъ небомъ“ (240); або: „Хоть не прости́м, так сострадáти бу́дем“ (340) — „Если мы и не можемъ помиловать тебя, такъ по-крайней мѣрѣ, можемъ сострадать тебѣ“ (241); і зараз далі: „Коли́б боги́ тогді́ нам сострадáли!“ (340) — „О еслибъ боги имѣли тогда состраданіе“ (241), де Кулішеве: „сострадати“ напевне взяте з російського; те саме й: „Хибá б ми нáшу честь надвереди́ли“ (342) — „не повредивъ своей собственной чести“ (242), де вже маємо майже дослівну схожість.

Вже тих прикладів доволі, щоб переконатись, яка була роля перекладу Кетчера в перекладах Куліша. Неодне слово, що звучить для нас незвичайно, взяв Куліш з російського перекладу (також і деякі церковні слова). Тому може бути, що цей переклад облекшив Кулішеві зрозуміння Шекспіра, але й заразом причинився декуди до введення чужих — не все щасливих — слів.

Оглядаючи ще раз сказане про Кулішеві переклади Шекспіра, видані 1882 р., бачимо таке:

1) Куліш перекладав з англійського оригіналу.

2) Перекладаючи, користав він також з російського перекладу Кетчера.

3) Куліш ніде не зміняв до непізнання основних гадок оригіналу.

4) Одначе з текстом Шекспіра поводився він доволі свобідно, скорочуючи або розширюючи його по своїй волі та зміняючи його зверхню форму.

5) Мова тих перекладів Куліша є складною проявою, що на неї зложилися: індивідуальні прикмети Куліша, вплив сучасної Кулішеві доби, вплив англійського оригіналу, вплив інших перекладів та боротьба з труднощами Шекспірового тексту.

6) В націоналізації перекладу пішов Куліш за далеко хиба в мові, в змісті та націоналізація зовсім не велика.

Оцінюючи ті переклади Куліша, мусимо признати, що вони не відповідали ані сподіванням самого перекладача, ані ожиданням української публики; та всеж таки їх вага для українського письменства велика, бо це перші українські переклади Шекспіра, задумані ширше (інші ранші спроби не дорівнюють Кулішевим), на них слідно сумлінну, повну щирого одушевлення, хоч надто певну себе працю перекладчика і часто вони не позбавлені мистецької краси.

IV.

До історії видання Кулішевих перекладів 1882 р.

Булоб цікаво для пізнання поглядів Куліша дізнатись, у якому порядку він перекладав драми Шекспіра. Але докладне усталення хронольоґії тих перекладів не дасться перевести. Найважнішим матеріялом моглиб тут бути власноручні рукописи тих перекладів. І справді їх копії знаходяться в бібліотеці Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, розділені на три великі рукописи. Один рукопис — це товстий, непозшиваний стовпець

лініованого паперу (№ 204 рукописного відділу бібліотеки Наук. Товариства ім. Шевченка у Львові), формату: 21·1 × 28·1 cm., записаний по обох боках великим гарним письмом по 26 рядків на сторінку. Перечеркнень переписчика у тексті майже немає. Слова мають похилені наголоси, сцени відділені великими відступами, назви осіб у діяльоґах найчастіше, хоч не все, виписуються в окремих рядках. У тексті всюди поправки чорнилом рукою Івана Франка й декуди олівцем іншою рукою, картки нумеровані. Зміст рукопису такий:

Шекспи́рові Тво́ри. З мо́ви брита́нськоі мовою Украінською попереклада́в П. А. Куліш. Том трейтій Роме́о та Джулье́та Юлій Це́зарь Бага́цько Га́ласу з Нечевия (цей титул на ненум. картці розбитий на 9 рядків). Далі йде: Ромео та Джульета (на окремій сторінці, над *в* додаю дві точки, а після *т* ще одно *т*), картки: 1—88. На к. 2 дописка: Шекспирові твори I (чорнилом) і олівцем: (Се на кожному аркуші друку печатат) — остання буква невиразна. Опісля на окремій картці: Шекспирови Твори, а далі: Бага́цько Га́ласу з Нече́вля, кк. 1—73. І знов на окремій картці: Шекспи́рови тво́ри з мо́ви Брита́нськоі Мо́вою Украі́нською попереклада́в П. А. Куліш. Том дру́гий Коро́ль Лир Кориола́н Прибо́ркана Гостру́ха (9 рядків). Але за тим титулом іде: Король Лир, кк. 1—104; Міра за Міру, кк. 1—82.

Другий рукопис (бібліотека І. Франка № 74) творить зшиток такого самого паперу, як і попередній рукопис, але оправлений у чорну папендеклеву оправу з золоченим написом на хребті: Куліш Шекспирови Твори. Цей рукопис містить: На окремій картці: Шекспирови Твори. з мо́ви Брита́нськоі мовою Украі́нською попереклада́в П. А. Куліш. Том Пятий. Гамле́т. Цимбелі́н. Вене́цький Купе́ць. (9 рядків). Опісля йде: Га́млет, Принц Да́нський, кк. 1—114; Прибо́ркана Гостру́ха, кк. 1—76, де маємо на кінці дописку: Кіне́ць другому тому. Далі маємо на окремій картці: Шекспи́рові Тво́ри з Мови Брита́нські (!) Мо́вою Украі́нською переклада́в (!) П. А. Куль́іш. Том четве́ртий. Макбе́т Анто́ній и Клеопа́тра Міра за міру, після чого йде справді ті́льки: Макбет, кк. 1—75.

Третій рукопис (бібліот. Франка № 117) оправлений як другий з золоченим написом на хребті: Шекспір 2. Він містить:

Коріола́н, кк. 1—107 (нумеровані рукою І. Франка); Юлій Це́зарь, кк. 1—79; Антоній и Клеопатра, кк. 1—113 (нумеровані рукою І. Франка).

Так ті рукописи подають переклади Шекспіра, переміл-

шані з давнішого упорядковання. Але на основі тих рукописів можемо відтворити собі задуманий Кулішем порядок видавання творів Шекспіра. Полишаючи на боці І-ий том, надрукований самим Кулішем, був у проєкті: ІІ-ий том з драмами: „Король Лір“, „Коріолян“, „Приборкана Гоструха“ (ркп. ч. 204); ІІІ-й том: „Ромео та Джулєта“, „Юлій Цезар“, „Багацько галасу з нечевля“ (ркп. ч. 204); IV-ий том: „Макбет“, „Антоній і Клеопатра“, „Міра за міру“ (ркп. ч. 74); V-ий том: „Гамлєт“, „Сімбелін“, „Венецький купець“ (ркп. ч. 74). Так малиб ми 15 драм Шекспіра у 5 томах. Двох останніх драм немає в Кулішевих рукописах — вони, здається, загинули. Кожний з проєктованих томів містить по дві траґедії й по одній комедії.

З опису тих рукописів бачимо, що вони не дають ніяких вказівок на хронольоґію перекладів — це чистописи, списані для друку з бруліонів і упорядковані може умисне для тої мети. Вони не мають навіть усіх Шекспірових драм, перекладених Кулішем, бо Куліш перекладав окрім надрукованих ним трьох і десяти драм, виданих І. Франком, ще й „Венецького купця“ та „Сімбеліна“ (їх титули заховалися в згаданих рукописах), але ті переклади, як згадано, загинули[1]). Сам Куліш задумував випустити в слід за першим томом перекладів Шекспіра й другий том, куди мали увійти: „Король Лір“, „Коріолян“ і „Приборкана гоструха“ “[2]) (як це маємо і в рукописі). Та цей том вже не появився, як і не появилися за життя Куліша загалом ніякі інші переклади Шекспірових творів — вони остали в рукописі й побачили світ аж після смерти Куліша.

Одначе для зрозуміння долі, що стрінула ті рукописні переклади, треба вернутись ще дещо у час перед 1882 р., безпосередно перед приїздом Куліша до Львова, та приглянутись цікавій історії видання І-ого тому Шекспірових творів.

Вже із згаданого оголошення на обгортці „Хуторної поезії“ і з наміченого в рукописах уґруповання видно, що Куліш задумував видавати драми Шекспіра томами по три в кожному. Такий плян зявився у нього, здається, аж у часі його пробування у Львові й не знаємо, що його спричинило. Бо ще 18 червня, 1881 р., майже безпосередно перед своїм виїздом до Львова, думав Куліш не так, коли писав з Мотронівки до Олександра Барвінського: „Шекспіра хочу печатати ві Львові, и вже послав

[1]) Дмитро Дорошенко. Пантелеймон Куліш. Ляйпціґ, ст. 205.
[2]) Там саме, ст. 204.

до п. Беднарського [1]) пробку з Роме́о та Джульети, щоб випечатав міні дві стороні, чи гарний шрифт и чи годящий буде формат. Буду випускати невеличкими томами попарно, так щоб одна пьеса була смутна, а друга жартовлива. Оце ж у первій парі вийдуть Роме́о та Джульета“ и „Присмирена Каверзниця“. Не сподіваючись великого ро́скупу, печататиму тілько по 250 примірників, аби воно на світі було. Працюючи стількі років над рідним словом, ми певно що зробили який ся поступ. Оце ж нехай зостанецця після нас ознака, що ми робили по апостольскому наказу: „еже должны быхомъ сотворити, сотворихомъ“, або, як той мовляв: quid potui feci, faciant meliora potentes“ [2]). Так Куліш задумував зразу видавати переклади драм Шекспіра меншими книжками по дві драми.

До першого тому перекладів хотів він ще додати при кінці „огляд науки про Малоросію давню и нашого часу“ — як він пише в листі до Івана Пулюя з 30 мая 1881 р. [3]) — Оце ж робіте, спасибі Вам, завчасу нотатки, щоб нам тут [4]) написати, і випустимо огляд під двома іменами, замісь эпилога“, подібно, як воно було колись при „Чорній Раді“.

Між першими його перекладами знайшовся не „Гамлєт“, про переклад якого мріяв Куліш уже давно, а „Ромео та Джулєта“ і „Присмирена каверзниця“, цеб то „Приборкана гоструха“, як її назвав Куліш пізніше. В листі до І. Пулюя згадує Куліш у тому часі (27 березня 1881 р.) ще й про „Короля Ліра“: „Лира переписую, щоб читали пані....[5]). Ми й самі напечатаємо Шекспира; а ні, то напечатають після нас. А гарно виходить. З великою вподобою перекладую. Скінчивши переписування Лира, зачну перекладати ще. Тепер уже не треба буде стількі зачеркувати“ [6]).

Як скоро мінялися Кулішеві пляни видавання Шекспіра, видно з того, що вже найблищого року надрукував він три зовсім інші Шекспірові драми, а в другому томі задумував помістити і „Приборкану гоструху“, але окрім неї ще дві драми

---

[1]) Управителя друкарні Товариства ім. Шенченка.

[2]) Олександер Барвіньский. Спомини, ч. І, ст. 289—290.

[3]) Гл. на стор. 55 видаваної власне акад. К. Студинським цікавої переписки Куліша з Пулюєм (друк цеї праці у виданнях Наук. Товариства ім. Шевченка у Львові ще не покінчений).

[4]) До Мотронівки.

[5]) Певне жінка Куліша Ганна Барвінок.

[6]) Переписка Куліша з Пулюєм, ст. 54—55.

без „Ромеа та Джулєти“ — ця драма зявилась друком аж після смерти Куліша, а була в дальшому задумі призначена аж до третього тому (пор. ркп. ч. 204).

Одначе зразу почато друкувати таки „Ромеа та Джулєту“ як частину першого тому „Шекспирових творів“ [1]), бо в приписці до листу 17 липня 1881 р. доносить Куліш Ол. Барвінському: „Пан Беднарський прислав міні пробку друку, та без акцентів чи ударення над словами“, а на гадку Куліша: „Акцентувати мусимо ті слова, котрі вимовляюцця на Вкраїні не так, як у Московщині, в Польщі и в самій Русі Червоній“ [2]).

Куліш задумував друкувати „Шекспирові твори“ в небагатьох примірниках: „250 примірників міні способніщ печатати: — писав він [3]) — затрачу менше гроша. Скільки заплачу за папір, печать и шшивку, сю сумму розділю на 250, и така буде ціна примірникові. Хоч и дорога, та скорше знайдецця 250 купців на дорогий примірник, ніж 500 на дешевий“. Але Куліш був готовий на просьбу Ол. Барвінського дозволити на друковання 500 дешевших примірників для молодіжі. Тоді він годився передати право першого видання Олександрові Барвінському, що зробивби з Беднарським нову умову. Кошти друку заплативби сам Куліш за пізнішим зворотом, заробітку з розпродажі він зрікався. Коректуру мавби вести Барвінський, „не відступаючи ні іоти“ від рукопису. На титуловій картці малоб бути надруковано: „Видав Александер Барвінський власним накладом“ — це причинилобся на гадку Куліша до піднесення громадського престіжу О. Барвінського; тому імя справжнього накладчика повинно бути затаєне. До того нарису умови з Барвінським додає Куліш таку заввагу: „Коли б я, по Вашій раді, заходив ся коло „Братів“ [4]), то Шекспир, може б, и не перекладував ся б уже; а лучче нехай не буде на світі „Братів“, ніж малоруського Шекспира“ [5]).

Останні слова показують, що Куліш признавав перекладам Шекспірових творів більше ваги, ніж своїм оригінальним писанням. Але його гадки про ті переклади, висловлені в листі до О. Барвінського, далекі від того гордовитого тону, з яким Куліш у двох віршованих відозвах з приводу тих перекладів кидав

[1]) Барвіньский, op. cit., ст. 291.
[2]) Там саме, ст. 294.
[3]) Там саме, ст. 291—2.
[4]) Там саме, ст. 291—3.
[5]) Роман Куліша.

їх перед українську публику. Він числив на ділі на доволі обмежений кружок покупнів і не думав про ніякі бариші.

Та справа з виданням проєктованого першого тому „Шекспирових творів“ не йшла. Ще в листах з 19 липня й 4 серпня 1881 р. звіщав Куліш Олександра Барвінського, що післав „Ромеа та Джулєту“ Беднарському для першого тому Шекспірових творів, пригадував свій нарис умови з Барвінським і навіть доносив, що перший аркуш коректури вернув уже від нього в друкарню [1]), а вже 4 серпня читаємо в листі до Пулюя: „а Шекспирові твори роспочав печатати, и вже прочитав первий аркуш корректури. Та біда с почтою... Відписав я Беднарському, що заплачу тілько половину кошту за 250 примірників Шекспирових творів тому І-го, а другу через рік, и послав йому Ромео та Джульету. Не відписавши міні нічого, присилае корректуру. А Барвинський рае печатати 500 прим. та боюсь, що в Галичан пропадуть так як Псалтир, Йов и Пятокнижжє Мойсея. 250 печатаю на пропалу, аби на світі було“. І згадуючи про умови, поставлені Ол. Барвінському, жалується Куліш, що Барвінський не дістав листа й пише далі: „Чи не поможете Ви міні в сій справі? Та чи не зробите Ви на свое имя якого контракту на 500 примірників Шекспирових творів? Може з Барвинським покинути діло: бо його брат Володарь, самі знаєте, який фалшивий?... Сей переклад Шекспира матиме свою взятость в одній Галичині. Тим и хотівби я про деякі вирази, слова и граматичні форми з Вами порадитись“ [2]). Так видно Куліш не довіряв Ол. Барвінському, хоч Барвінський займався щиро порученнями Куліша. Що до цікавого наміру виправлення перекладів на галицький лад, то Куліш пише про це докладніше в листі з 18 червня 1881 р., коли то він сподівався приїзду Пулюя до Мотронівки: „Не хочу я печатати Шекспира, не перечитавши з Вами. Певно не одно слово Ви міні додасте з галицькоі мови, та й сам я в купі з Вами зроблюся поправніщим“. Куліш готов був навіть для такої цілі відложити дещо друковання перекладів: „Може зачну печатати, корректуючи с хутора, а може, порадившись из Вами, відрочу на Відень“ [3]). Виходилоб, що Куліш згодивсяб на деякі уступки в мові перекладу для вигоди Галичан. Одначе так було тільки в теорії — на ділі Куліш виявив себе в тій справі

---

[1]) Там саме, ст. 296—7.
[2]) Переписка Куліша з Пулюєм, ст. 57—8.
[3]) Там саме, ст. 56—57.

не дуже уступчивим. Показує це ясно його переписка з Ол. Барвінським, що власне дораджував йому деякі такі зміни.

Заки ще дійшов до відома Ол. Барвінського лист Куліша із згаданими пропозиціями, написав Барвінський свойого листа до Куліша, але заховалася тільки відповідь Куліша на цей лист [1]). Не знаючи ще про Кулішеві пропозиції, став Барвінський переписуватися з Беднарським у справі друковання Шекспірових творів. З цеї переписки був Куліш дуже вдоволений і заявляв, що коли Беднарський не пристане на точки Барвінського, „то заплатимо ёму за сю пробу, та й годі". Але видно Барвінський писав Кулішеві щось на тему його справді вже надто фонетичного правопису, бо Куліш відповідає: „Колиб я певно знав, що моя чисто фонетична правопись не дасть читати Шекспирових творів двацятом чи двом стам розумних людей то яб именно нею віджахнув сих розумних людей од наших книжок. Нехай лучче що небудь роблять: бо такі розумні люде не на те покликані, щоб розуміти і проповідувати Шекспира". Так Куліш не думав відступати від свойого оригінального правопису та успокоював Барвінського на ту тему, бо на його гадку правопис не така то вже важна річ. А всеж таки мусів Куліш щось змінити у тому правописі, коли в листі з 18 серпня він пише до Ол. Барвінського: „Посилаю до Вас корректури з моім підписом печатати. Коли вповаете, що товариство [2]) відрочить уплату половини належитости на 12 місяців по виході книги в світ, то й кажіте печатати 500 примірників... Прочитавши корректуру, Ви побачите мою правопись. Сим ладом треба вже буде поправляти й дальш, хоч би що в рукописі моій и не було с початку так, як я надумався печатати під конець. Папір, може, Ви виберете й дешевий, а не той, що я вибрав. Бо Ви певно дбатимете про дешеву ціну примірника" [3]), а в приписці додано ще: „И 250 примірників я просив печатати в такому тількі случаі, коли відрочать другу половину плати на 12 місяців по виході книги" [4]). Беднарський підніс ще труднощі в розпродажі книжок чужого накладу [5]), а Барвінського все таки непокоїли правопис і мова перекладів. Ті справи поясняє йому Куліш у листі з 26 серпня [6]):

---

[1]) Барвіньский, op. cit., ст. 298—300.
[2]) Товариство ім. Шевченка.
[3]) Барвіньский, op. cit., ст. 301.
[4]) Там саме, ст. 302.
[5]) Там саме.
[6]) Там саме, ст. 303.

„Малоруська правопись мусить стояти на фонетиці, найрадикальніщій, сиріч на такій, щоб видко було, як вимовляв автор.... Тим же то й хочу печатати по свóёму, хочаб черес се втеряв половину пренумерації“. Далі боронить Куліш слів: гулиця, зайштє, тяття, знаттє, питтє, мое-синє, додаючи: „Спасибі Вам, що до всёго дозираетесь у моій мові. Коли б що переправили так, щоб міні вподобалось, прийняв би залюбки“. Як бачимо, Куліш не уступав так легко в правописі й мові, хоч і заявляв: „Тепер уже в Вас друга моя корректура. Там поправніще все“ [1]).

Легше йшла справа з матеріяльними умовами з боку Куліша — тут він був дуже уступчивий. Він годився радо на пропозицію Ол. Барвінського, щоб половину чистого доходу з розпродажі книжки призначити на запомогу для „бідних академіків“ і щоб другу половину взяв собі Барвінський за кошти кореспонденції. І радив надрукувати: „мовою малоруською з мови англійськоі. (Чи британськоі?) поперекладав П. Куліш. Видав (повидавав?) А. Барвинський“ [2]). А на згадку Барвінського, що колись буде кінець умові відповідає Куліш: „Оце ж опасаюсь написати Вам, що вмові нашій конець, и от череш що: Коло перекладів Шекспирових творів заходив ся я наслідком розумовання над природою людськоі громади и людського индивидуума. Що таке в моіх очах Шекспир, прочитайте на початку двох-томовоі книги Гервинуса: „Schake-speare“ (!). Може я, замість эпилога до І-го тома, додам витяг ис сіеі як німці пишуть, вікопомноі праці.... Шекспира я читав и перечитував ще перед „Чорною Радою“. Він же вказав міні дорогу вже тверезіщого розуміння польско-руського побуту и останніми часами“. І згадавши про відомі свої погляди на минуле України, Куліш пише далі: „Так ми росходимось у поглядах на нашу бувальщину. Коли ж Ваш брат думае про неі не так, як я, то певно и Ви думаете, що мій погляд несправедливий и шкодливий, а через те и не схочете бути видавцею Шекспирових Творів. Се мене спонукуе послати до Вас тепер воззвання до Шекспира, щоб опісля не було між нами якоі контри. Коли не схочете бути видавцею, я видам сам (дарма що не люблю корректури и рахунків)“. „Воззвання до Шекспира“ — це відома відозва: „Шекспире, батьку наш“. А ролю Шекспіра в українській суспільности уявляє собі Куліш так: „А ті що не відбились від культурноі

[1]) Там саме, ст. 304—305.
[2]) Там саме.

семъі через польско-руські усобиці, нехай причастяцця Шекспирового правосудного, нелицеприятного духу, и будущину свою звяжуть не з руйнованнєм, а с созиданнєм. Колиб Шекспир зробився читаннєм любим, се отверезило б нашу литературу мизерну и дало б ій крила. А коли б комедиі и трагедиі Шекспирові збірали земляків до театру, то се була б лучча для них школа, ніж усі наші писання й співання. Така моя мета; така спонука до перекладу Шекспирових творів" [1]) Уривок цеї „молитви" до Шекспіра післав Куліш також І. Пулюєві [2]). Так бачимо, що коли Куліш у тому самому листі до Ол. Барвінського згадує про свій намір осісти в зимі у Львові, то найважнішою спонукою до того міг бути таки намір видання перекладів Шекспира. Що Куліш міг мати при тому ще й інші замисли, це дуже можливе [3]), але ті замисли не могли перед приїздом до Львова прибрати справдішньої конкретної форми, а реальною справою в тих замислах були поки що передовсім переклади творів Шекспіра [4]). В доповненню до згадок листа про Ґервінуса додам, що Куліш одушевлявся ним і в листі до Пулюя, а крім того читав він ще й Шлєґеля [5]).

А поки що Беднарський не відписав на умови Куліша що до плати за друкування перекладів Шекспірових драм і почав друкувати коректуру, відіслану Кулішем після поправи. В листі Ол. Барвінського з 29 серпня згадує про це Куліш і домагається безумовного друковання акцентованими буквами. За аркуш з папером хоче Беднарський понад 14 ґульденів — Куліш радби зменшити ту ціну, щоб книжка була дешевіша. Окрім того виясняв знов Куліш Ол. Барвінському потребу поставлення його імени як видавця Шекспірових творів, бо Барвінський відмовлявся від того [6]). Останні згадки про Шекспірові твори в листах до Ол. Барвінського походять з 23 вересня. Справа видно не клеїлась, коли Куліш пише: „Вибачайте, що довів Вас до такого клопоту, не сказавши на сам перед, що напечатаю стих до

[1]) Там саме, ст. 306—309.

[2]) Переписка Куліша з Пулюєм, ст. 57.

[3]) Пор. С. Глушко. Куліш про свої зносини з Поляками. Україна 1924 р., кн. 3.

[4]) Зрештою подібне признає і сам Куліш у листі до редактора „Народу" й „Хлібороба" з 9/21 листопада, 1892 р. (Народ 1892 р., ч. 22 і 23, стаття: П. Куліш про свою справу с Поляками, ст. 23).

[5]) Переписка Куліша з Пулюєм, ст. 55.

[6]) Барвіньский, op. cit., ст. 309—311.

Шекспира“ [1]) і кінчить лист словами: „Якось там та напечатаемо Шекспирові Твори, хоч и не всидимо ві Львові“ [2]).

На тому уриваються вістки про участь Олександра Барвінського у спробі видання Кулішевих перекладів Шекспірових творів. Як відомо, справа покінчилась на нічому — цей том не появився ніколи, бо в І-ому томі поміщено інші Шекспірові твори. Чому друк проєктованого зразу тому перервано [3]), не знаємо, бо Ол. Барвінський не згадує у своїх споминах про цей епізод нічого. Здається, Куліш після свойого приїзду до Львова або безпосередно передтим перемінив сам свій плян і надрукував том у зовсім іншому складі й укладі.

До історії „Шекспирових Творів“ з 1882 р. маємо ще кілька згадок у листуванні Куліша з Пулюєм. Дня 30 грудня 1881 р. звіщав Куліш Пулюя про своє прибуття до Львова [4]) і вже 2 січня 1882 р. писав: „Коли схочете, то можна сказати, що се прелюдія до віршованого перекладу Шекспира, котрий печатаеццям“ [5]). Незабаром розпочалось і друковання — ясна річ — не проєктованого зразу, а відомого тому перекладів, бо 24 лютого пише Куліш: „Печатаю вже первий том Шекспира“. Тоді й дістав він польський переклад „Отелля“ Щенсного Ключицького, але був з нього дуже невдоволений [6]). За те дуже припав йому до вподоби німецький переклад Шлеґеля [7]). В марті оповідає Куліш про таку пригоду: „Були в мене Романчук и Гладилович раз; та іх, яко членів Тов. им. Шевченка, послав до мене Сушкевич. Бувши уповномоченими од товариства, вони не згодились ждати міні половину грошей, а тілько третину за Шекспира. А я, подякувавши, почав платити в друкарню все“ [8]). Та всеж таки друкування не поступало так скоро й небавом натрапило на такі перешкоди, що приневолили Куліша скінчити усе на першому томі. Про це пише Куліш 11 мая: „Оповістку про кгазету и журнал привезу в Віденъ, щоб порадитись из Вами, а при

[1]) Там саме, ст. 315.

[2]) Там саме, ст. 317.

[3]) В „Літературно-Науковому Вістнику“ за 1899 р., згадано, що „Ромеа та Джулєти“ надруковано тоді вже кілька аркушів. Я сумніваюсь, чи так справді було; думаю, що друк перервано на першому або другому аркуші.

[4]) Переписка Куліша з Пулюєм, ст. 58.

[5]) Там саме, ст. 60.

[6]) Там саме, ст. 61.

[7]) Там саме, ст. 65.

[8]) Там саме, ст. 66.

Шекспирі напечатаю тілько для того, щоб чутка пішла по Вкраіні.... А се оповіщаю з того поводу, що 2-ий том Шекспира не зараз печатати меця: бо нехай перш служить Основянам[1]) уж-иточним читаннєм, а ж журнала вже печатаєцця томами для украінських бібліотек. Тут нема ніякого речінця. За Шекспира ж у Шевченкову друкарню я заплатив би стілько грошей, що мати му за ті гроші половину власноі.... А щоб як можна скорше приіхати, то як же се зробити, не випустивши Шекспира? Ще аркушів зо трі зосталось. Як принесуть останній, сповіщу. А напечатані вже в переплетчика лежать поскладувані" [2]).

З такими то трудами й клопотами довелось Кулішеві вкінці видрукувати один том Шекспірових творів. Що справа дальше не поступала, вина в тім, як ми бачили, не тільки Куліша, бо також і друкарня не пішла йому на руку.

Вкінці ще один малий епізод з друковання „Шекспирових творів". Листом з 9 січня 1882 р. звернувся Куліш до Володимира Барвінського з просьбою: „напечатати, коли б се було можна, у 3-му числі „Дѣла" приложену тут же мою литературню оповістку. Сеі оповістки жадае фирма, що взяла ся ширити пере́клад Шекспира в Росіі — для того жадае скорше, щоб роспочати заздалегідь своі реклями. Коли не можна печатати моею правописсю, то хоч и Максимовичовою; тілько прошу печатати слово в слово". Але вже 23 січня передав Куліш у редакцію „Дѣла" такий листок: „Покірне́нько прошу шановну редакцію „Дѣло" звернути мою опо́вістку про пере́клад Шекспира на руки пана Беднарського, а він перешле іі міні" [3]).

V.

Як принято Кулішеві переклади Шекспіра?

Видані з такими надіями й таким розголосом Кулішеві переклади Шекспіра стрінулися з холодом і неприхильністю української публики.

У львівській „Зорі" 1882 р., ч. 21, ст. 327—330 появилась обширна стаття без підпису автора (Омеляна Партицького) п. н. „Львôвскѝ выданя Пант. А. Кулѣша", де піддано докладній і безпощадній критиці щойно надруковані Кулішеві переклади

---

[1]) Тут мова про задуманий часопис „Нова Основа".
[2]) Переписка Куліша з Пулюєм, ст. 72.
[3]) Барвіньский, op. cit., ст. 334.

Шекспіра. Рецензент заявляє відразу: „Сама мысль переводити всѣ твори Шекспира, не конче щаслива“, бо не усе з творів Шекспіра заслугує на переклад. „А еще тымъ менше повиненъ бувъ п. Кулѣшь забирати ся до перекладу всѣхъ творôвъ Шекспира, — пише дальше Партицький — знаючи свою слабôсть: зачинати и не кôнчити. Всежь таки мы простили бы ему, колибъ тôлько перекладъ бувъ вѣрный и добрый. Того однакъ сказати не можемо, а що дальшѝ томы ледви чи коли являть ся, то остане ся зъ его перекладу одинъ лишь Отелло яко матеріялъ для будущого перекладчика; „Троіл і Крессида“, та по части и „Комедія помылокъ“, лишать ся надовго лишь мертвыми овочами гордого перецѣнюваня своихъ силъ“. Рецензент прочитав „майже цѣлый першій томъ“ і порівняв його з англійським оригіналом „именно тамъ, де мысли великого Англичанина видѣли ся намъ або неясно, або зовсѣмъ незрозумѣло ôдданѝ. Що се лучало ся досыть часто, повѣритъ кождый, кто знає напушистый стиль и неприродну бесѣду новѣйшои еры Кулѣша. Якъ звѣстно, любує ся Кулѣшь ôдъ якогось часу въ невысказаныхъ „чудасіяхъ“. Злюбитъ собѣ яке слово, або якій зворотъ бесѣды, и давай пхати его, де треба и не треба“. І далі вичислено деякі такі „чудасії“: вельми зам. дуже, фортуна, ясувати, єхидний, ковані іменники на: — *нє*. Куліш витворив собі дивовижну й неприродну мову й тому неодно з його перекладу можна зрозуміти щойно при помочі англійського оригіналу. І рецензент подає — без якоїсь системи — більше прикладів невірного або неясного перекладу, додаючи до того свій власний переклад і англійські цитати [1]). Неодне з того наведено вже вище в іншому освітленні. Згадуючи далі про Щекспірові анахронізми, пише рецензент: „Але Кулѣшь перевысшивъ еще Шекспира и робитъ поганѝ анахронизмы тамъ, де ихъ навѣть въ оригиналѣ нема. Не говорю вже про те, що... напхавъ ôнъ безъ потребы ремининисценціи обсмѣянои собою козаччины,... бо належитъ оно до дозволеныхъ особенностей автора. Тôлько и тутъ слѣдъ бы єму бути консеквентнымъ и рѣшити ся на одне стале слово, а не вѣчно мѣшати назвы однои и тои самои рѣчи, въ противоположнôсть до тексту“. І рецензент наводить приклади таких неконсеквенцій та анахронізмів, як ось: Венеціяне титулуються добродіями, панами, сіньорами й под. До тих анахронізмів зачисляє Партицький також такі помилки в перекладі, як н. пр.:

[1]) В англійських цитатах є помилки, здається, друкарські.

„неапольська костоіда“ зам.: „гостець“ і под. Далі згадано про „велику силу дивоглядныхъ зворотôвъ, рѣдко уживаныхъ повѣтовщинъ, або слôвъ кованыхъ, котрӣ не тôлько притемнюютъ мысль, але мѣсцями выглядаютъ мовбы сатира на нашь языкъ“. Але рецензент наводить ледви кільканайцять прикладів на такі фрази й форми. Згадано також і про варваризми, якими Куліш намагається „заплюгавити нашь языкъ“. Цікава річ, що рецензент додає до того: „Особливше замилованє показує ôнъ на тôмъ поли до языка польского, хочь и нѣмецкій и другӣ языки находятъ въ нѣмъ свого приклонника“. Далі заатаковано граматику, наголос і найбільше правопис перекладів. Свої помічання кінчить рецензент такою увагою: „Справдѣ и намъ хиба лишь таке спасибу[1]), приходитъ ся сказати п. Кулѣшеви, якъ за всѣ єго львôвскӣ выданя, такъ и за бѣдного єго Шекспира. Причину абсолютнои неудачности перекладу добачуємо не тôлько въ зарозумѣлôмъ поспѣху и поверховности працѣ, але и въ упадку умственныхъ силъ автора. „Бувъ кôнь та зъѣздивъ ся“. На жаденъ однакъ спосôбъ не можемо бачити хибного перекладу въ неспосôбности нашого рôдного языка до такихъ працъ. Не одно вже у насъ наукове дѣло переведено на рускій языкъ, а найновѣйшими часами доказавъ перекладчикъ Фавста, що языкъ нашь годитъ ся и до найтруднѣйшихъ перекладôвъ“.

Ця рецензія, переповнена прикрими колючками для Куліша, є випливом того настрою, що запанував для автора „Крашанки“ серед галицької суспільности. Хоч у деяких детайлях є вона вірна, то у своїй цілости вона крайне несправедлива. Можна згодитись з рецензентом у закидах що до невірного перекладу деяких англійських фраз та що до деяких дивних висловів, підібраних Кулішем, але з розгляду Кулішевих перекладів видно, що рецензент н. пр. зовсім фальшиво оцінює варваризми перекладу — він не звертає уваги ані на ролю церковщини, ані на російські впливи чи хочби й на вплив англійського оригіналу; він зачисляє до анахронізмів зле перекладені фрази й под. Розуміється, рецензент ані не пробує зрозуміти глибше сам переклад і оцінити його вагу на тлі вірного зображення епохи, а навпаки подає в тому напрямі неясні погляди.

Коли Галичина прийняла Кулішеві переклади просто ворожо і з насмішками, то на Великій Україні стрінулись вони з рівнодушним холодом. Висловом того була стаття Миколи

---

[1]) Це слово ужито іронічно.

Костомарова, що вже в тому часі порвав був свої звязки з Кулішем [1]), п. н. „П. А. Кулишъ и его послѣдняя литературная дѣятельность“ у „Кіевской Старинѣ“ за лютий 1883 р., де Кулішевим перекладам присвячено стор. 221—224. Костомарів починає згадку про Кулішеві переклади подібно, як і рецензент у „Зорі“, що можна було на початок вибрати кращі драми Шекспіра, ніж „Троіл та Крессида“ й „Комедія помилок“, але додає, що Куліш певне думає перекласти усього Шекспіра, не пропускаючи нічого, хоч можна лякатись, чи в старшому вже віці вдасться йому дати переклади найвизначніших творів Шекспіра. Від оцінки тих перекладів відказується Костомарів, бо „настоящіе положеніе южно-русскаго нарѣчія таково, что на немъ слѣдуетъ творить, а не переводить“ і викладає ширше відомі вже нам гадки про те, що український переклад Шекспіра непотрібний для тих, що читають по російськи; він може придатись хиба для Галичан, „а потому многое въ переводѣ Кулиша для насъ (Українців під Росією) можетъ показаться неестественнымъ, не народнымъ, искуственнымъ, натянутымъ, выкованнымъ произвольно, тогда какъ совсѣмъ иначе тоже самое можетъ представиться галицкому читателю“. В останніх словах маємо вже легку критику перекладів Куліша.

VI.

Куліш працює далі над перекладанням Шекспіра.

Але ані труднощі, звязані з виданням першого тому перекладів драм Шекспіра, ані ворожа й насмішлива критика тих перекладів не знеохотили Куліша до дальшої праці над тими перекладами — він трудився над ними мало що не до кінця свойого життя, даючи тим новий доказ, що ті переклади були для нього глибшою ідеєю, а не хвилевою примхою.

Коли під Великодні свята 1884 р. відвідав Куліша М. Лободовський, тоді в розмові з ним Куліш, „положа руку на колонку въ полъ аршина высоты рукописей, сказалъ мнѣ (М. Лободовському): „вотъ это переводъ мой Шекспира на малорусскій языкъ... уже я окончиваю; первый томъ я уже напечаталъ въ Галиціи, да весь тамъ онъ и остался, и не знаю, что тамъ съ нимъ... ну, скажите, ренегатъ, измѣнникъ будетъ-ли заниматься переводомъ

---

[1]) Відношення Куліша до Костомарова обговорює цікава стаття Ігната Житецького: Куліш і Костомарів — в „Україні“ 1927 р., кн. 1—2, ст. 39—65.

Шекспира на малорусскій языкъ? Въ будущность украинской литературы я вѣрую"... А згадавши свою недавню діяльність, додав: „Я не занимался пустомельствомъ, а тогда же я напечаталъ первый томъ моего перевода Шекспира по украински" [1]). Як поясненення до тих Кулішевих слів додам, що Куліш справді не знав, що сталося з надрукованими перекладами Шекспіра. В. Шенрок оповідає про це таке: „Павликъ съ большимъ интересомъ освѣдомлялся о судьбѣ книги „Шекспировы Творы", которая, какъ видно изъ отвѣта ему Кулиша, могла быть въ складѣ или въ типографіи имени Шевченка, или у нѣкоего Алоизія Юркевича, жившаго въ Ульмѣ, такъ что Кулишъ самъ не могъ опредѣлить, находилась ли она въ этомъ послѣднемъ городѣ, или во Львовѣ" [2]). А 15 квітня 1889 р. писав Куліш до Омеляна Огоновського: „мушу сповістити Вас, що в мене готові до друку ось які Шекспирови твори: „Король Лир", „Коріолян", Приборкана гоструха", „Ромео і Джульета", Юлій Цезар", „Багацько галасу з-нечев'я", „Макбет", „Антоній і Клеопатра", „Міра за міру", „Гамлет". Я, бачте, придержуюсь хронології, і попереду історичньої драми іде в мене трагедія, а позаду комедія. Так довів-би переклад Шекспира й до кінця, коли-б ніщо не перебивало" [3]). Так Куліш мав 1889 р. готові переклади усіх тих Шекспірових драм, що нині відомі в друку.

Але, здається, крім того мав тоді Куліш бодай розпочатий також переклад якоїсь іншої драми Шекспіра, бо 23 вересня 1891 р. пише він до М. В. Карачевської Вовківни, що залишив працю над переспівом Одисеї після пожежі [4]) й додає: „Так само залишив и Шекспира на 14-й драмі після „Гамлета", що его саме скінчив під пожежу" [5]). Одначе видно Карачевська Вовківна таки нагадувала Кулішеві про Шекспіра, коли він пише їй 28 грудня 1891 р.: „Сповіщав я тебе давніще, черес щó не можна мені перекладувати Шекспіра тут на пожарині; а ти, Марусенько, знов

---

[1]) М. Лободовскій. Три дня на хуторѣ у Пантелеймона Александровича и Александры Михайловны (Ганны Барвинокъ) Кулишъ. Кіевская Старина 1897 р., т. 57, ст. 166.

[2]) Шенрокъ, op. cit. Кіевская Старина, 1901 р., т. 75, ст. 26—27. Про долю цеї книжки гл. далі.

[3]) Ол. Дорошкевич. З Кулішевого архіву. Україна 1924 р., кн. 4, ст. 88.

[4]) В осени 1886 р. погорів хутір Куліша разом з бібліотекою й багатьома рукописами. (Дорошенко, op. cit., ст. 51).

[5]) М. Могилянський. П. О. Куліш у 90-тих роках. (Листи й документи). Червоний Шлях 1925 р., № 8, ст. 189.

мені кучиш славою в потомстві. Я дбаю тільки про те, що б до ладу діло робити; діла ж у мене й бес перекладу новосьвітнего Гомера стількі, що ніколи в-досить из добрими людьми погуторити. А щó вподобае потомство з нашої праці, сего ніхто не знае“ [1]).

Та одушевлення Шекспіром не покидало Куліша. В 1893 р. присвячує він Шекспірові поезійку „Гомер і Шекспір“, надруковану в збірці „Дзвін“ [2]), а 1894 р. він працює далі над перекладами творів Шекспіра, бо з кінцем того року сповіщає В. Шенрока, що окрім перекладених 13 драм Шекспіра готовить ще й збірку „Позичена Кобза“, де знайдеться і лірика Шекспіра [3]). Хотів він надрукувати і дальші томи драм Шекспіра, коли Шенрок оповідає: „Нѣкоторое время Кулишъ предлагалъ мнѣ... продолжать изданіе.... „Шекспировыхъ Творивъ“, также недозволеннаго нашей цензурой. „Нельзя ли Вамъ поискать дороги къ дозволенію?“ спрашивалъ меня Кулишъ совершенно наивно.... Всѣ великорусскіе переводы „величайшаго изъ сыновъ человѣческихъ“, какъ назвалъ Шекспира Бокль, забывая о божественномъ Сынѣ Человѣческомъ Іисусѣ, не выдерживаютъ сравненія съ моимъ“ — писалъ Кулишъ, — не потому, что онъ мой, а потому, что нашъ малороссійскій языкъ имѣетъ больше грамматическихъ формъ и способенъ къ ковкѣ въ высшей степени. Переводъ Шекспира доведенъ мною до половини [4]). Остальная половина могла бы быть переведена во время печатанія первой. Послѣдняя изъ переведенныхъ мною драмъ его „Гамлетъ“ окончена въ 35 дней, и я пріостановилъ эту мою работу единственно потому, что въ Ганниной пустынѣ не могъ пользоваться изданіемъ Британскаго и Германскаго Шекспировыхъ Обществъ“ [5]).

І ще на рік перед смертю студіював Куліш пильно Шекспіра й тоді заблисла йому надія, що він зможе побачити дальші драми Шекспіра в друку — надія, що виявилась скоро розчаруванням. Дня 22 березоля 1896 р. писав він: „Я ж... задовживсь перед рідною ненею ще й иншими перекладами опріч Шекспира починаючи с 14-ои драми“ [6]). Осіню й зимою 1896 р. вийшла

---

[1]) Там саме, ст. 191.

[2]) Полишаю на боці питання про можливий вплив Шекспіра на драматичні твори Куліша — ця проблема надто складна для епізодичного трактовання, вона вимагае окремої студії.

[3]) Шенрокъ, op cit., ст. 21.

[4]) Ясна річ, усіх драм Шекспіра.

[5]) Шенрокъ, op. cit., ст. 24—25.

[6]) Могилянський, op. cit., ст. 198.

якась неясна справа з перекладом „Коріоляна". Бо 12 падолиста писав Куліш до В. В. Тарновського-сина: „Я дякую за „Коріолана" и вертаю вамъ ёго; а свого часу надишлю й оригиналъ-автокграфъ. Бувъ винъ у Т-а ёго, яко мою рукопись, не малы права выпускаты зъ рукъ, а й надто, що я допевнявсь іи. Теперъ... прышлитъ мени хочъ аркушыкъ того Шекспыра, що друкуецьця въ якыйся газети за полытычнёю прирвою" [1]). На другий день оповідає Куліш, „якъ Т-о пидвивъ бувъ мене пидъ манастыръ тымъ, що „Зоря" печатала бъ мого Шекспыра прыложеньнямы; я жъ „Зори" не люблю... Оцимъ же то робомъ „Коріоланъ" и заихавъ бувъ у Кыивъ, та я вернувъ ёго до дому" [2]). А 5 грудня телєґрафував Куліш: „Допытувавсь я про мого рукопысного Шекспыра, що хтось его якось нибы друкуе по тимъ боци политычнёи прирвы" [3]). Та уся справа з друком розвіялась, бо далі читаємо: „Т-ови бувъ я передавъ тры драмы: Король Лиръ, Коріоланъ и Прыборкана Гоструха, та роспытавшысь, якъ винъ хоче ихъ друковаты, вернувъ до дому. Дывуюсь тій панноцьци: чомъ вона не выбрала котру ыншу драму, а Коріолана! Хиба се було не іи, а барышенське дило? Поспытавъ я й у Павлыка. Пыше: „про друкованьне Шекспировыхъ творивъ доси не знаю ничого. Якъ узнаю, то напышу вамъ" [4]). Ще 16 грудня доносив Куліш Тарновському: „Фылософыя Куно-Фишерова є въ мене... Треба бъ мени чытаты й ёго розумованьня про Шекспыра" [5]). Півтора місяця пізніше не стало Куліша — він помер 2 лютого 1897 р. Шекспір — був одною з останніх його гадок. Та все таки не діждався Куліш до кінця свойого життя надруковання дальших перекладів Шекспіра.

VII.

Гадки Івана Франка про Кулішеві переклади Шекспіра.

Бажання Куліша, щоби його переклади Шекспіра прочитав і виправив якийсь Галичанин, сповнилось — що правда, зовсім не так, як він того хотів, і не за його життя. Але сповнилось те бажання як найкраще, бо до видання та поправлення Кулі-

[1]) Письма П. А. Кулиша къ В. В. Тарновскому-сыну, Кіевская Старина 1899 р., т. 64, ст. 90.

[2]) Там саме, ст. 93.

[3]) Там саме, ст. 94.

[4]) Там саме, ст. 95.

[5]) Там саме, ст. 97.

шевих перекладів узявся найбільший син Галицької України — Іван Франко, один з кращих знавців Шекспіра.

Не місце тут входити в питання, які були відносини Івана Франка до Куліша, згадаю тільки, що Франко не відносився до Куліша з симпатією. І певне випливом того була й згадана вже стаття в Die Zeit. Тут заявляв Франко, що видані 1882 р. Кулішем переклади виявилися за малі в порівнянні з тими великими словами, якими їх заповідано. Куліш, що був автодидактом у чужих мовах, не вмів ніякої докладно і не доріс до такого могутнього мистця мови, як Шекспір. До того не має у Куліша зовсім гумору, а його мова є неподатна й широкословна (eine gewisse steife, breitspurige Sprachmanier), спричинена довгим перекладанням св. Письма. Тому Куліш перекладав Шекспіра з оригіналом у руці, але властиво з російських перекладів. У перекладі численних Шекспірівських дотепів, ігор слів і натяків виявив він повну непорадність, ніжні вислови чинив грубшими та послугувався зманірованою старовинною мовою, що утрудняла читання тих перекладів та робила їх немилими [1]). Ми мали нагоду переконатись, оскільки ті строгі закиди Франка справедливі.

До цеї оцінки додав Франко ще кілька інших цікавих вісток. Аж у два роки після смерти Куліша (цеб то 1899 р.) видобуто Кулішеві рукописні переклади драм Шекспіра. І тепер знов знайшовся неназваний добродій, що пожертвував ще 4.000 зл. на видання дальших десяти перекладів у Львові, бо в Росії годі їх було друкувати. Редакцію тих перекладів обняв І. Франко, що порівняв переклади рядок за рядком з оригіналом, а хоч був приневолений полишити багато такого, що відступало від нього, всеж таки неодне справив, багато пояснив у примітках та додав передні слова. Так писав про Кулішеві переклади Шекспіра І. Франко у 1903 р., коли вже його праця над тими перекладами (1899—1902) була покінчена і коли вони всі вже були видані.

Одначе в замітках до редаґованих ним поодиноких Кулішевих перекладів був Франко далеко не такий строгий. Вже видаючи „Гамлєта“, порівнював він Кулішів переклад з перекладами П. Свєнціцького та М. Старицького та додавав такі похвали: „Що переклад, який тут подаємо до рук громаді, зовсїм у иньшій мірі підходить під вимоги критики і дає зрозуміти та відчути красоту перетвору, за се порукою є вже само імя П. А. Кулїша. Кулїш — перворядна звізда в нашому письменстві, ве-

[1]) Franko, op. cit., ст. 33.

ликий знавець нашої народньої мови, а при тім добрий знавець язиків та літератур европейських народів. Він узяв ся перекладати Шекспіра не для проби, а певний свойого пановання над рідною мовою. Вимоги докладности і вірности оригіналови він розумів далеко не так, як д. Старицький і дав нам переклад, з яким можемо без сорома показати ся в концерті перекладачів великого Британця. Держачи ся оригіналу далеко докладнійше, ніж його попередники, Куліш уміє при тім надати свойому перекладови свій індивідуальний кольорит, щось таке, що позволяє від разу пізнати в нім працю Куліша, а не жадного иньшого українського поета. Є якийсь своєрідний тихий патос, якийсь розмірений широкий подих у власних творах і в перекладах сего автора, щось мов широкі, могутні рухи великого корабля на великій ріці. Може би перекладачеви Шекспіра треба бистрійших та звиннійших рухів, більше ріжнородного ритму. Та вже те одно, що Куліш своїм перекладом відкриває перед нами широкі перспективи, куди може дійти наша мова своїм богацтвом, своєю мельодійністю та ріжнородністю свого ритму, — вже те величезна його заслуга". Та все таки переклад Куліша „ще далеко не ідеальний" і не відповідає тому, до чого здібна тепер наша мова. Хто після Куліша буде перекладати Шекспіра, знайде вже стежку протерту, але буде міг держатися Шекспірового тексту ще докладніше і вірш за віршем. Та коли у Куліша звичайно рядків більше, ніж у Шекспіра, то всеж їх менше, ніж у Старицького, а до того, „о скількож близший Куліш до відданя всіх тонкостей первотвору, котрі Старицький дуже часто заступає своїми, не-Шекспірівськими фігурами? Є і у Куліша перекладено дещо невірно.... Але таких місць так мало,.... вони такі маловажні, що в загалі сей переклад можна назвати вірнійшим оригіналови, ніж приміром звісні менї польські, а декуди навіть ніж німецькі переклади Шлєгеля та Дінгельштета". Просто тяжко повірити, що ті високі похвали Кулішевого перекладу вийшли зпід пера того самого І. Франка, що так строго осуджував Кулішевого Шекспіра з 1882 р. в своїй німецькій статті. Що правда, годі при тому не забувати, що „Гамлєт" належав до найпізніше перекладених творів Шекспіра, хоч його перекладено на протязі дещо більше ніж місяця. В „Поясненнях" додає ще І. Франко одинадцять уваг про ті місця, що їх Куліш переклав недокладно чи невірно.

В передмові до „Приборканої гострухи" пише І. Франко: „Про отсей Кулїшів переклад нам нема що говорити. Він у загалї досить вірний орігіналови і сам собою має високу поетичну

і язикову вартість. Правда, переклад сеї комедиї не такий трудний як переклад траґедий або иньших Шекспірових комедий. Що найбільше можна-б було бажати, щоби перекладач докладнійше держався ориґінала там, де в ньому є римовані місця, бо більше або менше число таких місць має деяке значінє при досліді над часом написаня твору. Та про те для широкої публіки такі деталї не мають значіня". Як бачимо, критика перекладу дуже лагідна — скажемо, за лагідна, знаючи переклад тих римованих партій Шекспірових драм. У „Поясненнях" додав Франко ще зовсім обєктивні уваги про два місця перекладу, що звучать в ориґіналі не так, як у Куліша.

До „Макбета" додає І. Франко тільки коротку увагу: „Переклад Кулїша з уваги на великі трудности, які приходилось йому поборювати, можна вважати в цілому вдатним; в усякім разі се перша талановита проба перекладу сеї траґедиї на нашу мову; та треба признати, що до тої сили і ріжнородности тонів, якою визначаєть ся анґлійський ориґінал, їй ще дуже і дуже далеко". Тут оцінка вже дещо строгіша. В „Поясненнях" звертає Франко в 4 місцях увагу на дослівніше значіння ориґіналу, ніж воно подано у Куліша.

Видаючи „Коріоляна", Франко не говорить нічого про Кулішів переклад цеї драми. Тільки в „Поясненнях" звертає він у семи місцях увагу на дослівне значіння фраз ориґіналу. До „Юлія Цезара" додано тільки одну увагу про дослівність у „Поясненнях". В „Антонію и Клеопатрі" не говорить Франко також нічого про вартість перекладу і в „Поясненнях" на 161 уваг дає усього 2 замітки про недокладність чи невірність перекладеної фрази. За те в „Багацько галасу з нечевля" маємо таких заміток вже 18. Аж у „Ромеу та Джулєті" знайдемо знов невеличкий уступ, присвячений оцінці перекладу: „Минаючи деякі відступленя від анґлійського тексту, зазначені нами в нотах, мусимо Кулїшів переклад сеї траґедії признати незвичайно вдатним і гарним. Зазначимо тут факт, що в часї свойого побуту у Львові 1881 р., розпочинаючи друк перекладеного Шекспіра, Кулїш з разу поклав був на першому місці „Ромеа та Джульєту" і вже надрукував два чи три аркуші сеї траґедії, та чомусь потім змінив свій плян і велїв знищити надруковані аркуші, а натомісь дав до друку „Отелля". В „Поясненнях" маємо 5 уваг про докладність і дослівність перекладу. До „Короля Ліра" додав Франко в поясненнях тільки 4 уваги про згідність перекладу з ориґіналом. У поясненнях „Міра за міру" маємо 12 таких уваг.

Стільки висловився І. Франко про Кулішеві переклади Шекспіра, видаючи їх. Доповненням до тих Франкових уваг є цікава статейка про „Шекспірів фонд“, надрукована 1902 р. на стор. XIX—XXIII останньої Шекспірової драми, редаґованої Франком, п. н. „Міра за міру“. Згадавши про те, що Шекспірові твори, видані 1882 р. у Львові[1]), викликали „якесь неприємне вражінє, по части задля деяких екстраваґанцій перекладу, по части загалом для непочесної ролї, яку тоді взяв ся був грати Кулїш у нашому полїтичному житю“, оповідає Франко, що Куліш „незабаром по надрукованю того тому виїхав із Австрії, лишивши всі свої наклади, в тім числї й Шекспіра, „у схованці“ в якогось нікому з Русинів незнайомого Поляка, де ті книжки перележали в паках 10 літ, поки по його смерти не продано їх на ліцітації книгарні Наук. Тов. ім. Шевченка, в якій вони й доси лежать нерозпродані“. І розказавши відому вже нам неясну історію з розтраченням 6000 рублів, призначених на видання перекладів творів Шекспіра, пише Франко далі: „Завдяки щедрости одного добродія Українця зложено лїтом 1899 р. на руки підписаного 1000 ґульденів на виданє Кулїшевих перекладів із Шекспіра, а швидко потім я одержав із Київа копії з Кулїшевого автоґрафу всїх 10 драм. Київські земляки поручили менї допильнувати виданя і на мою пропозицію згодили ся поручити економічний і грошевий бік як також розпродажу книжок... „Українсько-руській Видавничій Спілцї“ з тим, щоб рахунок доходів і видатків сього виданя був ведений окремо, а по надрукованю всїх драм та по покритю коштів друку чистий дохід має утворити Шекспірів фонд......“ В часі друковання тих перекладів прислано для цього фонду ще 2000 зр. „Що до редакцийного боку — пише далі Франко — я поклав умову — перед друком порівняти Кулїшів переклад з оріґіналом, пододавати де треба поясненя, а до кождої драми додати орієнтаційну студійку, в якій би було популярним способом сказано все потрібне для її зрозуміня й оцїнки на основі найновійших критичних та лїтературно-історичних дослїдів. Київські земляки згодили ся на се, та що в Київі не знайшлось нікого, хтоб мав час і охоту заняти ся сею не легкою працею, то прийшлось менї взяти її на свої плечі, хоча я й признавав ся землякам, що спеціяльної підготовки для такої роботи в мене нема, часу зайвого ще менше, тай ученого апарату під руками дуже обмаль.

[1]) У статті поставлено помилково 1881 р.

Та дарма, arme Leute kochen mit Wasser, ак каже Німець; я згадав при тім слова проф. В. Б. Антоновича, який колись простою, загальнозвісною приповідкою: „Не сьвяті горшки ліплять“ більше зяохотив мене до наукової праці, ніж иньші вчені своїми осторогами або сердитими пророкованями: „понаписуєте дурниць“. І тепер скінчивши вложену на мене земляками працю я з чистим сумлїнєм можу сказати, що хоч і які-б були в деталях хиби моєї редакційної роботи, все таки воно ліпше, що Кулїшеві переклади Шекспірових драм вийшли в такім одязї, ніж коли-б були вийшли зовсїм голі, так як перші три, що їх опублїкував сам Кулїш“ [1]). Так скромно виражався про свою редакційну працю Іван Франко, що дав нею українській науці перші поважні й не в одному самостійні праці про поодинокі драми Шекспіра, а українському читачеві уможливив читання Шекспірових драм.

„Правда, — додає Франко — пора, в якій вийшли отсї переклади нашою мовою, знов показалася мало відповідною для популярности Шекспіра. Переклад друкований у Галичинї був eo ipso заборонений для Росиї і не міг піти туди. А в Галичинї старші ґенерациї малочисленної інтеліґенциї заняті переважно полїтичною боротьбою за істнованє; для простого народа, для читалень Шекспір — за тяжка справа, а серед молодїжи, особливо унїверситетської, панувала в 1900 роцї горячка декадентизму....“ І тому Шекспір не йшов у книгарні. Одначе Франко надіється, „що він таки піде. Його твори, обчислені не на одноденну моду, будуть і в українській мові робити свій вплив — повільно, але певно“. А поки що весь Шекспірів фонд видано на публікацію Шекспірових драм.

До цеї статті додано ще на стор. XXIV—XXVI згаданої книжки „Рахунок „Шекспірового фонду“ за рр. 1899—1902“, що подає важні вістки про долю видрукованих Франком Кулішевих перекладів Шекспіра. Від липня 1899 до половини 1901 р. мав фонд 6180·76 корон доходу і 6428·81 кор. видатків. Драм Шекспіра друковано по 1000 примірників, тільки „Юлія Цезара“ й „Антонія і Клєопатри“ по 1200, у ціні: 1·40, 1·50, 1·60, 1·80 кор.

---

[1]) До тих слів додав І. Франко таку замітку: „Завважу, що й Кулїш почував потребу якихось пояснюючих студій до Шекспірових драм, але не обзнайомлений зовсїм із відповідною лїтературою взяв був до рук застарілу тепер книжку Ґервінуса і переклав із неї одну частину, на оказ, „Як велико цінують Нїмцї Шекспіра“. Рукопис Кулїшевого перекладу сього уступу з його увагами мається в моїх руках“.

(на свій час невисокі ціни). Останньої драми, надрукованої в часі писання Франкової статті, ще зовсім не продавано. Разом видано 10.400 примірників драм, із яких розійшлося 2379, а в магазині остало 8021. Найбільше розійшлося примірників найранше виданої драми, найменше свіжо виданої, ніякої драми не розпродано до половини числа її примірників.

Така була історія появи друком дальших Кулішевих перекладів Шекспіра.

VIII.

Франко видавцем Кулішевих перекладів Шекспіра.

Діставши доручення видати Кулішеві переклади Шекспіра, знайшовся Іван Франко перед безмірно трудним завданням. Про частину (далеко не найважнішу) тих труднощів згадує сам Франко, коли в статті про Шекспірів фонд говорить про брак спеціяльної підготовки та ученого апарату — розуміється, передовсім для написання орієнтаційних студійок та пояснень до кожної з перекладених Шекспірових драм. Варта поглянути, як Франко дав собі раду з тими труднощами.

Шекспірові драми, зредаґовані І. Франком, вийшли в такому порядку: 1) Гамлєт принц данський — у 1899 р.; 2) Приборкана гоструха. Комедия в 5 діях з передогрою; 3) Макбет; 4) Коріолян; 5) Юлій Цезарь — усі в 1900 р.; 6) Антоній і Клеопатра; 7) Багацько галасу з нечевля; 8) Ромео та Джульєта — усі три в 1901 р.; 9) Король Лір; 10) Міра за міру — обі в 1902 р. Так від другої половини 1899 до кінця 1902 р. вспів Франко (за півчетверта року) видати всі Кулішеві переклади Шекспіра. Можна сказати, що Франко працював над Шекспіром дуже скоро і видно присвятив у тому часі тій праці чи не найбільше труду.

В опрацьованню Франка мають Кулішеві переклади титул: Уілліям Шекспір. (Титул драми). Переклад П. А. Куліша. Виданий з передмовою і поясненями Др. Ів. Франка. Накладом Українсько-руської Видавничої Спілки зареєстрованої спілки з обмеженою порукою у Львові. (Рік видання). На обгортці є ще з гори напис: Бібліотека „Видавничої Спілки“ і порядкове число. Кожний томик починає довша чи коротша „Передмова“, підписана Ів. Франком, а кінчать „Пояснення“ в меншому чи більшому числі (найменше — 19 — має їх „Король Лір“, найбільше — 161 — „Антоній і Клеопатра“). Як Франко трактує

такі передмови, це покаже найліпше перегляд їх змісту, бо вони діляться на відступи з окремими титулами. „Гамлєт“: Після короткого вступу йдуть І. Жерела. II. Шекспірове оброблене. III. Українські переклади „Гамлєта“ (21 стор.); „Приборкана гоструха“: Короткий вступ. І. Жерела. II. Шекспірова перерібка. III. Автобіоґрафічні натяки. IV. „Приборкана гоструха“ в українській літературі (13 стор.); „Макбет“: І. Час написаня „Макбета“. II. Історична основа „Макбета“. III. Шекспірове оброблене. IV. Текст „Макбета“ (17 стор.); „Коріолян“: І. Час написаня „Коріоляна“. II. Жерела „Коріоляна“. III. Особисті ремінїсценциї. IV. Артистичне оброблене „Коріоляна“ (9 стор.); „Юлій Цезар“: І. Значінє драми. II. Сучасні мотиви. III. Жерела драми (9 стор.); „Антоній і Клєопатра“: І. Героїня драми. II. Будова драми. III. Особисті ремінїсценциї в драмі. IV. Час написаня драми (12 стор.); „Ромео та Джулєта“: Короткий вступ. І. Жерела траґедії. II. Шекспірове оброблене (14 стор.); „Багацько галасу з нечевля“: І. Час написаня драми. II. Жерела комедиї. III. Будова комедії (10 стор.); „Король Лір“: Короткий вступ. І. Жерела „Короля Ліра“. II. Час написаня „Короля Ліра“. III. Шекспірове оброблене теми (14 стор.); „Міра за міру“: Короткий вступ. І. Желела драми. II. Герої драми. III. Закінчене (16 стор.). З того перегляду бачимо, що Франка цікавили передовсім історично-літературні питання, звязані з Шекспіровими проблємами. Всюди у своїх вступах звертає він найбільше уваги на: час писання й жерела драм, їх опрацьовання Шекспіром і автобіоґрафічні чи сучасні Шекспірові ремінісценції. Попри те цікавить Франка значіння драм, їх популярність та їх звязок чи анальоґії з проявами українського духа. Менше вже звертає Франко уваги, як згадано, на критику перекладу.

Основною помічною книжкою, якою Франко користувався при писанню своїх вступів, була: G. Brandes. William Shakespeare, 1896 — цю працю цитує Франко дуже часто, вона дала підклад передовсім „Передмові“ до „Гамлєта“. В дальших драмах цитуються дуже часто: Karl Simrock. Die Quellen des Shakespeare. Bonn 1870 і д.; і Alois Brandl. Shakespere. Berlin, 1894. Крім того згадуються: Theodor Elze. Italienische Skizzen zu Shakespeare, 1877—79; та A. Brown. Shakespeares Autobiographical Poems. При „Коріоляні“ згадує Франко ще й студію польського критика ґр. Тарновського. В „Антонію і Клєопатрі“ цитується також: Sydney Lee. William Shakespeare, sein Leben und seine Werke. Leipzig 1901. В „Ромеу та Джулєті“ згадується спеціяльна праця: Ludwig Fränkel. Unter-

suchungen zur Entwickelungsgeschichte des Stoffes von Romeo und Julia; і загальна: Th. Vischer. Vorlesungen über Shakespeare. 1901. Раз (у „Багацько галасу з нечевля“) згадав Франко: Shakespeares Dramatische Werke, übers. von A. W. Schlegel und L. Tieck, herausg. von A. Brandl, Leipzig u. Wien; у передмові до „Гамлєта“ покликався Франко ще й на німецький переклад Дінґельштета. Із справжнім замилуванням досліджує редактор теми Шекспірових драм та їх історію. Окрім вказаних вже праць про це знає ще Франко: Alfred Holder. Saxonis Grammatici Gesta Danorum. Strassburg 1886; Dr. Marcus Landau. Die Quellen des Dekamerone, zweite Aufl. Stuttgart 1884; Brunnhofer. Giordano Bruno's Weltanschauung und Verhängniss; Les facetieuses nuits de Straparole, traduits par Jean Louveau et Pierre de Larivey. Paris 1857 і ріжні збірки фабльо („Приборкана гоструха“); Hagen. Gesammtabenteuer; В. Гнатюк. Анекдоти; Михайло Драгоманов. Розвідки про українську народну словесність і письменство; Erwin Rohde. Der griechische Roman und seine Vorläufer, zweite Auflage. Leipzig. Як ще додамо до усього деякі томи видавництва: Jahrbuch der deutschen Shakespeare-Gesellschaft, то будемо мати в головному той науковий апарат, який Франко використав при писанню своїх „Передмов“ до Шекспірових творів.

Франко використав сумлінно ту помічну літературу й вибрав з неї що найважніше. Усе те оживив він гарячим одушевленням темою й власним очитанням у Шекспірі. Тут і там висказано неодну критичну увагу про гадки ріжних дослідників, декуди й вставлено власні переклади з Шекспірових творів (н. пр. Шекспірові сонети в „Антонію і Клєопатрі“). Колиж до того додати згадані спроби звязати Шекспірові твори й мотиви з українською літературою (переклади, перерібки, анальоґії і т. д.), то в сумі дістаємо в тих Франкових „Передмовах“ короткі, безпретенсіональні, але цінні орієнтаційні праці про поодинокі Шекспірові драми, що гарно вводять українського читача в читання тих творів. Пояснень на кінці кожної драми подав Франко на загал небагато. В них дає він не тільки завваги про сам переклад (доволі скупі, як ми бачили), історичне та річеве вияснення менше зрозумілих місць та паралєлі з іншими драмами Шекспіра, але й звертає знов подрібнішу увагу на порівняння з жерелами та на історію поодиноких мотивів у драмі, доповнюючи залюбки наукову літературу про ті мотиви. Передовсім підчеркнені звязки Шекспіра з клясичною літературою та з хро-

ніками, при чім виступає велике очитання Франка в клясичних творах; до того цитуються: E. Friedberg: Aus deutschen Bussbüchern, Halle 1886; Čeněk Zibrt: Seznam pověr a zvyklostí pohanských z VIII. věku. V Praze 1894; „Етноґрафічний Збірник“ („Гамлєт“); Richard Wülcker: Geschichte der englischen Litteratur... Leipzig und Wien 1896; Child: English and Scottish Popular Ballads („Приборкана гоструха“); Paul Lacroix: Moeurs, usages et costumes au Moyen Age et a l'epoque de la Renaissance, Paris 1874 („Антоній і Клєопатра“); Клоустон: Народні казки і оповідання, Львів 1896; праця Франка про Попа Івана („Багацько галасу з нечевля“). І в тих „Поясненнях“ подав Франко неодну бистру увагу й неодно ориґінальне (н. пр. власні переклади деяких місць).

IX.

Франкова редакція Кулішевих перекладів Шекспіра.

Одначе трудноші, до яких признається сам І. Франко в видаванню Кулішевих перекладів Шекспіра, були нічим у порівнянні з тим, про що Франко майже не говорить, що він скромно майже промовчує, — маю на думці його редакційну працю самих текстів Кулішевих перекладів. Тут Франко поклав найбільше тихої сумлінної праці. Її бачимо усю в згаданих рукописах Кулішевих перекладів Шекспіра і їй варта приглянутись докладно — буде це цінний матеріял для пізнання мови і Куліша і Франка.

У всіх драмах змінив І. Франко Кулішів правопис на загально вживаний у тому часі та пропустив наголоси. Крім того перевів Франко деякі чисто технічні зміни в друку: уложив декуди рядки, позазначував у рукописі спосіб друку й под. Далі змінено Кулішеве: где — на: де, тогді — тоді, північнім — північним, воювничим — войовничим, пірръя — піря, вбірайсь — вбирайсь, оце — отсе, далій — далї, дивовижи — дивовижі, брові — брови, войни — війни, посельство — посольство, трійчі — тричі, ийти — іти, пійду — піду, найлекше — найлегше, филясті — хвилясті, в дому — в домі, крові — крови, конця — кінця, доти — поти, доки — поки, послі — після, міч — меч, седячи — сидячи, збунтоватись — збунтуватись, королеві — королеви, бунтовнику — бунтівнику, війско — військо, чарі — чари, живиі — живії, да — та і под.

Попри ті загальні зміни маємо ще в поодиноких драмах багато спеціяльних змін. Тих змін так багато, що їх докладне

вичислення заповнилоб цілу книжку. Щоби одначе виявити на зверх ту велику працю Франка, подам усі зміни (з виїмком кількох повторень), які зустрічаємо в першій драмі, зредаґованій Франком, у „Гамлєті“ — з чого можемо уявити собі й редакторську працю при інших Шекспірових драмах, бо ту дальшу працю схарактеризую тільки в загальних нарисах.

ГАМЛЄТ.

I, 1.

Рукопис:	*Редакція І. Франка (друк):*
(к. 3) Вихо́дить Франци́ско.	(ст. 4) Францїско виходить.
(4) Обі́дилось.	Обра́зилось.
(4 об.) Ви́ход. Дух.) Промо́в!	Промов! (Дух відходить).
тремти́ш, поблі́дши	тремтиш, поблїд?
(5) Що́ про́сто ду́мати	(7) Що саме думати.
Мірку́ючи ж с перво́гляду огу́лом,	Міркуючи ж загально, се віщує
Воно віщу́е в на́шім госуда́рстві	Якусь негоду в нашім государстві.
Яку́сь чудну́ хурто́вину.	
Марц. Ну, до́бре.	vac.
Що́ се вста́е, що потова́ поспі́шность	Чого ся по́том скроплена поспішність
ростолкува́ти	розтовкувати
(5 об.) Гото́вих за кусо́к	(8) Готових за шматок
як тільки ’двоюва́ти	як лиш одвоювати
(6) а світи́ло во́гке	а вогке сьвітило
Звича́йни ві́стовці	(9) Звичайні віщуни
У на́ших климату́рах и в земляцтві	У нашому підсоню і в народї.
(8 об.) Стій ти, иллюзіе!	Стій, привиде!
Стій, говори́.	Стій, говори! (Співає півень).
Спини́ ёго́, Марце́лле! [Співа́е Півень.	Спини його, Марцелле!
Ось, ось воно́ де!	Ось, ось він де!
як злю́ка	(10) як грішник
и ні якіі ча́ри	анї якії чари
(7 об.) части́ну віри.	по троха віри.

I, 2.

(8) хоть и годи́цця нам сумі́ти се́рцем	(11) Хоть слїд би ще нам сумувати серцем
Одно́ чоло́ зъеди́неноі ту́ги	Одно чоло насупленої туги
(8 об.) Наду́всь химе́рою свого вантáжу,	(12) Надувся мріями про власну користь,
Що, по всім обяза́тельствам закону,	Що законно втеряв його отець,
Втеря́в ёго́ оте́ць, и що тягну́ла	А що здобув наш войовничий брат.

Рукопис:	*Редакція І. Франка (друк):*
До на́шого воі́нственного бра́та.	
Бо й по́пис у полки́ й приставства вся́кі,	Бо й попис у полки́, вербунок, муштри,
Проща́йте и неха́й ваш довг вели́ть вам	Прощайте! Поспіх ваш нехай сьвідчить
Справля́тись ху́тко.	Про вашу щирість.
Корнелі́й Вольтиманд.	Корнелі́й і Вольтіманд.
В 'ці́м и в в и́ншим	В цїм, як і у всьому
Пока́жемо ваш довг.	Покажемо її.
(9) Кор. Я не сумню́ ся.	Кор. Не сумнїваюсь.
[Вихо́дять Вольтиманд и Корне́лі́й.	(Вольтіманд і Корнелі́й виходять).
Як Да́нський трон д'оцця́ твого́, Лаэрте.	(13) Як Данський трон отцю твойму, Ляерте.
(10) Ні черни́льна	(14) Нї та чорна
важке́ диха́ннє,	важке зітханнє,
Ні плодотво́рна	Нї многоводна
Се спра́вді ка́жецця: бо се все дійства	Се справдї є »здається“: бо се дїйства
мо́же и зъогра́ти	може й відіграти
від нака́зу	від показу
тілько шо́ри и прикра́си	тілько барва і прикраса
отець мой	оте́ць той
(10 об.) Той му́сить, по сино́вій упоко́рі	Той мусить — так велить дитячий довг
Печа́ль храни́ти	Носить жалобу
Стропти́ву Бо́жому велі́нню во́лю,	Законам божим непокірну волю,
благаем остава́тись	(15) благаємо лишитись
(11) Як пе́рвий	Як перший
Вихо́дять Коро́ль....	(16) (Король.... виходять).
(11 об.) Гиду́ю ним, о, фи!	Гидую ним! О, тьфу! Се сад пустий,
Се сад під зіллем, що росте и сіе	Де хопта сходить, де гидкий бурян
Воню́че тілько та грубе́ в приро́ді	Усе глушить. Бач до чого дійшло ся!
Его́ займа́е. До чого́ дійшло́ ся!	
Що й вітерка́м примі́в би	Що й вітеркам небесним
И звір безро́зумний	І безрозумний зьвір
(13 об.) Смуще́нним, здиво́ваним	Застиглими, здивованими
Прихо́дить при́видде.	Приходить привид. Вашого отця
Я зна́ю ва́шого оцця́. Рука́ на ру́ку	Я знав. Рука не більш на руку схожа.
Не більше схо́жа.	
Гам. Де ж се ста́лось?	Гам. Деж сталось се?
Гор. На тій платфо́рмі, при́нце мій, де ча́ту	Гор. На тій платформі, принце,
Держа́ли ми.	Де чату ми держали.

Рукопис:	*Редакція І. Франка (друк):*
(14) Я говори́в, мій при́нце, та нічо́го	(20) Так, мій принце,
Воно́ мені́ не відказа́ло.	Та відповіді не дождався.
мовля́ли?	мовляли ви?
(14 об.) забра́ло в го́ру.	забрало мав відкрите.

I, 3.

(16) Про Га́млетове ж	(23) На Гамлєтове ж
Ди́вись, як уві́чливость	Дивись, як на увічливість
чи́стих ёго ду́мок	чистих дум його
(16) На стілько сан	(23) На скілько сан
Сама́ ціно́та не влизне́ клепли́вих	(24) Сама чесно́та не мине обмови,
Подря́пин и червя́к гризе́ весі́нних...	І зависти червяк гризе весняних,..
(17) Весі́нну залиця́ння	Весняну залицяння
Не бі́йся за мене́. Та я задля́вся.	За мене не лякайсь! Та я загаявсь!
А ось панотець. Двойна́ форту́на	А ось і панотець. Подвійне щастє
(17 об.) Найвиборні́йший	(25) Найдобірнійший
(18) Найбі́льше ж всёго будь сам собі вірен,	Найбільше же всього сам собі будь вірен,
vac.	А з того вийде, так як день із ночи,
Час приглаша́е йти. Давно́ ждуть слу́ги.	Час кличе. Йди! Давно чекають слуги.
Замкну́ла в па́мять.	(26) Я все у памяти своїй замкнула,
А ключ держи́ на сохране́нні в се́бе...	А ключ ти сам держи у сховку в себе...
(18 об.) На ваші сходини. Коли справді...	На ваші сходини. Коли се справді...
Скажу тобі, що не розумієш	Скажу тобі, що ти не розумієш
Пол. Любо́вні? ех! Про що́ се ти говориш	Пол. Любовні? ет! Говориш, як дівча,
Дівча́, ще не просі́яне крізь си́то	Що сеї небезпеки ще не знає.
Річе́й тих, ду́же, ду́же небеспе́чних	Ти ж віриш приносам отим його?
(19) Прися́ги язико́ві позича́е	(27) У язика присяги позичає.
Щоб лу́чче обмани́ти	Щоб лучче ошукати
(19 об.) Як во́здух щи́пле! Що́ за холодне́ча!	(28) Дме здорово! І що за холоднеча!
серди́тий во́здух	сердитий вітер
(20) И як рейве́йну ку́бок випива́е	І як що кубок ренського він випє
Ёго́ тріумф над вива́том.	Його тріумф на віват.
Гор. Се звичай?	Гор. Се так звичай?
(20 об.) в такі́м питли́вім ви́ді	(29) в такім непевнім виді
Гото́в тебе́ назва́ти Га́млетом я	Готов тебе я Гамлєтом назвати
(21) О, відкажи́ ж	О, відповідж
(21 об.) то й піду́ з ним.	(30) то йду з ним.
вид ужа́сний,	вид страшенний,

Рукопис:	*Редакція І. Франка (друк):*
(22) ле́ва.	(31) льва.
Він од увображе́ння скаженіе.	Він від уяви з розуму зіходить.
(23) Содіяні	(32) Сподїяні
поста́вило диба,	(33) поставило би диба,
(23 об.) чудо́вишно	нечуване,
Бистри́х як ду́мка	Швидких як думка
Ба́чу, що жада́еш	Бачу, ти охочий.
Та й обмани́ли так всі Да́нські ву́ші.	Та й ошукали так всї Данські вуха.
Ти ж, благоро́дний ю́нцю, ві́дай	(34) Ти ж, мій юначе благородний, відай
(24) Дя́дё?	Дядько?
Свого́ ума́ зрадли́вого волше́бством	Він чарами зрадливого ума
(Прокля́тий ро́зум, той, що обольща́е)	(Проклятий ум, що на таке чарує!)
Та як ціно́та	Так як та чесність
Удовольни́цця	Не вдовольнить ся
И пожиріе	І ласить ся на
Да ти́хше!	Та годї!
в себе в саді	у себе в са́дї
(24 об.) и жизнь	(35) і жите
духо́внім,	гріховнім,
розвра́та ложем.	розпусти ложем.
(25) А ви не обветша́йте	А ви не постарійтесь
че́репі заблу́днім	черепі розбитім.
(26) ли́шніх перемо́вин,	(37) зайвих перемовин,

II, 1.

(28 об.) Ренальдо[1])	Райнальдо[1])
(29) vac.	(42) Коли се той, так він буйна людина,
(29 об.) От, гранне́, мій па́не.	Приміром: гра в карти.
Так, чи підпи́ток, чва́ри	Так, або пянство, бійка,
збезичести́ло б.	збезчистило б (!).
Що він дойшо́в аж до невоздержа́ння.	Що він зробив ся вже зовсім ледащо;
горя́чого завзя́ття	(43) його палкої вдачі,
кипяче́м	кипятком
По що ж тобі	По що, мовляв,
(30) У ю́ноши	У юнака
(30 об.) vac.	(44) При грі в мяча побив ся з тим і тим".
В прода́жній дім, videlicet у бро́тель	В продажнїй дім, або й що иньше ще.
Або́ й що и́нше ще. Тепе́р диви́ся:	Тепер дивись: принадою брехнї

[1]) Так усюди.

Рукопис:	*Редакція І. Франка (друк):*
Брехне́ю ти прина́диш ка́рпа пра́вди.	Ти зловиш правду, мов на вудку карпа.
Та наставле́ннем попере́днім, зна́йдеш	Та наставленнєм, вистежиш докладно
До мого си́на.	Мойого сина.
Ти побачиш,	Та вважай
Куди́ він хи́лицця, и сам собо́ю.	І власними очима, як живе він.
Скажи́, неха́й на му́зику наля́же.	Скажи, хай музику пильнує добре.
(31) Як на ёму́ соро́чка побілі́лий.	(45) Весь побілїв, як на йому́ сорочка.
страхітте́.	страхіття́.
(31 об.) одступи́вши	одхилившись
руки́ свое́й від ме́не,	руки своєї взад,
Се з закоха́ння бе́зум.	(46) Се бе́зум закохання,
На завзяття	На замисли
(32) па́ссіі	пристрастї
осторо́жносте!	обережносте!
vас.	Ходїм! (Відходять.)

II, 2.

(32 об.) преобрази́всь.	(47) перемінивсь.
И зо вні и з нутра́, не тим, чим був він	Зо внї й з нутра, не тим, чим був він перше.
ёго и звича́ях:	і його забавах,
(33) довідки́,	вказівки,
Терза́е.	Турбує.
обо́х вас мо́жуть	(48) обоє можуть
обо́е й віддае́мся	оба й віддаємо ся
(33 об.) Всегда́	Усе
(34) Ти вво́динами сам іх ушану́еш.	(49) Зроби їм честь: веди їх сам сюди!
исто́чник	причину
Що, Вольтима́нд, наш брат Норве́зький?	Що, Вольті́манде, брат наш, царь Норвезький?
(34 об.) несказа́нно,	(50) невимовно,
(35) ....виходять.	Виходять....
роспростира́тись,	розволїкати,
Коро́тка річ — душа́ ума́ людзько́го,	Короткомовність — дотепу душа,
А многорі́ччє — ро́зумове тіло	А многословність — тїло і краса.
И зо́внішня окра́са; бу́ду ж кра́ток	Тож я скажу коротко. Благородний
Бо, розібра́вши, що́ се збожево́літь,	Бо щож єсть божевілле, як не те,
Се бу́де тілько те, що збожево́лів.	Що чоловік узяв і збожево́лїв?
Більш ді́ла й менш искуства.	Більш дїла, менше штуки.
про нёго	(51) про штуку
Пресвітла. Що він спра́вді збожево́лів,	Він божевільний — правда; правда й те, що шкода,

Рукопис:	*Редакція І. Франка (друк):*
Се пра́вда:	І шкода, що се правда. От фіґура!
(35 об.) Вір, що	Та вір,
а то тебе люблю	а що тебе люблю
(36 об.) дарі́в не бра́ла.	(52) не брала дарів
(37) Ввіхо́дить	Входить
(38) Пра́вда, й я сам му́чив ся	(54) Правда, я й сам мучив ся
по́вна поро́жнява гостроро́зуму	(55) плідний брак дотепу
се було́ б с під ві́тру.	се було би з під вітру.
(38 об.) о́пріч мое́і жи́зні	опріч мойого життя
Розенкранц. Храни́ вас, добро́дію (до Поло́нія).	Розенкранц (до Польонїя.) Храни... добродію.
(39 об.) черезмі́рні геро́і	(57) надуті герої
служи́телів	слуг
(40) права́ми товаришува́ння, согла́сіем на́шоі ю́ности, обяза́тельством на́шоі до конця́ ві́рноі	(58) правами нашого товаришування, згодою нашої юности, обовязком нашої вічно-тривкої
Розенкранц. Що́ ти ска́жеш? (до Кгильденштерна)	Розенкранц (до Ґільденштерна). Що ти скажеш?
(40 об.) во́здух	повітря,
вися́ча твердь	склеплена твердь,
ско́пищем парува́ння. Яки́й взоре́ць робо́ти	бовдуром пари. Який архитвір
спосі́бности,	здібности,
о́бразом и движе́ннєм!	образ і рух!
мужчи́на, ані	отся квінтесенція пороху? не в смак мені мужчина, а тим
чолові́к мені́ не до вподо́би?	»не в смак мені мужчина«?
не до вподо́би чолові́к, то якож	(59) не в смак чоловік, то якуж
постуватимуть	пісну́ гостину знайдуть
(41) свойму ра́тищу й спи́су.	свойому мечу й щиту.
химе́рник доведе́ свою́ части́ну	гуморист доведе спокійно свою ролю
що сухи́й ка́шель лоско́че ёму́	у кого сухий кашель лоскоче
нова́цію.	новинку
(41 об.) гавчя́ть на »звича́йні ко́ни«	гавкають на »звичайні театри«
туди́ ходи́ти.	ходити туди.
Як! вони́ ді́ти? хто ж со́де́ржить?	(60) Як! так таки діти? хтож удержує їх?
реме́ства	ремесла
може́бна?	можливе?
швирля́ли	шпурляли
(42) живота́	житя
норд-норд ве́сті	(61) північно-північно-західнім вітрі
ко́жне ву́хо по слу́хателю.	кожне вухо по слухачу.
дити́нка	дитина

Рукопис:	*Редакція І. Франка (друк):*
(42 об.) vac.	(До Розенкранца, мов не бачивши Польонія).
Як Ро́сцій акторува́в	Як Росцій був актором
пастора́ло-коми́чного, исто́рико-пастора́ла, тра́кгико-исто́рии	пасторало-комедиї, історіо-пастюрала, траґедо-історії
сце́ни неділи́моі и неограни́ченоі	неділимої сцени і необмеженої
Щоб изъедна́ти пра́вила с свободо́ю	Чи для писаної ролі, чи для імпровізациї
О Іефае Израільский, яки́й ти ма́еш скарб.	„Суддя Ізраїльский Єфай. Який же скарб він мав!“
(43) та й го́ді,	(62) гай-гай,
Котру́ люби́в — и не сказа́ти.	Над все її кохав.
люблю я	я люблю
А да́лій ви памята́ете:	А далій памятаєте:
бо гля́ньте	Та гляньте
лице́ обросло́	лице наїжило ся
Ти	А може ти
щоб мене́ переборoба́ти?	щоб і против мене їжитись?
(43 об.) акто́вано;	виставлювано;
піеса, я памята́ю,	(63) песа, памятаю,
була превосхо́дна	Та се була прегарна
с тако́ю ж простото́ю, як иску́ством.	так же просто, як і мудро
пока́зувало б а́втора чувстви́тельного,	показувало б у автора чутливість;
Прия́тною	приємною
Горізда Пирр	Скажений Пирр
(44) за́дум	намір
старíйший	страшнїйший
Ну, да́льше.	vac.
га́рна промо́ва	гарно сказано,
він старе́нького знахо́дить.	І зараз він його знаходить. Вдарив
На Гре́ків бъе коро́тким на́дто бо́ем.	Старий на Греків, та коротким боєм.
повеліва́ть незго́ден.	(64) байдужий на коменду.
в запа́лі	у запалї
(44 об.) нечу́лий го́род	здавалось, город
На Иліон почу́в уда́р, здава́лось	Нечулий Іліон почув удар,
	Він похилив свій шпиль огнистий аж
До́ ніг своіх и	До самих ніг і
зоста́вся	став Пиррус,
Пирр між свое́ю во́лею и ді́лом,	Вагавсь між волею своєю й ділом,
грозу́ сто́ячу	недвижні хмари,
простра́нство	простори
(45) vac.	(65) Первий актор.
О, хто в нами́ччині цари́цю ба́чив,	vac.
по́ломъю из білим ві́хтем	полумю, з ганчіркою

Рукопис:	*Редакція І. Франка (друк):*
сладкиі чре́сла	сладкеє лоно
Криши́в іі супру́гові невла́дні члени	Її супруга члени шматував,
так ви́бухнув би зразу,	який тут бухнув, міг би
(45 об.) Що из оче́й поломя́них у неба,	Вдоїти слїз з очей огнистих неба,
Він слёзи ви́доів би, а в бессме́ртних	Богів самих до гнїву довести,
Вели́кий гнів збуди́в би.	
и слёзи	і має сльози
угоно́блено?	добре пригощено?
скоро́ченнє и хро́нічки времени.	зеркало і хронїчки часу.
не так гірка́ була́ б вам леда́ча епіта́фия, ніж іх огу́да	лучче б вам було мати ледачу епітафію, ніж їх огуду
Бо́же сохрани́,	(66) Боронь Боже,
по вла́сному свойму́ са́ну й	по власній своїй чести і
Що ме́нше, вони́ заслужують, то	Чим менше вони заслугують, тим
Ході́мо,	Ходїть,
сценува́нні.	гра.
сценува́ти	відіграти
(46) ба́чити.	бачити се
ви́вчив би ти,	міг би ти,
гледи́, не смі́йсь из	гледїть, не глузуйте з
Я оставля́ю вас	Прощаюсь з вами
идіть! Я знов оди́н зоста́вся.	Бог з вами! Ось я знов один.
О, що я, за коза́к, за гайдама́ка!	О, що за ледар, що за підлий раб я!
Чи не чудо́вишно воно́, що а́ктор тільки стра́сти	Чи се не чудо, що сей актор ось страсти може
Так піднево́лицця воображе́ннєм,	Так підневолить душу під уяву,
Що вид ёго́ під ним уве́сь поблі́дне,	Що вид його від неї весь поблїдне,
На о́чах слёзи, а в черта́х пере́ляк,	На о́чах сльози, а в лиці переляк,
И го́лос рвецця и вся йо́го по́стать	І голос рветь ся, стать вся піддаеть ся
Согла́сна с фо́рмами ёго мечта́ння?	До форм уяви? Й все це за-нї-за-що!
И все це ро́бицця задля ніч́о́го.	
(46 об.) або він ій	Або що він Гекубі,
Коли́ у нёго був моти́в для страсти,	(67) Коли б мотив, принуку мав для страсти,
Таки́й як у мене́? Він затопи́в би	Як я? Він сцену всю залив би слїзми,
Всю сце́ну слі́зми; розпереза́в би ву́хо	Роздер би вухо всїй громаді річчю
Всему́ згрома́дженню страшно́ю рі́ччю,	Страшенною, довів би винуватця

Рукопис:	*Редакція І. Франка (друк):*
Зробйв би винуватого безумним,	До безума, сполошив би невинних,
Невинуватого перелякав би,	Збентежив нетямущих, зчудував би
Смутйв того, хто ні про що не знáе,	І саму здібність їх очей і слуху.
Зъумйв би нáвіть и способности самйй	А я тупе, мов з глини зліплене ледащо,
Очéй и слýха. Я ж, нікчéмний дýрень,	Хляк, Іван соня, я на власне діло
Из грязі зліплений, блідé ледáщо,	Байдужний, і озвати ся не вмію
Як сóня, той Ивáн, на власне діло	Навіть за короля, що за державу
Байдýжний, я не вмію и озвáтись	І дороге життє його проклятий
Ані за королá, що на держáву	Зробили напад! Чи я трус? Хто в вічі
І дорогýю жизнь ёго проклятий	Назве мене ледащом? Хто розтрощить
Зробйли нáпад! Я ж хибá легкóдух?	Мій череп? вирве бороду мені
Хто в вічі назовé мене ледáщом?	І кине в піску? Хто смикне за носа?
Хто чéрепа мені розтрóщить? вйрве	Завдасть брехню і вбє її у горло
У мéне бóроду и кйне в піску?	
Смикнé за нóса? вбъе брехню́ у гóрло	
обиди	зневаги
(47) От вонá, оцé	Ось моя
упъю́ся	(68) вдивлю ся
(47 об.) а він потýжен	він має міць

III, 1.

(48) признаéщця	(69) признаєсь, що
(48 об.) Та с прймусом свойму́ росположéнню.	Та видно, силував ся буть ласкавим.
Відкáзував, як мóжна, на питáння.	(70) Відповідав на запити.
Кор. Чи ви ёго не закликáли врéмя	Кор. Чи ви
Як нéбудь провестй?	Його на розривки які просили?
Роз. Пресвітла пáні,	Роз. Мадам, припадком ми якихсь акторів
В дорóзі áкторів ми перегнáли	На шляху перегнали і йому
Якйхся, и ёмý про те сказáли,	Казали се; мов ізрадів почувши.
И він так нáче б то зрадíв почýвши.	
прибýли	тут є у дворі
(49) більше	далї
такйх ёгó привóдить.	його... таких привóдить.
Розенкранц та	Розенкранц і
твоя́ цінóта знов вернýла	(71) твої прикмети знов вернули
(49 об.) Офéлія, ходй тут! Ви ж королю,	Офеліє, прохожуйсь тут! Ви ж, пане
сáхаром.	цукром.
Кор. О, правда!	Кор. О, се правда!

Рукопис:

(50) от питáнне!
мóря тýги
І бунтовáннем положúть конéць ій?
заснýть; заснýти
снúтись бýде,
Бо хто б схотíв терпíти катувáння

И насміхáння світу, прúгніт сúльних,
Гордúні, мýки 'дúпхнутого сéрця,
И те брикáнне, що заслýга смúрна
Приймáе мóвчки від людéй нікчéмних,
Колú він
спастúся мóже?
(50 об.) Хто б ніс берéмиша, потíв та óхав!
Під ваготóю жúзні, не боя́вшись

Чогóсь по смéрти, в тім незнáнім краі,
С котрóго не вертáвсь ищé прочáнин.
От щó смущáе гнеté нам вóлю й заставля́е
Нестú вже лýчче біди, що ми мáем;

Аніж летíти до другúх незнáних.
Так то совість нас легкóдухами рóбить,
И так прирóдній смíлости румя́нець
Болíе пéред блíдним світом мúслі,

И зáдуми велúкого момéнту
Теря́ють нáзву діл. Ну, гóді ж, гóді!
помянú мя
з усімá гріхáми.
(51) твоíй чéсности
С ким же, прúнце, врóді лýчче знáтись, як ш чéсностю?
Так, прáвда!
пéрше переробить чéсність
чéсности
в своé подóбіе.
(51 об.) врéмя
ня́ти ёмý віри
Тим я ще більше помиля́лась.

Редакція І. Франка (друк):

от питання!
(72) моря туг
І бунтуванням їм конець зробити?
заснуть; заснуть
буде снитись,
Бо хто б схотїв весь вік терпіти муки
І насьміхи, гнет сильних і знущанне
Гординї, біль одіпхнутого серця,
І ту зневагу, що заслуга мовчки
Приймає від нїкчемних,

Коли б міг
спасти ся? Хто би
Нїс той тягар, стогнав і прів під тиском
Життя, як би не страх чогось по смерти?
Як би не той нещасний край, з котрого
Ще не вертав нїхто, мутив нам волю?
То й радше зносим біди ті, що маєм,
Анїж тїкать від иньших, нам незнаних.
От так то совість трусами нас робить,
І так природнїй румянець відваги

Вкриваєсь блїдним пóкостом задуми,
І замисли могутні та важкі

І тратять назву діл. Та годї! Бач,
помяни
всї гріхи мої!
(73) твоїй чеснотї
Чи може, принце, для вроди бути лучча знайомість від чесноти?
А певно!
швидше переробить чесноту
чесноти
на свою подобу.
час
(74) няти сьому віри
Тим більше я була одурена.

Рукопис:	*Редакція І. Франка (друк):*
роди́телькою	матїрю
геть собі че́стен,	так собі чесний,
обвинува́тить	обвинуватити
сті́лько про́вин за плечи́ма, що и в ми́слях не змісти́ти,	більше провин готових на мій розказ, ніж думок для їх здумання, ніж уяви для їх змальовання, ніж часу для їх виконання.
напи́сані плутя́ги;	підлі плутяги;
vac.	Гамлет. Вели замикати двері за ним, щоб він не робив із себе дурня ніде, тілько в своїм домі. Бувай здорова!
	Офелїя. О, рятуй його, ласкаве небо!
лід	снїг
(52) исцілі́те	сцілїте
ва́шого бази́кання	про ваші мальовила
одну́ ходу́	одно лице,
и́ншу; джи́кгаете; друботите́	иньше; вертитесь, дріботите,
не хо́чу я сёго́	(75) не хочу сего
бу́де в нас більше бра́ків,	хочемо більше шлюбів,
О, що за благоро́дний дух запа́вся!	О, що за сьвітлий дух ось тут розбитий!
Придво́рного, уче́ного, жолда́ка	Дворака око, вченого язик,
Промо́ва, о́ко, меч, — надія й ро́за	Меч лицаря, надія й цьвіт держави,
Роскішної землі, зерца́ло мо́ди,	Сьвічадо чемности, взірець поваги,
Пова́ги фо́рма, пре́дміт уважа́ння	Увага вважних — все те, все пропало!
Всіх увагу́ючих — усе все впа́ло!	
(52 об.) Поби́того	Побитую
тут пасу́цця ёго чу́вства,	в той бік гне його чутте,
ви́лупить	висидить
(53) Чині́те що хотя́	(76) Чиніть, що хочете
радува́ння.	розговори.
Нам нельзя́ беж ча́ти	Годї ж нам без чати

III, 2.

(53 об.) промо́вивши	прогукавши
воздуху	повітря
стра́сти	пристрасти
храни́ти	берегти
ву́ші тим, що стоя́ть	(77) вуха партеровій публиці, а вона
спосо́бні для необъясни́мих німи́х сцен та для гу́ку.	може захопити, що незрозумілі рухи та галас.
переква́шуванне	переборщуванне

Рукопис:	*Редакція І. Франка (друк):*
актова́ннє	рухи
сценува́ння	гри
(54) цінотí	чесноті
не́цінові — ёго	підлоті її
яки́йся	певно якийсь
підража́ли лю́дям.	вдавали з себе людей.
сцену́ють	грають
рего́чуть	(78) регочуть ся
дивовижа́н	публики
у те саме́ вре́мя	у тій самій хвилї
ва́жне яке́ не́будь	якесь важне
в сценува́нні.	в штуці.
(54 об.) Виходять актори.	Актори виходять.
сю архипіе́су?	сей шматок праці?
(55) ласка́тельством	облесністю
’д Форту́ни и награ́ди	(79) Фортуни й нагороди
дя́дюшку мо́го	дядька мойого
(55 об.) ба́чили ми,	ми вбачали
доку́пи ’би́два	ураз обидва
є По́чтом, котри́й несе́ факели́.	з ґвардиєю, що несе смолоскипи.
Превосхо́дно	(80) Пречудово,
во́здух начи́нений	повітре начинене
Я не ма́ю нічо́го в цім відказі.	Я непричасний у сїй відповіді, Гамлете!
сценува́ли колись	виступали на сцені
(56) Казали ви?	Адже ви казали се?
Сценува́в,	Виступав,
вважа́ли мене́ за	вважали за
мене́ вбив.	убив мене.
було́ в нёго	було
притя́гує	притягає
в вас між колі́нами?	у вас на лоні?
розумі́ю	я маю на думці
(56 об.) міз ногами в	між колінами
тíлько тут.	(81) одинокий весельчак!
ди́вицця,	дивить ся моя мати,
два ра́зи два	два рази два
любо́вно	закохані.
стано́вицця на вко́лішки	припадає на вколїшки
(57) оставля́є	покидає
Що? се ле́дарство чига́є на́годи, се злочи́нство.	Що? підле ледарство, воно чигає на сей злочин.
содержа́ннє	зміст
(57 об.) соро́митемецця	(82) посоромить ся
каблучко́ва поэзія?	віршик на перстені?
Те́лла	Теллюс
(58) й спосо́бности	(83) і здібности
(58 об.) раб незабува́ння.	памяті невольник.

Рукопис:	*Редакція І. Франка (друк):*
бідкатись такóж и дрýзьми.	(84) бідкати ся і друзями.
(59) А хто у нýжді дрýгу рóбить прóбу,	А хто в біді бере на пробу друга.
питáння,	поживи
(59 об.) міждо	(85) поміж
Як вам подóбаецця	Мадам, як вам подобаеться
содержáнне?	зміст?
Як? а вжеж, нáвзір трона.	Яким робом? А вжеж, переносно.
Відні.	Віенні.
имя́	се імя
Плутóвська	Се злодійська
касáецця.	торкаеть ся.
плéменник	небіж
(60) Я міг би товмачувáти	Я міг би бути товмачем
лéзво	(86) лéзо
Так, про вас мужъя казáли б.	Таких мужів ви й добираете собі.
душогýбцю!	душогýбче!
и врéмя до учи́нку,	й пора до вчинку добра,
из зіллíв піврóчних!	з північного зілля!
Истóрия существýе, и	Є про се повість
(60 об.) ми́лий?	мій пане?
Гóді сценувáти!	Перервіть гру!
Гамлéта до Горáція.	Гамлета й Горація.
бо бдіе.	гуляе,
гай	чуб
обернýвсь у мéне в Тóрка, та ще дві провинційни рóзи	(87) зійшов у мене на нінащо, та ще дві Прованські рожі
Ці́ли́й.	Або й цілий пай.
Що царювáв тут сам Юпітер;	У сьому краю вмер Зевес,
Тепер, тепер — баёк полýшка.	Се справжній, справжній — паяц.
зринмувáти.	зримувати.
(61) То пéвно, що іі не так-то любить.	То видно, що вона йому не в смак.
про нёго?	що йому?
вже скорійш	скорійш
показáли б себе далéко багáччим на рóзум, объявивши про се	Ви зробили б далеко розумнійше, як би сказали се
може б	може
(61 об.) Я зробився свійським,	(88) Я вже зовсім смирний,
щи́ра.	зовсім на місці.
дать мені здорóвий відказ,	дати мені здорову відповідь,
А таки́й, добрóдію, відказ, яки́й мóжу дать,	А така, добродію, відповідь, яку можна дати,
Тим	Та годі про се,
зъумíло и здивувáло.	зачудувало і здивувало її.
(62) Мáете ви ще переказáти мені?	Маете ще що переказати мені?
на оці вигребáла и крáла!	(89) клянусь отсими зубочистками і хлопцями від чобіт!

Рукопис:	*Редакція І. Франка (друк)*:
vac.	(До Ґільденштерна).
(62 об.) мій довг на́дто смі́лий,	моя повинність є надто сьміла,
се розумі́ю.	розумію се.
загово́рить, що	заговорить, як
загра́ти в ме́не	заграти на мнї;
здава́тись,	показати,
превосхо́дний	(90) прегарний
знаря́дді,	знаряді.
щоб воно́ заговори́ло.	щоб він заговорив.
в ме́не лу́чче гра́ти, ніж у свистілку?	на мнї лучче грати, нїж на свистїльцї?
(63) почти́	сливе
ла́сточку.	ластівку.
Тепе́р сама́ доба́ на чароді́йство,	Сам час тепера на нічниї чари,
Що позіха́ють	Коли ригають
(63 об.) Нехай	(91) Хай я
як я збе́штав би ії	як би я допік її

III, 3.

То ла́годьтеся ж	Тож лагодьте ся
(64) Случа́й таки́й опа́сний допуска́ти, який	До себе допускати небезпеку, яка
страх релікгіозний:	релїґійний страх:
А й на́дто той,	А надто-ж той,
вспокі́й и жизнь,	спокій, життє
До его зу́бъя де́сяч ти́сяч	(92) І до зубців його сто тисяч
(64 об.) Выхо́дять... Кгильденштерн.	Розенкранц... виходять.
не спатиме ще	не спатимете ще,
(65) Рука́ прокля́та кровъю бра́та ста́ла	Рука проклята стала в двоє грубша
У двое то́вща?	Від крови брата?
двойна́я	(93) подвійна
На псо́ваних доро́гах сего світу	В попсованому вирі сього світа
Золо́чена рука́ від су́ду може	Золочена рука злочинна може
Влизну́ти и як ча́сто ба́чять люде.	Зіпхнути суд, і часто бачять люде.
извороту.	викрутасів.
(65 об.) Дава́ть одвіт в учи́нках на́ших че́сно.	В лице і в зуби злочином признать ся
Що́-ж? що зіста́лось тут? Зроби́ти про́бу,	До всього ясно. Щож? Що нам зосталось?
Що змо́же покая́ння, а чого́ то?	Попробувать, що зможе покаяння.
Воно́ не змо́же? Що́ ж воно возмо́же,	Воно і зможе, як ми каятись
Колі́ ми й ка́ятись уже́ не мо́жем?	Уже не можем? О нещасний стан!
И бідола́шний стан! О гру́ди чо́рні,	О груди чорні наче смерть! Душе
Як смерть! О вло́влена душе́, що хо́чеш	Заплутана, що хотячи зірватись,

Рукопис:	*Редакція І. Франка (друк):*
Зірва́тись, та ще й більш в споку́сі гру́знеш!	Ще дужше грязнем! Ангели, спасіте!
Спасі́те, а́нгели! Зробі́те про́бу!	Зробіте пробу! Гніть ся, неподатні
Згина́йтеся, упря́миі колі́на.	Коліна! Ти залізнофібре
А ти, залізнофи́бре	
(66) він пяний	(94) пяний він
В игрі́	Чи в грі
(66 об.) Без ду́мок в не́бі ім	Без дум словам в раю

III, 4.

(67) ти оцця	(95) ти мого отця
Кресто́м	(96) Хрестом
(67 об.) Тих, що умі́ють говори́ть.	Таких, що вміють говорить з тобою.
vac.	(за килимом).
(68) па́ні.... бідола́шне (До Полонія)	(97) пані (До Польонїя)
тро́ха небезпе́чно	як небезпечно
зве ціно́ту же́нську,	робить честь жіночу,
бра́ка	шлюбні
(68 об.) бра́чного	шлюбного
Уви́ мені́! що я	(98) О горе! що же я
изображе́нне	портрети
Соста́в	Весь склад
(69) ви́бора	вибору
в такі́м розли́ччі	в такій ріжниці
Так не можна	Адже очі.
Оча́м без осяза́ння, осяза́нню	(99) Без дотику, а дотик без очей
Без зрі́ння, у́ху без руки чи ока,	І слух без рук чи ока, нюх без всього
А обоня́нню без усё́го зби́тись.	Не може так зійти на манівці.
(69 об.) пандеру́е	баламутить
у гріху́	у грісї
из десяти́ни	і десятини
ду́рень	блазень
Корольова́тий,	У королївськім строю
(70) ча́ти́!	(100) вої!
найсильнійша мрія	мрія найсильнійша
(70 об.) в простра́нство утопи́в	у просторінь втопив
во́іни в тріво́зі,	стрівожене вояцтво,
vac.	(101) (До Духа)
говориш се?	говориш?
(71) Нічого	Чи нічого
(71 об.) масті до се́рця	(102) до серця масти
пере́ступ твій	твій злочин
зі́лле ди́ке,	дике зілля,

Рукопис:	*Редакція І. Франка (друк):*
Прости́ мені́ се, о моя́ ціно́то! (Сам до се́бе)	(Сам до себе). Прости менї отсе, моя чесно́то!
Бо в о́жиді удушливого ча́су	Бо в товщі дихавичних сих часів
Сама́ ціно́та	Сама чесно́та
Проси́ть проще́ння	Просити прощі
зроби́ть ёму́	зробити їй
дя́ді.	дя́дька.
(72) Тим а́нгел, що про вчи́нки га́рні	Буває й ангелом, коли учинкам гарним
И до́брі пода́е	І добрим подає
перештампува́ти	відмінить обличе
Почти́ й приро́ду	Самій природї
одвіча́ти га́рно	(103) отвічать готов
За смерть ёго гото́в. Добра́ніч ще раз!	За смерть його. Добраніч ще раз! Мушу
Я му́шу буть жорсто́ким, щоб буть добрим.	Жорстоким бути, щоб міг бути добрим.
Ще, до́бра	Ще слово, добра
(72 об.) Проти́в и та́йни	Против ума і тайни,
Кри́ші клі́тку	клїтцї кришу
та фармо́зна обізя́на,	малпа та у байцї, влїзь
Аби́ попро́бувати, влізь у клі́тку	Для проби в клїтку, впадь і карк зломай.
И для сміху́, скрути́, упа́вши, вя́зи.	
А ди́ше	(104) Диханнє
(73) И продаю́ть	І віддають
скікне́ своі́м знаря́ддям,	від власної петарди
І се гірке́ вже бу́де безтала́ннє,	Скікне́ в повітрє. Був би я тупиця,
Коли́ я не підри́юсь під іх ми́ну	Як би не врився на сяжень під їх міну
вино́сить	волоче трупа

IV, 1.

(73 об.) Кор. Та му́сить же щось бу́ти в сих зітха́ннях,	(105) Кор. В зітханнях тих, у хлипанню глубокім
У цім глибо́кім трепета́нні се́рця.	Щось є; ти мусиш нам се пояснити.
Переводи́: Де син твій?	Нам треба зрозуміти. Де твій син?
Кор. Ах, мій пресві́тлий, до́брий па́не! Що́ я	Ах, любий? що я бачила сієї ночи!
Сіе́і но́чи ба́чила!	
(74) О го́ре! що сказа́ти про кріва́ве?	Хто-ж відповість за се кріваве діло?
те що вбив	(106) убите
(74 об.) Гертру́ню,	Ґертрудо,

Рукопис:		*Редакція І. Франка (друк):*
(75)	IV, 2.	
Лежи́ в беспе́ці		(107) Безпечно запакований
храни́в		хоронив
(75 об.) королі́вське благоволе́нне, ёго́		королївську ласку, його
награ́ди, ёго́ впова́ження.		нагороди, його поручення.
щоб проковтну́ти пе́рве оста́ннім.		найперше впихае в рот, а проковтне на останку.
Я рад.		(108) А я тому й рад.
(76)	IV. 3.	
невозмо́жно		неможливо
вважа́ють		там важать
Внеза́пна ся одпра́вка всім		Ся нагла висилка усїм
(76 об.) ва́ших повелі́ній.		(109) вашого приказу.
а де		а там де
ла́сих че́рвій		полїтичних червяків відбуваеться
(77) Иді́ть.... там. (До Прибічників)		(До прибічників) Ідїть,....
извіцця.		(110) ізвідси.
(77 об.) в Англію.		у Анґлїю. (Виходить).
ще кра́сні		(111) червоні
(78)	IV, 4.	
(79) прибелі		(112) доходу
(79 об.) вопию́ть		(113) верещать
вгруща́ють.		підгонять.
(80) ду́хом,		ніжний,
Боже́ственним жада́ннем че́сти по́вний,		Чий дух окрилений високим честолюбством,
Він сме́ртне и неві́рне противста́вить		Він смертне і непевне виставляе
Всёму́, що сміе ща́сте, смерть, опасність,		На зміни щастя, смерти, небезпеки,
Одва́га		Випадку
спра́вді бу́ти и		справді буть, значить
мизе́рні!		(114) нікчемні!
(80 об.)	IV. 5.	
(81) Вам би тре́ба		(115) Таки треба
поніжжах		сандалях
(81 об.) Уви́! що се		О леле! що се
Ви ка́жете?		Як кажете?
Уви́! диви́сь		(116) О леле! Подивись
Да бу́де Госпо́дь з ва́шим столом!		Боже благослови ваш стіл!

Рукопис:	*Редакція І. Франка (друк):*
(82) И дівчиною	Та дівчиною
(82 об.) vас.	(117) (Відходить).
(83) с пре́ділов,	(118) із меж,
(83 об.) Аплавдують	Підносять крик
(84) оця! о!	(119) отця!
(84 об.) Дерза́ю и проти́в Страшного Су́ду,	(120) Глузую з мук пекольних! До того
Я до того́ дійшо́в, що вже байду́же	Дійшов, що сей і той сьвіт зневажаю.
Мені й про сей світ и про той, що буде.	
Хиба́ що во́ля	А поза нею
А що до ро́бів?	А способи?
заразо́м	враз карать
Що й виграли, що й програли?	І тих, що виграли, й тих, що програли?
(85) Усі́х кара́ють?	
та й го́ді.	лише.
А дру́зям до́брим	Я добрим друзям широко простру
Отта́к свої объя́тія розве́рзу.	І мов пелїкан, що дітям
vас.	(121) Жите своє у жертву віддає
	Я напою їх кровію своєю.
vас.	фантастично заквітчана квітками і зїллем.
И сво́йства	І силу
(85 об.) розо!	роже!
жизнь чолові́ка ста́рця?	жите старого діда!
до сёго припада́е ко́лесо! Та-ж се	(122) при сьому фуркочуть веретена! Се, бачите,
(86) Навча́нне	Мудрість
вкріп	кріп
ру́та вам;	Отсе вам рута;
з иншою ду́мкою!	з відзнакою!
vас.	але вони померли, коли вмер мій батько.
до́бру кончи́ну....	добре сконанне...
(86 об.) вопие	(123) те кричить

(87) IV, 6.

(87 об.) свого беремища.	(124) своєї ваготи.
(88) Коро́ль та	(125) Король і
(89) вре́мя	(126) час
со́здани	зліплені
нас опа́сность	небезпека
За бо́роду тяга́ти,	За бороду нас тягать,
vас.	(Виходить).
ви зна́ти мете	(127) Знайте,

Рукопис:	*Редакція І. Франка (друк):*
(89 об.) ока́зи	пригоди
внеза́пного	раптового
(90 об.) воро́чав.	(128) поводив)
(91) В бо́ю на ге́рці фехтува́льним ро́бом,	(129) В оружних герцях і ув оборонї,
	А особливо в робленню рапіром,
рі́вня.	рівний.
що любо́в рожда́е вре́мя.	час породжує любов,
що воно́ ж ii и ту́шить.	він же і гасить її.
(91 об.) для охра́ни	(130) захисту для
И ся́евом двойни́м	Подвійним сяєвом
(92) битимось про вас у	битимемо ся про вас об
Тоді́ найлу́чча	(131) Тодї й найлучша
тілько	як лиш
(92 об.) крапиви.	(132) кропиви.
Що вівчарі гультаі прозива́ють	
(93) Груби́м имя́м, холо́дні ж на́ші діви	vас.
Звуть па́льцями мерця́. Туди́ прийшо́вши,	
верта́лась в воду.	вертала в воду.
(93 об.) Оце́ ж ході́м	Ото ж ходїм

(94) V, 1.

дво́е кло́внів из за́ступа́ми.	(133) два могильники.
Пе́рвий клован. Хиба́ ii мо́жна хорони́ть	Первий могильник. Хиба
	таку можна хоронити
Та 'ж	А отже
нельзя.	не можна
умишля́ючи	навмисно, то
(94 об.) актува́ти,	творити,
соверши́ти ergal	довершити argal
по христия́нському хова́нню.	(134) християнським обрядом.
ремества.	ремесла.
(95) карабе́льника	корабельника
що ро́блять	(135) хто робить
ши́бениці	що шибениції
муряль,	мулярь,
(95 об.) та й випряга́йсь.	то пущу тебе на спочивок.
осяз.	дотик.
(96) д'ме́не скра́вся,	(136) підокрав ся,
(96 об.) воскида́лись	вигодувались
щоб гра́ли	щоб грати
розбірательства,	(137) параґрафи,
обиду дійствіем? Гумф!	чинну зневагу! Гум!
приобріта́тель землі	що збивав землї
обяза́тельством.	гіпотекам.

Рукопис:	*Редакція І. Франка (друк):*
догово́рних грамот?	контрактів?
(97) владілець	властивець
Ні вершка́,	Ні пяди,
перга́мент ро́блять ове́чої из шку́ри?	пергамін роблять із овечої шкури?
всі,	всї ті,
(97 об.) же́нщину?	(138) жінку?
(98) могильщиком	(139) могильником
до́вше и́ншого?	довше від иньшого?
(98 об.) Уви́,	(140) Гай, гай,
превосходноі!	пречудової!
мое́ воображе́нне!	моя уява!
(99) Александр	Александер
моиму́ воображе́нню	моїй уяві
віроя́тною	ймовірною
ми робимо	робимо
(99 об.) Тра́вурники слідо́м	(141) жалібний супровід
іі так соверши́ли,	відправили такий,
(100) сумни́тельною сме́ртю	бо не своєю смертю
(100 об.) Короли́ця хоро́ше... (посипа́ючи квітка́ми).	Королева (посипаючи....
трійне́е	потрійне
Швиря́йте	Шпурляйте
Наси́пете	Насиплете
(102) ви́лупила	(144) висиділа
учреди́	заведи
Яку́сь охра́ну.	Якийся догляд.
(102 об.) Зала	(145) Саля
(103) О ца́рственная плу́тня!	О царська підлото!
шпико́ваний	натицьканий
(103 об.) Нава́жливе	(146) Насто́йчиве
(104 об.) И се не бу́де гріх	(147) Чи се не буде гріх
(105) сто́лу.	(148) стола.
гря́ззю.	болотом.
(105 об.) чувстви́тельно,	(149) з почуттєм,
дженте́лменові ба́чити.	бачити джентельменові.
(106) Каса́тельство,	(150) А привід,
Гамлет.	Гамлєт. (до Озріка)
(106 об.) двойна́	двояка
Варвари́йських	берберських
(107) відказа́ти.	(151) відповісти.
ли́шні тяття́.	зайві синцї.
щоб се на се́бе взя́ти.	щоби взяли на себе.
(107 об.) Полетів пижо́к иш шолупайкою	(152) Сей пуцьвірок лїтає із шолупайкою
с свое́ю	зо своєю
я знаю.... вік наш пиша́еццся	я знаю, пишаеть ся....
обще́ственности:	товариського життя:

Рукопис:	*Редакція І. Франка (друк):*
полова́ні и через зерно́ві опініі	полову і через зерно опінії
Я стате́чен у моі́х задумах: вони йдуть	Я стою при свойому слові — воно йде
(108) проигра́ете	програєте
тяттем.	в поєдинку.
куць виграв, куць програ́в,	(153) лихе прочутте,
вам якось недо́бро.	що вам якось недобре.
(108 об.) Відходять	Відходить
оби́ду!	зневагу!
Всёму сему́ собра́нію извісно,	Весь збір сей знає, певно й вичували,
Та пе́вно, ви й сами́ про те чували,	
у цім собра́нні	у цьому зборі
(109) иску́ство	(154) майстерство
(110 об.) то за діло,	(158) то сповняй же,
Отру́ено!	Отрує, й дальше діло!
Бороніте	
Мене́, моі ви	Рятуйте,
Дак отде в те́бе	Чи тут у тебе
vac.	(Король умірає).
(112 об.) слу́хателі	слухачі сїєї
Що тілько мавби ще на се вре́мя	(159) Що як лиш мав би я ще час на се
Вже	Та
(113) воінський	вояцький
Добра́ніч	Добраніч, принце!
(113 об.) не жи́ві.	(160) погибли.
На всенаро́днє зрілище.	На всенародній показ.
(114) соверши́лись	доконались
Почу́ете ви про срамне́, —	Почуєте про соромні, —
— воцари́вся, —	(161) — став на царство, —

Так бачимо, що у „Гамлєті“ дав І. Франко близько 800 поправок, не вчисляючи, розуміється, справлення правопису. Але не в кожній драмі мав редактор аж стільки праці. Н. пр. у „Приборканій гострусі“ маємо передовсім при кінці дуже мало поправок, за те більше їх у „Коріоляні“ й „Антонієві та Клєопатрі“. Загалом дав Франко яких 5—6000 ріжних поправок в усіх десяти драмах.

На прикладі „Гамлєта“ можемо пізнати докладно, як виглядає в подробицях редакторська праця Івана Франка. Не подаючи тої праці per extensum при всіх Шекспірових драмах, виданих Франком, подам тільки її загальну характеристику, ґрупуючи ріжні її прояви в деякі громади.

Форму Кулішевих перекладів змінив Франко не багато, бо

тільки в нечисленних місцях являється у нього білий 10-складовий вірш замість постійного у Куліша 11-складового александрина. Тут Франко полишив майже без зміни не дуже щасливий Кулішів розмір.

За те Франко справив декуди текст перекладу — хоч у небагатьох місцях. Який англійський текст узяв Франко за основу порівняння з перекладом Куліша, годі збагнути — може бути, що він не держався тут одного тексту. Тут і там бачимо переставки, додатки й навіть пропуски в порівнянні з текстом Куліша. Переставки видно найліпше по ремарках у тексті. Н. пр. у Haml. I, 1, 51 ремарка: Exit Ghost йде після: speak!, як і у редакції Франка (ст. 6), а не перед: Промо́в!, як у Куліша, при чім розставка слів у Франка є така, як і у Шлєґеля[1]): Geist ab (ст. 417). Подібне є й з ремаркою: Співає півень, яка у Франка (9) і у Шлєґеля (418) знаходиться після слів: Стій, говори! — Verweil' und sprich!; у Куліша після останнього слова Горація: Марце́лле, а в гамбурському виданню[2]) (редакція H. Fernow-a) вище після слів: Speak to me (Ham. I, 1, 132). Відповідно до Шлєґеля справив Франко також Кулішеве: Вихо́дять Вольтиманд..., згідне й з ориґіналом: Exeunt Voltimand... (Ham. I, 2, 42) на: Вольтіманд... виходять (12) — Voltimand... ab (418). Подібно й Ham. I, 2, 128, Шлєґ. 419, Фр. 16, хоч ориґінал має: Flourish. Exeunt all but Hamlet — зовсім не так, як в усіх трьох перекладах. Та за те згідно з англійським текстом: Ros(encrans) [To Polonius] (Ham. II, 2, 225) має й Франко: Розенкранц (до Польонїя) (55), хоч у Кул. поставлено цю ремарку аж після слів Розенкранса (помилково?), а у Шлєґеля (427) її зовсім немає. Але знов згідно з Шлєґелем: Rosenkranz (zu Güldenstern) (427) є у Франка: Розенкранц (до Ґільденштерна) (58), хоч у Кул. стоїть та замітка чомусь аж після слів Розенкранса, а в ориґіналі: Ros. [Aside to Guil.] (Ham. II, 2, 300). Ремарки у Фр.: До Розенкранца, мов не бачивши Польонїя (61) немає ані у Кул., ані у Шлєґ., ані в згаданому англійському тексті. В замітці: Актори вихо́дять (78) змінив Фр. розставку слір згідно з Шлєґ.: Schauspieler ab (432), а не так, як в ориґіналі: Exeunt Players (Ham. III, 2, 50). Згідно

---

[1]) W. Shakespeare's dramatische Werke. Uebersetzt von August Wilhelm von Schlegel und Ludwig Tieck. Im Auftrag der Deutschen Shakespeare-Gesellschaft hgg. v. Wilhelm Oechelhäuser. (1891), ст. 431.

[2]) Усі англійські цитати беру із згадуваних гамбурських критичних видань В. Ваґнера і Л. Прешольдта.

із Шлєґелем (435) перемінив Фр. розставку слів: Розенкранц і Ґільденштерн виходять (92), хоч в оригіналі є, як і у Кул.: Exeunt Rosencrans... (Ham. III, 3, 26). Ремарку в Ham. III, 4, 23: Pol. [Behind], у Шлєґ.: hinter der Scene (436) перекладає Фр.: за килимом (96), Кул. не має тих слів. Одначе в поставленню ремарки: До Польонія — у словах Гамлєта після убійства Польонія: Моє се слово, Пресьвітла пані: Ну, ти бідолашне (97), — по слові: пані, а не по: бідолашне, як у Кул. пішов Фр. за Шлєґ. (436), бо англ. текст тут довший: Lifts up the arras and discovers Polonius (Ham. III, 4, 30) — ця ремарка знаходиться у Кул., Фр. і у Шлєґ. дещо вище. Натомість замітки: До Духа у словах Гамлєта (101) немає ані у Кул., ані у Шлєґ., ані в англ. тексті (Ham. III, 4, 127). Як і у Шлєґ. (438) подає Фр. замітку: Король. (До прибічників) (109), хоч ця ремарка і у Кул. і в анг. оригіналі стоїть аж після слів Короля — тільки в анг. вона звучить: To some Attendants (Ham. IV, 3, 40), як і в перекладі Шлєґ.: zu einigen aus dem Gefolge. Після слів Гамлєта: Їдем у Анґлїю — додає Фр.: (Виходить), як і в оригіналі (Ham. IV, 3, 55). Подібно й після слів Офелії (Ham. IV, 5, 74). Як Офелія повертає, то Кул. зазначує: Ввіходить Офелія, як нераз в англ. текстах, Фр. додає до того згідно з Шлєґ. (441) і деякими анг. текстами: фантастично заквітчана квітками і зїллєм (121). У Ham. IV, 7, 43 додав Фр. згідно з деякими англ. текстами: Виходить (126), хоч в оригіналі читаємо: Exit Messenger. Згідно з оригіналом додав Фр. також: Король уміре (158). Подібне знайдемо й у інших Шекспірових драмах, виданих Франком. У „Приборканій гострусі“ додає Фр. до слів Ґрумія ремарку: на бік (30), якої немає ані у Кул., ані в англ. тексті (гамбурського видання 1881), ані в німецькому перекладі Л. Тіка (згаданий том, ст. 622). Подібний додаток є й при словах Люченція (32) та Баптисти (37). За те згідно з оригіналом ставить Фр. після слів Катерини: Виход(ить) (37), а не: Виходить Катерина, як у Кул.; подібно й після слів Гортензія (55). Згідно з оригіналом додав Фр. перед словом Петручія: тихо до Гортензія (83) — англ.: Aside (The Tam. of the Shrew, IV, 3, 50) і т. д. Таке знайдемо і в „Макбеті“, де н. пр. додаток Фр.: До Банка (12) є згідний з оригіналом, але по англ. читаємо: Aside to Ban. (Macb. I, 3, 118 гамбурського вид. 1888 р.) і т. д.

З тих прикладів відносимо враження, що Франко, як згадано, не держався якогось одного тексту, а провірював його на основі не тільки англійського, але й може користуючись також

німецькими перекладами і додаючи, здається, декуди й свої ремарки.

Але Франко деколи й доповняв текст Кулішевого перекладу, подаючи вставки у власному перекладі. У Кул. немає рядка Ham. I, 3, 78: And ist must follow, as the night the day — Фр. доповнив його також одним рядком: А з того вийде, так як день із ночи (25). Подібно додає Фр. у Ham. II, 1, 59: При грі в мяча побив ся з тим і тим (44); так він перекладає дещо недокладно: There falling out at tennis: or perchance; у Шлєґ. також: Ballspiel (424); так же й коротке: Ходїм! (46) — Come (Ham. II, 1, 120). У Ham. II, 2, 497—8 доповняє Фр. пропущену (припадково?) Кул. фразу: Він похилив свій шпиль огнистий аж (64) — with flaming top Stoops to... Більше доповнення маємо у Ham. III, 1, 135—7, де Фр. (74) додає пропущені Кул. слова Гамлєта й Офелії; переклад Фр. слів: Let the doors... heavens! доволі вірний ориґіналові, тільки Фр. перекладає: play the fool — робив із себе дурня, sweet heavens — ласкаве небо. В Ham. IV, 5, 146—7 додав Фр. (120—121) порівняння з пеліканом, складаючи близько 3 рядки з Шекспірових неповних двох:

> And, like the kind life-rendering pelican,
> Repast them with my blood.

Також у The Tam. of t. Shr. I, 2, 124 додає Фр. рядок: (Задля тих хиб, що я про них балакав) (28) — For thos defects I have before rehears'd; так і дещо нижче: Я в простий одяг уберусь, а ти (28) — disguis'd in sober robs. (Tam. of Shr. I, 2, 132). Для ліпшого зрозуміння вставив Фр. слова: Що дасть вам Баптиста щедрий, се само собою (29) — over and beside Signior Baptista's liberality (Tam. of Shr. I, 2, 149—150). Дещо далі додає Фр. рядок: „І самі добрі книги, будьте певні (30) — згідно з ориґіналом: And other books, good ones, I warrant ye (Tam. of Shr. I, 2, 171). Більшу вставку стрічаємо в Tam. of Shr. IV, 1, 100—103 у розмові між Куртісом і Ґрумієм від слів: Гей ви, чуєте... аж до: Хтож сього не знає? (71) — згідно з англ. ориґіналом. Тільки Фр. перекладає трудну фразу: she hath a face of her own — вона поважна і без того — нім.: sie ist selbst schon ansehnlich genug (631). Також додав Фр. коротку розмову між першим слугою й Петручіом: Хто приніс? — Се я. (73) — Who brought it? — I. (Tam. of Shr. IV, 1, 163); далі й один рядок: Зроблю таке і ось що вам пораджу: (79) — That will I do, and this I will advise you: (Tam. of Shr. IV, 2, 92).

У „Коріоляні“ додає Фр. фразу: а триб твій перед ним (103) —

and thy tribe before him (Cor. IV, 2, 24); і далі цілий рядок: Струсне він Римом вам над головами! (121) — не зовсім докладний переклад англ.: He will shake Your Rome about your ears (Cor. IV, 6, 98—99).

У „Юлію Цезарі“ додав Фр. рядок Jul. Caes. II, 1, 165: For Antony is but a limb of Caesar — Бо-ж Цезарів лиш член один Антоній (33). Далі додає Фр. в доброму перекладі цілу партію перед убивством Цезара:

> Брут. Він ось готов; стисніть ся й підсобіте.
> Цінна. Ви, Каско, перший підніміте руку.
> Цезарь. Чи всї ви тут? Які хто має просьби
> Подати Цезареви і сенату? (51)
> (Jul. Caes. III, 1, 29—32).

Також вставив Фр. довшу ремарку після убивства Цезара: (Вмирає. Сенатори і народ розбігають ся переполошені) (53). — У мові слуги (Jul. Caes. III, 1, 136) додав Фр. рядок: На всї невгоди сих хитких обставин (56) — згідно з оригіналом. — Певне тільки через недогляд пропущено в рукописі у словах Кассія: Coming from Sardis... Two mightly eagles fell (Jul. Caes. V, 1, 80—81), що й Фр. доповнює рядком: Як вийшли ми із Сардів, два великі — (101).

Кілька вставок знайдемо і в „Антонію і Клеопатрі“. Тільки недоглядом можна пояснити пропущення в рукописі рядка: Листи ще й иньші моїх римських друзів — (Ant. and Cleop. I, 2, 188—9).

За те вставляючи в слова Антонія рядки:

> Що-ж до моеї жінки — дай то боже,
> Щоб дух її в твою вселив ся жінку! (34),

дає Фр. тільки свобідний переклад англ.: As for my wife, I would you had her spirit in such another (Ant. a. Cleop. II, 2, 61—2); подібно й: а його перепел Все побива мойого, хоч і слабший (45) — and his quails ever Beat mine, inhoop'd, at odds (Ant. a. Cleop. II, 3, 37—8). — У II, 7, 14—15: I had as lief... додає Фр. ціле велике речення: На одно-б менї вийшло... (60). — У V, 2, 255—6 доповняє Фр. слова селюха: про цю гадючку. Та хто би там вірив усему, що люде... (154) — truly, she makes a very good report o'the worm; but he that will believe all that they say...

У „Багацько галасу з нечевля“ вставив Фр. слова Конрада й другого сторожа (57) — згідно з оригіналом: Much Ado, III, 3, 184—6. — У Much Ado, IV, 2, 75 перекладає Фр. свобідно слова Конрада: Геть від мене, ти осле! Чуєш, осле! (71) —

Away! you are an ass, you are an ass; подібно й подяку Дерена (Dogberry): God save the foundation (V, 1, 327) — Спасибі вам за вашу фундацию (84).

У „Королю Лірі" доповнив Фр. певне помилково пропущену розмову: Дурень. І я також не скажу. Але я можу сказати, на що слимак має свою халабудку. Лір. На що? (38) — а це є свобідний переклад англ.: Fool. Nor I neither; but I can tell why a snail has a house. Lear. Why? (King Lear I, 5, 28—30).

„Макбет", „Ромео та Джулєта" і „Міра за міру" не мають ніяких доповнень.

З перегляду тих нечисленних доповнень, які Франко повставляв у переклади Куліша, бачимо, що вони були подекуди конечними доповненнями недоглядів рукопису і давали докладніший текст від Кулішевого. Ті Франкові вставки є все добрими перекладами, що вірно передають оригінал — найчастіше дослівно, рідше в щасливих перерібках.

Та ще більші зміни в тексті Куліша повстали через те, що Франко дає декуди свій власний переклад цілих партій тексту замість Кулішевого перекладу. Таких місць знайдемо в кожній драмі багато. Вони мають неоднаковий характер і неоднакове значіння.

Держачися занадто невільничо оригіналу:

But, in the gross and scope of mine opinion,
This bodes some strange eruption to our state.
(Ham. I, 1, 68—9),

перекладає Куліш ті слова і незручно і з язикового боку недобре: Міркýючи ж с первóгляду огулом... Фр. дає, хоч не дослівний, та за те гладший переклад тих слів (7) — згідно з німецьким перекладом:

Allein so viel ich insgesamt erachte,
Verkündet's unserm Staat besondre Gährung (417),

де подібність між Фр. і Шл. аж кидається в очі.

Декуди такі поправки подиктовані тільки бажанням подати кращий, ліпший вислів, н. пр. Кул.: Щó се встаé, що потовá поспíшность (5) — Фр.: Чого ся пóтом скроплена поспішність (7) — англ.: sweaty haste (Ham. I, 1, 77). — Близче до оригіналу підходить Фр.: Одно чоло насупленої туги (11) — ніж Кул.: Однó чолó зъедúненоі тýги (8) — To be contracted in one brow of woe (Ham. I, 2, 4), хоч в обох випадках переклад не є дослівний. — Коротку фразу: Lost by his father, with all bands of law, To our most valiant brother (Ham. I, 1, 24—5) розтягає Кул.

аж на три рядки; Фр. редукує їх до двох рядків і дає поправнішу мову (12), хоч не держиться невільничо ориґіналу. — За те, здається, німецьким перекладом навіяна поправка Фр.: Бо й пóпис у полки, вербунок, муштри, (12) — Шлеґ.: sintemal die Werbung, Bestand und Zahl der Truppen, (418), бо англ. текст має: in that the levies The lists and full proportions, (Ham. I, 2, 31—2). — Одначе переклад Кул.: Прощáйте и нехáй ваш довг велúть вам Справля́тись хýтко (8 об.) є докладніший, ніж Фр.: Прощайте! Поспіх ваш нехай свідчить Про вашу щирість (12) — Farewell; and let your haste commend your duty (Ham. I, 2, 39). — Дослівніше є й Кул.: Ні плодотворна — ніж Фр.: Ні многоводна (14) — fruitful river (Ham. I, 2, 79). — Але вже англ.: the trappings and the suits of woe (Ham. I, 2, 86) перекладає Кул. таки фальшиво: шóри и прикрáси (10) — і Фр. справедливо поправляє: барва і прикраси (14). — Гладше виходять у Фр. слова Польонія: Любовні? ет! Говориш, як дївча — і т. д. (26), хоч вислів: Ти ж віриш приносам отим його? — нагадує Шлєг: Und glaubt ihr den Anträgen — (421) — Do you believe his tenders — (Ham. I, 3, 103). — Краще, хоч не так дослівно виходить фраза Фр.: Дме здорово! (28) — у К. докладніше: Як вóздух щúпле! (19 об.) — The air bites shrewdly (Ham. 1, 4, 1). — Подібне маємо й Фр.: Та вважай І власними очима, як живе він (44) — у К. докладніше: Ти побáчиш, Кудú він хúлиццяи сам собóю (30 об.) — Observe his inclination in yourself (Ham. II, 1, 71). — Але коли К. перекладає: Корóтка річ — душá умá людськóго (35), так це вже незрозуміння англійського: since brevity is the soul of wit (Ham. II, 2, 90) — і тут Фр. перекладає вірніше: Короткомовність дотепу душа (50) та дає й дальше кращий переклад. — Також і коротка фраза Фр.: плідний брак дотепу (55) ліпше відповідає англ.: a plentiful lack of wit (Ham. II, 2, 201), ніж К.: пóвна порóжнява гострорóзуму (38). — Вірніше є й Фр.: мечу й щиту (59) — foil and target (Ham. II, 2, 334), ніж К.: рáтищу й спúсу (41). — А вже зовсім не зрозумів К. висказу Польонія: For the law of writ and the liberty (Ham. II, 2, 420), перекладаючи це: Щоб изъеднáти прáвила с свобóдою (42 об.) і тому Фр. поправляє вірно: Чи для писаної ролї, чи для імпровізациї (61). — В дусі К. ідей перекладено слова Гамлєта: O, what a rogue and peasant slave am I! (Ham. II, 2, 576) — О, що за козáк, за гайдамáка! (46) і Фр. справедливо поправляє це: О, що за ледар, що за підлий раб я! (66). І загалом тут Фр. далеко краще переклав усю велику партію Ham. II, 576—602 (66—

67), бо вона К. не вдалася. — Гладше переклав Фр. слова королеви: Did you assay him To any pastime? (Ham. III, 1, 14—15) — Чи ви його на розривки які просили? (70), ніж К.: Чи ви ёго не заклика́ли вре́мя Як не́будь провести́? — Багато корисних змін завів Фр. у славному монольозі: To be, or not to be (Ham. III, 1, 56—90), даючи тут декуди зовсім новий переклад. — Ліпше й багато докладніше переклав Фр. фразу: with more offences at my beck than I have thoughts... (Ham. III, 1, 126—130) — у мене більше провин готових на мій розказ, нїж думок для їх зду-мання... людцям (74), ніж К. коротеньким висловом: у ме́не стілько прови́н за плечи́ма, що и в ми́слях не змісти́ти; тут К. таки багато пропустив. — Без порівняння краще переклав також Фр. початок слів Офелії: О що за сьвітлий дух ось тут розбитий!... (75) — O, what a noble mind is here o'erthrown.... (Ham. III, 1, 158—163) — ніж К. — Але вже зовсім зле переклав К. слова короля: his affections do not that way tend (Ham. III, 1, 170) — не тут пасуцця ёго чувства — і Фр. поправляє вірно: не в той бік гне його чуттє (75). — Також вислів: the posy of a ring (Ham. III, 2, 162) перекладає К. невдатно: каблучко́ва поэзія — а Фр. поправляє вірніше: віршик на перстені (82). — Англ.: Tropically (Ham. III, 2, 247) перекладає К.: на́-взір тропа (у ркп. помилково: трона) — Фр.: переносно (85). — Фразу: turn Turk (Ham. III, 2, 287) передає К. за дослівно: оберну́всь... в Ту́рка, а Ф.: зійшов... на нїнащо (87); Provincial roses (ibid.) — К.: провінціїни ро́зи — а Ф. вірніше: Прованські рожі (87). — Майже усе на ново переклав Ф. у довшій партії Ham. III, 3, 57—72. — У Ham. III, 4, 76—81 дає Ф. свій переклад (98—99), бо К. ужив тут багато невідповідних слів. — Не зовсім вірний є переклад К.: Та му́сить же щось бу́ти в сих зітха́ннях, У цім глибо́кім трепета́нні се́рця — англ.: There's matter in these sights, these profound heaves You must translate (Ham. IV, 1, 1—2) — і тому Ф. передає це ліпше: В зітханнях тих, у хлипанню глибокім Щось є (105). — Не вдався К. й переклад фрази: first mouthed, to be last swallowed (Ham. IV, 3, 19—20) — щоб проковтну́ти пе́рве оста́ннім — у Ф. зовсім добре: найперше впхає в рот, а проковтне на останку (107). — Ліпше переклав Ф. англ.: I dare damnation (Ham. IV, 5, 133) — Глузую з мук пекольних! (120) — ніж К.: Дерза́ю и проти́в Страшно́го Су́ду.

Багато менше таких перерібок Кулішевого перекладу знайдемо в „Приборканій гострусі". Тільки кращий добір слів дає Ф. у свойому перекладі слів Ницака: Third, or fourth, or fifth

borough (Tam. of Shr. I, 1, 13) — Десятника, двацятника, трицятника (3) — ніж К.: Кварта́льного, трохта́льного, чи пятита́льного. — Та вже ближчий оригіналу: Which otherwise would grow into extremes (Tam. of Shr. P. 1, 138) — переклад Ф.: А то веселість їх зросте над міру (8), ніж К.: А то закля́кають и зарего́чуть. — Одначе вірніший є переклад К.: повила́зять и пу́чки — my toes look through the overleather (Tam. of Shr. P, 2, 12—13), ніж Ф : босі сліди роблять (8). — За те ліпше переклав Ф. н. пр. Sister, content you in my discontent (Tam. of Shr. I, 1, 80) — Сестрице, заспокій ся моїм смутком! (17), ніж К.: Удовольни́сь бессла́зним сму́тком се́стро. — За дослівно перекладає К.: дак ви́риштує всю ши́беницьку мо́ву — he'll rail in his rope-tricks (Tam. of Shr. I, 2, 111—112) — у Ф. краще, хоч не зовсім докладно: то вже нагородить три міхи козячої вовни (28). Докладніше переклав Ф.: That gives not half so great a blow to th'ear (Tam. of Shr. I, 2, 209) — Що й половини того не лопоче (31), ніж К. коротко: трещи́ть — лопо́че; і далі: For he fears none (Tam. of Shr. I, 2, 211) — Йому не страшно! (31) — К.: На все байду́же! — Багато змін завів Фр. у розмові Катерини з Петручіом: Tam. of Shr. II, 1, 184—282. Тут Фр. справив між іншими ті трудні місця, в яких дотеп лежить у грі слів, н. пр.

Pet... Myself am mov'd to woo thee for my wife.
Kath. Mov'd! in good time: let him that mov'd you hither.
Remove you hence: I knew you at the first
You were a moveable.
Pet. Why, what's a moveable? (195—8) —

Пет... Се так мене порушило, що ось я
Прибув, здобуть тебе собі за жінку.
Кат. Порушило? Ото! Так рушай дальше!
Рушай до ката! Я від разу бачу,
Що ти рухливий.
Пет. Так як що рухливе? (43—4).

У К. без порівняння менше щасливо:

Пет... Оце ж и я прибу́в на залиця́ння.
Кат. Прибу́в, та ро́зум збув. Я за́раз ба́чу
Пусту́, легку, пере́носну уда́чу.
Пет. Пере́носну мов що?

Ця частина багата на такі словні дотепи й К. не міг їм дати ради — тут треба було лекшого пера Фр.

Декуди є в таких поправках тільки ліпший добір слів, н. пр.

К.: Не сто́ячи того боготворе́ння,
Котри́м я вгонобля́в її и до́сі (52) —

Ф.: Вона не стоїть того милування,
Яким я окружав її аж досі (77).

Але й буває таке, що вислів К. просто незрозумілий, н. пр. К.:

Є ма́трали фло́ренські до банки́ра (54) —
For I have bills for money by exchange
From Florence and must here deliver them
(Tam. of Shr. IV, 2, 89—90) —

і тому Фр. поправляє:

Є квіти тут від одного банкира
З Фльоренциї, щоб гроші відси взяти (79).

Замітне, що трудний для перекладу „Макбет" має не дуже багато поправок Фр. Та й то декуди ті поправки є тільки кращим висловом і їх можнаби лишити і в перекладі К. Н. пр. на самому початку:

К.: Перва відь. Ну, колú же нам знов у трёх злетíтись,
В грім, у блискавкú, чи в дощ зустрíтись?
Друга відь. Як скінчицця шу́ру-буря зла́я,
Як сю бúтву вúйграе, хто и втеря́е.
Ф.: П. в. Коли-ж нам знов злетїтись всїм?
У дощ, у блискавки, чи в грім?
Д. в. Як стихне шуру-буря зла,
Сей битву вигра, той програ (4).

Що правда переклад Ф. віддає вірніше форму оригіналу:
When shall we three meet again,
In thunder, lighting, or in rain? (Macb. I, 1, 1—2).

Вже не тільки вислів, але й декуди також річево поправляє Ф. неодне в численних місцях I, 7, н. пр.

К.: Тут на вузе́нькій вре́мени окра́йці,
То б ми стрибну́ли в жизнь, що ще ийтúме.
Та ні! у сіх случа́ях ми підсу́дні
Ще й тут; так що ми тілько и́нших у́чим
Кріва́вих діл, и хто навчúвсь, той за́раз
Обе́рнецця учúтеля терза́ти.
Сим ро́бом рівнова́ге правосу́дде
Дае́ нам вúпити с тіеі ча́ши,
В котру́ самі ж ми всúпали отру́ти (15 об.).
Ф.: Тут, на вузенькім часовім окрайці, —
То-б ми стрибнули в те житє прийдїшнє.
Та нї! у сих випадках ми ще тут
Свій суд знаходим; так що лиш відбудем
Кріваву лекцию, вона заледво
Ще вивчена, вертаєть ся, щоб мучить
Учителя: ся рівнорука правда
Дає до наших уст ту саму чашу,
В яку ми всипали отрути (21—22).

У тому уривкові К. не вдався переклад хочби й фрази про кріваву лекцію: that we but teach Bloody instructions, which, being taught, return to plague the inventor (Macb. I, 7, 8—10) і щойно переклад Ф. передає її вірно. — Ще більше зміняє Ф. переклад К. у словах Макбета:

Вели́кої приро́ди переміна,
Найста́рший харчівни́к на пи́рі жи́зні —
у Фр.: Великої природи ситу страву,
Найперший присмак на бенкеті жизнї (31) —

англ.: great nature's second course, Chief nourisher in life's feast (Macb. II, 2, 39—40). Переклад Ф. тут зовсім свобідний.

Подібних, як вичислені, поправок Ф. є у „Макбеті" до 40 більших (по кілька або й кільканадцять рядків) і багато менших. За великих перемін у тексті К. вони не приносять.

Багато більше праці мав Ф. з „Коріоляном". Так н. пр. коли К. не вдався переклад труднішого місця в розмові міщан: but they think we are too dear: the leanness that afflicts us, the object of our misery is as an inventory to particularize their abundance; our sufferance is a gain to them (Cor. I, 1, 20—22) — Та ім здає́цця, що й то нам бага́цько. По на́шій злиде́нній худобі вони вирахо́вують свої прибу́тки. Що ми біду́ємо, то вони́ нажива́юцця — то Ф. дає гладший, хоч також не дослівний переклад: Та їм здаєть ся, що й того ми не стоїмо. Нас сушить голод, нас їсть нужда, а вони по тим знакам мов по інвентару вичитують своє богацтво. Наша біда — то їх роскіш (4). — Також не зовсім дослівно перекладає Ф.: Засьміявсь так якось, Не з серця йшов той сьміх, а так собі (7) — With a kind of smile, Which ne'er came from the lungs, but even thus (Cor. I, 1, 111—2) — та все таки докладніше, ніж К.: Засмія́вся гірко, Так як уста́ ніко́ли не сміялись; або й дещо нижче: it taitingly replied Tho the discontented members (Cor. I, 1, 114—5) — К.: Та й відказа́в знева́жливо темно́ті — Ф.: тай мовляє Зневажливо тим бунтівничим членам (7). — Перекладаючи фразу: If you bestow a small — of what you 've little — Patience awhile (Cor. I, 1, 129—130) — ось тілько зупокійтесь Хоть тро́шки — передає К. дуже недокладно Шекспірові слова й тому Ф. доповнює згідно з оригіналом: ось дайте лиш мені Хоть трошки того, чого в вас так мало — Терпцю (7). — Але є такі місця, де Ф. дає тільки кращий вислів, не зміняючи основи К. перекладу, н. пр.

К.: А зви́чаю ми у всему́ тако́му
Стари́нний прах ніко́ли б не змітався,

И хи́моро́д страшні б лежа́ли го́ри:
Що й и́стину б од нас на вік закри́ли... (42) —
Ф.: А як ми звичаю у всїм покірні,
То й пил старий ніколи не змітаєсь,
І блудів накопичують ся гори,
Що й правду нам на віки закривають! (60)

У „Юлію Цезарі“ дає Ф. цікавий переклад слів Флявія: See, whe'r their basest metal be not mov'd (Jul. Caes. I, 1, 66) — Чи бач, як жужлї їх нутра зтопились! (5), коли К. перекладає дослівно, але зовсім незрозуміло: Пота́нув іх мета́л и найпідлійший (3 об.). — Недокладний переклад К. слів Кассія: Бажа́ли, щоб були́ у нёго о́чі — this age's yoke, Have wish'd that noble Brutus had his eyes (Jul. Caes. I, 2, 61—2) поправляє Ф. на докладніший, хоч ще доволі свобідний:

Отсих часів бажали, щоб той Брут,
Той благородний Брут та мав їх очи (9). —

Декуди тільки перероблено переклад К. на кращий вислів н. пр.:

К.: Куди́ се, Кассіе, мене́ ти тя́гнеш,
В які опа́сности мене́ прова́диш,
Щоб я шука́в, чого́ нема́ у ме́не?
Ф.: В які безоднї, Кассие, ти тягнеш
Мене і хочеш, щоб у власнім серцї
Я вбачив те, чого ще в нїм не має? (9)

Але слова Брута: Under this hard conditions as this time Is like to lay upon us (Jul. Caes. I, 2, 174—5) переклав К. таки зле: Котри́й, бачу́, сёму́ підля́же ча́су — й тому Ф. поправив на ліпше:

В таких важких умовах, як, здаєть ся,
Сей час на нас накинути береть ся (13).

Декуди стрічаємо у К. такий невдатний вислів, як н. пр.: Въоте́чена и вму́жена так сла́вно? (26), а Ф. поправляє: Такого батька мавши й чоловіка? (38). — Більше поправок дав Ф. в усій партії після убійства Цезара: Jul. Caes. III, 1, 103—138. — Не знати, чому К. перекладає слова Антонія: A curse shall light upon the limbs of men (Jul. Caes. III, 3, 262) — Що проклятте́ побъе́ Римля́н поту́жних (42) — і Ф. поправляє зовсім добре: Побє проклятє всї частини сьвіта (60).

Таких поправок є в „Юлію Цезарі“ більше, але на загал їх не дуже багато й цілі довгі партії обходяться без замітніших перерібок редактора.

Довга драма „Антоній і Клеопатра“ має також небагато Ф.

перерібок — їх буде коло 35. І тут маємо декуди тільки поправніший вислів, н. пр. К.: И на моря́х оди́н повеліва́е -- Ф.: І гетьманує на широкім морі (14), хоч і переклад К. можна було лишити. — В інших місцях дає Ф. дослівніший переклад, н. пр.: Край італьський Від горожанських зброй увесь блискоче (17) — це є докладне передання англ. слів: Our Italy Shines o'er with civil swords (Ant. a. Cleop. I, 3, 44—5) і К. висловлюється тут не так докладно: Блищя́ть у нас мечі гражда́нські грізно. — Та може найкраще виступлять ріжниці в перекладі між перекладачем і редактором, коли наведу переклад слів Антонія:

So much uncurbable, her garboils, Caesar,
Made out of her impatience, which not wanted
Shrewdness of policy too, I grieving grant
Did you too much disquiet: for that you most
But say, I could not help it (Ant. a. Cleop. II, 2, 67—71).

Ті слова передає К. доволі дослівно, але зовсім невміло:

Доса́дуючи, Це́зарю, призна́юсь:
Не вбла́гала її морквоскробли́вость,
Що з нетерпли́вости у не́і бра́лась,
(Та й ро́зум не бес хи́трощів жіно́чих)
Тобі аж на́тто завдали́ турбо́ти.
Та сам ти ба́чиш, що я там би вдіяв (24).

Ф. переробляє усе те більше поетично:

Шалений бунт її, що розпалила
Її нестямна лютість, не позбавлена
Гіркого вістря хитрощів — жалїю
Над тим ураз з тобою — наробив вам
Турбот богато. Але й сам признаєш,
Запобігти сьому не мав я змоги (35). —

Більшу скількість таких поправок знаходимо передовсім у явах: III 2 (кінець), 3, 5 і 6 (початок) II-ої дії.

В „Багацько галасу з нечевля" завів Ф. дуже замітні й корисні зміни в мові Дерена, що говорить ученими словами, не розуміючи їх. Тут переклад К. зовсім не дописав. Не порозумівши таких дотепних висловів, К. передає їх у властивому (не гумористично помилковому) значінні й так позбавляє переклад справжньої вартости. І так н. пр. англ.: Marry, Sir, I would have some confidence with you that decerns you nearly (Much Ado, III, 5, 3—4) — перекладає Ф.: Так що-ж, добродію? хотїв би я мати з вами конфіденцию, що дуже близько дуплїкує ся до вас (61) — а К.: хотівби я вам щось ви́явити, що воно́ бли́зько вам; Ф.: Такі компарациї не мають рациї (62) — К.: Прирівня́ти, що воня́ти — англ.: Comparisons are odorous (ib., 17); Ф.: колиб у мене

стілько ірітациї (62) — К.: таки́й скучни́й — as tedious (ib., 24); Ф.: справді піймали дві перспективні персони, і ми-б хотіли їм зробити інтриґацию (63) — К.: спра́вді пійма́ли дві видува́ті персо́ни, и ми-б хотіли роспита́ти іх — have indeed comprehended two aspicious persons, and we would have them this morning examin'd (ib., 49–51) — тут переклад Ф. нагадує: perspektivische Kerls німецького перекладу згаданого видання der Deutschen Shakespeare—Gesellschaft (ст. 720); Ф.: інтриґування сих людей (63) — К.: допитування — to examination (ib., 64); довести його до конфекциї (64) — зби́ти їх с пантели́ку — drive some of them to a noncome (ib, 67). Тут Ф. не йшов сліпо за ориґіналом, але намагався щасливо віддати його духа.

„Роме' і Джулєта" має усього понад 15 Франкових переробок. Тут Ф. часто дає докладніший і дослівніший переклад, як н. пр. у словах Ромеа: Here's much to do with hate, but more with love... (Rom. a. Jul. I, 1, 181—7):

К.: Багато нам в ненависти роботи,
А й натто ще у любощах турботи.
Засмучене незгодою коханнє!
Збагачена прихильностю нена́вясть!
Усе, що́ єсть, поста́не из ніч́ого!
Легки́й свинець, поважна нісенітность!
Безо́бразна краса та пишна врода!
Блискучий дим, огонь як лід холодний!
Ходючий сон, нездужаннє здорове!
Само собі протиріч́иве слово.

Усе те Ф. зовсім переробляє:

Багато праці тут дає ненависть,
Та більше ще любов. Так ну-ж, любезна
Ненависти! Ненависне коханнє!
Ти все, у-перве створене з нічого!
Тяжка пустото, важная марнице!
Безобразний хаосе форм прекрасних!
Ти з олова перце, блискучий диме.
Холодний жаре, хвореє здоровлє.
Безсонний сне, єство, що не істнує! (12)

У „Королі Лірі" немає властиво поважніших поправок Ф. З більших поправок згадаю хиба Ф.: Бачиш сама, скілько в него примхів на старости літ. Те, що ми доси бачили, то справді не дрібниця. Він же найбільше любив нашу сестру, а якжеж нерозважно відопхнув її тепер, то й сказати чудно (15). — К.: Ба́чиш, яки́й він став під ста́рість нестате́чний. Не малу́ річ завва́жили

ми с тобою. Нашу́ сестру́ всегда́ любйв він найбільше, а з які́м мизе́рним ро́зумом відки́нув, се вже вира́зно на́тто.

З перегляду тих Франкових доповнень та перерібок бачимо, що Франко провірив сумлінно текст Кулішевого перекладу, порівнюючи його всюди з оригіналом Так дав Франко поправніший текст і переклад близчий до Шекспірового оригіналу. Перерібки чи радніше на ново перекладені місця є майже всюди багато кращі й докладніші від Кулішевого перекладу, хоч Франко не держався невільничо англійського тексту і дбав більше про передання його справжнього духа.

Але на тому ще далеко не покінчилася редакторська праця Франка. Він поправив також не все щасливий добір слів та фраз Куліша і в тому я бачу найбільше заслуги Франка, що визначався без порівняння кращим почуттям мови, ніж Куліш. Поправки Франка не є консеквентні, не в одному він полишає вислів Куліша, поправлений в іншому місці, одначе він поправляє Куліша всюди, де добір вислову мігби обнизити вартість перекладу або й його осмішити. Полишенням численних Кулішевих властивостей Франко не тільки не затер основних знамен Кулішевого перекладу, але й причинився дуже до ріжнородности й багатства виразу. Тому переклади Куліша, зредаґовані Франком, належать до найзамітніших під оглядом мови прояв у нашому письменстві. Задержанням Кулішевої основи й умілою і тактовною її перерібкою обминув Франко небезпечної, а може й убійчої мішанини без системи й орґанічного зіспоєння в редаґованих ним творах. І тут виявив себе Франко справжнім мистцем слова, що вміє вдуматися в духа твору й не зіпсути його невмілими поправками. Тому варта приглянутися тим поправкам ближче, хоч їх спис буде не короткий (подаю їх у порядку драм, не повторяючи раз сказаного).

Передовсім церковні та російські слова заступає Франко українськими — „Гамлєт“: черни́льна — чорна ст. 14; ка́жецця — здається 14; смуще́нним — застиглим 19; двойна́ — подвійне 24; приглаша́е — кличе 25; на сохране́нні — у сховку 26; питли́вім ви́ді — непевнім виді 29; ужа́сний — страшний 30; од увображе́ння скаженіе — від уяви з розуму зіходить 31; чудо́вишно — нечуване 33; дя́дё — дядько 34; волше́бством — чарами 34; обольща́е — чарує 34; жизнь — житє 35; розвра́та — розпусти 35; обветша́йте — постарійтесь 35; ли́шніх — зайвих 37; дойшо́в аж до невоздержа́ння — зробив ся вже зовсім ледащо 42; кипяче́м — кипятком 43; ю́ноши — юнака 43; преобрази́всь —

перемінивсь 47; терза́е — турбує 47; всегда́ — усе 48; исто́чник — причину 49; несказа́нно — невимовно 50; роспростира́тись — розволікати 50; иску́ства — штуки 50; черезмірні — надуті 57; служи́телів — слуг 57; согласіем — згодою 58; обяза́тельством — обовязком 58; ско́пищем — бовдуром 58; движе́ннєм — рух 58; соде́ржить — удержує 60; живота́ — житя 60; превосхо́дна — прегарна 63; чувстви́тельного — чутливість 63; прия́тною — приємною 63; гро́зу́ стоя́чу — недвижні хмари 64; чре́сла — лоно 65; времени — часу 65; упъю́ся — вдивлю ся 68; подобіе — подобу 73; бра́ків — шлюбів 75; ту па́суцця ёго чу́вства — в той бік гне його чуттє 75; нельзя — годїж 76; стра́сти — пристрасти 76; храни́ти — берегти 76; підража́ли лю́дям — вдавали з себе людей 77; ласка́тельством — облесністю 78; награ́ди — нагороди 79; дя́дюшку — дядька 79; содержа́ннє — зміст 82; пита́ння — поживи 84; міждо — поміж 85; плуто́вська — злодїйська 85; каса́ецця — торкаєть ся 85; исто́рия существу́е — є про се повість 86; зъуми́ло — зачудувало 88; почти́ — сливе 90; ла́сточку — ластівку 90; случа́й опа́сний — небезпеку 91; извороту — викрутасів 93; бра́чного — шлюбного 97; уви́ мені — о горе! 98; изображе́ннє — портрети 98; соста́в — склад 98; розли́ччі — ріжниці 98; простра́нство — просторінь 100; фармо́зна обізя́на — малпа у байці 103; невозмо́жно — неможливо 108; внеза́пна ся одпра́вка — ся нагла висилка 109; повеліній — приказу 109; при́белі — доходу 112; вопию́ть — верещать 113; с преділов — із меж 118; аплавдують — підносять крик 118; проигра́ли — програли 120; сво́йства — силу 121; розо — роже 121; кончи́ну — скончаннє 122; беремища — ваготи 124; со́здани — зліплені 126; опа́сность — небезпека 126; рожда́е — породжує 129; ту́шить — гасить 129; охра́ни — захисту 130; умишля́ючи — навмисно 133; ося́з — дотик 135; воскида́лись — вигодувались 136; розбіра́тельства — параґрафи 137; обиду дійствіем — чинну зневагу 137; приобріта́тель — що збивав 137; обяза́тельствам — гіпотекам 137; догово́рних грамот — контрактів 137; владілець — властивець 137; вершка́ — пяди 137; могильщиком — могильником 139; віроя́тною — ймовірною 141; тра́вурники слідом — жалібний супровід 141; соверши́ли — відправили 141; сумни́тельною смертю — не своєю смертю 143; учреди́ — заведи 144; зала — саля 145; ца́рственная плу́тня — царська підлота 145; каса́тельство — привід 150; пижо́к — пуцьвірок 152; обще́ственности — товариського життя 152; собра́нні — зборі 153; зрілище — показ 160; соверши́лись — до-

конались 160; срамні — соромні 160; воцари́вся — став на царство 161;

„Приборкана гоструха“: рече́ — мовляв 3; втоми́ти жа́жду — вгасити спрагу 15; пу́чкою — пальцем 17; удовольни́сь — заспокій ся 17; пере́бивка — перепона 19; пра́здно — пусто 19; мечта́ння мрій 20; дщерь — доню 50; со́я — сойка 87; кроля́ — крілика 92; охрани́тель — охорона 110;

„Макбет“: противоста́вив — супротиставив 6; поза незна́юще нічого настоя́ще — поза теперішність ту несвідому 18; благоуха́нно — пахощами 20; коло́нни — колюмни 20; возопиють — кричати муть 22; приба́вити — придбати 27; видіннє — привиддя 28; мого́ ума́ обма́нчиве творе́ннє — моєї думки і облудний витвір 28; то́ще — худе 28; воспламени́ло — розогнило 29; попи́тка — замах 29; бдіємо — не спимо 32; цей ужас — страшенне 36; приключе́ннє — пригоду 39; возмути́вшись ділом — сердячись на діла 40; провозгласи́ли — оголосили 41; гла́вний гість — найперший гість 42; неросторожи́мо — нерозривно 44; опа́суватись — побоюватись 45; постоя́нному — ненастанному 50; косніцця — торкніть ся 50; одсу́тственному — неприсутному 58; пре́жній — давній 74; а́гнца — ягнятком 79; воітеля — войовника 85; я́рость — лютість 87; ну́жен — потрібен 92; врачува́ти — лікувати 96; дви́не — рушить 97; приглаша́ю — запрашаю 107;

„Коріолян“: возно́сять — підносять 10; досто́ен — гідний 15; за́пад — захід 15; супру́га — мужа 19; воінські — воєнні 27; сступи́лись — зчепились 27; жа́рко — палко 28; дви́не втеком — дасть на втеки 31; колоту́ша — бовтанка 42; прежні — попередні 42; прекладáе че́рні — ставить черні висше 47; глаголáти нам — нам говорити 47; тре́бують до — кличуть в 48; тісни́лись — тиснулись 48; перча́тки — рукавички 48; уже́ й некста́ті — вже й не до ладу 50; слу́хати глаго́лу — слухати оповість 51; черезмірне хвале́ннє — надмірні перехвали 51; возви́шен — величній 52; во всій — у всій 52; возмужа́вши — змужнівши 52; у ко́нсули возви́сив — у консулї йменує 54; чудо́вишна — дивоглядна 56; по́ розни́цею — у роздріб 57; усе́рдно — горячо 66; преклада́ете — висше ставите 74; во́рога обще́ственного бла́га — ворога громадського порядку 75; захвати́ло ду́ха — аж дух заперло 76; вели́телен — самовільний 86; дре́внє — давнє 92; да воссіда́ють — хай засідають 93; жерстки́х — шорстких 94; унива́ти — сумувати 100; у́зів — звязків 103; возненави́дів — ізненавидів 108; возлюби́в — полюбив 108; приба́вивши — до-

давши 112: до́блесно — горячо 112; бешчустве́нний — безчутливий 116; роска́зи — балаки 120; до́блій — хоробрий 122; роспреділя́ть — розміркувать 126; обре́чені — засуджені 128; росте́рзаним — розшарпаним 129; поспита́ю — спробую 129; пи́щи — страви 129; diя́ній — діл 131; подви́гнули — змусили 133; добродітель — чеснотою 136; созда́вся — вродивсь 136; невозмо́жність — неможливість 137; розве́рзлось — розкрилось 142; подви́гнут — зворушений 142; пересми́чнёі — повзучої 148; созна́ннє — признаннє 151; ю́ноші — молодці 151; хва́статись — чванитись 151; пости́дним — ганебним 151; попира́й — топчи 152;

„Юлій Цезар“: до́блесть — честь 10; пучи́ну — клекіт 10; мя́лом — помелом 17; смире́ннє — покірливість 27; восто́к — схід 30; для зака́лу плавносе́рдих — для насталення чутливих 31; виля́ння — хитання 31; се щось черезвича́йне — нечувані то речі 41; одна́жди — один раз 41; необходи́мий — неминучий 41; могу́щественний — великодушний 42; искраша́ють — пишаєсь 52; кровоточи́вий пра́ху — скровавлена пилино 60; печа́лен — в жалобі 62; согла́сен — згідний 76; доса́дах — докорах 80: трепе́щуть — трусять ся 83; тому́ свіді́тель — а сьвідком 99; низри́нуть — зіпхнуть до долу 111;

„Багацько галасу з нечевля“: по́рчені — попсовані 4; болва́ну — хвилею 5; пригласи́в — запросив 8; су́держиво — зміст 12; бере́зольне ципля́тко — курочку-марцївочку 17; удостові́ре́ннє — доказ 30; уму́ непостижи́мо — се переходить усяке понятє 37; непобори́мий — непоборний 37; необходи́мо храни́ти — неминуче держати 40; завіря́ю вас — впевняю вас 39; доба́вка — причинок 41; я́драм — стрілам 41: нічи́м недви́жний — неповорушний 45; наря́ди — строї 49; плу́та — пройдисьвіта 53; о́лухом — туманом 62; опроверга́е — заперечує 62; не одверга́ю — не перечу 66; воздиха́телів — зітхальників 86; благоскло́нними — милостивими 91;

„Антоній і Клєопатра“: благові́йний — побожносмирний 3; земне́ грязиво — земляне болото 5; лжи — бреши 5; повелительницею — панею 7; и́скусу — проби 18; побіди́тельна — непоборима 40; до́лжность — обовязок 43; препояса́лась — оперезалась 47; вбавля́ла — вменшала 52; ху́да — злого 56; ря́дни — згоди 57; еди́ность — поєднаннє 59; несказа́нно — невимовно 82: сострада́ють — спочувають 82; бре́мя — тяґар 83; по́сох — лїску 99; чти́ти — обожати 101; руча́тельством — порукою 102; тройна́ вселе́нна — сей сьвіт тріча́стний 115; сре́дство — спосіб 116; волше́бнице — чарівнице 124; восто́рги —

утїхи 146; созда́ннєм — створіннєм 147; преклоня́ти — гнути 148; у те́бе в облада́нні — ти опанувала 157; зглядом — зором 157;

„Ромео та Джулєта": добе́р — не згірший 13; свойства — сили 45; госпожа — панночка 54; сушностю — істотою 60; сокровище — скарби 60; нищий — бідний 60; естество — суть 70; зрака — подобі 72; ціпочки — пальцї 84; казнять — скарають 84; предприми — вдій таке 97; сумніння — вагання 97; скверлива — вередливе 101; підъёмом — підоймою 116; дерзнеш підгледіти — посьмієш підзирнуть 117; зловредновіщих — лиховіщих 120; в убоіщі — в побою 125; я буду краток — скажу коротко 125; пристиг — приспів 125; довременний — тимчасовий 127; казнь — кару 126;

„Король Лір": облека́ю — наділяю 8; низойшло́ — знизилось 9; одвіча́ю жи́зню — ручу головою 9; досадливими — дразливими 15; господи́ном — паном 24; пъя́нствують — пють 31; посполи́те бла́го — добро загальне 31; розверт — розпуст 32; я́беду — інтриґу 43; прибель — прибуток 43; посовітуй — радь 65; возво́дять — підносять 72; преда́тель — зрадник 94; во́плі — скрики 111; уврачува́ть — загоїти 113; облада́ти — володіти 145; пользу́ючи ёго́ — служачи йому 151;

„Міра за міру": тюре́мщик — темничник 10; объяде́ннє — обжирство 11; возложи́в — положив 15; истяза́ти — брать на кару 15; ище ёго жи́зні — настає на жизнь його 19; благодарю́ — дякую 20; возлю́бленого — коханого 36; искуше́ннє — спокуса 41; ги́досному искупле́нню — викупови соромному 49; существу́еш — істнуєш 54; сумбур — гармідер 54; согласи́сся — пристанеш 56; одсу́тствуючому — неприсутному 61; постоя́нно — в кождім разї 75; огласи́в — заявив 82; стра́нствіе — подорож 87; упро́чить — скріпити 96; отрица́е все — перечить усьому 109; вздви́нутую — високу 113; в у́жасі — в острасі 115.

Багато менше вже справив Франко деякі польонізми, звичайно дуже прикрі. — „Гамлєт": огу́лом — загально 7; „Прибор. гостр.": накшталт — ніби 13; штука́мєж — волове (мясо) 81; „Макбет": поту́г — сил 2; вра́ва — галас 5; бля́ску — блиску 22; лікга́вих — хортів 47; як я збе́штавби — якби я допік 91; „Коріолян": знакоми́ті — многоважні 66; я́ду — трути 75; до ще́нту — до тла 77; на огу́ллє — до нащадку 123; „Юл. Цезар": за́йштя — спору 27; стате́чности — мужество 46; передвзяття́ — задумі 50; стате́чен — непохитний 50; употу́жнились — в силу вбили ся 88; би́тва вре — битва реве 103; „Антон. і Клєопатра": успособле́ннє — настрій 26; „Ром. та Джулєта": окрутни́м — лю-

тим 6; „Кор. Лір.“: бшустами — ошуканцями 20; варя́цтво — завзяттє 43; лямець — повсть 124; фи́клі — примхи 142; „Міра за міру“: цнотли́вого — пречесного 40.

Деякі чужі слова заступив Франко українськими (хоч полишив багато також слів з ріжних мов) — „Гамлєт“: у на́ших климату́рах — у нашому підсоню 9; иллю́зіе — привиде 9; форту́на — щастє 24; рейве́йну — ренського 28; па́ссіі — пристрасті 46; нова́цію — новинку 59; норд-норд ве́сті — північно-північно-західнім вітрі 61; акто́вано — виставлювано 62; сценува́ннє — гра 66; сценува́ти — відіграти 66; са́харом — цукром 71; актова́ннє — рухи 77; факели́ — смолоскипи 79; пандеру́е — баламутить 99; перештампува́ти — відмінить обличчє 102; шпико́ваний — натицьканий 45; „Прибор. гоструха“: штудова́ти — ізучати 14; „Макбет“: дикгніта́рства — почесті 20; скивока́тор — двоязичник 33; экивокува́ти — пробрехати ся 33; амби́тность — честолюбє 41; ми́тинкг — гурт 59; негу́ють — перечать 63; к своім фундаме́нтам схили́ли гла́ви — аж до своїх основ схили́ли чо́ла 67; персо́ни — особи 76; „Коріолян“: ка́зус — притоки 46; не конфирмо́ван — не втверджений 64; псалти́рі — бубни 145; „Юл. Цезар“: спекта́кель — вид 59; „Баг. галасу з нечев.“: кгирля́нду — вінок 25; флю́кгер — хоруговка 56; пудофе́том — боягузом 87; „Антон. і Клєопатра“: трапезу́е — бенкетуе 29; кухомисте́рство — куховарство 56; борд — поклад 59; компети́тори — світовладції 62; 'мператри́це — королева 136; „Ром. та Джулєта“: ликвор — плин 98; „Кор. Лір“: ви́рештую — вивершу 89: куръозную — цікаву 24; па́ндара — звідника 46; поквита́йся — відомстись 98; фамилю́йте — приставайте 137; „Міра за міру“: пилькгри́мству — мандрівції 23.

Дуже цікаві є ті поправки Франка, де він на місце Кулішевого шукав ліпшого українського вислову. Знайдемо тут слова й фрази ріжнородного характеру: одні з них могли були полишитись, але Франко волів заступити їх іншими (такі вислови характеристичні для мови Франка), другі дістали тільки краще окінчення, треті звучать не так, як у Куліша, четверті загладжують деякі неприємні Кулішеві спеціяльні вислови, інші злагоджують вульґаризми й под. Найважніші такі слова й фрази є: — „Гамлєт“: обідилось — обра́зилось 4; кусо́к — шматок 8; як тілько 'двоювати — як лиш одвоювати 8; вістовці — віщуни 9; в земля́цтві — в народі 9; суміти — сумувати 11; зъогра́ти — відіграти 14: по сино́вій упоко́рі — так велить дитячий довг 14; стропти́ву — непокірну 14; остава́тись — лишитись 15; пе́рвий —

перший 15; при́виддє — привид 19; задля́вся — загаяв ся 24; найвиборнійший — найдобірнїйший 25; обмани́ти — ошукати 27; ву́ші — вуха 33; ю́нцю — юначе 34; ціно́та — чесність 34; пожиріе — ласить ся на 34; осторо́жносте — обережносте 46; довідки́ — вказівки 47; ввіходить — входить 52; во́здух — повітря 58; спосібности — здібности 58; постува́тимуть — пісну гостину знайдуть 59; химе́рник — гуморист 59; реме́ства — ремесла 60; може́бна — можливе 60; швирля́ли — шпурляли 60; неограни́ченоі — необмеженої 61; горізда — скажений 63; за́дум — намір 63; по́ломъю — полумю 65; криши́в — шматував 65; угоно́блено — пригощено 65; заслу́жують — заслугують 66; оби́ди — зневаги 67; положи́ть конець — конець зробити 72; джи́кгаете — вертитесь 74; радува́ння — розговори 76; дивовижа́н — публики 78; я не ма́ю нічо́го в цім відказі — я непричасний у сїй відповіді 80; притя́гуе — притягає 80; ста́новицця на вко́лішки — припадає на вколїшки 81; оставля́е — покидає 81: раб незабува́ння — памяті невольник 83; а хто у ну́жді дру́гу ро́бить про́бу — а хто в біді бере на пробу друга 84; пле́менник — небіж 85; товмачува́ти — бути товмачем 85; душогу́бцю — душогубче 86; відказ — відповідь 86; вспокій — спокій 91; вибора — вибору 98; у гріху́ — у грісї 99; корольова́тий — у королївськім строю 99; пере́ступ — злочин 102; извіцця — ізвідси 110; вгруща́ють — підгонять 113; поніжжах — сандалях 115; а що до ро́бів — а способи 120; ока́зи — пригоди 127; воро́чав — поводив 128; крапиви — кропив 132; карабе́льника — корабельника 134; короли́ця — королева 143; трійне́е — потрійне 143; наси́пете — насиплете 143; ви́лупила — висидїла 144; нава́жливе — насто́йчиве 146; сто́лу — стола 148; лишні тяття́ — зайві синці 151; воінський — вояцький 159;

„Приб. гоструха“: ко́взаецця — ховзаєть ся 3; шука́лкою — гінчихою 4; на узбочу — на боці 15; прия́цтво — приязнь 19; не зди́ше — не збуде 20; бу́ти к ста́ті — слїд бути 21; двох пати́к — двох кобил 27; не короби́сь, не бри́шкай — не сердьтесь, не бурчіте 66; чи можня... се річ — чи-ж то можливе 75; захва́тувати — захоплювати 79; блюдом — полумиском 82; пу́тня — гостя 95;

„Макбет“: харци́зи — вбійцї 2; тро́е відьм — три відьми 3; гойдува́ли — колихали 6; со́хти, бу́де ча́ти — схнути, учахати 7; може́бною — можливою 14; ’ддамо́ — дамо 14; відкла́нююсяж — відклоню сяж 14; судьбо́ве — фатальне 18; бойни́ці — зводи 18; жіно́цьких — жіночих 18; гістя — гість 20; дворе́цький —

одвірний 20: скупу́ють — скупі 26; успору́джена — побудована 29; опия́ки — пяні 29; свічення — свідоцтва 31; він крову́е — кров пливе 32; же́нське — жіноче 37; не спяло́сь ище́ на но́ги — ще не схопилось на ноги 39; яса́ — сурми 43; обріддє — приплодків 46; дворня́к — хатній 47; розли́чних — всїляких 48; на поче́ті — на покуті 54; небу́тність — неприсутність 56; склепа́ми коршаків — гробами яструбів 57; пречудни́м — дивовижним 59; и ми́мо — повз вас 72; не бу́де втека́ння — лиш без вагання 72; оста́вся — лишив ся 74; сіла́ — сильця 74; прохідна — проминає 80; звіря́ння — довіря 82; украіні — краєви 82; духовни́к — сповідник 92; гуси́ний — гусячий 94: слуха́ння — послуху 95; прапори́ — корогви 97; голюці — гиляції 97;

„Коріолян“: сверб́оту — сверблячку 9; нена́виден — ненависний 10; ви 'ди́н 'дного́ — брат брата ви 10; зна́чні — можні 10; присло́влями — примівками 11; уго́ру ве́ргать — шпурлять у гору 11; чи мо' й на — чи й на 15; ніжноти́ском — маленьким хлопчиком 17; да́лій — далї 19; остірбати — одужати 20; з нелю́бъя — з нелюбови 20; таска́ють — волочять 25; ря́мъе — дрантє 25; ча́рями тятте́ кріва́ве — чаром вдар крівавий 26; стича́ — смича́ 28; підмо́гу — поміч 30; у́ступ — відступ 32; повідать — сказати 33; ра́ни бу́дуть ни́ти — рани розболять ся 33; зу́здриш — вбачиш 33; ницю́ють — пустують 33; шовкува́те — мякше шовку 34; з но́су — з носа 34; одоліннє — перемогу 35; пані старою но́чі — з задом ночі 36; праву́ючихся — посварених 40; той же — однакий 45; злорікуваннє — злоріченнє 49: обра́ння вимага́ти — вибору домагатись 65; гулиця — вулиця 68; му́тить — бурить 70; пове́ргнемо — повержемо 75; путь — шлях 84: суро́вим — суворим 86; зверну́ти вя́зи — скрутити вязи 93; підчас — бува 94; мужчина — мужем 103; лиси́чив — лисом був 103; пріч — геть 108; переверта́ннє — переміна 113; страте́нцем — шибеником 114; жжа́рив би — спік би 115; попола́м — на дві половинї 115; овіддє — комахи 121; воли́в — хтїв 126; без оща́дку — без ощади 128; забува́ннєм — забуттєм 134; блідколи́ке — блїдолице 139; пости́дне — соромне 149; стидке́ — соромне 151;

„Юл. Цезар“: денща́не — підданції 4; ба́шні — вежі 5; обіхо́дисся — поводиш ся 8; покво́лим — слабеньким 13; игруну́ — комедиянтови 16; приписа́ти се до ёго́ — покласти се на карб його 16; жолудкува́ли — перетравляли 17; кара́бкаецця — видряпуєть ся 27; перепро́водом — виконаннєм 28; суевірним — забобонним 34; она́чно — на виворіт 34; слоня́лись — блукали 41;

у самовпевне́нні — в самообезпеці 42; стовкува́в — вияснив 43; зъясни́ти — сказати 43; втелющу — доручу 45; му́зький — мужній 46; у страха́ння — у страху 54; так зобга́лись узько — ось у що вмістились 56; доса́ден — не любий 56; смерть нано́сив — вбивав 57; цебенить — бризькає 58; сви́снула крівця — кров бухнула 70; паде́ннє — упадок 70; молоди́к — парубок 74; відка́зуй — відповідай 74; шу́плять — вміють 83; перечека́ню — перетоплю 84; лесте́цьке — підхлїбне 85; остонеги́дів — остогидло 85: легко́духість — легкодушність 102; во́лен — вільний 105; кри́жик — рукоять 105;

„Багацько галасу“: печії — згага 18; гостроми́слю — дотеп 22; ивини — верби 25; наро́шно — навмисно 26; дру́гих — инших 33; цінотли́ва — чесна 33; радува́ли — радили 40; женіння — женячки 41; дя́кування — подяку 41; в опра́ві скверний — зле обточений 45; бородаря́ — голяря 49; сумову́ — жалібну 63; кус — шмат 71; гу́ні — плащі 71; шовчи́нкою — шовковим волокном — 73;

„Ант. і Клєопатра“: защіпа́ннє — защіпки 3; забавля́йлом — забавкою 3; ми́слі — думки 8; з нече́вля — ні про що 12; ли́вень — зливу 13; усій вселе́нній — для всього сьвіта 14; навпо́слі — потому 15; поро́ки — блуди 21; па́шуть — орють 22; бо́дро — твердо 23; помісь — суміш 27; підозріва́ння — підозріння 38; остепени́ть — привабити 42; жа́бра — зїви 47; прого́рклий — понурий 48; па́рень — хлопець 49; хлоста́тиму — шмагатиму 50; огорчи́ти — прогнївити 50; угонobи́ти — ушанувати 56; риста́ння та бої — грища 79; су́ден — човнів 80; безмірний — без ваги 82; ду́ром — дурнотою 97; кгречно — чемно 102; прохворости́ли — висїкли 102; по че́ськi — чесно 107; га́вані — пристанї 122; паде́ннє — упадок 139; по́жеру — страв гидких 152; мужа́ннєм — мужнім серцем 155;

„Ром. та Джулєта“: праве́ слово — даю слово 5; позадку́ю — заслоню з заду 6; ув опочивній опанчі — у нічній опанчі 8; шуршить — шелесне 36; допевнявся — просив ти 42; олжива — зрадлива 47; дилда — дурень 51; тщетя — чар 60; потурнице — повірнице 69; холіви — оселї 69; несплямованих — несплямлені 70; хапаннє — поспіх 82; личення — учтивої подоби 100;

„Кор. Лір.“: грани́цях — межах 5; подоба́ють — личать 8: закла́дом — застав 9; вбезпече́ннє — забезпеку 10; ницость — хитрість 14; пори́вчатий — прудкий 15; метикува́ннє — підозріннє 26; перезира́тись — перекривлятись 26; сопухо́вий — брудний 46; нищу́н — торбій 46; нищупа́ — торботряса 46; ублю́дковатої —

ледачої 46; нерозторжи́мі — нерозривні 48; старчо́ти — жебрацтва 54; право́го до́вгу — обовязку 61; хіндя — язва 65; на впевня́ннє ж — а щоб впевнитись 73; обезу́мів — одурію 86;

„Міра за міру“: оби́льний — богатий 18; паха́ннє — ораннє 18; вгруща́ннє — вспоминаннє 70; попівзне́ — претверде 88; гологоло́вко — лисино 110.

Так виглядала редакторська праця Івана Франка, про яку оце довідуємося вперве ширше. Франко не тільки доповнив і поправив текст перекладу Куліша, не тільки дав йому кращу мову, але й охоронив його просто перед осміщенням (н. пр. словами: штука́мєж, позадку́ю й под., полишаючи вже на боці грубі слова, яких я тут не наводив, а для яких Франко вмів з незрівняним тактом знайти не такі різкі вислови). Тою своєю сумлінною й щирою працею заслужився І. Франко дуже для українського письменства. А коли ми не вважаючи на пильну працю Куліша і Франка, все таки не маємо ще досі ані повного, ані зовсім вдоволяючого перекладу Шекспіра на українську мову, так воно нічого дивного — ґеній Шекспіра не піддається так легко перекладові.

Останні зносини П. Куліша з Галичанами.

(З додатком його листування з М. Павликом).

Подав *М. Возняк.*

I.

„Тут я подибав листи Куліша до небіжчика Крашевського — прецікаві. Оригінали мусіли піти до Ягел(онської) бібліотеки, та я зробив копії. Їх син хоче видати, скоро тілько Куліш згодиться“.[1]) Так писав 29 квітня 1888 Михайло Павлик до Михайла Драгоманова з Кракова, де тоді закінчував виготовляти каталог бібліотеки по Йосифі Крашевському. Відповіди Драгоманова на згаданий лист Павлика не надруковано в листуванні їх обох, тому й не відомо, що відписав Драгоманов Павликові.

Від того часу минуло більше ніж чотири роки й у листі до Драгоманова з 22 жовтня 1892 р. ось як знову заговорив Павлик про цю саму справу: „Оце читаю їдкі статі Гал(ицкої) Руси Польска политика и украинофильство[2]), де говориться подрібно і (про) Кулішеву іділлю з Поляками, — і думаю оголосити єго листи до Крашевского, котрі по части задають бріхню Гал(ицкій) Руси. Я на це маю дозвіл і від наслідників Крашевского і від самого Куліша, та бажав би ще почути єго слово, тим більше, що він обіцяв мені дописати дещо від себе до брошури, котру я було хотів видати 1888 р. На лихо не знаю єго адреси. Окрім того боюся, чи не перемінив він за той час свою думку. Найкраще було би оголосити і єго лист до мене, де він остро критикує своїх колишніх товаришів Поляків і самого Крашевского, — та на це я не маю від него дозволу. Чи не знаєте Ви єго адреси. Відпишіть на це чим

---

[1]) Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. Т. V. Чернівці, 1912. Стор. 216.

[2]) Низку статтей „Польская политика и украинофильство“ принесла „Галицкая Русь“ за 1892 р. в чч. 221—226.

скорше, бо тепер як раз горячий час про виданє тої переписки — і я це хотів (би) зробити вже в слід(уючім) н(умері)".[1]) Драгоманов відписав Павликові 26 жовтня, а в справі Куліша саме ось що: „Куліша адрес мусить бути: Хуторъ Мотроновка, Борзенского уѣзда, Черниговской губерніи. Думаю впрочім, що єго листи до Кр(ашевського) Ви можете надрукувати по старому дозволу, — і коли в листах Кул(іша) до Вас нема нічого, що-б могло єго скомпрометувати перед росс(ійським) урядом, то можете друковати і єго лист, як писаний до Вас з поводу листів до Краш(евського). Впрочім ліпше спитати про остатнє в Куліша".[2])

І Павлик удруге написав до Куліша. З відповіди останнього виходить, що прохав його дати телеграфічно свій дозвіл, що писав про згадану статтю в „Галицкій Руси", що питав, що сталося з Кулішевими книгами, покиненими у Львові, й переслав йому ч. 19 „Народу" за 1892 р. на тонкому папері, на якому посилав „Народ" у межі Росії в ковертах. На лист Павлика Куліш відписав ось як:

Високоповажний Добродію Пане Михайле!

Телеграфувати не впадає мені про яке-б ні було печатаннє. Листи-ж мої до Крашевського печатайте від слова до слова, як і все писане моєю рукою, хочби й сей самий лист мій.

Не здивували мене видумки „Галицької Руси" (№ 226), бо й за мого побуту вві Львові начитавсь таківщини. Ключ розуміння сих брехень обрітається в тих, що мене обманювали й обкрадували, первими-ж брехунами й крадунами моїми були: Лопатинський, Партицький да Вахнянин. Байдужен я про галицьку дуросвіщину сам собою, а на розумову й моральню користь земляцьку писатиму які схочете коментарії.

Про мої книжки, покинені вві Львові, не маю ні від кого звістки і пан Алоїз Юркевич не послав Омелянові Огоновському моїх підручних книг французьких і німецьких, що я доволі лишив у нього.

Число 19 „Народу" я дуже вподо́бав, та шкода, що папір такий тонюсінький: важко читати. Ми тут і не знали, що в Галичині є така розумна газета.

Від мого „Дзвона" занудило так званих патріотів українських, ненавидників московщини; а московщина заборонила його, і рукописі мені не вернула. Се зроблено так подурному, що й сердитись не можна. Вкупі з „Дзвоном" була в цензурі й драма моя „Цар Наливай", дуже прихилна до царсько́го

---

[1]) Переписка М. Драгоманова з М. Павликом. Т. VII. Чернівці, 1911. Стор. 93.

[2]) Там-же. стор. 96.

правоправства (воно бо вирятувало нас із ляхопанської халепи), — і драму заборонено так само; а вона має такий пролог:...[1])

Прописую це все на те, щоб довідатись: чи вві Львові, або в Коломиї, можна печатати про пануваннє Римської Церкви над Полщею обманом? Закінчує мою драму ксьондзівське пасуваннє зведеною з ума панною, що доведено її перше до роли Юдити,[2]) ось яке:...[3])

Коли не можна печатати в Австрії ні „Дзвона" (і там Ляхи задурені єзуїцтвом), ні „Царя Наливая", так порадьте[4]) мене: де мені напечатати? Лейпцігські друкарі не схотіли, в 1882 році, напечатати старорущиною моєї брошюри, що напечатану німещиною сконфісковано в Відні Я напечатав би сі дві книжки́, по сотні і до 300 примірників, та всю виручку з роспродажи й обернув на користь Вашої газети, аби мені пере́слано по одному примірничку.

Щиро прихилний до Вашої спасенної праці

Куліш Панько Олелькович.

Р. Б. 1892, місяця Паздерника руського 15 дня, з Ганниної Пустини.

Одержавши вдруге від Куліша дозвіл надрукувати його листи до Крашевського й перший лист до себе, Павлик написав статтейку „Куліш та Крашевский. Причинок до історії руско-польских відносин" і надрукував її в 20—21 ч. „Народу" за 1892 р. (стор. 219—224). Стаття Павлика складається з переднього слова автора, трьох українських листів Куліша до Крашевського та його польської промови до польських панів, з листка Крашевського до Куліша, найденого між бруліонами (оригінали згоріли), й листу Куліша до Павлика з 1888 р.[5])

---

[1]) Далі поданий текст, згідний із „прологом" до „Царя Наливая" надрукованим у четвертому томі видання „Сочиненія и письма П. А Кулиша" під редакцією І. Каманіна (Київ, 1910, стор. 381—382).

[2]) В рукоп. Юдиѳи.

[3]) Далі наводить Куліш у листі кінець драми, а саме від того місця, де „Ignotus" (кардинал під псевдонімом) починає словами „Царевич Димитрий", до кінця (стор. 517—520).

[4]) В рукоп. поратте.

[5]) Лист Куліша до Павлика надрукований на стор. 223—224, одначе не в цілості. Те, що подано, надруковано з докладністю, якою відзначався Павлик, друкуючи листування чи инші матеріяли (все таки в оригіналі дещо виглядає инакше; найважніші відміни: поступовати, зопсували). По словах „під чужу дудку" надрукованого тексту приходить в оригіналі ще такий дальший текст:

Коли Ви, Любий Добродію, хочете що́ писати про мої стосунки з Крашевським, то пишіть собі на здоров'є. А колиб схотіли прислати мені манускрипт Ваш, то, певно, я де що й додав би, не всиловуючись

Повідомляючи Куліша 1 листопада 1892 р., що рукопис статті віддав саме до друкарні, писав Павлик: „Знайте передом, що я далеко не годжуся з деякими Вашими поглядами — та це й натурально, та з усім пишуся на Вашу думку — доходити правди за всяку ціну, хоть би прийшлося й розбити усі наші дотеперішні погляди на українску справу. Жду великої бучі по руских і польских газетах з поводу оповіщеня Ваших листів, — я все зберу і Вам пішлю, а Вас прошу не пожалувати часу і розібрати тоту погань, — а що погань буде, в тім нема сумніву. Виведіть на чисту воду і Поляків, і наших народовців, і москвофілів, а вони гороїжаться, бо мало хто знає їх діла".

Того самого дня, що до Куліша, написав Павлик також до Драгоманова лист, в якому між иншим, переказавши зміст листу Куліша до себе й подавши розклад своєї статті, висловлював подібні думки, що в листі до Куліша, а саме: „Мабуть піднімуть гвалт, особливо Поляки. Біда тілько, що це й моя вступна статя займуть майже ввесь н(умер), бо я не хочу ділити Култ-

---

а ні же, щоб Ви все пропечатали, що я припишу. Самому-ж мені виступати з брошурою ніколи. Багацько в мене иншої, стихотворної праці, яко в хуторянина, що книжок мало читає, та й погоріло їх сила. А як спроможусь колись вигребтись із хуторної руїни, тоді, дивлячись по речах, як вони стоять, може напишу й від самого себе брошуру.

„Шекспировы Творы" лежять і у балятурщика Спожарського, і в Друкарні Шевченка, і в Алоїзія Юркевича, що писарював при 30-му полку на цитаделі, а тепер урядникує в Ульмові. Навідайтесь до його склепика*): там торгує жінка його, гарна пані, дак вона Вам і скаже, чи в ві Львові Шекспір лежить, чи в Ульмові. Коли при склепику, дак вона й дасть Вам його по моїй цідулці; а ні, дак пошлете до пана судового врядника в Ульмов. Чиніте так, як пропонуєте мені сю прóдаж.

„Магомета й Хадизу" Юркевич послав усю до Драгоманова, не розібравши діла. А той платити фрахту не схотів. Я собі не схотів більш тратитись. Так вони десь і засіли. Коли, порадившись із Юркевичем, вирятуєте, дак і сю книжечку продавайте на здоров'є.

Щиро до Вашого літературнього діла прихильний П. Куліш.

1888. мая 14.

З хутора Ганнина Пу́стинь, що був колись Мотроновка.

Відпишіть мені, спасибі Вам, простим листом: бо з рекомендованим хуторному чоловікові буває морóка, а прості листи доходять до мене і від мене добре. От Юркевич тілько не відписав мені на давнє вже моє писанне. Спитайте в нього: чи має мій відпис? а коли має, то чом не відповідає? Ми переписувались про ті-ж самі книжки, та нічим речи й не скінчили.

---

*) Здається, на Ганчарській, коли не на Трембацькій улиці.

шівщину". Згадуючи Драгоманову й про те, що Куліш радився його, де друкувати заборонені російською цензурою „Дзвона" й драму „Цар Наливай", писав ось що: „Я взявся це зробити з Кузьмою[1]) (бо тут не пустять — натурально, за Куліша гроші; аби тілько Кузьма точно зробив, — заробить дещо"[2]). Акуратний в листуванні Драгоманов відповів швидко, бо 5 листопада, й з приводу Куліша висловив свій незмінний погляд про галицьку „нову еру": „Дуже радий, що Куліш держить себе добре перед теперішньою угодою. Ви можете сміло одповісти Гал(ицкій) Русі, що россійські українофіли були і суть ні при чому в цій угоді, окрім прекрасних масок[3]) Правди, котрі самі своєї программи навіть не поставили, значить, в сурйоз своєї думки не сказали, та навряд чи й розуміють в деталях галицькі справи, в тім числі й угоду". А про Кулішівщину в „Народі" додавав: „А що увесь н(умер) вийде з Кулішем, — нічого! Аби було інтересно"[4]).

Для цієї теми важно задержатися над вступною статтейкою Павлика, яка попередила текст листів, бо вона й викликала кілька дальших статтей у „Народі" й дає матеріял для зрозуміння характеру зносин Куліша й Павлика. З самого початку він пригадав. „яку куряву зняла була поява славного українського писателя П. Куліша у Львові, в 1882 р., та єго зносини з галицкими Поляками"[5]). Тоді-то народовці під проводом Володимира Барвінського ударили на гвалт про „зраду" Куліша й таки порядно вилаяли його. „Тимчасом не минуло й 9 літ, а либонь у гірше, ніж колись сам д. Куліш, попали, усею партією. як раз ті, що тоді так завзято критикували д. Куліша, — народовці-ново-еристи, під проводом брата пок. В. Барвінского, Олександра, редактора „Правди", та ще декого зі старших російских Українців. Сам В. Барвінский, в рік після розкритикованя Куліша, заскочив був у історичну Польщу, в звісних листах до редактора Gazety Narodowej, д-ра Червінского.

„Орган наших москвофілів, Галицкая Русь, нераз про се торочив, а остатним часом, коли у нас найбільше надії на війну

---

[1]) Се-б-то Ляхоцьким.

[2]) Переписка, VII, стор. 98.

[3]) „Прекрасними масками" називав Драгоманов Ол. Кониського, Вол. Антоновича й тих инших Наддніпрянців, що були причасні до т. зв. „нової ери".

[4]) Там-же, стор. 99.

[5]) Народ, 1892, стор. 219.

з Росією та на відбудоване Польщі разом з Україною, — *Галицкая Русь* надрукувала ряд статей п. з. Польская политика и украинофильтво, де своїм звичаєм представляє українофільство яко польский плід. За підставу до того Гал. Русь узала, по части слушно, теперішну „нову еру“, а з давніщого говорить в VI уступі докладніще про побут д. Куліша у Львові, про єго „торги“ з великими польскими панами, котрі буцім то мали дати 24.000 зр. на українску газету „Хутор“, що мав видавати д. Куліш — „з польским духом“ і т. д.“[1]). Тут і навів Павлик із листу Куліша до себе те, що він запримітив, прочитавши про себе в „Галицк-ій Руси“, й зазначив: „Для тих, котрі знають правдомовність д. Куліша, досить було би й того простого єго запереченя“[2]).

Та Павлик дістав у руки „капітальний матеріял для поясненя того епізоду в житю д. Куліша — матеріял, котрий ачейже покаже задушевні думки д. Куліша з того часу“. Пояснивши далі, з чого складається згаданий матеріял, відмітив Павлик, що в листуванні Куліша з Крашевським „мало реального про відносини між Поляками й Русинами загалом, а вже зовсім нічого реального про те, яка має бути їх спільна праця й житє тепер“. Павлик не дивувався такому поставленню справи, бо й Куліш і Крашевський письменники, а не політики, хіба „поети в політиці, та ще з часів, коли серед Русинів і Поляків панували зовсім відмінні напрямки від новіщих“. До цього виховання, погляди й симпатії обох письменників були такі відмінні, що вони ледви чи порозуміли себе в часі свого листування. Зокрема думки Крашевського про українську справу були взагалі темні, а втім „на Україну він дивився по приміру всіх Поляків — як на частину Польщі“. Компететнішим признав Павлик Куліша як українського історика й діяча; „тільки-ж він уже тоді ще більше був відбився від новіщого українского руху, ніж Крашевский від польского, і через те д. Куліша вже й тоді ніхто з Українців не вважав за представителя новіщого українского руху. Д. Куліш, як звісно, остатними десятками літ кидався в дві крайности — історичну Польщу та історичну Росію. Як не чудно на око, а у д. Куліша воно вийшло зовсім логічно, — він же-ж належить ще до тих українских патріотів, що ждуть спасеня України від віщого слова, або від якоїсь вищої сили, взагалі з боку, а не від самого українского народу. Не звіривши в живущу силу українского народу, в мо-

[1]) Там-же. [2]) Там-же, стор. 220.

жливість єго поступу на взір инчих цивілізованих народів і даремне чекаючи небесної сили, — д. Куліш мусів кинутися до сил земних. А все з любви до рідного краю, все для того, щоби двигнути єго". Відмовивши вповні права народовцям критикувати Куліша за це, бо-ж вони зробили те саме ще на більшу міру, підкреслив Павлик, як із його матеріялу видко „безперечно чесні наміри д. Куліша у ту критичну пору єго житя", бо Куліш виразно домагався через Крашевського від Поляків: „нехай вони дадуть через мене Русинам пільгу у всьому тому, на що Русини по правді нарекають" і стояв твердо за самостійність Українців у всіх починах із Поляками й „власне для браку того у Поляків зірвав з ними усякі зносини". Заперечивши й москвофілам права докоряти Кулішеві полякофільством, бо у них іще більше хиб, перейнятих від галицьких Поляків, ніж у народовців-новоеристів, а далі, бо з них дехто належить до найбільших „брехунів", що про них заговорив Куліш, Павлик звернув увагу на той уступ у листі Куліша, де сказано, що Крашевський на заклик Куліша виступити разом із ним в обороні української справи перед Поляками — навіть не відповів[1]).

З закінчення переднього слова Павлика видко, чому він уважав такою актуальною справою оголошення друком того матеріялу, який він опублікував. Він сподівався, що подане пояснення справи причиниться до скорого кінця народовецької „нової ери" з Поляками, що підсувають Українцям до спільної праці з ними умову, якої ніяк не можуть прийняти свідомі Українці, а саме історичну Польщу, спільне життя з ними в наново відбудованій Польщі від моря до моря. Як ці слова Павлика разом із згаданим уже визовом „Галицкої Руси" подають нам причину приспішення опублікування митеріялу, знайденого в бібліотеці Йосифа Крашевського, так вище наведені слова в переповідженні чи в цілості вияснюють дещо в питанні, яким побитом могло відбуватися інтімне листування між людьми таких різних світоглядів, як були в Куліша й Павлика.

Число (20 й 21) „Народу" з статтею Павлика вийшло по конфіскаті другий раз і має дату 8 й 22 листопада 1892. Тимчасом Куліш посилав Павликові частинами рукопис свого „Дзвона" й, переславши 24 листків його, писав до Павлика:

На сих 24 листках умістилась четвертина сього „Дзвона".

Печататимете фрінатом „Хуторної Поезії" і не вельми одмінним шрифтом, коли не маєте як раз такого.

[1]) Там-же, стор. 220.

Обрахуйте, спасибі Вам, скількі коштуватиме папір такий, як у „Хуторній Поезії", і скількі тонший, як у „Магоме́ті і Хадизі", на трі сотні примірників і щó візьмуть за машину від аркуша. На первий аркуш друку вишлю авансом гроші, а одержавши його в чистому відбитку, вишлю на другий, і т. д. Ціну примірнику виставте яку схочете, і чиїм схочете накладом не з наших, а з Ваших людей.

Усю виручку з роспрóдажи обертайте на користь „Народу" і „Хлібороба".

Рекомендувати нічого не треба до мене, поки не застряне котрий пакет на пошті. Борзенські поштарі надежні в мене люде, а кордонним і без нас доволи праці. Під простим бандеролем доходили до мене і такі книжки, як „Слово о Полку Игоревѣ" Огоновського.

У коректурі держітесь, будласко, моєї правописи і пилнуйте за помилками.

Р. Б. 1891, Паздерника 29 руського,

Ще перед виходом числа „Народу" по конфіскаті написав Павлик 19 листопада з Коломиї до Куліша. Повідомляв, що думав друкувати Кулішевого „Дзвона" в Коломиї, але в присланій частині віршів найшов кілька місць, які сконфісковано-б у Галичині й виточено-б процес. Через те він мусить звернутися далі (се-б-то до Женеви). А що-до самих поезій Куліша в „Дзвоні" писав ось що Павлик: „Поезії Ваші прочитав майже усі — і мало з чим годжуся, особливо в виводах, та мушу признати користь і з такої діяльности: це немов біза (такий лютий та холодний вітер у Швейцарії), — котра потрібна для прочистки укр. історії й теперішнього болота серед т. зв. укр. націоналів (у нас того менче). В тім, як воно було й є, Ви можете мати рацію, та в тім, як повинно бути, по моєму, ні. Ви-ж покликуєтесь на культуру, а вона-ж куди инакша в зах. Европі ніж у Росії, де вона ще дуже слаба".

На свій лист одержав Павлик таку відповідь від Куліша:

Високоповажний Добродію!

Humanum errare est... Я справді помаливсь, радіючи, до якої високости доводить людей дорогá серцю думка! Не знав, що в Вас тількі голодні подвизаються про голодних: бо в нашій імперії є такі люде, що віддають і самих себе, і свої достатки на послугу темним, або не таким видющим братам — чи тим, чи иншим робом, а недавно два Третьякови подарували рідному городові Москві дом і картинну галерею з грошима, всього на два миліони рублів, про підйом убогої громади до естетичности багатої. Один би сей факт указав странньому, що так звана spolska московська (праведно руська) култура стоїть не ни-

зько пóруч західньої, тількі не така вона, як на заході: бо самобутня. А як у нас в імперії позирають на тих, що грасують виступця ідеалами людськости, побачите з двох газетних вирізок моїх („Гражданинъ", 1892 №№ 300 і 308).

Оце-ж нехай Ваш складник бере від мене свою мзду, яко труждающийся і обремененний, хоч і сам я не з тих, що гукають лежачи: „Хлопче! перехристи мене".

На взорець Вам посилаю два листки з „Хуторної Поезії" і „Магомета". Приховайте і верніть, спасибі Вам, при нагоді.

Що до мого „Дзвона", дак правду кажете, що варто про те поспорити, „як воно повинно бути"... Магомет шукав правди під крешучими один од одного мечами, а ми шукаймо її під такими пірами, що мовляла пісня: „орел летить — піро дзвінить".

Шкода кучити мені про споминки. Буде з мене й того, що поснував я на бувальське мотовило в моїй лириці, в моїх поемах і драмах, — колиб тількі забеспечити все те від загину! Та ще-ж знайте, коли хочете знати, що я новорущиною пишу з такою уподобою, як і старорущиною, а найбілш історичнє: воно потребніще споминок моїх серед густого туману, що понапускали в історію і українomани, і москвомани, і полякомани.

Щиро прихилний до Вашої спасенної праці

Куліш Олелькович Панько.

Року Божого 1892, місяця листопаду 14 руського дня. Ганнина Пустинь.

Про те, що підбивав Куліша писати свої споминки, писав Павлик у листі до Драгоманова 3 грудня 1892. В присвяченому Кулішеві уступі писав Павлик ось що: „Що Ви на Кулішівщину? Він прислав у редакцію письмо для надрукованя в „Народі" — дуже цікаве, хоть у другій половині антікультурне. Я, звісно, друкую, та буду полемізувати. Я листами пробую розрушати старого, і переконуюся, що він чоловік культурний і навіть готов признати чужі докази. Підбиваю єго, щоби писав свої споминки. Посилаю єму „Народ", „Хлібороб", свої „Читальні", просив Франкову, щоби непремінно післала єму Ваші „Чудацькі Думки", на котрі прошу критики. Та сумніваюся, чи пробю я байдужність Франкової, — отже напишіть їй з ласки своєї, нехай це зробить, т. є нехай нерекомендованими листами шле єму частинами. Адрес я їй дав. Що, якби підбив Куліша — написати популярну історію України, чи й усеї Руси? Якби тілько не лаявся! Та що ще можна би від него добувати?? Тепер у нас переписка про виданє єго віршів. Я питав Кузьму, — він береся зложити, та вираховує лист на фр. 50—55, і не має инчого письма, окрім такого, як у Шевченка[1]). Написав Кулішу. Написав і те, що тут

[1]) Се-б-то в Шевченкових поезіях, виданих в Женеві.

єго таке саме коштувало би 14—15 гульд., та мусів би деякі місця змінити, бо сконфіскували би". Побоювався за Кузьму, „що не буде точний, а у таких людей, як Куліш, — це перше"[1]).

Про умови друку в Женеві писав Павлик Кулішеві ще 27 листопада, одержавши відповідь „з далекої друкарні". Повідомляв, що вона береться друкувати по листові в тиждень, а ціна за роботу, машину, переплетчика й папір (300 на грубшому, 300 на тоншому) франків 50 до 55 за аркуш. Запримічував, що акцентів нема й на це треба-б було з 50 фр. і з місяць часу. Тут і додавав: „Про Вашу переписку доси й собака не гавкнула, — бояться зачіпати, бо там є всім: і Полякам, і народовцям, і москвофілам (ну, і нам грішним)".

На лист Павлика та з його приводу відписав Куліш таке:

Високоповажний Добродію.

Посилаю конець „Дзвона".

Взорець Шевченковщини задоволнив мене і шрифтом і папером так, що прошу занедбати і „Хуторну Поезію" і „Магомета"[2]). Печатайте, спасибі Вам, як раз такенькі, тількі нехай не обрізують зброшурованої книжки ні же: не люблю книжóк обрізаних без оправи. А печатати тількі 300 примірників, усі на одинаковому папері. При титулі мусить бути й шмуцтитул. Можна первий аркуш і починати шмуцтитулом, та се вже діло друкарське.

Акцентів не треба ніякисінських.

Не силую до пóспіху ні друкаря, ні любого корректора, аби придавлялись пилно до моєї ортографії, яка вона собі ні є. Заведемо колись і акценти. На се грошей не пожалуємо, аби ховати в рідній мові староруську традицію про Греків: ми бо в Греків навчились письменства, і не мусимо, як Новоруси, покинути старовини своєї, задивившись (як цар Петро) на Німоту і облюбовавши собі її піджакуватий шрифт. Колись у Галичині напечатано „Марусю" Квітчину древнім нашим шрифтом. Любо на неї й дивитись, колиб тількі була акцентована. Так я й хотів був печататись із самого початку, да друкарство постало вже по новоруській моді.

„Чудацьких думок" не бачив і щó воно є, не знаю; а колиб знав, дак, може-б, щó й написалось.

Щиро прихилний до Вашого спасенного діла

Куліш Олелькович Панько.

Р. Б. 1892, місяця Листопада 20 руського дня, з Ганинної Пустині.

Не надписуйте: „прежде Мотроновка". Отець Білозерських мав свою рацію прозвати хутір Мотроновкою, а я свою — переіменувати його.

---

[1]) Переписка VII, стор. 103—104. [2]) І дешевше і зручніщ.

Шевченківщина дешевше коштуватиме. Посилаю авансом 10 рублів.

Хотілось би мені довгі (що кінчяться хореєм) стихи одрізнить від коротких, се є женські від мужеських, як се зроблено в співі CIV (листок 86). Се єсть — відсунути вправо мужеські стихи на пів-стопи. Коли воно Вам і друкареві незабарно, зробіте мені таку ласку".

В своєму найближчому листі до Куліша з 2 грудня повідомляв його Павлик, що в Коломиї коштував 1 аркуш 8 австрійських гульденів за все, без паперу, що коштуватиме 4—5 гульд. лист у 600 прим. Отже разом за аркуш яких 13 рублів. „Та тілько — писав Павлик — діло в тім, що у Ваших поезіях є кілька місць таких, що наша цензура не пропустить, та готова й процес видати. Се такі місця, як те, щоби Поляки, Русини й Москалі всі зійшлися в однім царстві — рускім і т. п." Коли Куліш міг би справити такі місця при коректі, Павлик указав би на них. У продовженні листу снував знову Павлик свою думку, як спонукати-б Куліша писати споминки: „Запевне, що нема нічого гіршого, як нудні й необєктивні і неартистичні споминки. Я напр. признаюся Вам, що мене дуже розчарували споминки Костомарова та не подобались мені і споминки Др(агомано)ва, хоть у сих остатних є чимало цінних фактів. Та все-таки я і одні й другі споминки віддав би всі за споминки якогось незвісного Галичанина в Зорі Гал(ицкій) за 1855 р. чч. 28—32 п. з. „Выписы зъ записокъ моеи тямки", або споминки Лебединцева (?) про давніщих укр. попів, друковані в К. Старинѣ, — бачу в 1884 р. У Вас є і критична думка, і артизм, — тим то Ви, по моєму, зробили би непростимий гріх навіть для власної памяти, якби не лишили після себе таких споминок. Я їх друкував би з радістю у „Народі" зараз і робив би відбитки — не вважаючи на те, що мусів би чути й крики на „Народ", котрий подекуди економічно залежний від тих, що на Вас кричали би найгірше, — від „своїх", не Галичан". Посилаючи Кулішеві свої „Читальні", висловляв Павлик думку, що може Куліш напише на них критику.

На свій лист одержав Павлик таку відповідь від Куліша:

Високоповажний Добродію!

Вчора, в неділю, 27 листоп. (9 грудня) прийшли до моїх рук разом два листи Ваші (бо ми — хуторяне. 600 примірників зробилось через те, що я питав: скількі коштуватимуть 300 примірників на дорожчому папері, і скількі — на дешевшому? Білш трьох сотень печатати не треба.

Цензура (так) мені так очортіла, яко знаряддє Отця Лжи, що я не схотів би кинути їй у пельку й одного стиха, не то що. Та — дякувати Вам — наважились Ви негайно послати мою рукопись туди, идѣже ні цензурної печали, ні друкованого воздихання.

Хочби й найкращий був з мене мемуарник, та занедбати мені те, щó роспочав робити, се було-б — не добудовавши одного будинка, хапатись до дру́гого. Щó вдіяв я з історичньою правдою, пребреханою і в Великій і в Малій Росії („незнанья жалкая вина“, скаже на тому світі Пушкин), того мені мало дó обновлення правого духа в утробі моїй (по молитвеному словеси Давидовому). На чотирі томи „Історії Возсоєдинення Руси“ і на трі томи „Отпадення Малоросіи отъ Польши“ дивлюсь я з упованнєм, що вирвусь таки в Варшаву, Петербург і Москву (а може й за гряницю) та й вироблю з цього нáкиду твориво скрізь повне і в повняві своїй гармонійне. До мемуарування-ж бракувало-б мені мого широкого листування з усякими людьми і розмови з багатьма такими, що знали виворот медали, котру я бачив з лиця, а лице тієї, що я бачив з вивороту. Так само недостає мені розмови з мертвими й живими поглядами історичньої правди поти, покіль седітиму на острові Патмосі. От би хто зробив хороше діло: той, хто позбірав би мої листи не ради мого *я*, а задля того, про щó се-ж писано; а воно не переставало писати ба й сидячи за трапезним столом, як не мало часу до відпису через усякі службові праці. Самих бо „Админістративних Постановленій Царства Польскаго“ видало під своєю редакцією (у російському перéкладі) більше 60 томів за недовгий час побуту мого в Варшаві.

NB. Людям темним, тим невігласам, що седять під сінцями, чи під піддашшєм брехень, здавалось, що воно, се працювите *я*, ненаситне грошвою (бо за сю редакцію плачено мені річно, опріч царськóго „жалування“, 1.500 рублів), а воно заробітком своїм у Варшаві виплачувало те, щó задовжилось було патріотичнім авторуваннєм у Петербурсі, та й досі не оплатилось: бо кешеня в мене — не Вам кажучи — дирява.

Ні Костомариних, ні Лебединцевих (дарма що в мене є „Киевська Старина“ по кінець 1891-го року), ні Драгоманових, ні „якогось галичанина“ в „Зорі“ не читав я. А що я „зробив би великий, мовляєте здорові, гріх навіт для власної памяти“, дак сей гріх мені нерозумен: бо дбаю тількі про задовіл свого живого духа, а той, що полине до „Отця Свѣтовъ“, знайде, про що йому дбати вкупі з ним, без конця дбайливим; і — хочби люде про мою память говорили ще гірш, ніж тепереньки се роблять, „живый на небесѣхъ (укупі з усіма „праведними духами“) посмѣется имъ и поругается имъ“. Щó-ж до Вашої любої газети, да й без мемуарів закричять на неї крикуни, котрими чесно гордуєте, а ми знайдемо про них і сіль у вічі і печину в зуби, не пишучи й споминок хуторним робом. (Се праця городянина, та ще й столишника).

Про Кирило-Методиєвське Брацтво не читав і я в „Архиві“. Бачте? як же писати неочитаному? По нашому хуторному розуму, як погано орати, дак лучче випрягти, а ще лучче й не запрягати.

Вашу, як звете її, робітку читатиму з увагою. Може, спроможусь на безлюдді й написати про що-небудь начитане. Тема принадна „про заходи нашої інтелігенції над простим народом“, як сповіщаєте.

Читав я первий Ваш лист (2. XII. 1892), та й дочитавсь до слова „хирляю“, коли зрозумів, що воно є синонім нашого „занепадаю“, або „хйрію“... Овва! Mens sana in corpore sano, а Кант мовляв, листуючись із Гуфландом, що енергія духа покрепляє тіло: вони-ж обоє — нехай царствують у Господа правди й добра — були собі люде здорові й тілом, так як духом. Мусите, любий мій працювнику, зрегулювати свою физику з тією алхимиєю, що шукає животворньої сили, не перестаючи дошукуватись із давнезніх дав́ен. А воно, се регульованнє, в нашій волі. Недаремно-ж бо прописано: „Очесомъ юнѣйший исправитъ свой путь“. Ісправить, пилнуючи над самим собою так, щоб і сія творити і онѣхъ не оставляти. Сього щастя людського в великих працях наших не буде, приятелю мій, поти, покіль хуторні люде житимуть різно з городянами, а городяне різно з хуторними. І все таки пилнуйте — благаю — самі над собою, і путь свого життя повсяденного ісправте: „прави сотворите стези Бога вашего“, чи йому ім'я природа тіла і духа, чи яке инше. Амінь.

Посилаю Вам ще десяточок рубликів. Мушу се чинити „потай Бога, щоб і чорт не знав“, мовляють неписменні люде, або, як той письменний ченчик, Климентій, наставляв, „низом, хмизом, по-під вербами, щоб ні сич, ні сова не знали“. Тим і прохав (а Ви, заклопотавшись, питаєте про діло прохане): нехай мої книжки печатаються накладом якої небудь фірми заграничньої, чи людини чужої, тільки не накладом автора. І починок староруської драми „Цар Наливай“ посилаю оце заздалегідь не про щ́о, як про те, щоб не знав ні сич, ні сова про пот́аєні грошенята. От же нашкрябав тількі девять рубликів, а десятого надішлю при другій нагоді.

Щиро прихилний до Вашої спасенної праці

Куліш Олелькович Панько.

Р. Б. 1892 листопада руського дня 28, в Понеділок, з Ганниної Пустини[1]).

В своєму листі з 20 грудня 1892 Павлик засумував із приводу того, що Куліш написав йому про свої споминки. Радив таки Кулішеві подумати про свої споминки й заявляв готовість

[1]) А на пошті буде, не зваю коли:
І дощик іде,
І метелиця мете...
Та й инші бувають пер́ебивки, Мусимо так жить, як набіжить. Се знайте і не ремствуйте, як деякі городяне, що самі гаються з відписом і думають, що гаятте живе по хуторах.

зібрати листи Куліша, не знав тільки, яким робом це можна-б було зробити.

На свій лист одержав Павлик такий лист від Куліша:

Високоповажний Добродію!

Так і мусите ховатись од усіх із рукописями, як ховаєтесь: „од юности бо прилежать чоловікові помишлення на злах", перека(за)ла нам давня давнина.

Ніко́ли не візьмусь я за споминки, не бесідуючи з одним, дру́гим і десятим да не почитуючи з ними писаного.

Про листи мої публікувати мені самому яко́сь ніяково. Подумаєм, як се вдіяти.

Уповайте, що „боротьба за хліб насушний" минеться, і Ви таки напишете про галицьку културу й некултурність. Ро́зшивки Ваші почитуємо з великою вподобою.

Що́ Ви мені скажете, коли-б хто схотів надати коломийській друкарні шрифт Кирила та Методія? Чи в Вас люде почитують однаково, чи ні, друки церковщиною, як і гражданкою? Та чи нема в Вас на при́значці чоловічка такого, щоб змалював під фарби „Слово о Полку Игоревѣ" а потім і деякі кобзарські думи та де-що і з Шевченківщини? Що́-б він за се вимагав? Таке малюваннє могли-б Ви розкидати по хатах то за малі гроші, то й дармо. На кожному листі друковати текст і внизу картини і з-вивороту, може й з пере́співом: бо старорущину наші Староруси поперезабували в Вас іще за ляцького панування, так само, як у нас тутенькі за панування новоруського, рекомого московського. А про людей заможних тими-ж таки клишами друковати альбом — і з переспівом, і з коментаріями. Ескизи мусять бути художливі, щоб люде набірались із них артизму.

Поки-що, се тільки спасенна фантазія одного чоловічка тут на Вкраїні. Не мужик сей homunculus і не мужикоман, чистий аристократ з предків, та, при своїм убожестві, геть собі щедрий на науку дрібної братії. Пишу про се secreto, secretissimo. Роспитуйте байдужно: бо надія — знана обманщиця й насмішниця.

Про мої „історії" розвідаю. Може й вишлють Вам з Москви чи з Петербурга. В мене вже підготовлено томів із пять про друге, ширше й поправніще виданнє. Хотілось би напечатати девять томів, на шану девятьох сестер-гречанок, що ласкаві до нас, іще поки-що, темної темно́ти. Ширше та й докладніще все оповідую, почавши із ча́сів Казіміра Великого; та не друковатиму, аж покіль не дихну широким подихом серед архівів да книготек. Оце-ж не з охотою вволю Вашу волю: бо сам себе критикую щиро. Радніщий був би все те, що́ напечатано по-за новою моєю редакцією, кинути в полом'є. Та й без полом'я все помилко́ве в нас минеться, сама тільки правда по-над ним вознесеться.

Посилаю тепер 12 рубликів. Се вже буде 31.

Щирий прихилник Ваш

Куліш Олелькович Панько.

Р. Б. 1892, місяця Грудня руського 15 дня, з Ганниної Пустини.

Драгоманівщини маю вже 240, а Вашого розшиву — 96 страниць. Визираю ч. 23 „Народу“.

Драгоманов не тільки піддержував звязки Павлика з Кулішем, але й деколи старався піднести його цінність, як Павлик не доцінював чого. Відповідаючи на питання Павлика, що він думає про Кулішівщину, писав Драгоманов: „Про Кулішенину можу сказати те-ж саме, що й Ви. Тільки Ви трохи пересолили, сказавши, що К(уліш) не вірить в силу самого народу. Він тілько покручено говорить, — бо єму паморокн забили пророки, — а все-таки він один з украйнофілів бє в точку — всесвітньої, людської культури, — котра підніме наш народ. Чуд. Думки я єму пошлю просто зразу книжку в рек. листі“[1]). Одначе в своєму листі з 16 грудня Павлик перестеріг Драгоманова, щоб не посилав „Чудацьких Думок“ Кулішеві, „бо вже стала посилати Франкова. Надто рек. посилки для него ціле событие, бо він сам мусить їхати в Борзну підписувати, ну, а з хутора тепер, знаєте, яка дорога. Просить звати єго хутір тілько Ганнина Пустинь. Так він перехрестив Мотроновку“. Тут повідомляв, що вже післав Кузьмі рукопис Куліша й 10 рублів завдатку, але не знав, „як буде з друкарнею: чи виставляти єї на книжці?“ А про самі вірші Куліша писав: „Вірші люті. Та я думаю, що нам треба держатись прінціпу свободи слова, і єї давати і в загр(аничній) укр(аїнській) друкарні“. Питав про це думки Драгоманова[2]).

Та час уже зазнайомитися з Кулішевим листом до редактора „Народу“ й „Хлібороба“, опублікованим у двох грудневих числах „Народу“ з 1892 р. (чч. 22—23, стор. 239—240, і ч. 24, стор. 248—249) п. н. „П. Куліш про свою справу з Поляками“. Сам текст листу попереджений коротеньким вступом Павлика. Покликавшися на надрукування документів про кампанію Куліша в Галичині 1882 р., зазначив Павлик, що „з деякими критичними увагами про суть тої кампанії“ він звернувся листовно до Куліша, прохаючи його написати про це „осібно, від себе“. Куліш уволив волю Павлика й надіслав лист, який він і друкує. Заповівши свою відповідь на лист Куліша, прохав Павлик читачів, особливо наддніпрянських, „вислухати д. Кулеша супокійно і, коли кому спотребиться, відповідати, хоть у „Народі“, та теж

[1]) Переписка, VII. стор. 106.
[2]) Там-же, стор. 110—111.

супокійно і достойно". Тут і подав Павлик своє застереження: „Ми самі в богато дечому не годимося з д. Кулешем, та мусимо сказати передом, що й єго діяльність за остатні десятки років ми вважаємо користною для української справи тим, що вона чіпає самі основи українства і силує провірити ті основи. Кулешева критика українства, страстна і щира, хоть і одностороння, — тут навів Павлик порівняння, вже відоме з його листу до Куліша, — то немов лютий холодний вітер, що може причинитися до очистки того спертого воздуха, якого таки повно і в нашій історії і в нашій теперішности". І радикали критикують давнє й теперішнє українство, але з иншого становища, як Куліш. Одначе поставлення поруч себе критики українства з двох або й більше становищ може тільки вийти на користь українській справі, тим більше, що справа, яку зачепив Куліш у своєму листі, стала саме тепер така пекуча, „що від розмови про неї ніяк не відкрутиться той, хто сяк чи так, а щиро думає служити своїм землякам"[1]).

Що-до свого змісту Кулішів лист до редактора „Народу" й „Хлібороба" розпадається на дві частини. Згідно з листовним проханням Павлика „росказати справу докладніще"[2]) Куліш оповів у першій частині свого листу про істоту своїх зносин із Поляками в 1882 р., а в другій висловив свою сучасну думку про відносини Українців із Поляками, відповідаючи головно на три закиди Павлика в його приватному листі до Куліша, а саме: 1) як міг Куліш надіятися на щось путнє від панів-Поляків для української справи, 2) Павлик назвав невірною думку Куліша, що ворожня між Українцями й польськими панами нестійна, „бо се ворожня між людми супротивних собі інтересів: економічних, соціяльних і політичних", і 3) українському народові годі надіятися на те, що його двигне з економічного й морального упадку грошовите панство: польське, московське, чи й своє, а треба йому самому підноситися з'єдиненими силами[3]).

На вступі свого листу запримічував Куліш, що вволяє волю Павлика й пише про свою „справу з Поляками 1882 року, що наробила між Русинами колоту", але під умовою: „із пісні слова не викидайте". Про Куліша, „яко історика і етнографа, нема народу в одному стані", а громадська рівновага у нас стояла на тому, „що можна було людині потужної голови і ручого

[1]) Народ, 1892, стор. 239.
[2]) Народ, 1893, стор. 11.
[3]) Там-же.

плеча знятись із грязі хочби й у князі". У Львові осівся тому, що там „нашій Русі дано право печатати переклади й переспіви чужонародніх творів". Знає добре, що „новоруською" (московською) мовою „не можна висловитись так близько до поетичнього оригинала", як „староруського" (українського), „бо ми аж геть багатчі граматичніми і реторичніми формами над Велику, чи нову Русь, що вродилась від Малої, чи старої". І хоча наше боянівське слово було підвалиною й сторожем самобутньої народности на втіху, користь і честь усьому людському родові, тепер задля вимріяної політикою будущини тіснять віковічний божий дар — (українське) слово. Тому Куліш заходився коло друкування „Шекспірових творів" у Львові, а тимчасом у „Хуторній поезії" виявив, які в страху бувають великі очі, коли царські прибічники й порадники зробили 1847 р. з Куліша, „убогого й незначного школяря, нового козацького гетьмана". Там-же він „воздав і достойну хвалу Петру та Катерині, яко царям справдешнім, що й само козацтво титулувало їх „великим світом" (титул над усякі титули!)". Хоча Куліш виступив „під москвомонархичніми „прикметами" (так звали козаки свої стяги з бунчуками)", його земляк по Волинщині Крашевський звернув увагу на його книжечку й написав до свого шкільного товариша у Львові, що Кулішеве „слово, коли-б його Поляки зголубили, отверезило-б Русинів з їх омороку в політичніх і соціяльніх справах". Товариш великого письменника завитав до Куліша в убогу хатину з його листом і від того часу розпочалося Кулішеве спізнання з галицькими Поляками-політиками. „Всі вони, як і Крашевський, признавали, що роздратували галицьку Русь перевагою своєю в конституції, і готові були — чи сяк, чи так угамувати міжнародній колот на користь обох національностей під австрійською короною". Тут додавав Куліш, як він уже в 60 рр. дбав „про нетяжницьку долю" своїх земляків серед німещини й польщини, виробивши „проєкт підняття руської інтеллігенції в Австрії до рівноваги з її суперечниками". Вбачаючи тепер у Львові, „що по тім боці імперської границі вопияти в чиновній пустині шкода", почав „торгуватись із галицькими панами-дуками потай миру, чим би вони поступились Русинам" за його посередництвом", і вже справа доросла була до того, що один із князів (а всі князі-Поляки — потомки наших Русичів) визвавсь прохати собі авдієнції у цісаря, щоб усю справу впотужнити легальнім робом. Пани готові були на великі грошові жертви і на вповажливий для Руси компромис, аби за-

доволені Русини не дихали на Полщу важким духом“. Куліш сповістив листом Смольку, що прибуде в Відень за порадою, й негайно поїхав туди. Одначе смутила його мовчанка Крашевського на його ультимат, а дорогою прочитав краківську газету, й Кулішеві „стало розумно, що не так то легко нашим руським родичам, Ляхам, викрутитись із тих мреж, у які їх заплутала римська політика, починаючи з Ядвиги та Ягайла“. В краківській газеті надруковано папську енцикліку, що нею дарував папа „самодержавно єзуїтам стародавні руські добра, перевернені вже в уніятську базилянщину“. Львівські дуки-срібляники це знали, довідався мабуть про це й Крашевський та й замовк. Приїхавши до Відня, завитав Куліш до парляменту до Смольки, що рекомендував його карточкою міністрові Зємялковському. Останній двічи прийняв Куліша, але, як і з Смолькою, „не доторкнулись до речи“. Вернувши до готелю, застав визитову карточку „того князя - Полякорусича, що хотів прохати собі авдієнції в цісаря. Та вже тепер не помогла-б і вона“. Куліш написав і надрукував у Відні по німецьки брошуру про Кунцевича й Рутського (Die Vergewaltigung der Basilianer durch die Jesuiten), а оригінал післав друкувати в Дрезні (иншим разом писав Куліш, що в Липську). Не встиг розіслати й сотні примірників своєї німецької брошури, а вже прокураторія прислала свого урядовця, щоб сконфіскував її. Також із-за кордону повернено йому рукопис оригіналу з повідомленням, що не друкуватимуть сконфіскованої у Відні брошури[1]).

Друга частина листу Куліша присвячена увазі Павлика про три його помилки в справі зносин із Поляками в 1882 р. Куліш заявив, що йому не можна було занедбати „всяку надію на щонебудь путнє від Поляків для української справи“. Тут оповів, які дружні зносини вязали його віддавна з польськими діячами й письменниками, такі дружні, що Україна не дала йому „ні єдиного такого приятеля“, хоча давала часом і гроші на його видання. Словом „і Ляхи, і так звані в україноманів Москалі більше робили для української (староруської) справи“ й задля Куліша особисто й „ради всякого, хто стояв у нас, а навіть іноді й не стояв того. Чого-ж се так? Того, що їх предки давно були го-

[1]) Народ, 1892, стор. 239—240. З замітки С. Глушка „Куліш про свої зносини з Поляками“ (Україна, Київ, 1924, кн. 3, стор. 103—109) виходить, що бруліон цього листу виглядав инакше; в кожному разі С. Глушко надрукував із бруліону частину листу (стор. 107—108), якої нема в тексті листу, надрукованому в „Народі“.

сударниками й културниками, а ми й досі такі варвари в нашім письменстві, що прославляємо п'яну різанину й руїну прозою й віршами". Не відповідав на соціяльні уваги Павлика „щодо панів-Ляхів", бо це „річ довгелезна"[1]).

В другій відповіді вийшов Куліш від перекручення розуміння суспільности у Качали (Polityka Polaków). Куліш закинув Качалі, що йому видається іділлічно, що селяни не кривдили панів або кривдили вельми мало. На думку Куліша сурова конституція краківського сойму 1543 р. показує, як трудно було панам орудувати своїми добрами, а Качала тут побачив посягання дідичів на селянську волю, „на панський захват мужика в підданство". Тимчасом у соймовому присуді була тільки самооборона „членів асоціяції труда з тим, що политичня економія розуміє під словом капитал, а проти неї мужик усюди провинював і провинюватиме первий. Коли-б мужик, а не пан, зробив із своєї практичньої логики Volumina Legum, була-б се кричма кричуща логика кривди. Но мужики мовчать у письменах, і мовчанка їх дає гуманистам повну волю ораторствувати на користь первобутнього варварства в боротьбі його з прогресовою культурою". Правда, Куліш признавав, що „люде культурні певно мали свої панські пороки, як і мужики — мужицькі", але заразом питав, „з якого-ж розуму пороки варварські були не такі шкодливі? Одні будували, другі руйнували, як у буйних речах, так і в дрібненьких: се ми бачимо по селах і хуторах своїми очима й тепереньки. Чого-ж би з руїнників було більше користи, ніж із будівників, строїтелів порядку, кукібників? І коли строїтелі довели діло до такої біди через своє порядкуваннє й верховництво, дак чи вже-ж би то руїнники довели його до чогось кращого? Пани переважили мужиків — і вийшло з сього лихо. Яке-б же лихо було з переваги мужицької? За панським порядкуваннєм довго непроглядна темрява обіймала світ, да пани таки подужали розумову й сердечну тьму; а коли-ж би вибралось мужицтво з безодні свого нетяму? Не було-б і досі (прибавлю до своєї пошани) ні „Народу", ні „Хлібороба", ні Павлика, ні Кулеша, не було-б і самого Костомари, що навчив нас хибами своїми штудувати пилно і вважно давнину. Подякуймо хоч за самих себе панському режимові. З мужиків, що вихвалює голословно Качала, поробились би чи так чи сяк нові пани, такі ж цяці, яких ми добре знаємо в Гетьманщині за Петра да за Кате-

[1]) Там-же, стор. 248.

рини. І який би пророк ні проповідував у мужицькій пустині на руйновині, все-б таки в економії людського всесвітнього блага була-б менша сумма, ніж яку вони знівечили. Вони-б зробили менше своїх нещасних попередників на зчищеній землі уже через те, що їх розумова й сердечна робота настала-б сотнею, чи й двома сотнями років пізніще панської, се є тієї, яку вдіяло панське громадянство по-над Вислою й по-над Дніпром, по-над Дністром і по-над Богом"[1]).

Відповідь на третій закид почав Куліш такими словами з листу Павлика: „Ви, мабуть, узагалі переконані, що нашу Русь може двигнути тілько широка громада маючих людей, — яка-небудь: польска, московська, чи своя — коли тимчасом народ може двигнутися тілько власними з'єдиненими силами, а широка громада маючих людей навіть не може сим занятися (заходитись коло сього?) тому, що воно йде протів неї самої. Ви, може, хотіли сказати: „широка громада образованих людей". Без помочи їх, звісно, народ не двигнеся; але-ж образовані люде, та ще такі, що хотіли-б занятися долею чорного люду, самі, як знаєте, пролетарії". Куліш відослав Павлика до свого „проєкту промови до Поляків", а саме до цих слів: „Prawdziwe błogosławieństwo Boskie spłynie na społeczeństwo, w którym sumiennie rozważą kwestyę majętności, dla ochrony jej od socjalnych szczwaczy ludzkiej ciemnoty, i roznieca światło wolnej nauki od Morza do Morza, uważając siebie nie za posiadaczy pieniędzy, lecz tylko za narodowych skarbowniczych". Далі виступив Куліш проти думки Павлика, „що всі образовані люде, такі, що хотіли-б занятися долею чорного люду, родяться й пробувають тількі в пролетарстві", й заявив, що „проти сього можна-б налічити много людей заможних, навіть багатих і грошевитих не то в Великій і в Малій Росії, та, вповаю, — додавав Куліш, — і в австрійській Русі, — таких, що і широко просвіщені і по євангельски прихильні до чорного люду і готові великими жертвами й працями двигати його з морального упадку й темноти". На доказ можливости глибокого почуття правди й людяности серед багатих і просвічених людей вказував Куліш на давнє вже щезнення кріпацтва в Англії й недавнє в Росії. А що-до селян писав ось що: „Знаючи мужика дома, який він єсть огулом, я пійшов би в заклад із Вами, любий і шановний добродію, що скорше здобув би між панами десяток тисяч рублів на народнє

[1]) Там-же, стор. 248—249.

діло, здобув би скоріщ ув одні і околиці, аніж хто инший при тих-же обставинах між миліонами мужиків по всій Малій Росії". Не випадає „орудникам друкарні і товариства Шевченкового імени" надіятися на тих, що „не спорудили нічого такого". Куліш вірив, що коли-б не мовчанка Крашевського й не папська енцикліка, „не тисячами лічено-б гульдени, як плескали нетяги-газетники, а миліонами, — та й було-б за що й про що польским панам, руським потомкам, принести таку жертву народній Немезиді, що погрожує Польщі з часів Болеславовських"[1]).

Під текстом Кулішевого листу заповіла редакція „Народу" відповідь на нього в 1 ч. за 1893 р. Тимчасом згадана відповідь п. н. „Про „строїтелів" та „руїнників". Відповідь М. Павлика П. Кулешу" протягнулася через три перші числа „Народу" за 1893 р. (ч. 1, стор. 10—12, ч. 2, стор. 17—18, ч. 3, стор. 26—27). Відповідь Павлика написана в формі листу до Куліша, де на початку з уваги на те, що 1 ч. розіслано яким 600 новим людям на показ, прохав Павлик вибачення, що перше, ніж відповість, повторить новим читачам, у чому діло. Тут оповів, яка велика честь для Павлика, „як Русина та ще й радикала", стрінула його „порядкувати бібліотеку після славно звісного польского писателя і діятеля Осипа Крашевского у Кракові в 1887—8 рр.", як при тій нагоді він попав на листування Куліша з Крашевським у 1882 р., як скопіювавши його за дозволом родини, одержав і від Куліша в 1888 р. дозвіл друкувати його, хоча тоді не видано згаданого листування; одначе опісля під кінець 1890 р. настала т. зв. „угода" народовців з польськими панами й австрійським урядом, подібна до зносин Куліша з Поляками в 1882 р., й коли „Галицкая Русь" виволікла недавно й Кулішеву справу на доказ, „що увесь українофільский рух, мовляв, припечатаний галицкими народовцями угодою — польска інтрига", та притім своїм звичаєм набрехала й на Куліша, Павлик „зважив, що настала крайня пора вивести сю справу на чисту воду" й, одержавши повторний дозвіл від Куліша, оголосив друком згадане листування. Згадавши головні підкреслення з свого переднього слова до листування Куліша з Крашевським, підніс Павлик, що, „як і треба було ждати, ані народовці в „Ділі", ані тим менче москвофіли в „Галицкой Руси" і доси не піднесли тих фактів". „Діло" надрукувало тільки половину Кулішевого листу до Павлика з істотними пропусками між иншим про спільну ролю на-

[1]) Там-же, стор. 249.

родовців і москвофілів у цій справі, „„Галицкая-ж Русь“ навіть не заікнулася про те, шо в „Народі“ оповіщено документи про ту справу. Се мабуть тисячний образочок спеціяльно галицкої культури, про котрий тут нічого говорити“[1]).

Далі оповів Павлик, як він листовно звернувся до Куліша з деякими критичними увагами про його кампанію в 1882 р. й прохав оповісти справу докладніше. Переповідження першої частини надісланої відповіди Куліша закінчив Павлик одною подробицею, а саме, що Куліш по невдатній справі з своєю брошурою покинув Відень і Галичину з панами-Поляками, „кинувши на від'їзднім, в очи польским та австрійским політикам, як у нас довго говорено голосно, — ось які слова критики-роспуки: „Де кінчиться Азія? !““[2]).

Переходячи до відповіди на другу частину Кулішевого листу до „Народу“ й „Хлібороба“, жалкував Павлик, що Куліш не зачепив його соціяльних уваг про Українців і панів-Поляків і, що більше, не навів пунктів „вповажливого компромісу“ польських політиків для Українців у 1882 р. Після того звернувся Павлик із ось якими словами до Куліша: „Остатними десятками літ Ви стали завзято критикувати українску історію і дотеперішний українский рух, — по Вашому, затроєні і козаколюбцями, і Поляками, і Москалями, та стали шукати історичної правди, „яка б вона ні була гірка“, при чому Ви, як кажете, держитеся „цупко документового матеріялу“. Не стану Вам відмовляти ані права робити так, ані щирости в тих Ваших заходах, ані тим менче патріотизму, — як се, на жаль, роблять галицкі та українскі Русини. Я підписуюся обома руками на безоглядне шуканє всякої правди, а тим більше історичної, — та тілько: чи Ви робите се обєктивно, безпристрастно? чи вірна тота міра, якою Ви мірите у нас історичну правду? чи вірні виводи, які Ви робите з нашої історії та новіщого українского руху, а головно: чи крепкі ті підвалини, які Ви раді покласти під дальший розвиток руско-українского народу?“ Павликові здавалося, „що воно далеко не так“. Куліш доходив історичної правди головно для доказу, що „пани — польскі й російскі, — урядовці, державники — то „строїтелі“ та „культурники“, а українскі козаки, селяне і ті, хто з ними стояли і стоять — то „руїнники“, вар-

[1]) Народ, 1893, стор. 10—11.
[2]) Там-же, стор. 11.

вари“. Так і назвав їх Куліш у листі до Павлика. Куліш твердив, що пани все тільки будували порядок і культуру, а козаки й селяни все їх руйнували. Павлик пригадував, що польські королівські власти мусіли в одно воювати з буйною та „нестатечною“ польською шляхтою задля якогось порядку в державі, й питав, коли-б навіть припустити, що вся польська й московська шляхта будувала порядок і культуру й що це був справжній порядок і справжня культура: „а чиїми-ж руками, чиїм потом і кровю робили се державники? Чиїми руками дідичі підносили своє панске господарство? Чи не селянскими? Хиба-ж се руїна?“ Куліш заговорив про самооборону польських панів, а Павлик питав: „чиї руки запрацювали ті панскі капітали і хто власне складав „спілку праці“ на панских господарствах? Чи не мужики?“ Запевне кривджені панами селяни деколи й руйнували панське добро, „а все-ж таки найбільшу частину свого житя мужики „строїли-працювали не тілько на себе, а й на панів, і коли порівняти мужицку руїну з тим добром, яке вони придбали панам і державі, то се остатне далеко переважить. Чи культурно-ж робили польскі й російскі пани-деспоти, пускаючи придбане мужиками добро на піятику і таке инче та потім видушуючи з мужиків чим раз більше праці на заплату таких видатків, та ще й відбираючи у них останки громадянских прав, що таки були встановили по своїх громадах та зборах ті „варвари?“ Як порівняти цю панську руїну з селянською, то ще не знати, по чийому боці буде перевага. „Що й казати: під Польщею і Росією переважна більшість панів просто руйнували мужиків економічно, соціяльно і політично, та по части й морально. Протестуючи проти сего, селяне запевне робили помилки, — та чи в основі не мали вони на протест право, як люде, що також хотіли бути учасниками панскої культури, поставленої своїми власними руками, а тілько при помочи панского розуму, також придбаного через мужицку працю? Ви кажете, що як-би перемогли були мужики та видали свої Volumina Legum, то вони були би ще несправедливіщі від панских. Воно мабуть і було би так, — мужики, звичайно, були темні, розбиті тай розсерджені панами, — тілько чи праведно робили „культурники“, накидаючися на селян за те, чого й не було? Чи праведно відмовляти мужикам усякого правного захисту і змоги сяк-так просвіщатися, — як се робили пани кріпостники та пізніщі прихильники їх?

„Ви берете за зле українским історикам те, що вони стоять

по боці козацтва і селян, та твердите, що тим ті історики вивертають історичну правду, виказують історичну пристрасть до певних верстов. Я готов признати Вам, що се по трохи правда, — та чи се резон для Вас лаяти ті верстви та прихильників їх у користь инчих верстов, котрих кривда над селянством була тим більша, що вони були світліщі? Чи се у Вас не пристрасть історична? Чи се не тенденційне розумінє історії? Чи се не великопанска отрута — польска й російска? Чи роблять так сучасні західно-европейскі історики, навіть аристократи, хоть і їм приходиться росказувати про масові рухи, в котрих иноді було куди більше „варварства", — по Вашому, — аніж у рухах нашої маси? Чи роблять так природолюбці, на котрих Ви указуєте в листі до мене, згадуючи про свої недавні історичні праці? Чи накидаються природолюбці хоть на явно шкідливі звірі — на вовків, гадюки й т. и. та чи виносять під небо голубів і т. и. ангелів серед звірів — правдивих, або вимаяченних ними?? Ось на що Ви мені відповіжте!" [1]).

Далі виводив Павлик, що побивання його Качалою ні при чому, бо „книга Качали не історія, — а політичний памфлет", до того Качала крайній клерикал, через що радикали завжди гостро критикували його й він не мав ніякого впливу на них, ні доброго, ні лихого. Але одна є правда в словах Куліша проти Павлика: вони обидва дійсно радикально розходяться в думках про всякі стани серед нашої народности. Супроти наведених у своєму місці слів Куліша питав його Павлик, що він скаже „на найновіщий напрямок серед людскої громади до установи таких порядків серед людей, щоби могло ставати чим раз більше ручих плечий і враз потужних голов; щоби всім вибиватися з грязі, коли не в князі, так у виборних усім народом орудників та в люде". Питав Куліша, чи сходиться його староруський погляд з його панським поглядом, з якого він дивиться на українську історію, та з якої речи він винуватить селян, коли „вони, по своєму, власне ішли до того, щоби зниматися з грязі та рівнятися хоть з польскими шляхтичами". А що-до подяки панам за те, що культура не опізнилася, Павлик додавав: „Подякуймо хоть за самих себе і тим „варварам", нашим селянам, що мовчали в письменах, та не мовчали в своїх піснях і т. п. та зберегли нам так не тілько наше живе слово, а часто й таку гуманність, якої ми не бачимо в творах більшости тих панских

[1]) Там-же, стор. 11—12.

„культурників“, що кричать у письменах та далеко не по культурному, супротів менчого брата“. Подякувати їм тому треба за збережене добро, що на ньому „ми вчилися і нашої живої мови і по части прихильности до своєї країни“, що завдяки йому „ми все таки не збилися з вірної дороги до прогресу у нас тай доси маємо наше живе слово за найкраще наше добро, за підвалину до прогресового культурного руху у нас, тай працюємо на тій підставі й будемо працювати“. А за це тим більша подяка належиться нашим селянам, що „вони виробили й зберегли нам те добро серед ненастанної боротьби зо „строїтелями“ просто за право істнованя“. А втім не Павликові говорити це Кулішеві, „такому доброму знавцеві нашої мови“, авторові „Записокъ о Южной Руси“, твору безсмертного для наших селян і для Куліша. А що торкається прихильности українських істориків до козацтва й селянства, в тому бачив Павлик культурний соціяльний елемент, понуку до праці інтелігенції в користь чорного робучого люду. Та прихильність перейшла й в українську белетристику та взагалі в літературні праці Українців про народ і для народу. Павлик питав, чи такий уже злочин у Куліша навіть „найпристрасніще вважанє селянина за брата, за чоловіка, достойного всяких земних благ на рівні з вибраною купкою культурників“. Навпаки, такий гуманний бік української літератури мав Павлик за найкращу запоруку нашого прогресу, за певний знак того, що наші справжні прогресісти не захочуть заховати користей прогресу тілько для себе, а віддадуть його на вжиток як найбільшої маси своїх земляків — „варварів“. А втім і нема в нікого з українських письменників, особливо новіших драматургів, що їх творів Куліш не бачив, якогось прославлення хиб народу в думках і вчинках, а радикали проповідують словом і ділом прихильність до нашого селянина для його бідности й темноти, щоб його двигнути вгору, на ступінь просвіченої людини. Куліш не радив надіятися на селян, бо вони не спорудили навіть нічого такого, як друкарня Товариства ім. Шевченка, на яку дала гроші пані Милорадовичка. Павлик міг указати на приклад Ставропигійського Братства з далеко більшою друкарнею, школою тощо, заложеного й віками вдержуваного в значній частині крівавою працею наших чорноробів-членів цього Братства. Одначе він не перечився й готов був іще більше сказати Кулішеві, а саме, що селяни й досі не помагають матеріяльно навіть у всіх тих заходах, що їх уважають конче потрібними для себе, тому, що вони бідні й розбиті, а їх гроші йдуть у руки всяких

„культурників“ як „narodowych skarbowniczych“. Павлик не перечив, що між польськими й російськими багатіями були високоосвічені й високогуманні люди, раді просвіті темного брата й готові для цього навіть жертвувати гроші. Високо цінячи таких людей, Павлик твердив, що такими є тільки поодинокі люди, а „ніколи широка громада маючих людей — грошовитий стан, не жертвує себе для менчого брата не то економічно, а й культурно, просвітно“. Свою віру в галицьких польських „дуків-сріблянників“ узяв Куліш із того, що в Росії мав між освіченими Поляками дуже щирих другів і помічників. Тут і заявив Павлик, що „російські Поляки взагалі зовсім не те, що галицкі“[1]).

„Ми зовсім не є протів польскої культури — польскої науки й штуки“ — писав далі Павлик, що ставив дуже високо польських учених у Кракові, але заразом додавав, що „серед польскої інтелігенції в Галичині більше політиків, чим учених, тай сі учені звичайно забувають свою науку, як тільки беруться за політику, особливо за політику з огляду на Русинів“. Що більше, вони не працюють і для добра свого власного люду та ще й люто переслідують тих, хто справді бажає такого добра. Куліш покликувався на мовчанку Крашевського й папську енцикліку, але в тому й річ, що й для Крашевського була політика польських панів і єзуїтів важніша від помирення двох народів і папську енцикліку викликали ті самі політики за плечима Куліша, що з ними він торгувався. А втім хоча-б був Куліш і зібрав міліони гульденів на наше народнє діло в Галичині, був би кинув їх назад скоріше, ніж видав би був однісіньку просвітню книжечку, бо складачі таких міліонів подиктували-б були Кулішеві свої умови, яка має бути економічна, соціяльна й політична просвіта українського народу. І Куліш певне мусів би був покінчити своє діло написанням брошури про те все, в роді віденської брошури. Тут наводив приклад народовців, що вирвалися з обіймів „нової ери“ 27 січня 1893 р., й зазначував, що „народовским головачам не повелася „угода“ головно через те, що вони не спитали перше самого народу і не мали на те від него мандату“. Павлик питав Куліша, чи його не переконає „величезна трагічна пригода з народовцями“, чи у нього не розвіялися ще іллюзії в цій справі, чи й далі він поважно думає, що польські пани „можуть двигнути Русь“. Питаючи Куліша, чи він далі переконаний, що коли двигнеться Україна, то тим самим двиг

[1]) Там-же, стор. 17—18.

неться й Польща, Павлик запевняв його з практики, що справа стоїть саме противно! Не кажучи й слова про загал польських панів-аристократів-політиків, навіть між так званими польськими демократами й соціялістами в східній Галичині є дуже й дуже мало людей щиро прихильних двигненню нашого народу. „Мало хто з них зрікаєся в душі права переваги над Русинами, а коли хто й зрікаєся, то тілько теоретично. І найпоступовіщі Поляки на Руси, що прямо живуть працею руського хлопа, не думають стосувати свої теорії до практики: вони й пальцем не кинуть для просвіти руского хлопа, і навіть не знають, як слід, нашої мови. А про инчих і не казати. Всі вони мають Русь за частину Польщі і навіть у думці не допускають, щоби тота Русь не мусіла належати до Польщі, щоби могла, сердега, стати на власні ноги та двигатися, як їй доля поможе". Руїна пхає наших селян до еміграції у Росію, а польські газети, й шляхетські й „демократичні", кличуть на селян і на їх щирих прихильників із усіх наших партій „поліцію, жандармів, війско і всякі небесні й земні сили". На іронію сходить твердження Куліша, буцім-то наші селяни й тепер руйнують панів-дідичів, коли „у нас селянин не може скривдити пана, хоть-би й хотів, бо панске добро бережеся усіма силами, коли тимчасом мужицкого добра, мужицкої праці й самого мужика ні одна з тих сил не боронить. Як же-ж тут бодай нам не ставати в обороні мужиків та не йти з ними спільно?" — питав Павлик і писав про радикалів, що вони вважають своїм обовязком стояти до загину за економічними, соціяльними й культурними інтересами маси нашого народу, „не оглядаючися ні на яку поміч від „широкої громади" маючих людей, а тілько будуючи на самопомочи тої маси". А хоча маса помагала грошево досі дуже мало своїм провідникам в їх праці, Павлик мав певну надію, що „з міліонів її осіб ми сотворимо велику і кріпку організацію, з тисячами, коли не міліонами гульденів, зложених дрібними крейцариками, керваво запрацьованими, котрим тоді наш нарід даватиме тим більшу ціну, тай тим більше цінитиме те, що буде зроблено за ті гроші". Такі сподівання зроджувала в Павлика історія соціялістичних організацій робітників за границею й у самій австрійській державі. Тому, що Куліш уважав працю Павлика над двигненням народу з економічного й морального упадку „спасенною", Павлик був переконаний, що Куліш бодай в частині признає рацію словам його листу й що відтепер не говоритимуть про те, як було з нашою історією й белетристикою, а про те, „яку далі робити у нас

історію, — як працювати для двигненя народу з єго упадку, літературно тай инакше". Висловом певности, що в такій праці вони обидва зійдуться не в одному, закінчив Павлик свою відповідь Кулішеві[1]).

Дотепно запримітив Драгоманов у своєму листі з 1 лютого 1893 р. до Павлика про кінець його відповіди Кулішеві: „Кінець відповіді Кулішеві справді дуже нагадує як „школять" хлопців"[2]). Сам Куліш, дочитавши до кінця відповідь Павлика, починав свій лист до Павлика (поданий нижче під IV) з 22 лютого так: „Світ настав, — піп не свистав... Хто-б се покинув свої мужичі дітки, та доглядав панських? З панських дітей вийдуть, може, Ціцерони, — коли не ворони, а свої сороченятка на тину любіще скрегочуть, ніж чужі людям по-за вушима чешуть".

II.

Відповідь Павлика має дату 31 грудня 1892 р. З приводу останнього вище наведеного приватного листу від Куліша й своєї відповіди йому в „Народі" писав Павлик 11 січня 1893 р. до Драгоманова таке: „Куліш, котрому дуже подобались мої Читальні, натякає, що добуде гроші на мої Спомини. Обіцяє й кирильский шрифт. Я єму горяче відповідаю в Н(ароді) на єго друк(ований) лист. Ваші Чуд(ацькі) Думки дістав"[3]). Найменше в тиждень опісля одержав Павлик оцей лист від Куліша:

Високоповажний Добродію!

Знаю Ваше ніколство, бувши з Вами в одному цеху́. Буває й таке, що ніколи борщу сьорбнути, ніколи й у-смак заснути. Охота гірш неволи! А се недобра річ, що кво́литесь на очі. Мусите якось так зробити, щоб вигідніще жити.

Мої погляди тогді будуть Вам розумні, як моє все перечитаєте. І тепер (сповіщають мене) друковатимуть у „Русскомъ Обозрѣніи" широке моє оповіданнє про українських козаків та панів за десяток років перед Хмелнищиною. Прохатиму, щоб і Вам послано примірничок. А поки-що, ось Вам поема моя.

Сердитувати за щире слово, хочби й лайливе, я не вмію. Грімаю тілкі на єхидну критику: бо се вже „отъ непріязни есть". Дождавшись конця Вашої затули мужицтва, може, напишу й антикритику. Тепер же скажу, що в мене мужики мають кебету до култури, як і пани, да тілкі в починку, — а пани — в основині й уто́ці, а про се, бачте, що́ співають?

---

[1]) Там-же, стор. 26—27.
[2]) Переписка, VII. стор. 153.
[3]) Там-же, стор. 130.

Основину пропила,
А вток — на похміллє:
Нехай теє не лежить
У скрині безділлє.

Так і панок инший проп'ється й обварвариться, скозачиться робом Косінського, чи й самого Хмеля Хмелницкого, да проспавшись, ізнов береться за строїтелство, як і пісенька співа про жінку, сяку-таку кукібницю:

В неділоньку пила-пила,
В понеділок спала,
А в вівторок снóпів сорок
Пшениці нажала...

Оттак же, любий мій Добродію, й Косіньский, може-б, хоч сорок снóпів нажав, яко културник і строїтель родом. А Хміль Хмелницький хоч би спорýдив таку фортецю, щоб заховати оборонно свої незлічені лупи, та руїнники з предків і того й сього заїли: бо, вбравшись між ворóни, кракай, як і óни. Замойські та Конецьпольскі де-що зробили таке, як про наш час нажину сорок снопів, а ті вкóїли тількі те, що он — аж у якогось тáтенькі: Мусинá-Пушкина та в Шевченкової „голодної вовчиці“ знайдено прóслідок нашої гомерівщини, — те „Слово о Пълку Игореві“, що мій земляк по Новгороду Сіверську виспівуючи годувавсь і впивавсь самúми вже недóїдками та недóпивками 'д великого Боянового пиру[1]... Ну, та годі! гірко мені про се думати. Лучче-б мені самóму на світі не жити, аби такого варварства не нароблено за нашого преславного козацтва....

Проєкт малюнків до староруської поеми земляка мого робитиму я нáчерками сам, та нехай би художник допоміг мені, яко спеціаліста-маляр, а не ділетанта. Колиб тількі нам спромогтись на прихилну до нáшої спасенної справи людину! Нехай вона вироблює мої проєкти також начерками, щоб не вгáювати багацько часу, а я ті начерки впорядкóвуватиму хоч і не вмілою рукою: вона, та щира душа, зрозуміє, чого я вимагаю, та й буде воно аж геть краще від популярних новоруських „луб'янúх картин“. По готовому-ж уже сліду хтось утне такий альбом староруського „Слова“, що не погордує держати його в сéбе на столі й той князь Сопіга, щó хотів був прохати про мене аудієнції в великодушного цісаря.

Кирилицю-ж нічого нам здобувати зза грянициі, коли можна зробити її саморуч. Я розгорну Остромирове Євангеліє та ще деякі палеографичні памяткú, та й подам у Коломию взорець азбуки, найближчий до грецького типу. Може, нові матрúці робити буде дорого, а лучче брати готову кирилицю, аби була акцентована. Акцентуймо всі слова притьмóм, щоб і віддалекú руське око бачило те самé, щó йому показали святі солунські

[1]) Може, памятаете, що славні Софокли та Еврипиди мовляли: ми годуемось тількі недóїдками з Гомерового бéнкету.

брати. А тим часом вирахуйте мені, спасибі Вам, minimum нашої втрати на кирилицю.

Кінець „Чудацьких Думок“ прийшов до мене.

Коли Ваша ласка та й мога, пошліте примірничок чисел 20—21 „Народа“ під адресою: „С. Петербургъ. Николаевская улица, № 29, кв. 22. Василію Васильевичу Азанчевському“. Через нього сподіваюсь послати й Вам де́щицю.

Посилаю десяточок рубликів: се вже буде 50 і 1 р.

Щирий прихилник Ваш

Куліш Олелькович Панько.

Р. Б. 1893, січня 4 дня руського.

Додаток до листа 1893, січня 4 руського.

У мойму оповіданню про москалів-добродіїв назвав я Тимофія Аксакова, його-ж звали Сергій Тимофеєвич, та він давно вже вмер, і я, грішний, забув святе ім'я́ його. Дак пропечатайте, що Тимофієм названо через по́милку Сергія Аксакова. Се був такий чолов'яга, що колиб йому прочитано, що Іван Аксаков, менший син його, погрожував мені печатно Сібіром за те, що я напечатав „Хуторну Поезію“, дак він устав би з домовини, щоб стрепенути дурня за чуприну[1]) Пропечатайте, спасибі Вам, хибу мою.

Слідом за довгим листом одержав Павлик і цей коротенький:

Високоповажний Добродію!

Послав я́ вчора Вам лист і починок поеми із звичайним додатком (се вже № 51). Усього в поемі буде листків 100 і 28. Аж се — привезено мені від нашого Драгоманенка лист. Посилаю відповідь, на́гонця, на Ваше ім'я́, по наказу. Прочитайте: чи не годилось би напечатати сю відповідь під нашою conditio sine qua non?

Щирий прихилник Ваш

Куліш Олелькович Панько.

Р. Б. 1893.

Не забувайте, спасибі Вам, помилок.

Додатковий листок Куліша відбився й у листуванні Павлика з Драгомановим. В листі з 24 січня писав йому про Куліша ось що: „Куліш друкує в жен(евскій) друкарні цілу серію своїх творів, та й нашим рухом цікавиться. Мою критику приймає дружелюбно — і це велика моя вдача“[2]). Одержавши додатковий листок Куліша, писав Павлик найближчого дня ось що: „Вчера післав Вам довший свій лист; сегодня дістав Кулішівщину і посилаю Вам єї. За порадою автора я єї прочитав та думаю, що

[1]) Порівн: „Помилки в Кулішівскім листі“ (Народ, 1893, стор. 31).

[2]) Там-же, стор. 138.

не варто друкувати — краще пождати точніщої відповіди. Коли цеї остатної не буде, або вона не поведеся, то, звісно, треба надрукувати й цю: хоть задля скрученя крутія. Тілько зважте, що Куліш не позволяє друкувати виривками, а треба єму друкувати все до слова, або нічого не друкувати"[1]). Правдоподібно лист Куліша до Драгоманова був відповіддю на той лист Драгоманова до Куліша, про який писав Драгоманов Павликові 18 січня 1893, а саме, що він недавно писав Кулішеві, „настоюючи на потребі помагати гал(ицьким) радікалам і маніфестації перед народовцями, щоб звернули з дороги"[2]). В усякому разі з намови Драгоманова виплинув „протестець Куліша", як назвав Павлик у листі до Драгоманова з 13 лютого статтейку Куліша п. н. „Куліш, „Правда" і „нова ера". (Вирізка з Кулешевого листу до редактора)" (стор. 37—38). Зразу цей протестець виглядав, здається, инакше й первісний текст його переробив Куліш у порозумінні з Драгомановим, що в листі з 18 лютого писав із приводу цього до Павлика таке: „До „протесту" Кул(іша) додайте уважку в такім роді: І так виходить, що К(уліша) втягнули в Правду брехнею. Це параллель до того, як витягнуто було в Др(агомано)ва програмову статтю до Правди, коли Пр(авда) видимо зачиналась, щоб проводити „нову еру"! Пождемо нових ревеляцій! Бували в нашій Рутенії усякі пригоди, — а такого сістематичного крутійства, яке показує „Правда", ще в нас не бувало. Це характеристично для історії „нової ери". Додамо, що, як нас звіщали з Россії, — там в деяких місцях навмисно ховають од людей Правду, щоб не бачили там єї підлизування до польских клерікалів-магнатів, — а тим часом у Галичині Правда парадує як орган український, а в Россію пускають про неї чутки, що то орган ліберально-демократичної згоди між Русинами й Поляками, початок згоди Українців, Поляків і Москалів до того, щоб і в Россії прискорити констітуцію, — а що виступають проти такої всероссійської згоди тілько узькі націоналісти-украйнофіли старої моди!!! Оттакого накрути(ли)! Радимо нашим товарищам узятись за пропаганду „Правди" по Россії, — нехай там побачать єї в правдивому світлі"[3]). Ця увага Драгоманова й надрукована з малесенькими змінами в мові по статтейці Куліша як замітка „Від Редакції" (стор. 38).

---

[1]) Там-же.

[2]) Там-же, стор. 132.

[3]) Там-же, стор. 176.

В самій статтейці говорить Куліш, що до нього донеслася поголоска з того боку політичної прірви, немов-би-то він тягнув в один гуж із галицькими „народовцями-угодовцями“. В такій поголосці побачив Куліш, як мало його знають „запечкові політики того цеху“, що продавав його „в газетах на панському авкціоні“. Весело сміявся-б Куліш на хуторі з городян, „що зневевля вигадують нісенітниці, да шкода людей кращих між ними, що прислухаються до запечкових коментаторів видуманої єзуїтським робом нісенітниці“. Куліш прохав Павлика зупиняти „дивачну поголоску“, що пішла тільки з того, що його імя несподівано для нього самого з'явилося в львівській „Правді“. А сталося це ось як. Два-три роки тому назад попрохав у нього Олександер Барвінський дозволу передрукувати „Чо́рну Раду“. Куліш дозволив з тим, щоб у книзі надрукувати дієіменники в повній формі на — ти, а не на — ть (орати, не — орать). Очевидно, цього дозволу прохав Барвінський для „Бібліотеки найзнаменитших повістей Діла“, де вийшла повість Куліша передруком. Куліш не знав цього, бо не одержав примірника своєї книги, й не диво, що нарікав на Барвінського, що не прислав йому передруку й навіть не відписав, чи вволив його волю „про повноголосну переміну глаголів наших староруських“. Куліш був у тому часі не при грошах і не читав жадної газети. З гіркістю писав Куліш, що коли-б видавець книги подав йому хоч одно число своєї газети, „охочим оком — писав Куліш — споглянув би я на сучасність, одсунувши геть історичні джерела XVI і XVII століття. Не одержав я й газетного аркуша друку від мого так би сказати літературнього товариша“. Аж ось зо два роки тому завитав штучно до Куліша один його землячок і штучно вимани у нього переспів першої пісні Байронового „Дон-Жуана“ для якогось нового львівського альманаха, а „ні про „угоду“, ні про її орган „Правду“ не було в нас і спомину“ — категорично заявив Куліш. Аж трохи згодом перечув Куліш через людей, що його працю „надруковано не в альманасі, а в „Правді“, та ще й попсовано. Тількі-ж ні мій протей землячок, — знову скаржився Куліш, — ні редактор „Правди“ не переслали мені й примірничка нещасливого мого переспіву, а новорожденої „Правди“ не бачив я ніколи; яка-ж се „Правда“ і що вона коверзує з єзуїтами, довідавсь я тількі з „Чудацьких Думок“ М. Драгоманова (виданнє друге, стр. 262—266). От як я тягну в один гуж із „Правдою“ й її юдинською партією. А що поєзуїчені Русини проне-

суть моє імя вкупі з проводирями „Правди“ по збаламученій Русі, дак се буде давняшня практика Лойолиних прибежан“ [1]).

Від своїх звязків із Кулішем сподівався Павлик багато: при його помочі він мав надію роздобути гроші на радикальне діло, головно видавництва. В листі з 2 лютого писав Павлик ось що про Куліша до Драгоманова: „Бо треба Вам знати, що й Куліш геть рушає Українців у нашу користь, та загоді просить мене дбати про те, щоби всякі початі ним виданя й т. и. відразу мали свої ящики для точних рахунків. (Треба Вам сказати, що він чим раз щиріще відноситься до мене, особливо від моєї відповіди єму в 2 н-рі „Народа“ та, бачу, від Вашого листу — дуже занявся моїм здоровєм і станом, — хоть я єму про це мало писав). Це з боку Куліша зовсім резонно, та сам я з цим тай инчим не справлюся. Так і напишу єму, чи з грошей, що він обіцяє придбати на „Народ“ і рад(икальне) діло, не позволить 20—30 р. у місяць для того, щоби мені платити сотрудників“ [2]). Журбою про Кулішів „Дзвін“ і закінчував Павлик свій лист: „Досадно мені, що Кузьма не присилає готових листів творів

---

[1]) Народ, 1893, стор. 37—38. Автограф надрукованої Кулішевої статтейки зберігся в архиві М. Павлика в Національному Музеї у Львові п. н. „Куліш Олелькович Панько і галицькі народовці-угодовці. (Вирізка є Кулешевого листу до редактора)“. Після надрукованого тексту стрічаємо в рукописі ще таку приписку:

Благословляє Вам Золотоверхий Михайло Кийовський надруковати сю проклюму, вже зредагову його рукою.

Коли хочете, прочитайте й другий мій лист до нього, відсилаючи. Таємниці нема в нас ніякої.

Посилаю ради проби додаток.

Так розгостювавсь наш брат, що й досі, здається, тутеньки. Та він, бачившись із сестрою, сказав, задля-ради „печи в хаті“: Скажі(те) чоловіченькові, що все зроблю так, як мені наказано.

Не загається. Чоловяга щирий і нас обох з панею великий приятель. Одно слово — чоловік-друзяка. Оце-ж матимете.

Заява Куліша найшла свій відгомін у статті М. Драгоманова „Де тонко, там рветься“ (Народ, 1893, стор. 67—69 і 79—81), а саме в словах; „А що вже казати про таку кумедію, що немногочисленні правдяни в Росії сами ховають „Правду“ в Росії навіть від сотрудників, як це вияснив д. Куліш?!“ (стор. 80). Стаття Драгоманова викликана заміткою Аг. Кримського й тому передрукована в збірці його „Розвідок, статтей та заміток“ (Київ, 1928, УАН. Збірник Історично-філологічного Відділу, № 57, стор. 354—362). Акад. Кримський здогадується, що тим землячком, що завітав на хутір Куліша й „виманив“ у нього переспів першої пісні Байронового „Дон-Жуана“, був Олександер Кониський (стор. 360).

[2]) Переписка, VII, стор. 158—159.

Куліша, хоть уже має зовсім прокорегованих 4 листи в 16 ст. і далі до 97 ст. Не можу допроситися, а в Куліша може урватися терплячка"[1]).

Сподівання Павлика на Куліша, про що він писав Драгоманову, вийшло з оцього листу Куліша до Павлика:

Р. Б. 1893, місяця студена руського 19.

Високоповажний Добродію Михайло... та й не знаю, як Вас величати по отчеству; а в нас, у Русі, ще й за бояновських часів вич значило чоловіка значного, так як у Поляків ський — шляхтича, дідича. Вони худобою пишались (нарицаху имена своя на землях своїх), а ми величались хоробрими батьками[2]) (се краще).

Я-б і вчорашнього листу про „Сон" без додатка не послав, та, бачте, задавсь вижиданнєм Вашого пакета за пакетом.... Тепер посилатиму Вам двоїсті додатки, щоб змогли Ви двигати газету регулярно; а з роспродажи на її користь моїх творів печататимете їх, по спромозі, далій та далій, — так і визволитесь помалу з Вашого занепаду. А я знай кучитиму, при нагоді, да сьому, да тому, щоб рятувати нашу рущину по тім боці політичньої прірви, коли не можна рятувати по сім боці. Озирайтесь тількі на своє здоров'ячко: не замучуйте себе робочими ночами. Так погубив себе не один уже з моїх приятелів здоровяків, а я — хвалити Бога милосердного — частенько й забуваю свої старощі, і колиб иноді припала нужда, висидів би за розумовою працею 18 годин у сутки так, як і замолоду. Оце-ж і шануйтесь, приятелю, покіль не пізно.

Мав я й власну друкарню колись, та не сам її споруджував; тим і не вирахую Вам нічого, а мушу взяти когось тямущого — експерта-б то — за боки, як поїду в Київ. Оце-ж і заждімо трошки. Я „не закосню".

Спасибі, що послали „Народ" у нашу столицю. Надишлють й Вам дещицю з моїх книжок, тількі трохи згодом.

Бувайте-ж здорові і Господеві любі (кого-ж і любити Господеві, як не таких людей!) а до нас прихильні, як ми до Вас.

Не инако я й думав, як за дозволом добродія Михайла печатати мій лист до нього. Ну, та він, здається, людина руча! Сповіщайте мене про себе частенько, по змозі.

„Kraj" запренумерую; Die Zukunft уже в мене на столі, та визираю ще Nineteenth Century. Знатиму таки хоч трохи, як той ширший хуторного світ стоїть.

Оце-ж іде до Вас додаток під № 71.

Вволіте мою воленьку: посилайте Вашу газету слідом за посланими номерами до нас на столицю. Там її ширитимуть між земляками, — і, може, прибавиться в Вас пренумерації.

В моїм „Сні" поправте слово Униятищина. Се урочище борзенське зветься Униятівка.

---

[1]) Переписка, VII, стор. 160.

[2]) Як Гомерові Пелиди, Адриди etc.

Крім справ, порушених у листі Павлика до Драгоманова, є в цьому листі Куліша мова про друкування якогось Кулішевого листу до Драгоманова (до цього не прийшло). Згадка про передплачення „Kraju“ це відгомін поради Павлика на питання Куліша, яку-б газету йому „виписувати до вподоби, таку, що-б трактувала і Велику і Малу Росію і Галичину sine ira et studio“ (надрукований нижче лист під II). Згаданий в листі „Сон“ це стаття Куліша проти Цезаря Білиловського й Данила Мордовця, що ще нераз згадається в листуванні Куліша з Павликом і Павлика з Драгомановим.

У своїх сподіваннях на Куліша пішов іще далі Павлик в листі з 11 лютого 1893 р. до Драгоманова, де висловив певність що-до матеріяльної підмоги з боку Куліша чи то за його посередництвом для „Народу“. Павлик писав: „Єдина певна надія — угадайте на кого? — на Куліша! Він власне пише мені, що справою „Народа“ занявся брат єго жінки — Білозерский, що й пришле незабаром 100 р. Я написав єму трохи докладніще про стан „Народа“, „Хлібороба“ й свій, і певне, що з того буде мука“[1]). Це писав Павлик Драгоманову на підставі такого листочка Куліша:

1893, студена 23 руського.

Прибув брат наш і днів через пять пошле з Києва (погостювавши тутеньки) 100 рубликів. Оце-ж і вони Вам.

Лист Павлика до Драгоманова з 13 лютого в більшості заповнений справами, що торкалися Куліша. Павлик посилав йому лист Куліша й писав: „Я читав єго, за дозволом автора, і думаю, що $^3/_4$ варто надрукувати, хоть може ще й не тепер“. Заразом посилав йому „для перегляду“ й статтю Куліша для „Народу“, бо сам не второпав, „чи можна її друкувати з усіма місцями протів Білила і Мордовця“. Кінчив свій лист Павлик заявою, що протестець (се-б-то вирізку з листу в справі „Правди“) надрукує, бо „він· собі нічого“[2]).

Тимчасом одержав Куліш два перші надруковані аркуші „Дзвона“ й під впливом цього написав ось який лист до Павлика:

Коханий наш Павлику, і мій, і нашого Золотоверхого!

Вволіть ось яку мою воленьку: усі трі твори, що маєте в руках: „Дзвін“, „Цар Наливай“ і „Маруся Богуславка“ оплатить моя кешеня (колиб-то кишеня!) за трі сотні примірників. Оце-ж, надрукувавши, що продасте примірничок, так і купуйте собі най-

[1]) Там-же, стор. 163.
[2]) Там-же, стор. 166.

здоровшого мясива і найздоровшого вина, стомаха ради і гіркого мені Вашого занепаду. Се мені буде найлюбіща нагорода за мою працю. Звеселила-б мене звістка Ваша, що роспродаж винесе з тисячу гульденів. Коли не помиляюсь, дак охочий не подивиться на височеньку ціну примірникові, байдужний же не сягоне в кишеню (хочби й кишма кишіло в ній) по франка. А про вбогих людей поміркуємо навпослі. Ну, да чиніте, як знаєте.

Як же випродаєте всі трі сотні примірників усіх трьох творів моїх на власну, ні з ким неділену, користь, та озвавсь би який книгар по право на нове виданнє (тогді вже нехай друкує багацько і ціну сам, яку схоче, ясує), дак, зробіте мені ласку, торгуйтесь по-жидівській на мою користь, і доглядайте, щоб не попсовано чого через недогляд.

Покіль же ще таке станеться, маю доволи готовизни до друковання, і прохатиму Вас ті твори печатати й продавати вже про мене, про мою скриньку, щоб і мені самому було за що зачепити руки.

Оце-ж і печатайте ззаду книжки:

„Друкуємо новий твір того-ж таки автора, оттакий-то. Коли-ж вийшло що попереду, дак „Надруковано в тій же таки друкарні оттакі й такі творі того-ж таки автора". Або ще й так: Року Божого 1882 і 1883 надруковано вві Львові оттакі й такі книжки того-ж таки автора, а в Відні оттака німецька брошурка його.

Вельми вподобав я прислані два первих аркушики „Дзвона"; а про помилки не турбуйтесь: я й сам иноді помиляюсь — не то друкуючи, та й пишучи. Що-разу посилатиму Вам такий, як при сьому листі, реєстрик помилок, коли постережу їх далій.

Пишете про моє сердитуваннє в тім, єй же то Богу-ж-то справдешньому, „Сні" про звірі з людськими закрівавленими мордами. Не знаєте ще, які се ледарі; довідаєтесь опісля, як заходжусь писати мої споминки. Щоб Ви не „сумували", прохав я вже одного землячка провідати про мої листи, писані до сердечного товариша мого з восьмого року нашого життя. Давненько вже накивав пятами живим людям. Другий мій товариш, найдорожчий з усіх, редактор „Основи", нездужає паралічем (горенько наше!); дак до сього пишу, що знайду його всюди, куди-б він собі ні задумав їхати. Він і сам хотів був писати мемуари. Ради його святої памяти, писатиму в нього перед очима, що схоче, і думаю, що се буде справді історія старорущини й новорущини в XIX-му столітті.

Почитую Die Zukunft.. Та який же се гарний Німець, сей Maximilian Harden! А „Kraju" й досі чомусь не маю. Ну, а що Ви нараєте мені французьке під стать Цукунфтові? Рушаючи з Патмоса, мушу трохи огледітись по ширшому світові.

Прихилник Ваш

Куліш Олелькович Панько.

Р. Б. 1893, місяця лютого руського 1-го дня, з хутора Ганнина Пустинь.

PS. А що я сердитий часóм буваю, дак от Вам оправданнє: Рідко хто був несердитійший над Шіллера і, може, ніхто не втворив такого тихóго в своїй потузі чоловіка, як його Вілгелм Тель, а згадайте, як його роздратовано!

Ertragen muss man, was der Himmel sendet,
Unbilliges erträgt kein edles Herz...

От що найкращий репрезентант людськости завітував у Шіллера потомству! А мене-ж хиба не роздратувало те, чого Ви ще про „вовка“ й „лисицю“ не знаєте[1])?

В своїй відповіді на лист Куліша написав йому Пàвлик про видання фольклорних праць Драгоманова й, повідомляючи про це Драгоманова в листі з 17 лютого 1893, був певний, що „він на те непремінно добуде гроші. Іще не відписав мені, — писав далі Павлик, — та я певнісінький. Отже порядкуйте праці, та перше обчисліть, кілько томів їх буде і що вони коштуватимуть. Друкувати зможете або в Софії, або в Женеві, або й тут! (Кузьма тепер має працю й заробок коло Кулішівщини на добрий рік, — а як буде тягнути так, як доси, то й на 5 літ!!)“[2]).

Згадану вище статтю Куліша п. н. „Сон“, прислану для „Народу“, переслав Павлик Драгоманову, щоб одержати від нього вказівку, як поступити зо статтею. В цій справі писав Драгоманов до Павлика 18 лютого 1893 р. таке: „Куліша статейки ні в якім разі печатати не можна: стіль той же Мордовцівський, тілько що Кул(іш) розумніщий, то не так нудно виходить. А до того це все особисті справи, з котрих перед Біл(иловським) Кул(іш) правий, а перед Мордовцевим ще хто зна. Були, бачте, вони вкупі в редакції Журн. Мін. Путей Сообщенія, — тілько Кул(іш) узяв службу, щоб бути в Петербурзі і писати Истор(ию) Возсоед(инения) Руси і в міністерство не ходив, а бував цілий день в Публ(ичній) Бібл(іотеці), — а вечером, каже, робив собі казенну службу дома. Може К(уліш) по суті діла й був правий, — та по формі чиновник мусить бути в департаменті, щоб приймати прикази й давати відповіді начальству. От дир(ектор) департамента й замітив Кулішу, — а він розсердився й подав у одставку, — а місце єго отдали Мордовцеву“. Так оповідали Драгоманову в своєму часі в Петербурзі люди, прихильні й Кулішеві й Мордовцеву „й порядні, як Стронін“, що

[1]) До цього листу додана „Супліка видавця до письменської громади“, се-б-то те, що надруковано на окремому синьому листочку в додатку до женевського „Дзвона“ з виказом помилок із перших двох аркушиків.

[2]) Там-же, стор. 171—2.

служив у тому-ж міністерстві. „А може воно було якось не так, — та не в Народі те розбирати. Головне-ж — Ц. Білиловський така паскуда, як людина, що я абсолютно противний тому, — писав Драгоманов, — щоб бачити навіть, як Куліш його бє“. Сам Драгоманов був уплутаний у дві історії Білиловського й, розповівши одну з них, радив Павликові написати Кулішеві ось як: „Спомину Вашого про Ц. Б. ніяк не можу печатати. Ви, ще не знаєте всего про Ц. Б. Це така паскудна людина, що навіть бити його гидко, і не можу я приложити рук своїх до того, щоб показати світові, як Куліш каляє свої руки об таке білило!“[1]) В иншому листі з 26 лютого писав Драгоманов до Павлика: „Кулішеві ще я напишу про Білил(овського). Не можна печатати його замітки через те, що не можна печатати й редакційної, бо подлости Біл(иловського) частноправного характеру, хоч звісні публічно“[2]).

В дусі поради Драгоманова написав Павлик до Куліша, але не переконав його. Куліш хотів навіть телеграфувати до Павлика, та з Борзни не йшли телеграми до Коломиї. Тому написав лист (друкований нижче під V), де домагався друкувати свою статтю „Сон“, а від себе міг Павлик додати, яку хотів, приписку. Повідомляючи про це Драгоманова в листі з 3 березня, питав його Павлик, „що робити“[3]). А найближчий лист з 8 березня до Драгоманова Павлик починав переказанням поради Куліша Драгоманову не „встрявати в члени Товариства імени Шевченка“ й домагання надрукувати „Сон“ без усякого вагання (поданий нижче лист під VI) і далі писав таке: „Справді — не викручуся, — надрукую з увагою, — та ще почекаю Вашого слова. Зважте, що Кулішу страшенно обидно „рубати одною сокирою“ з таким Білилом“[4]). У найближчому листі з 13 березня до Драгоманова наглив його Павлик: „Відписуйте скоро про Куліша. Зважте, що після ненадрукованя його „Сна“ він зірве зо мною. Наша увага про Білила тілько переконала його, що „Сон“ мусить бути надрукований. І справді обидно“. В продовженні листу передані цікаві подробиці з листування та звязків Куліша й Павлика. „Не знаю, — писав Павлик, — чи писав я Вам про мої грошеві відносини з Кулішем? Він пропонував мені обертати гроші, присилані на його твори, на „Народ“ з тим, щоби його твори все таки були надруковані після того, з розпродажі попередних —

[1]) Там-же, стор. 174—175.
[2]) Там-же, стор. 178.
[3]) Там-же, стор. 179.
[4]) Там-же, стор. 180.

„Дзвона"-б то. Я, звісно, не згодився. Після того усі прислані Кулішем гроші (і тих 100 р. від Білозерського) ідуть у Женеву на єго твори. Тоді Куліш подарував мені перше виданє усіх трьох творів, що тепер печатаються, — Дзвона, Царя Наливая і Марусі Богуславки — на поправу мого здоровля виключно. Та я й на це не пристану, — яково мені брати гроші від небогатого чоловіка та ще за твори, з котрими я далеко не годжуся? Тож оставлю їх у Жоржа[1]) на власний рахунок Куліша. У него-ж є ще більше творів укр(аїнских) для друку в Женеві, а окрім того я таки підбив єго написати свої спомини. Та чудний він на своїм хуторі, — нічогісінько не знає про світ не то божий, а таки російский. Представте собі, не знав, що „Kraj" істнує в Петербурзі, аж я єму зарекомендував. Не знав і про те, що в Р(усскомъ) Архивѣ надрукована записка Орлова з III Отд. в справі Кир. Мет. Братства із 1847. Аж я єму післав вирізку з „Діла". Така то хуторянска культура в Росії"[2]). До цих Павликових слів треба додати, що згідно з волею Куліша Павлик прислані від Білозерського 100 р. таки обернув на „Народ", далі, що з названих тут творів Куліша в Женеві вийшов тільки „Дзьвін" 1893 р., й нарешті, що передплачену газету „Kraj" пересилав Куліш Павликові, чи не знайде й він „що з неї черпонути" (лист VI). Драгоманов відповів Павликові 29 березня в справі Куліша ось що: „Кулішеві писав. Коли буде вператись, — то робіть, як знаєте. Я вмиваю руки. — Получив з Женеви лист Дзвона. Глупості, а часом і неприлична особиста лайка. Перечитую Отпаденіе Малор. отъ Польши і навіть і те, що правда, сказано так, що тільки сердить людей. Взагалі не історично. А переносити в сучасні вірші боротьбу з козаками просто смішно: Так мов би вони облягають Ганнину Пустинь, як Хмельницький Львів!"[3]) Відписуючи Драгоманову 2 квітня, присвятив Павлик Кулішеві такий уступ: „Кулішівщина, звісно, чортовщина, та попри неї як найкраще видно й другу, більшу чортовщину, — звичайне українофільство. Клин клином. Та є й перли поезії, про мову й не казати. З єго „Сном" я в досить прикрім стані. Я єго не думав друкувати для образливих слів Куліша для Мордовця й Білила, а також для єго довготи. Ви звернули увагу ще на один бік — моральний бік Білила, про котрий писати годі. Та, по моєму, це не резон, щоби не сказати, як то з ним рубав Ку-

[1]) Жорж — женевський книгар.

[2]) Там-же, стор. 182—183.

[3]) Там-же, стор. 189—190.

ліш одною сокирою в поезії. Ви самі таке непремінно напечатали би, як би хто напр: сказав, що рубали одною сокирою з яким політичним жуліком. Ото-ж і я мушу надрукувати, коротесенько й делікатно, суть того рубаня тай годі. Знаю, що нікого з трох сторін тим не вдоволю, — та здамся на волю божу: треба-ж раз послужити за козла жертвенного“[1]). В листі з 5 квітня порадив Драгоманов таке в справі статті Куліша: „Про Біл(иловського) напечатайте тілько, наведши точно слова Морд(овця) про одну сокиру, що получили певні звістки, що ніколи Кул(іш) однією сокирою з Ц. Біл(иловським) нічого не рубав і не робив. Що небудь скомпонуєте в такому роді, так щоб Кул(іша) виділити од Біл(иловського), — а Біл(иловського) не займайте, бо свинства єго до літератури не належать“[2]).

В справі „Сну“ писав Павлик і до Куліша, між иншим 17 березня. Прохав пождати листу від Драгоманова, що знає Білила й оповість йому свої резони. „Трудність, — писав Павлик, — бачите, в тім, що без своєї уваги про Білила редакція не може пустити Вашого „Сну“, а увага та мусить говорити про частноправні відносини Білила, то-б-то такі, про котрі важко говорити. Та все таки якось то ми чейже договоримося і будьте певні, що кривди Вашої не сховаю“. Куліш, що по тому листі домагався надрукування „Сну“, з якою хоче Павлик, припискою, змяк під впливом листу Драгоманова й написав до Павлика: „Із „Сном“, як знаєте, так і чиніте. Мабуть же не аби-чого така з ним морока“ (надрукований нижче лист під VIII).

Аж тепер мав Павлик розвязані руки й покінчив довгі позви за Білиловського короткою статтейкою, де стояло:

В 1 н-рі „Зорі“ за сей рік д. Данило Мордовець таке пише в „Супліці до Василя Лукича“: „Василю! Бажав єси мого перекладу „Під небом України“. На! ось тобі переклад!... Знайшовся добрий чоловяга (перекладчик), котрий міцно знає нашу рідну мову, тай перо у нього орлине: се-б-то Цезар Білило, щирий Українець — одно слово — „репаний“, як то кажуть. Я його давно знаю за талановитого письменника. Він і Шілєра перекладав на нашу мову, і з Кулішем — щасти, Боже, старому Панькови — одною сокирою дещо будовав“ і т. д. Не тикаючи більшої частини наведених слів, ми скажемо тілько, що те, що сказано про д. Куліша, — чисте непорозуміне. Ш. д. Мордовця тут очевидячки плохо поінформовано. Ми маємо в руках докази, що д. Білило(-Білиловский) ніколи нічого не будував одною сокирою з д. Кулішем, хиба що за таку будованку узяти ось

[1]) Там-же, стор. 191—192.
[2]) Там-же, стор. 193—194.

що: 1) Д. Куліш виправив Білилів переклад Шілєрової „Пісні про дзвона“ (при чому д. Білило не дав чомусь-то д. Кулішу німецкого орігіналу); 2) Д. Куліша „Дума про курку з курчатами“, дана в рукописи на прочитанє одному д. Білилу, пішла в Харкові по людях, без поданя, хто єї автор, та ще й з пропуском уступів про жидів (д. Білило жид), і 3) д. Куліш відкинув пропозицію д. Білила стулити альманах із своїх і Білилових творів... Ось факти літературного характеру. Про инчі ми не можемо писати, а тілько скажемо одним словом, що д. Куліша взагалі не слід компанувати з д. Білилом. Отся поправка повинна би появитися власне в „Зорі“, задля численних читателів єї у Росії. Ми й пропонували се д. Кулішу, та він відписав нам, що в „Зорю“ не напише ані стрічки через те, що то газета „злохудожественна“. Тимчасом редакція „Зорі“ у проспекті на сей рік, надрукованім осібно, межи многочисленними, дійсними й фактівними сотрудниками своїми — звісно, по найбільшій частині псевдонімами — назвала й д. Куліша і навіть пропечатала, що має для друку якісь єго вірші. Очевидячки, того проспекту д. Кулішу не післано (1 н-р „Зорі“ д. Куліш получив) і імя єго пропечатано в проспекті без єго відома... По галицки![1]).

Заки позви в справі „Сну“ дійшли до кінця, в листуванні Куліша й Павлика порушалися й инші справи. На звістку Павлика, що він хорий, на прохання писати споминки й инші питання, що їх торкнувся Павлик у своєму листі, відписав Куліш ось що:

Дорогий приятелю Йвановичу!

Чого я опасувавсь, те й сталось... „Не вміли Ви шанувати здоров'ячка свого“, як се виспівує й пісня. Щó-ж буде з „Народом“? Пилно допитуюсь. А про „Дзвін“ мені байдуже. Досадно тількі, що й у вас же те-ж святе, що й по сім боці політичньої прірви... Та ще й вимагаємо кращої доли! Я, бувши Зевесом, не перемішував би дарів щасливих із нещасними, а набрав би повну жменю з нещасливої урни та й швиргонув би таким націоналникам у вічі.

Бажаєте від мене і від мого товариша в справі 1847 року всякого коментару. Він тепер недугує, а хоч би й здужав, дак треба-б до нього слати легіон архангелів з полом'янúми мечами: тоді-б, може, відписав зараз. Прошу його сина прочитувати йому з „Руського Архива“ „доклад“ Орлова, і щó він слухаючи промовить, записати. Та недалечко відкотиться від яблуні яблучко. Єдина надія: як сам з ним побалакаю, тоді буде діло. От як наша піч пече!

Kraju не посилаю, поки нездужаєте, а далій посилатиму, коли кажете, що він знадобúться Вам про газету. І справді-ж бо так.

---

[1]) „Одною сокирою“? (Народ, 1893, стор. 74).

На всі Ваші питання зараз послав, який треба, відпис; та якось воно не хутко до Вас доходить. Послав до Вас під рекомендованим бандеролем і псалтирець мій, на щось потрібний Золотоверхому. Із „Сном“ чиніте що хотя і як хотя (писав я). За очима не маю права нічого вимагати.

Прихилний до Вас

Куліш Ол. Панько.

Р. Б. 1893, місяця березоля 22 общеруського. З Ганниної Пустини.

Post scriptum:

Велико зажурились ми, шо наш дорогий Михайло Безверхий[1]), найславніщий з учнів Золотоверхого[2]), та лежить у недузі, і таку ся недуга відкрила нам сумну перспективу, що ми самі задумуємо чимчикувати до Коломиї... Чи не позагрузають же там наші колеса? Багацько скрізь пороблено в Вас багнюк у бідолашній поєзуїченій Русі...

Василеві Білозірцеві пишу таке, щоб іздвигнути його до Силоамського купелю. Нехай не каже „человѣка не имамъ“. Наготовив, мовляв, первого тома Ист(ории) Возс(оединения) Руси в переробі так, що не схотів би печатати його й за гонорар, не прочитавши йому. І спра(в)ді таки про се до столиці поїду (між иншим). Та ще пишу: як вирвавсь був із Варшави на „відпочивок“ до Парижа[3]), дак роспочав був там писати сю історію старорущиною, а потім уже, покидаючи зовсім Варшаву, почав писати її новоруськoю мовою. Оце-ж (пишу) історичньою працею (не перекладаючи, а таким новим коло неї заходом) годиться подякувати Орловим та Дубельтам за неліпе розуміннє неліпої „Повѣсти объ (неліпому) Украинскомъ Народѣ“, подякувати паньтюхам, котрим руська доля не дала дожити до нашого не такого вже неліпого часу.

Вирахуйте мені: яких треба грошей на видаваннє „Народу“ щоденно... Шукатиму з лихтарем чоловічка. Може таки наше телятко та й піймає вовка...

На наведений лист відписав Павлик Кулішеві 10 квітня, що все ще лежить хорий. Щоб „Народ“ міг виходити частіше, треба кавції 3000 гульденів, друкарні й за папір від 1000 примірників 25 гульд. за число, газетні штеплі стоять 10 гульд. від числа, почтові марки 10 гульд. від числа, експедиція числа хай 2 гульд. 50 кр., разом 1 число — 47·50 гульд., се-б-то тижнево — 285·30 гульд., не рахуючи плати співробітникам. Повідомляв, що вислав 5 і 6 листи „Дзвона“ й що „Kraj“ присилає сама редакція. Пи-

---

[1]) Павлик.

[2]) Драгоманов.

[3]) Він знає, як я хотів був покинути князя Черкаського, а той каже, що я тількі втомивсь, тай випровадив мене відпочити, давши „командировку“ на штудованнє в Парижі єзуїтства.

сав, що найбільше залежало йому на співробітництві Франка, „що для хліба мусить тинятися по польских і народовских виданях, при чому іде і спосібність і иноді й достоїнство“. Того-ж самого дня написав Павлик до Драгоманова, а про Куліша таке: „Куліш, дізнавшись, що я хорий, завдався думкою їхати сюда з жінкою! — очивидна дурниця. Ходить єму, каже, про „Народ“. Питає, кілько коштувало би єго видане що днини? Я відписую, та кажу, що предоволі було би й тижневника. Я просив єго й Білоз(ерського) написати уваги до „Докладу“ Орлова. Обіцяє“[1]).

Питанням Куліша, „який же був би maximum і minimum пренумерати“ (друкований нижче лист XI), й закінчується справа заходів Куліша коло „Народу“ в його листуванні з Павликом. Мова є в цьому листі й про те, про що повідомляв Павлик Драгоманова в листі з 10 травня. Оповідаючи про те, що робили з „Народом“ російські власті, згадував Павлик: „Відіслано мені одну посилку до В(ѣстника) Ев(ропы) і одну до знакомого Куліша—Азанчевского (про котрого я Вам теж писав), — єго вже тягано і Куліш писав, щоб застановити“[2]). В своєму листі висловився Куліш про популярну розвідочку Івана Франка про Івана Вишенського, що це „історіографічний анахронізм“. У відповідь на лист Куліша Павлик радив йому 29 квітня написати рецензію на розвідочку Франка про Вишенського й радів, що Білозерський береться диктувати свої споминки про 1847 р. Не забув написати й до Драгоманова в листі з 27 червня: „Куліш питав, що таке Франків „Вишеньский?“ Прочитавши, сказав, що це полова, — на що я просив написати докладніщу критику“[3]).

Коли стануть відомі листи Куліша до Драгоманова, вони без сумніву в дечому доповнять картину звязків Куліша з Павликом, відому з неповного листування двох останніх. В одному з своїх листів (друкованому нижче під XII) писав Куліш, що „добре взяв на цугундер наш Золотоверхий Вашого Безверхого“, се-б-то Драгоманов Омеляна Огоновського. „Та й дурний же справді попуючий письменник, — писав Куліш, — і дурний і яко піп, лукавнуючий“. Ці й дальші слова Куліша в його листі були відгомоном статті Драгоманова „Т. Шевченко в чужій хаті єго імени“, що являлася рецензією на „Кобзаря“ Шев-

[1]) Переписка, VII, стор. 200.
[2]) Там-же, стор. 211.
[3]) Там-же, стор. 237.

ченка у виданні Наукового Товариства ім. Шевченка й під редакцією Ом. Огоновського (Народ, 1893, стор. 86—88, 95—98, 137—40)[1]).

В початку липня вислав Куліш на адресу Павлика свої „Товитові словеса“, щоб він надрукував „у славній Коломиї на дешевенькому паперці трі сотеньки примірничків“ (друкований нижче лист XIII). Павлик, що в листах до Куліша ствердив виправлення „Дзвона“, в листі з 9 червня до 176 стор., а в листі з 27 червня стор. 211, пісень 79, своїм листом із 9 липня потверджував одержання посилки від Куліша й писав, що незабаром надрукує „Товитові словеса“, „перекладені прекрасно“.

В Коломиї бажав Куліш друкувати також свою поему „Куліш у пеклі“, як виходить із цього його листу до Павлика:

Замісь драми (Цар Наливай) у дискредитованій Женеві надрукуймо трі сотеньки примірників поеми (Куліш у Пеклі) у славній Коломиї, а гроші за всі трі сотні примірників обертайте на єдину розумну газету по тім боці політичньої прірви русько-німецької.

Вирахуйте, спасибі Вам, скількі франків послати Вам, і коли роспочнете друкованнє. На нумері минула мода: посилатиму франками в;д пори до пори.

Прихилник Ваш

Панько.

Р. Б. 1893, місяця липця руського 8 дня. З Ганниної Пустини.

На обгортці „Дзвона“ пропечатаймо, що друкується вже поема Небрехи „Куліш у Пеклі“[2]).

Дня 1 серпня повідомляв Павлик Куліша, що Товію дав набирати, а „Куліша в пеклі“ ще ні, бо нема черенок і робітників. Дня 29 серпня, посилаючи 11 аркушів „Дзвона“, писав Павлик, що попереднього дня одержав решту корректури. Місяць пізніше, 29 вересня, пересилаючи 12—14 аркушики „Дзвона“, повідомляв, що за два тижні „Товитові словеса“ будуть готові. Хоча в цьому листі кошти друку обраховував по 10 гульд. за лист і 7 гульд. папір на всі три листи, кінцевий обрахунок подав Павлик 12 жовтня такий: друк 18 гульд., папір 4·25 гульд., брошурування 4 гульд., — разом 26·25 гульд.

---

[1]) Панько Куліш листувався також із Омеляном Огоновським у рр. 1889—1891, пор. „П. Куліш, як інформатор галицького історика літератури. (Його листування з Ом. Огоновським)“ в 12 кн. „Життя й Революції“ за 1927 р. (стор. 288—306).

[2]) На четвертій сторінці окладки „Дзвона“ дійсно надрукована по виказі видань. Кулішевих творів така оповістка: „Печатаецьця и незабаром увійде в сьвіт Поэма Панька Небрехи: Куліш у пеклі“.

Павлик здобув повне довіря в Куліша. Йому поручив він відібрати нерозпродані примірники Псалтиря та Йова, коли одержав повідомлення від Олександра Барвінського, що в останнього лежить ціла пака Кулішевих книжок. Переслав уповажнення Павликові, бо сам не хотів листуватися з Барвінським (надрукований нижче лист під XV). Подібні уповажнення вислав для Павлика в справі відбору автографу в Івана Левицького (бібліографа), книг і паперів у проф. Омеляна Огоновського й книг у Алойзія Юркевича (друковані нижче під XVI). Нарешті звернувся Куліш до Павлика з проханням відібрати від Івана Вахнянина книги й карти, що їх лишив у нього перед двадцять кількома роками (друкований нижче лист XVII).

„Гарненько надрукували Ви, приятелю коханий, Товитові Словеса" — починав Куліш свій лист по їх одержанні (друкований нижче під XX). Писав, що прийшла черга на поему Панька Небрехи, се-б-то на „Куліша в пеклі", хоча довелося-б друкувати на такому ж папері й таким письмом, як „Товитові Словеса".

Взагалі Павлик старався по змозі догодити Кулішеві. Одержавши його лист (друкований нижче під XXI), де між иншим оповів Куліш про свою заслугу для другого видання Гречулевичевих проповідей, Павлик надрукував у „Народі" (стор. 326) замітку „Хто писав українскі „Проповіді Гречулевича"?" й спростував звістку, подану в. „Зорі" ч. 19 в життєписі Гречулевича, словами з Кулішевого листу. Свою замітку кінчив Павлик словами: „Нагадаємо, що й славно-звісний лист Шевченка у редакцію „Народнаго Чтенія" писав д. Куліш. Із сего видно (а воно ще певне не одно таке вийде на верх), що д. Куліш безкористно потрудився для українского народу далеко більше, ніж думають хвалителі патентованих батьків українства, як о. Гречулевич і т. п. Тепер д. Куліш працює між иншим над устихотворенєм св. письма старого завіту, з котрого вже й вийшли отсе в нашій Коломиї „Товитови Словеса""[1]). Листовно повідомив Павлик Куліша 5 листопада, що про крутню в „Зорі" скаже з Кулішевих слів у 22 ч. „Народу".

Кінець „Дзвона" вислав Павлик Кулішеві щойно 29 грудня 1893 р. Ще три дні передтим скаржився Павлик Драгоманову, що „Кузьма в Женеві тягне „Дзвін" уже більше року"[2]), й звертався до Драгоманова з оцим у справі Куліша: „Питає Куліш, чи получили Ви 18 сторінок єго „Устихотвореної Біблії", що він

[1]) *М. П.* Хто писав українскі „Проповіді Гречулевича"? (Народ, 1893, стор. 326. [2]) Переписка, VII, стор. 338.

Вам післав по паризькій адресі, а також лист?“ Прохаючи відповіди, писав, що Куліш „устихотворив“ уже 100 сторінок Біблії. Павлик, бачучи, що для такої праці потрібно перекладу Рейса з поясненнями, почав посилати Рейса Кулішеві томами й вислав уже їх пять[1]). Лист Куліша з проханням запитати Драгоманова, чи одержав 18 сторінок „Устихотвореної Біблії“, надрукований нижче під XXIII, а під XXIV найближчий лист Куліша, де він дякував за „Дзвона“ й додавав: „Колиб він зараз видзвонив Вам, друже, пляшечку старого венгерського (справдешнього) вина, стомаха ради Вашого і тяжких нездужань Ваших“. Заразом прохав друкувати „Небрешину поему“, „не тіснячи власних друків. Аби воно побачило таки світ, а чи хутко, чи не хутко, тут не можна вимагати, не знаючи, по чім у Коломиї ківш лиха“.

Останнього дня грудня 1893 р. дав Драгоманов відповідь на лист Павлика, де в справі Куліша писав: „Кулішевої Біблії листки я получив з Парижа, де їх трохи задержали. Хоч получив я їх в часи хороби, та вспів прочитати й відписати єму, — і він, певно, вже має мою відповідь. Послав я єму і книжку Genesis, перекл. Kautsch un Sozin, напечат. ріжними шрифтами, відповідно ріжним редакціям. Та навряд багато з того буде проку. К(уліш) мало ознакомлений з новою крітікою Біблії і застарий уже, щоб переучуватись“. Далі дорікав Драгоманов Павликові, що вислав свого Рейса, що мусить перейти через духовну цензуру, отже може пропасти[2]).

Справа з друком „Куліша в пеклі“ протягалася ще більше ніж справа друку „Дзвону“. В листі з 5 квітня 1894 р. прохав Драгоманов Павлика пояснити, „що з Паньком Небрехою. К(уліш) — писав він — прислав мені в Париж 50 р. на печатання. Ви манускрипта не шлете, а тимчасом в „Зорі“ читаю, що поема печатаєся. Ким, — де?“[3]) Павлик дав 10 квітня таке пояснення: „Про Кулішеве Пекло пущена була звістка в „Зорі“ ще тоді, як воно мало друкуватися тут; після рішинцю Куліша я Вас питав, чи слати Вам єго рукописі, т. є. чи можете Ви ними занятися? Та Ви мені не відповіли, і через те я аж тепер шлю їх Вам“[4]). Питаючи Драгоманова в листі з 28 травня, чи одержав рукописи Куліша, тут-же запримічував Павлик: „Єго „Пекло“ — явна дурниця, та я єму боявся сказати, — може від Вас прийме“[5]).

---

[1]) Там-же, стор. 339. [2]) Там-же, стор. 341—342.

[3]) Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. Т. VIII. (1894—1895). Чернівці, 1911, стор. 66.

[4]) Там-же, стор. 68. [5]) Там-же, стор. 114.

А втім і сам Куліш відсував друк згаданої поеми на дещо пізніше, бажаючи поперед усього надрукувати Св. Письмо, як свідчить цей його лист до Павлика:

Високоповажний Добродію!

Сумне́ Ви до мене пишете, та й не знаю, чим розігнати Ваш сум. Я нездужав місяців зо трі, і сповіщав Вас у недузі, та бачу, що того листу не подано Вам до рук. Від смерти одзволи́ла мене тількі моя невсипуща Сестра Милосердя, Ганна Барвінок.

Посилаю Вам про напечатаннє перву книгу Мойсеєву[1]). Як ні печататимете її, все буде гаразд. Роздавайте селянам по наказу: туне приясте, туне дадите. А все инше — навпослі печататимемо.

Од Михайла Золотоверхого не маю давно́ вже звістки. Ошибає мене страх, що йому не довго на світі жити.

Спасибі за рахунок, та прошу Вас із 79 р. взяти за все, що посилали, спасибі Вам, Никодимові і мені само́му. Не нам дармоїдува́ти в Вас. Никодим і досі ве́лико прихилен до мене в письмацьких справах, навпаки́ пророкуванню Михайловому.

Сердечно Вас обіймаю.

Панько.

Р. Б. 1894, липаня 2. Х. Ганнина Пустинь.

Найперше по Св. Письмі печатав би я поему Панька Небрехи.

За сю обідню пляму прошу вибачити.

Драгоманов дораджував і Франкові запросити Куліша до співробітництва в „Житті і Слові". На це відписав Франко ось що Драгоманову 25 лютого 1894 р.: „А що-до Куліша — то я не гаразд розумію, що міні з ним починати. Найцікавійше, що у него є, се певно листи до него ріжних людей, — Українців і Галичан. За ними я й звернуся до него. А що-до єго поезій та перекладів — то я в них не вірю. Ще Шекспір був не поганий, але Байрон зовсім ні до чого, і я такого перекладу, яким він угостив „Правду", ні за що-б не друкував. Тай і з Шекспіром ще треба-б почекати, бо місця мало. Притім же Куліш людина вередлива. Скаже міні: нате Вам другу пісню Дон Жуана або Тімона Атенського або Перікля, а я-б хотів Короля Ліра — і вийде квас. Впрочім, як кажу, я напишу до него і вишлю єму Ж(итє) і Сл(ово) та виложу в листі, чого-б міні від него треба, а чого не зможу взяти". В цій справі написав Драгоманов у своєму листі з 2 березня таке: „З Кулішем, я й сам знаю, що справа не безпечна. Капризний він дуже та й старий, — иншого ніяк не вбере в голову, — та все таки він має талант, а окрім того і доси

[1]) Кгаj посилаю тільки ради ваги поштової.

найбільше образований з усіх наших писателів і, як не дивно, навіть нові речі пристають до него скорше, ніж до других. Я допевнився сему, переписуючись з ним про Біблію. Лихо тілько, що він впевнився, що тепер найголовна річ — боротись з козачиною! І де він ту козачину бачить, коли тепер навіть недавні козакомани ex professo стали новоерцями! Звісно, Ви з Кул(ішем) свою лінію ведіть, та будьте трохи обережні на слова“ [1]).

Не маю ніяких слідів для ствердження, чи звертався Франко до Куліша за співробітництвом у „Житті і Слові“, чи ні. В усякому разі таке прохання після виходу пятого випуску Франкового органу було безпредметове. А саме пятий випуск „Життя і Слова“ приніс Франкову рецензію на Кулішів „Дзвін“ женевського видання. Істотні частини Франкової рецензії передрукував Павлик у „Народі“ п. н. „Найновіщі поезії П. Куліша“. Тому, що Франковими словами заслоняв Павлик свої думки, що їх не мав відваги ні в листах написати ні в „Народі“ висловити, треба тут спинитися на тому, що Павлик уважав за відповідне повторити в „Народі“ з Франкової рецензії в „Житті і Слові“. Зазначивши появу рецензії й відмітивши те, що Франко навів вірш Куліша п. н. „Чолом доземний моїй же таки знаній“ (жінці Ганні Барвінок), передрукував Павлик оці висновки Франка про Куліша з приводу його „Дзвону“:

Від часів Шевченка поезія українська не промовляла такою чудовою, енергічною мовою, яку отсе на старости літ віднайшов Куліш. За отсих кільканадцять субєктівних, ліричних та епічних пєс (гляди вельми інтересну казку про курку з курчатами) ми готові простити Кулішеви цілу купу єго псевдополітичного і псевдокультурного, непоетичного, а то прямо несмачного блекотаня (нпр. називанє Хмельницького псом), котрим наповнена решта єго „Дзвона“. А читаючи оті немногі тихі та гармонійні пєси, подвійно жаль робиться автора, котрий затроює остатні дні свого житя такою дикою і безпредметною злостю замісць закінчити їх такими гармонійними акордами, які він уміє видобувати зі своєї кобзи. Адже-ж тою лайкою, котру він сипле на право і на ліво, він нікого не переконає про слушність своїх поглядів, коли не переконав нікого товстими томами своїх „Возсоединений“. Ми певні, що „Дзвін“ єго залунав би широкою луною по всій Україні і по Словянщині, колиб автор помістив у нім сотню таких пєс, як наведена висше, і певно сто раз більше прислужився-б і справі поступу культури на Україні, ніж тепер,

---

[1]) М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка і инших. 1887—1895. Видав Іван Франко. Львів, 1908, стор. 260.

коли мало хто й здобудеся на терпливість, щоби крізь гущавину сухого доктринерства та гидкої лайки добратися до отих перлин нашого слова й нашої поезії. В одній своїй вірші „До Тараса на небеса“ Куліш вкладає в уста Шевченкови слова:

А найлюбійше той мене похвалить,
Хто дещо марне у печі попалить!

Ех, як би то сам Куліш послухав сеї своєї ради і ще за житя попалив такі свої речі, як Крашанку, Хуторну поезію, три чверті всего „Дзвона“, цілу поему „Куліш у пеклі“ враз з приписками до неї! Та мабуть не послухає“ [1]).

Не довго треба було ждати на наслідок Франкової рецензії. „Куліш олютився на мене — писав Павлик 20 грудня до Драгоманова — очевидно за статейку Франка про „Дзвона“, і велів Кобринскій усе єго відобрати від мене і від Вас. У Вас, каже Кобр(инск)ій, є єго 50 р. Перешліть укупі з рукописями. Чудний чоловік. А впрочім Білило далеко гірший“ [2]).

III.

Та до зірвання зносин Куліша з Павликом не прийшло. Драгоманов написав до Куліша й під впливом того листу звернувся Куліш ось із чим до Павлика:

Р. Б. 1894, грудня 22 руського.

Високоповажний Добродію!

Одержав я від Золотоверхого лист. Ще весною відписав до мене він, а я до його тогді-ж. Мовчали обидва, думаючи, що ніколи, або шо писати. Тепер бачимо, що ні до його рук не дійшов відпис мій, ні до мене лист його. Не знаючи певно його адреси, пишу на паризьку адресу, а Вас прошу і його сповістити, що ні крихти не серджусь, як він думає — та й за що-ж, Боже мій? І мене сповістіть про Ваше здоров'ячко і таке инше.

Пишу прихватки. Проковтнула мене вже не встихотвóрена, прозова Біблія. Маю й Рейса (Reuss) і всячину біблійну. Вже скінчив перву Мойсейову книгу, і думаю надруковати сотню примірників, щоб визвати печатані і писані поправки тямущих людей. Вирахуйте, щó-б коштувало 100 прим. уві Львові на середньому папері (по ціні) і не дрібнúм, а геть буйненьким шрифтом. Покіль печататиметься 1-й вип., готовий буде другий і далій і далій.

Щиро прихилний до Вас

Панько Хуторний.

Навівши текст листу Куліша в своєму листі до Драгоманова з 8 січня 1895 р., Павлик писав: „Ну, добре, що відгнівався. А то-ж він мені не відповідав і, не сказавши мені слова,

[1]) Найновіщі поезії П. Куліша. (Народ, 1894, стор. 254).
[2]) Переписка, VIII, стор. 165.

написав Кобринскій відобрати від мене решту грошей, що лишилися від єго творів, і взагалі зібрати в свої руки усе — тай від Вас велів відобрати 50 р. Відписую єму“[1]). А в листі з 31 січня 1895 р. писав Павлик Драгоманову про Куліша: „Сердиться, що не віддав грошей Кобринскій, і просить зараз віддати. Ви таки не добре зробили, запропонувавши єму таке, — ще готов сказати, що хочемо єго обдерти. З ним треба обережніще, ніж з писаним яйцем. Віддам гроші К(обринск)ій, і нехай друкує, що хоче“[2]). Це писав Павлик на підставі цього листу Куліша, одержаного день перед написанням листу до Драгоманова:

Телеґрама.

Пропав один мій лист до Кобр(инської) і оди(н) її лист до мене; тим я і не знав, що вона грошей не одержала. Вчора довідавсь про се з листу Мих(айла) Золот(оверхого). Рає мені, між иншим, обернути мою зайвину на виданнє Ваших популярних книжечок. Сьогодні відписав йому в Париж (другої адреси не подано) так: „Які-б ні були вжиточні П(авли)кові популярні книжечки́, „не моя печаль чужихъ дѣтей качать“. У мене й своїх доволі плаче, а ще-ж то й Ґаннининих“!

Оце-ж, коли ще не подали моєї зайвини пані Кобринській, дак бла́гаю Вас — подайте негайно, щоб не було моє слово до неї марно; ато мушу врізати мого хуторного кошту, щоб не була „обіця́нка цяця́нка, а дурному радощі“. Вона вже не одну по́слугу мені зробила, спасибі їй.

Ніколи писати більш. На 27 стисі гл. XXXVIII Exodus'а зупинивсь, щоб написати хоч по слову добрим людям, покіль віку мого. Ніколи, ніколи, тай ніколи! Узявшися-ж за гуж, не кажи недуж.

Уже маю й Рейсса і всячину біблійну, аби було коли штудувати. *П. К.*

Р. Б. 1895, ст. руського 14.

Ще в листі з 14 лютого 1895 р. пригадував Павлик Драгоманову: „Перешліть Кобринскій Кулішеві рукописі (Куліш у пеклі і дві чи три драми), що я Вам післав, а також 50 р.“[1]) На це відповів Драгоманов у листі з 22 лютого 1895 р.: „Кобр(иньк)ій пошлю Кулішеві гроші, коли взнаю, де вона тепер, — але нехай все рівно не печата Куліша в пеклі, бо то скандал“[2]).

В справі передачі своїх рукописів Кобринській писав Куліш Павликові також у своєму найближчому листі до нього (друкованому нижче під XXVI). В дальшому з черги листі (друкованому нижче

---

[1]) Там-же, стор. 174—175. [2]) Там-же, стор. 185.
[3]) Там-же, стор. 196. [4]) Там-же, стр. 201.

під XXVII) прохав Куліш Павлика держати корректуру його Біблії, коли він друкуватиме її, й подати кошт одного аркуша „буйним шрифтом“ на 500 примірників. Як виходить із подяки Куліша Павликові „за обіцянку корректурову“ (друкований нижче лист XXVIII), Павлик згодився на прохання Куліша держати корректуру.

Тому, що „замовк Золотоверхий“, звертався Куліш через Павлика (в листі друкованому нижче під XXIX) із спізненим проханням до Драгоманова, щоб порадив його, що випустити першим випуском, „чи стораз переоначену байку з „Genesis'а, чи документуваннє з „Суддів““. А довідавшися з листу Павлика, що Драгоманов помер, писав Куліш ось що до нього:

Р. Б. 1895, міс. вересня руського на 14 день.

Великої туги завдав мені Ваш коротесенький листок. Не подобає Вам лагодитись у непевну дорогу до Михайла Золотоверхого. Поживіте ще деся(т)ків кілька на сьому світі. Найбілша біда Ваша грошова; та й наші гроші мізерні. Колиб же як розжитись, дак я-б Ваші довги взяв на себе та й виплачував хоч потрошку. Як побачимось там, де без усякої турботи живуть без конця, дак, може, я похвалюсь перед Вами, що й по Вашій мандрівці в дúвну будущину я повиплачував добрим людям їх запомогу. Оце-ж благаю Вас — посписуйте, хто Вам давав грошенята в позичку. Утік не втік, а побігти можна... Тим часом зробіте мені ласку — продайте мого „Д(з)вона“ огулом хоч так, як та господиня продала семиденне сміттє:

Сюди хіп, туди хіп, —
За се сміттє вісім кіп.

Коли „Дзвін“ у пані Наталі, я її прошу продати вкупі з Вами на Вашу пільгу.

Сподіваємось од Вас докладнúх споминóк про Михайла Золотоверхого. Не занедбайте сієї праці. Він у нас один такий був[1]).

У Біблії дойшов я Іесайй пророка. Мало не все він писав стихóтвором. Так я й перекладую, завдаючи доброї екзерціції рідній мові. Половину сього коханця Христового вже перевіршував. Що й попечатано віршованого з Біблії в мéне, все мушу перевіршовати. Est modus in rebus. У Кауча Іесайá йде слідóм за книгами царськúми. Так мусить бути й у мéне. А по пророках — Псалми etc. а на конці Хроніки etc.

Не лінуйтесь до мене писати.

Щиро прихилний до Вас *Панько.*

PS. Чи не чувати про четвероєвангеліє, що недавно знай-

[1]) Не хутко дойшла до мене чутка про його смерть. Оце-ж тількі недавнечко послав листок до його вірної дружини через Париж. Рукóписі мої, що знайшлись у її, передайте Пані Наталі. Нехай переховує до якогось часу.

дено на Синаї в ченців, найперше писане по Р. Хр.? Як дознаєтесь, що вже надруковано його в перекладі (Лондон), зараз мене сповістіте.

Очевидно Павлик не відповів Кулішеві на бажане питання, коли Куліш удруге звертався до нього з питанням, „хто, коли, скількі і про що“ позичив йому грошей (друкований нижче лист XXX), прохаючи заразом інформацій „про нашу вдовицю[1]), як вона й що вона, де вона й куди вона“. Видко, що Павлик написав Кулішеві про незабезпеченість своєї матери, бо в найближчому листі (друкованому нижче під XXXI) Куліш висловляється, що його паніматці-добродійці рад би „уколупити й серця свого̀, не то-що“.

Потому наступила деяка перерва в листуванні між Кулішем і Павликом або не заховалися листи Куліша з того часу, бо дальший з черги лист Куліша походить аж із червня 1896 р. (друкований нижче під XXXII). Питав, чого Кобринська набрала води в рот і мовчить. Жалкував, що діти Крашевских заїдають працівників, і радив Павликові „навпростець писати до Крашевщенка“. Правдоподібно це була справа невирівняної заплати Павликові за упорядкування, каталогування й видання каталогу бібліотеки по Крашевському.

В справі печатання Св. Письма в своєму перекладі звернувся Куліш із таким листом до Павлика:

Р. Б. 1896, липня Руського 8.

Хочу роспочати печатаннє Святого Письма так, щоб ійшла попереду частина його віршована. „Почутьтя́ в людей и в народів (скажу в передньому словці) озивающьця голосно в серьці й у души перш, аніж мислі. Тим и в лириці Гебрійській позоставався про́сьлідок того сло́ва, що не дожило до наро́дьнёго письменства, чи то не вхо́плено писаньнєм, як се — не далеко хо́дючи — вбачаємо й у нас и на Вкраині й у Галичині. Позабува́ли наші люде те, що́ діялось и я́к діялось, а голосу й тону, яким висьпівувалось, не забули; от і вхопило забуток чуже вухо кобзарське, та й вийшов ис сёго сьпів, нови́й по свойму часі, стари́й по свойму смаку й духові... Так давнезний дух и смак Гебрійський озва́всь у древніх синагогальніх пса́льмах. Багацько зерен поэзии наро́дьнёи переховалось проміж людьми, ніби та пшениця між Єгипецькими мумія́ми, та й дало́ паростки, рідьні с позабуваною старовиною. Постала с того вроджаю так звана Книга Хвали́ Господьнёи, Псалтир. Розуміли ii люде й не однаково й потемки, ще бес филолокгі́чнёго и гисторичнёго при́сьвіту, вгадували темнувате місьцями слово й так и сяк, домір-

[1]) Ліду Драгоманову.

кóвуючись, хто и колй складáв ті крилаті вишчим нáдихом псальмóсьпіви. Староруський перекладуватель Сьвятого Письма, чýючи правду сю в дусі своймý, рушив давно вже на спасенну працю, и вподобав над усе инше в Сьвятому Письмі Книгу Хвали Господьнёи. Пóдавно вже іі й надруковано ёму в Галичині, яко почин тіеи праци. Тепереньki ж, мавши в Німещині таких проводирів наукóвих, як Рейс (Reus), Кауч (Kautsch) и вся блискуча плеяда библистичня, узявсь изнов до віршóваного перéкладу ліричніх перéл, прихованих у давнезну давнинý про часи грядущі, и мае в Бóзі надію надруковати их, яко другу частину, під стать первій частині, се есьть Псалтиреві, а сьлідóм за ліричнёю поэзією Старóго Заповіду подати рідьній громаді й „реликгийню честиву философию Гебрійську“, скілько іі віршованои переховано. Изміж нéи Книгу Гйобову появлено вві Львові друком р. Б. 1869. Тепереньki ж, за підпомогою й приводом новóи библистики, переслóвив сю книґу він изнов и се буде частйна трéйтя Староруського Перéкладу, рукóписно вже наготовленого“. (Се й кінець передньому словцю).

Тепер же зробіте мені ласку — сповістіте, щó нам коштуватиме вві Львові аркуш друку такого, як у „Дзвоні“, на такому-ж папері й таковісінького формату? скілько коштуватиме на 100 примірників і скількі на 500? тілько — conditio sine qua non — акцентóваного друку. Ви — спасибі Вам — держіт(ь) і коррекгу, придивляючись пилно до автоґрафу. Мені не присилайте на перéгляд, і дозволте надруковати: за доглядом Михайла Павлика.

Десять рубликів посилаю зараз. Які-ж гроші виручите з продáжи, мені не вертайте, а кожного ґульдена з первопроданого примірника подавайте від мене гостинця Вашій Паньматýсі, на ознаку моєї шани і дяки, що вродила й вигодувала нам високо поважаного сина.

Книжка зватиметься такенькі:

Старорýський Перéклад
Сьвятóго Письма
Старóго и Новóго Заповіду
перекладáв же ёгó
Кулíш Олéлькович Панькó

Частина друга: Голосіньнй и Пісьня Пісень

Друковано вві Львові р. Б. 1896 за доглядом Михайла Павлика

Скоро перепишу сю частину другу, зараз і пришлю зарекомендувавши, а Ви тим часом сповістите мене, щó мого листа з грошима одéржали.

У назві книги слова „Староруський Перéклад“ переважуватимуть „Сьвятого Письма“, а чим, дак от чим. Новоруси понадруковували доволи перéкладів. Якийся Вадим забравсь аж у Лондон печатати не по православному — страха ради Москов-

ска, да ніхто з них не втяв і не втне віршованого перекладу того, що в Гебріїв писано віршем: бо в їх мова — „луб'яни́й язи́к“, убогий на граматику. А чого Бог не дав, того й коваль не викує. Навиковували вони всячини робом своїх учителів, а такої ковко́ї мови, як наша Староруська, засьǃ Колись, як була на Востоці війна за Славянство, печатав я новоруські стихотворі під літерами П. К. в „Гатцуковій Ґазеті“, і в його допитувався не один: Що́ се за проява? От же хочби й я сам схотів перевіршовувати біблійне віршуваннє поноворуській, дак і я не втяв би так, як постароруській. Сказано — луб'яний язик!

P. S. Я пороздаровував мої книжки́ так, що ні в ко́го не допрохавсь Іова, та й муси́в перекладати його вдруге. Як уже скінчив переклад, прислав мені добрий чоловік сю книжку. Переглядів її, — е! та се-ж кращий пере́клад! Та-ж сама пеня мені й з Псалтирем. Мій примірничок подав я Михайлові Золотоверхому, а тепереньці ні в кого не допрошусь. Присилайте мені його — спасибі Вам — аркушиками наче нерекомендовані листи. Мушу зазирати в старий пере́клад, перекладуючи при тому світлі, що високо держатиме над(и)о мною Рейс із Каучем.

За пару місяців Куліш уже змінив сві́й плян. Волів відложити друк Св. Письма, а попереду друкувати збірку своїх перекладів п. н. „Позичена Кобза“, як це виходить із цього листу Куліша до Павлика:

1896, листопада—ноября руського 1.

Голубчику мій! горенько та й годі! . . . .

Єднакже — мужаймося і да кріпиться серце[1]) наше — всіх тих, що вповають на Господа правди й добра!....

Перше Святого Письма мусимо печатати Позичену Кобзу — завбілшки або з половину, або й цілого Дзвона, і тим самим шрифтом, і тим самим форматом і на такому як раз папері. Не всиловуйтесь торгуватись: живи і давай дру́гим жити... Тільки знайте, що багацько буде таких сторін у листках, що тільки половина засипана шрифтом, а часом — тільки 2, 3 і 4 віршики. Співів коротеньких (найбілш із Heine) багацько. Се в нас „зецерський шпек“.

Що я писав про виручку за Святе Письмо, те саме розумійте й про Кобзу. Усякий ґульден, що вторгуєте, падатиме не так у кешеню Вашої паньматусі, як у скарбівеньку мого серця: бо в мене була матуся незабутня do końca świata i po końcu świata.

Ні грошей, ні догляду не даватиму нікому иншому, тільки Вам самому. Не мені Ви вслуговуватимете, а духові нашого Староруського люду. Sapienti sat.

P. S. Печатати не більш як сто примірників. Про се вже думано і передумано. Ніколи писати.

Postscriptum secundum. Не посилаю зараз Кобзи: бо не

[1]) В рукоп. серде.

вся їще переписана, а переписавши, зараз пришлю „цінною посилкою, Handschrift“. А грошенят пришлю окремніш „денежнымъ пакетом“ по Вашій адрéсі. Корректури мені не посилайте, а тілько чисті аркушики (попереду recommandirt, а потім просто).

Коли Вам невигóдно одержати посилку, дак я не пошаную грошей і на перéсилку рекомендованими листами що тижня по невеличкому пакету, так щоб не зупиняти зеццера, чи зеццерів.

Коли друкар знатиме, що в його, а не в кого иншого друкуватимемо Святе письмо, дак і постýпиться ціною...

Коли Ваша ласка, сповістіте, як ся має Михайлиха Золотовершиха з її дітками.

В одному листопадовому листі (надрукованому нижче під XXXIV) додавав ось що в справі письма й формату „Позиченої Кобзи“: „Коли нема такого шрифту, як у Дзвоні, дак підберіть спасибі Вам, близький до женевського, тілько conditio sine qua non із акцентами. А формат аби був близько такий, як у Дзвоні, тай обгортка щоб не вельми була відмінна. Як напишете, що підобрали, зараз пришлю оригинал зарекомендованим пакетом — не ввесь, а частину, і такими частинами далій присилатиму“. До грудня не одержав Павлик ні грошей ні рукопису, бо в листі (друкованому нижче під XXXV) з того часу писав Куліш: „Незабаром пришлю рекомендованим пакетом „Позичену Кобзу“ (частину), а „денежнымъ пакетомъ“ 25 р., не лічачи тих 10 р. іюльских, що посилаю на їх реціпис. Тепер маєте на Позичену Кобзу 35 р.“ Корректури не велів посилати собі Куліш (друкований нижче лист XXXVI).

Одержавши від Павлика повідомлення, що австрійскій цензурі може дещо не сподобатися в „Позиченій Кобзі“, написав Куліш ось що до Павлика:

Телеґрама.

1896, дек. руського 19.

Мушу бýти самим собою, а не обгризком цензурним. Осточортіла мені цензура і в Росії, а то ще у Вас наставляє проти мéне свої чортячі роги!

Посилайте Позичену Кобзу в Женеву. Нехай друкують сто примірників по образу і по подобію Дзвонóвому. Коли нема в їх акцентованого шрифту, нехай друкують і неакцентованим, а Вам посилають корректуру. За неї беріть з мене щó самі схочете. А як надрукують, тоді пошлете всі сто примірників, під такою адресою: Въ Кіевъ, въ Университетскую Библиотеку.

Вашій Паньматусі положіте в калиточку десять рубликів од її нáзваного брата.

Коли-ж боятиметесь і корректуру на сéбе взяти, дак подайте мені таку адресу, щоб я пошукав у Женеві корректора.

В Женеві найшовся й корректор, як про це писав - „телеграфував“ Куліш Павликові:

Телеґрама.

Лахоцкий пише до мене, що друкуватиме Позичену Кобзу і не посилатиме до мене корректури, маючи в Женеві чоловічка, що сам добре пише понаській. Се мені на руку, а й надто, що від Кобринської не приходить і досі аж 18 аркушиків „Устихотвореної Біблії“. Коли-ж то я перепишу їх, да й охоти не маю на переписуваннє, заходившись коло трейтього вйступця Позиченої Кобзи так, щоб він постиг іґ тому часу, як надрукують у Женеві виступець дру́гий.

Зараз пишу до Кобринської, щоб мені прислала реціпис. Дарма що я чолов'яга собі такий, що величають persona ingrata: у світі не без добрих людей, як мовляла в су́ді накритка судді на його запитаннє: Хто-ж тобі придбав дитинку? „У світі (мовляла) не без добрих людей“.

Р. Б. 1896 декабря 26 руського.

P. S. Посилайте негайно в Женеву Позичену Кобзу: Лахоцький пише, що тепереньки руський шриф(т) гулящий, а потім йому буде не до Позиченої Кобзи.

Із 25 рублів можна зараз послати [1]) йому 10 р. або й усі 25.

Видко, не підходили Кулішеві також львівські умови для друкування його Святого Письма, як виходить із цього (останнього, що задержався) листу Куліша до Павлика:

Телеґрама.

Прошу Вас послати Позичену Кобзу, зарекомендувавши, ось під якою адре́сою: Genève, Route Curoline, 11, Monsieur Lakhotzky.

Святого Письма вві Львові не друкуватиму. Даремньої корректури не схочу; а коли була-б Ваша ласка допомогти мені сим робом, дак зоставте в себе половину моїх грошей і рахуйте всяку пере́силку разом із заробітком; а половину благоволіте післати зараз Ляхоцькому.

П Куліш.

Р. Б. 1897, січня Руського 8-го.

IV.

Окрім Кулішевих листів, використаних нижче й поданих у змодернізованому правописі, збереглася в архіві Михайла Павлика в Національному Музеєві у Львові ще низка листів і „телеграм“ Куліша до Павлика [2]), що друкуються ось тут у своєму оригінальному правописі під I—XXXVII.

[1]) В рукоп. посляти.

[2]) Треба запримітити, що кілька записок Куліша, написаних на адресу Павлика на частинах рукописів, пересиланих на його руки, навів

I.

Може, поштарі вкрали лист из середини „Дзвона“. Там було написано: „Печатайте як раз так, як взорець Шевчевківщини, и на такому папері, тількі не обрізувати зброшюрованої книжки: я не люблю ні брошюри, ні книжки обрізаноі без оправи. Печатати ж тількі 300 примірників и всі вони на однакім папері, а колиб схотіли печатати білш, дак за лишок я не платитиму, бо грошей маю ómаль.

Послав я Вам кінець „Дзвона“ и в середину вложив 10 рублів, аж мені кажуть, що поштарі мають такий нюх, як собаки. Чи дійшов до Вас конець „Дзвона“ и чи не вкрадено 10 р.? Пишіте, спасибі Вам, про се негайно.

1892, листопада руського 23.

II.

Високоповажний Добродію.

У 23 числі Народа треба було напечатати (стр. 239) „ис пісьні слова (а не слов) не викидайте, а далій: „А як міз земляками не знав я ні в кого (а не незнав я в кого).

У 24 ж числі на стр. 249, стрічка 9, треба було б напечатати: „прибавлю до своеі нотаты“, а не „до своеі пошани“. Усяке ш в мене підчеркнуте, щоб не читати ёго за т або за м.

Бачу, що Вам дуже ніколи, ато б таки черкнули до мене хоч два слові.

Прóтягу „Чудацьких Думок“ не прийшло з Вашим пакетом. Чи не пропав на пошті? Розьвідайте, спасибі Вам.

У нас були великі морози й метелиці; тим и на пошту довго не іздили.

Посилаю 10 рубликів. Се вже буде 41 р. Та чом се й досі не бачимо первого аркуша друку?

Не мавши відпису на мій лист 15/27 грудня, не пишу й до Вас нічого білш.

Щиро прихилний до Вашоі спасенноі праці

Кулїш Олелькович Панько.

Р. Б. 1892, місяця грудьня 28 дьня руського, з Ганниноі Пустини.

Додаток до листа, посланого 28 руського Грудьня.

На стр. 248 „Народа“, у стовпці другому, стрічка 3 напечатано Тимофія Аксакова (и се моя вина), треба було мені написати, а Вам надруковати Сергія Аксакова. Сей Аксаков звався Сергій Тимофіёвич. Зробіт' мені ласку — пропечатайте усі хиби [1]).

Іван Каманін у редакторських приписках до відповідних Кулішевих творів у „Сочиненіяхъ и Письмахъ П. А. Кулиша“.

[1]) Бажання Куліша сповнив Павлик у замітці „Помилки в Кулішівскім листі“ (Народ, 1893, стор. 31).

Кінець „Чудацьких Думок“ прийшов до мене 28-ж таки грудня, як мій лист оддано вже поштареві.

Сповісьтіте мене, спасибі Вам: яку б газету польску виписувати мені до вподоби, таку щоб трактувала и Велику и Малу Росію и Галичину sine ira et studio? Трудно бідахам Ляхам уберегтись від обох сих спокус, та все таки одна minimum, а друга maximum хибить. Дак щó така газета коштуе и як ii виписати в Росію? Ще лучче б Ви зробили, підписавшись на один місяць ради проби — у Борзну Черниг. губ. на мое имъя.

III.

Користуючись нагодою, писав я до харковськоі и до воронізькоі громади про Слово о Полку Игореві etc. etc. Може, хто догадаецьця, чого коломійській громаді треба. Ви ж, любий Добродію, певно зробите заздалегідь скринечку та й записуватимете порядно, від кого, коли, скілько прийшло грошенят. Кýчитиму, при нагоді, кому й иншому. Та не давайте нікомусінькому догадки, хто силуе хоч и сп(р)окволя людей до братьнёі запомоги. Нехай и в Вас и в нас думають, що сама Ваша громада (хочби й фантазійна) и те й се й оне повигадувала.

Посилаю при сій нагоді додаточок № 61.

Хочби Ви й не напечатали сёго „Сна“, буду байдужен. Вам те знати, щó печатати. А воно комусь и колись таки знадобúцьця. Іду на пошту и споділваюсь вернутись додому з Вашим пакетом.

IV.

Сьвіт настав — піп не свистав... Хто б се покинув своі мужичі дітки та доглядав панських? С панських дітей вийдуть, може, Цицерони — коли не ворони, а своі сороченятка на тину любіще скрегочуть, ніж чужі людям по-за вушима чешуть.

Я кидаю домівку задьля того, щоб малоліток подоводити до розуму, а Ви засаджуете мене за трі томи́ письменськоі роботи.

Вагу их у науці я знаю, та й про нашу зъубожену націю дбаю, а все таки кожна рука до себе крива...

Инша річ, коли ті гроші привернемо, що на сю справу давано. Подайте-кéте лиш мені адресу: шукатиму и в Киёві й по-за Киевом прояву, та, може, й таківсько(го) знайду, що приголубить Золотоверхого діток як рідних.

Вам послано вже додаток № 100, та з Борзни № 91, а тепер уже посилатимецьця по пословиці: Ходімѣ, ринде, де инде: там нас люде не знатимуть и риндею не зватимуть.

Не хут(к)о моі листи доходять у Коломию. Мабуть, по сгупиці грузнуть у давняшній калюжі колеса, дарма що старось(ві)цьки люде кажуть, ніби ся Коломия та була колись Colonia.

Прихилний до Вашоі спасенноі справи

Куліш Олелькович Панько.

Р. Б. 1893, місяця лютого руського, дьня 10-го, с хутора Ганнина Пустинь.

V.

Ви, приятелю Ивановичу, забуваете високі взорьці смиренности. Нема в тім сорома. щоб милосердно любити Иуду, ні в тому, щоб назвати ёго „сином погибелним“. Печатайте „Сон“, а від себе додайте яку хочете приписку, хочби й про те, що Ви сповіщали мене и остерегали не поганитись оповіданьнєм etc.

У „Зорю“ ж я не дам своеі ні стрічечки, яко в газету злохудожествену (sic); а Ви — як знаете, так и пишіте від себе.

Я хотів телеграфувати, та не можна з Борзни, як пôбачите з мого листуваньня.

Щиро прихилний *П. К.*

1893, лютого 14.

Потрудитесь отправить прилагаемую телеграмму, а денежный разсчетъ — при свиданіи.

Прилагаю 3 рубля.

Напишите ко мнѣ, что получено и исполнено. Только два слова.

1893, февр. 13. *П. Кулишъ.*

Австрія Коломыя Михаилу Павлику Сонъ печатать а Зорѣ сами. *Кулишъ.*[1])

VI.

Р. Б. 1893, місяця лютого дьня 20 руського. з Ганн. Пустини.

Д—ву не годилось би встрявати в члени Товариства имени Шевченка. Мусить подати ёму conditio sine qua non, да тепер ще порано. Попросіте, на мою моральню відповідальність, щоб мовчав та й годі. Зараз попросіте, щоб не спізнитись.

В аркушиках 3 и 4 нема помилóк, тількі на стр. 53 ув епиграфі слово ея же треба печатати еяже, ато не буде значити которої. а значитиме тут же (поставлене різно) якесь ніби sed, як далій у слові Господь же. Ну, та се така дробина́, що рідко хто й постереже.

Листочок с помилка́ми годилось би напечатати и приліпити жовтопаперий або синёпаперий, щоб звернути ввагу на помилки́.

У „Сьні“ печатайте: під Бóрзною врочище на Униятівці, а не на Униятщині. Ще коли хочете знати, звецця се врочище О́ниятивка, и шевці там живуть Онияти. Як схочете, так и надрукуйте. А „Сон“ притьмом треба надруковати ничтоже

[1]) На листі дописка Л (?). Прокоповича:

Телеграммы за границу въ Борзнѣ вовсе не допускается къ пріему.

Уважающій Васъ

Л. Прокоповичъ.

Деньги три рубля остались у меня.

Л. Прокоповичъ.

(от и тут же не різно) сумняся. Се тількі за́сьпів, а пісьню правди чутимуть свого часу.

Посилаю під простим бандеролем №№ 1—4 Kraju. Гарна газета! Може, знайдете й Ви що з неі черпонути. Коли Д—в не мае, дак подайте ёму, и нехай не кидае в макулатуру: вона мені знадобицця за гряницею (бо й туди мушу зазирнути опісьля́ по историчні писані джерела)[1]). Посилатиму й дальші №№, як попрочитую: бо заразом надослали мені их з десяток. Лагоджусь покинути з моею Ганною Барвінок домівку заздалегідь, — доволі про се клопоту, — виідемо ж не раніщ, як на про́весні.

Задля скорочення часу пишу оливцем. Мушу доволи писати, виготовляючи Ист. Возс. Руси до поповнювання в архивах.

Шануйте свое здоровъечко, щоб и вам так, як тій дівці, не відказали молоді літа с калинового мосту:

Не вернемось, не вернемось,
Не маем, дьля чого:
Не вміла ти шанувати
Здоровъечка свого!

Не силкуйтесь, Бога ради, робите за пятёх. Через по́ру й кінь не ско́чить, черес силу й свиня не зьізсьть.

За книжечку про брацтво хрестителів дуже дякую. Застала вона мене за споминами XVI віку про те, як наші пани „понурали" чи понурались у річка́х иш челядьдю своею, звучись перехрищеньцями... Чи не будуть наші „хрестителі" якоюсь одражкою старовини? Ще не читав книжечки.

VII.

Вже тиждень, як одержав я два аркушики друку. Сёгодні, певно, поштар мій привезе мені звістку про Ваш занепад. Дуже сумую! нам ніколи нездужати. Нехай нездужають ле́кги пани, ті що в комедії казали: „Нездужае! ще й вона нездужае! неначе благородна!"

Р. Б. 1893, березоля 3 руського.

VIII.

Я дивувавсь гаятьтю́ друкарні мовчки: бо не знаю, що́ воно́ й як воно татенькі. Мабуть, и на тому Лемані, як на нашому Лимані, наша ледача вдача однаковісінька. Підштовхуйте, будіте! „Душе моя, душе моя, что спиши?"

Ис „Сном" як знаете, так и чиніте. Мабуть же не абичого така з ним морока.

Чи одержали есте 4 №№ Kraju під простим бандеролем? Чи присилати далій, чи Вам „не до поросят"?

Одержав я земляцьку лайку з-над Дьніпра, бесславного Сла-

---

[1]) Уві Львові в Осолинського книготеці е́ дещо таке недруковане, що мушу попрочитувати. Та ще до того часу доволі води втече. Нехай „Kraj" жде мене, не визираючи.

вути. Та шкода́ таке мені посилати. Читав тількі przez grzeczność до Вас. На всякай чох нє на здравствуішся. Собака бреше, вітер несе. Чи нам же та нічого білш робити? „Жатва многа, ділателів же мало“.

1893, березоля 13 руського.

IX.

Високоповажний Добродію!

Прошу Вас напечатати тількі сотьню стихо́творів у „Дзвоні“, так щоб останній був під назвою „Сокровище благих“, а що далій, те все зоставити на дальший час.

Вволіте, спасибі Вам, сю мою волю, та сповісьтіте про свое здоровъячко. Щиро прихилний

1893, дубня 18. *Панько.*

Ганнина Пустинь.

X.

Сокира робить з мене неписьме́нного; берусь неволею за оливець.

Печатайте, Високоповажний Добродію, попереду „Куліш у Пеклі“, на такому папері и підхожим шрифтом, як „Дзвін“, та годі вже Вам недугувати и старих людей свею анти-гигіеною соромити.

Прошу ж Вас такенькі закінчити „Дзвона“, як писав я до Вас, а далш того не посовуватись.

XI.

Зрадів я, побачивши Ваше рукописаньнє.

Спасибі, що вирахували кошт газети. А який же був би maximum и minimum пренумерати?

5-ий и 6-й аркушики одержав. Пише до мене Аз—й ось яке (3 дубня руського):

„На дняхъ принесли мнѣ повѣстку изъ Таможни, извѣщающую о полученіи на мое имя простаго письма. Я не могъ придумать, что́ бы это значило, и былъ сильно заинтересованъ... Въ конвертѣ, заключающемъ два номера „Народа“, какой-то почтово-таможенный чиновникъ на границѣ заподозрилъ присутствіе контрабанднаго товара, заарестовалъ его и отправилъ въ Петербургскую Таможню. Конвертъ вскрыли при мнѣ, торжественно и по формѣ, и за тѣмъ объявили, что, по пункту 4, печатное произведеніе будетъ препровождено въ Цензуру. Такъ я и не получилъ двухъ нумеровъ“.

Василь Білозерський каже, що зараз приймецьця доктувати споминки по 1847 рік, та не кажімо гоп! покіль не перескочимо: у сёго́ добродія dal detto al fatto v'è un gran tratto. Вповаю тількі на Аз—го, що силуватиме ёго до диктуваньня. А „Народа“ не посилайте, покіль довідаюсь, чи не перепъя́чують ёму шляху на столицю.

Прихилний до Вас

Панько.

За Ивана Вишенського спасибі; та се историографичний анахронизм. Людей простих мусимо годувати хоч и чорним, та добре пересіяним борошном и не аби як спеченим хлібом. Коли ж так погано орати, дак лучче випрягти. Один такий був у мене простолюдець, що намагавсь мені служити, аби про старовину, яка вона справді була, чувати; та на пеню нам обом жінка в нёго „горда". А він уже геть очи́таний чоловяга, та ще й поэт...

XII.

Високоповажний Добродію Ивановичу!

„Народ", „Хлібороб" и 8-й аркушик маю.

Викиньте, спасибі Вам, из „Дзвона" опріч сотоі пісьні (Славлені Трідьні), що вже прохав я викинути, ще й LXXIV (Ἄριστον) и соту пісьню (Сокровище благих), а затим треба викинути и пісьню CIII (Молитва). Останнёю нехай буде XCIX (Няньчиня пісьня). Не треба и CXXI пісні (Гостинець и чолом); пісні ж CIV—CXXI увійдуть у „Позичену Кобзу". У сій Кобзі попечатаемо пересьпіви моі ліричні з Гёте, Шиллера, Байрона, Гейне.

Сповістіте, що сей лист одержали, и вчините по писаному.

Зробив я пропозицію книгарському „Товариству М. О. Вольф" — висилати мені археографичні виданьня недавніх часів з грошевою гарантіею й оплатою. Закіль их поперечитую да позаповнюю моі брульонуваті девять томів Историі Возсоединеньня Руси, дак и перелітую sub tegmine fagi; а в-осени́ побачу, де „ступнем ступити и з речами обернутись". (Так мене благословила стара бабуся колись давно: „Нехай тобі щастить у сьвіті, де ти ступнем ступиш и з речами обернесься". Справді я щасливий на добрих людей; а з зьлюками так роблю, як Пушкин:

„Враговъ моихъ предамъ проклятію забвенья".

Звеселила мене звістка, що вже одужует(е) з занепаду. Мужаймося и да крепицьця серце наше, всі що вповаемо на Бога правди!

1893, червеня 9 руського. Щиро прихилний

Панько.

Добре взяв на цугундер наш Золотоверхий Вашого Безверхого! Та й дурний же справді попуючий письменник, и дурний и, яко піп, лукавнуючий. Єдина дорога попам из церковноі темряви на Божий світ, на сьвіт правди — здорова й щира наука; та вони, бачте, такоі віри: що й Богові правди молись и Бога бре́хень не гніви. Довго ще з ними вовтузи(ти)мецьця розумо́ва култура. Не за нас воно стало, не за нас и перестане; а про-те борімо та й борімо попівську, панську и жидівську лжу, — сіймо правду між людьми та й сіймо.

Прочитав я в Золотоверхого цітату: „Труды, II, 105—106". Чубинський, каже він, записав „ч и с т о н а р о д н і й варіянт" балляди про Кирика, напечатаноі в мене на стр. 83—95 II-го тому Записокъ о Южной Руси.

Сьліпий лірник просьпівав мені сю балладу в Киёві. Нічо-

гісінько нечисто народьнёго я в ній не бачу, и дуже хотів би здобути копию записаноі Чубинським. Баллада ся мае велику вагу, яко твір народнёго слова и почутьтя́. Про неі свого часу згадаю між иншими чисто народьніми творами. Може в Вас, або в Золотоверхого, е́ Труди; а в мене сей том не прочитаний згорів. Чи не можна вирвати на якийся час аркуша? Верну цілим.

XIII.

Р. Б. 1893, червеня 20 руського.

Посилаю Вам, приятелю Ивановичу, „Товитови Словеса“. Друкуйте, спасибі Вам, у славній Коломиі на дешеве́нькому паперці трі сотеньки примірничків, та й пустіт' по такій ціні, якоі друк и папір нам самим коштуватиме, а вбогим людям даруйте обома руками. Як роспро́даемо та роздаруемо все виданьнє, дак дру́ге напечатаемо на кращчому папері ильлюстровано. А Ви тим часом розвідайте, спасибі Вам, скількі коштуватимуть клише до „Книги Товита“ з тіеі Библиі, що иллюстровав знакомитий Хра́нцуз Доре.

Посилаю и № 10 докладу, а Ви сповістіте, скількі ще нумерів прислати.

Довідайтесь и про клише до „Иова“.

XIV.

1893, червеня 20 руського.

9 аркушиків маю. Як усе пришлете, тогді леестрик помилок надішлю. Найбільша помилка на стр. 133-й:

И п а н і (папі) вбога Русь коритись мусить.

На жовтенькому листочку треба помилки надруковати и с самого переду прикласти.

Тепер уже ні проще посилати листок мій Зо̀лотоверхому. Покіль прийшла від нёго порада, „Товитови Словеса“ написались. Коли схочете, поставте ціну й високу. Хто мае достаток, той за лишній крейцер не стоятиме, а вбогим и дорогу́ книжку так само подаруемо, як дешевеньку. Увесь збір грошей с продажи „Товитових Словес“ оберьніте на підмогу газети „Народ“, яко единоі розумноі в Червоній Русі.

Десь Ваша нова адреса запроторилась.

XV.

Сповістіт', чи дійшло до Ваших рук се писаньнєчко.

У додатку до помилок ще мусимо поправити мій недогляд:

На стр. 35 напечатано: Ви перед Хмелями,

а треба: перед Хмеля́ми ви.

Писав до мене Ол. Барвинський, що в нёго лежить ціла пака мого Псалтира та Іова. Лист ёго подав я Золотоверхому. Він пише до мене таке: „Дуже б треба було витягти од нёго Псалтир і Іова.... Пошліть ваш власноручий лист Павликові, в котрому поручіте ёму, або кому він препоручить, узяти од

Барвинського ваші псалтирі и Іова, — то книги одберуцьця без усяких ваших прямих відносин до Барвінського“.

Я, бачте, не хочу з Барвінським листуватись. Оце ж и посилаю Вам такий листок, щоб витягти в Барвинського наше добро!

Р. Б. 1893; серпеня 29 руського, довіряю Михайлові Ивановичові Павликові взяти до свого порядкуваньня нерозпродані ще примірники мого перекладу Псалтиря и Книги Иова у д. Олександра Барвинського. *П. Куліш.*

XVI.

Прошу Михайла Ивановича Павлика взяти мій автограф у того Левицького, вві Львові, що переписав сей автограф за гроші під час мого побуту вві Львові р. 1882.

Куліш Олелькович Панько.

Р. Б. 1893, місяця вересьня руського, дня 28.

Прошу Михайла Ивановича Павлика взяти въ Доктора Огоновського моі книги и папери, що переслав до нёго Алоиз Юркевич. *Куліш Олелькович Панько.*

Р. Б. 1893, місяця вересьня руського, 28 дьня.

Прошу Михайла Ивановича Павлика позабірати моі книги в пана Алоиза Юркевича, urzędnika w Nowym Sączu.

Куліш Олелькович Панько.

Р. Б. 1893. місяця вересьня руського, дьня 28.

XVII.

Високоповажний Добродію, Михайло Ивановичу, Пане Павлику!

Років білш двацьцяти тому буде, як, іхавши в Италію, віддав я на схованку повну скриньку підручніх моих книг и ландкарт ильвівському професорові Иванові Вахнянинові. Сіеі скриньки й досі він мені не вернув, а те, щó я віз у ній за гряницю, частéнько так мені було потрібне до писаньня, як порох до стріляньня.

Оце ж, бачивши по Вас, що Ви не словами, а вчинками являете себе прихилником Руського народу нашого, прошу Вас визволити мои книги й ландкарти з рук професора Вахнянина яким би ні було робом.

Прихилний до Вашоі спасенноі праці

Куліш Олелькович Панько.

Р. Б. 1893, місяця вересьня руського, дьня 29.

XVIII.

Коли маете гарний відбиток, пошліте — спасибі Вам — ті нумері „Народу“, де напечатана моя корреспонденція с Крашевським, и ті, де я про неі пишу, а також и ті, де Ви подвизаетесь проти панства та й мене з ним, — заадресувавши такенькі:

С. Петербургъ. Его Сіятельству Николаю Владиміровичу Князю Шаховскому.

Він зможе де-що спасенне вдіяти, яко прихилник славянофильства, що до нёго й нашу літературу прилучуе, вітаючи в моій особі оборону рідноі нам словесности.

Колиб знайшли під рукою № 226 „Галицькоі Руси“ 1892, дак і те пошліте; коли ж у вас нема, я сам пошлю. Да ще посылайте сёму Никодимові, князіві, мовляв, жидівському, „Дзвона“, починаючи с того аркушика, на котрому він замовкнув (перва половина думи про курку с курчатами). Усі ж моі аркушики вже в нёго, — колись верне, а Вы мені посилайте тількі ще непосилане.

Ще ж пошліте — спасибі Вам — Никодимові, князеві жидівському, „Товитови Словеса“, як надрукуете. Посилайте ж recommandirt, а не простими листами. Noblesse oblige.

XIX.

Заслав я свои аркушики „Дзвона“ (до половини „Курки“) в Московщину Никодимові, князеві жидівському, дак и до половини „Курки“, коли се можна, надішліте мені в друге: бо я надписав олівцем Никодимові: „Не хапайтесь мені вертати“, а думка та, щоб вони пошли по деспоцьких високостях; а там, приятелю Ивановичу, é люде такі, які бували в Римі за Марка Авреля и Антонина Кроткого, та й сам найстарший, коли се хочете знати, „кроток и смирéн серцем“, тим и „обрів покой душі своій“; та — бачте — через недоумків, ніколи так християн не гонено, як за найлуччих цезарів. У Московщині ж підійшли недоумки з недóлюдками навіть під Александра І, во-истину благословенного, и зробили ёго Аракчіёвцем. Я ж терся проміж аристократами, дак и знаю, що в нас між демократами нема таких гуманітарів, а хоч й é, дак бессинки, — такі що покіль сонце зійде, роса очі вибъе; а там — „рече, и бисьть“; от у чому сила; наша ж „кобила хоч и сива, та воза не везе“. Тим-то оня творите и оних не оставляйте. Який ні був собі англійський Шевченко Борнс, а такі лордú, як Байрон и Маколей, ёго впосьлідили.

Золотоверхий уже двійчі писав до мене с Парижа. Пише й Барвінський з Відьня шúроко й ницо recommandirt, та, замісь відпису, здобудецьця в мене на дулю.

Коли в Вас нема гарного відбитка моеі при с поводу кореспонденціи с Крашевським, дак и не посилайте: бо там очі томлені на всяких паперах и газетах. Я знайду, як осьвітити столичню тьму, що, сидячи в ній, наче в смертяній сіні, хапають нас помацьки с сідала, мов ту курку с курчатами. А далші аркушики „Дзвона“ посилайте — спасибі Вам — неперемінно.

XX.

Р. Б. 1893, жовтня руського 10. Ганнина Пустинь.

Гарненько надрукували Ви, приятелю коханий, Товитови Словеса. Помилок мало. Я в VIII главі забув про нумерацію, та

й проставив X замісь IX, а далій не схаменувсь про нову главу Х-ту пісьля стиха:

И Товій благословляе жінку благовірну (страниця 19). Не одно, бачте, діло: роблю своеруч усячину, иноді з охоти до механичнёі праці, а часом й по неволі.

На стр. 8 треба Ахиярхар (у 3-й стріцьці зисподу).
На стр. 12 треба не вміраюъть (ў 3-й стріцьці зверху).
На 22 стрічка 12 — Азарию.
На 23-й (стрічка 23) — правди(ви)*ж*.
— 25-й (— 23) — нам.
— 26-й (— 9) — У Мидіі,

Та й годі.

Не мусимо вганяти за типовóю крáсою, покіль що; мусимо достачати вжиточне читаньнє. Допхавсь же я до глави XV первоі Мойсеёвоі книги. Сю книгу читатимуть залюбки, яко всёгосьвіт(н)ю казку, добре задуману давнезними чоловіколюбцями письмаками. Тепер черга за поэмою Панька Небрехи. Оце ж як хочте, так и чиніте, — хоч би навіт „рищучи и в тропу“ Товитову, се есьть печатайте на такому ж папері и таким шрифтом. Нехай хваляцьця наші вороги заможностю своею; ми хвалімось нашими злидьнями. Речі стоять у мене — без сорома казка — ось як:

Заробив я рублів ис тисячу повістю „Омут“ (зеркало московоруськоі журналістики и тіеі ж интеллігенціи) да историчнёю працею під назвою „Паны и Козаки“. За повість мені прислано 300 р. и тим допоможено задзвонити в „Дзвона“. Тількі ся повісьть наробить у Новорушчині такого колоту, як „Дзвін“ у Старорушчині. От вони й гаюцьця іі печатати (Русское Обозрѣніе); а мені якось ніяково допевнятись. Сподіваюсь, що й пани з козаками здіймуть під самú хмарі бучу. Того я й бажаю, не дбаючи аніже про „суетну славицю“, та мушу розвязувати гамана скуповато; ато б можна все вчинити по Вашій уподобі.

Моим „добродіем“ певно величаете Ви князя Ш. Він ще не заслужив такоі шани. Пише до мене з Москви прихилний чоловяга-Москвич, що кн. Ш. „въ большомъ восторгѣ“ отъ мене и моих листів, а князь тим часом поіхав у Петербург (там він служить) та й набрав у рот води. Якаб ні була тому причина, я мовчатиму мовчки. Ви ж, ніби того не знаете, посилайте та й посилайте ёму новину, — хиба що пошта вертатиме. Тепер уже и не рекомендуйте; посилайте пакети пустопаш.

Сповісьтіте, скількі прислати грошенят и скількі франків у 10 рублях на пошті.

Щиро прихилний
Панько.

Коли я зрозумів, дак Золотоверхий велить адресувати Гол(ш)тейнові в Париж. Оце ж, при нагоді, сповістіт' ёго (спасибі Вам), що разом из сим листом пійшов лист и до Голштейна.

XXI.

Князь видержуе пробу. Посилайте однакже ёму новинки вже не рекомендуючи, та пошліте зараз и „Товитови Словеса“. Сподівавсь я од Вас листа до пятниці. Коли не буде сёгодьні, в понеділок, дак ранше тїеі неділи не матиму нагоди на пошту.

Устихотвореноі Библіі маемо тепер 24 глави, а як пійде далій устихотворуваньнє, сам не знаю. Як скінчу перву Мойсеёву книгу, дак пішлю Золотоверхому на цензуру. Тут би и 16 Золотоверхих не були в мене без діла, та не доросли ми до Оксфордян. Що ж? у Бога тисяща літ — яко день един. Доростемо й ми до такого апостолства, коли того зислужимо в щербатоі доли, чи в Господа Бога (не знаемо, хто воно й що воно).

Та бережімо свое здоровъе. Я й с хати не виходжу, як закашляю, саджаючи новий глек, а Вас нікому берегти. Пісьля нас не буде нас (мовляе простий люд): будуть люде, та не ми. Тягар же нашоі жизни треба буде комусь нести. Оце ж работаймо Господеві со страхом и радуймось ёму с трепетом. Приймімо наказаніе (наказ) хоч од псаломника й Исуса Христа, коли наша наука и философия нічогісінько про будущину (опріч хиба чаяньня) не тямить.

Писав я до Вас 9-го жовтьня руського, не рекомендуючи.

1893, жовтня 19. Ганнина Пустинь.

P. S. Роспечатую листа, щоб написати про іезуіцьку штуку въ № 18 Зори, стр. 382. Гречулевичови проповіді написавъ я наново, відкинувши тупу попівщину, аби сказати с-під поповои егиди слово правди евангельскоі (не книжницькоі и фарисейськоі) народові, що блукае ис церкви в церкви, аки овечки не имущі пастуха. Хто читатиме моі листи до цензора Платонова Гилярова (про нёго писав уже и писатиме тепер широко князь Микола Шаховской), той знайде в моих листах, що не загубились у Гилярова Платонова, и таке слово: „Эти проповѣди писалъ я самою горячею кровью моего сердца“. Чи так же пишуть про чужу та ще й попівську працю?! Через мое якобы друге виданьнє розійшовсь я и с сином автора, петербурським Гречулевичем, таким же попом як Ваш Огоновський, и російським іезуитом (Єзуицтвував и наш прославлений Петро Могила, та и досі наші попи, пишучи про латинців усьміхаюцьця як римські аугури, бо, звісно, чорт у чорта сповідався, один моргнув, другий догадався). Прошу Вас прирівняти перве и друге (не трейтє, коли воно вийшло) виданьня и вивести на чисту воду брехиню Зори. Мені ж самому не личить про себе самого писати. Та в мене повні руки всякоі иншоі праці. Як би я взявсь одкидати грязюку, що на мене вергали, вергають и вергатимуть іезуити, дак не було б на світі и встихотвореноі Библии, не то що. А тут мусить чоловік исцентруватись, як мога більше.

XXII.

Брат князя Миколи Шаховського губернаторував у нас и зоставив у нашій интеллігенціи найкращчі споминки. Губерна-

торша ж була богинею вбогих школярóк у Чернігові. Таких людей мусимо всяково поважати. Брата князя Миколи переведено ш Чернігова в Балтику наговором бюрократів - патриотів, що далше свого носа не бачять.

Посилаю 50 р., а 40 пришлю свого часу, як треба буде платити.

1893, жовтьня 20 руського. Ганнина Пустинь.

XXIII.

Дорогий Приятелю Івановичу!

Не сумуйте, а радуйтесь, що Вам дано натуру не осьлячу, не собачу, не вовчу й лисичу, як багатём и пребагатём Вашим письмакам. На долю я ніколи не нарекав. Оце й є́ чоловік Рус, не Лях и не Козак. Журбою поля не перейдемо, а перейдемо веселим духом, яка б гидота ні куёвдилась навкругѝ нас.

Ви й самі потрапили на ту суть, яку мало мое редагуваньнє, чи — як мовляв Волмер Фридрихові II — переполіскуваньнє чужих сорочóк. Завзявшись виробити мову добру, не відкидáв я геть нічóго, що попадало під мое піро ще й до „Хати“ й „Основи“. Самé имъя́ сёму місячникові нарёк аз: програму до него єкомпонував аз, и скількі було моеі власти над ёго редактором, те все переходило через мою критичню реторту, и проза й вір(ш)уваньнє. От Вам відповідь и на питаньнє про Вовчкови оповіданьня. Відьділяти попіл и жу́желицю від срібла в горнилі, очищаючи ёго седмерицею, се ще трудьніща річ, ніж самóму авторувати. Тількі мое завзятьтє́ політично-літературьнє додавало мені снаги, що вже внапосьлі не знаходив іі в собі, ставши узбіч сёго „моря̀ великого и пространного, в немже гадом нѣсть числа“, и позираючи на нёго с таким нéхтуваньнєм, що „Зорю“ сам не беру й дóсі в руки, — хиба мені що прочитають, як ото про двох лестивців, Мордовця та Білила, що Ви, спасибі Вам, и не напечатали мого Ego quos! А що такі людці, як зорякѝ, колись брехатимуть про вéлич оброблених не самими авторами творів, дак не добрешуцьця до статечности. Magna est veritas, et praevalebit. За мене говоритиме мое компонуваньнє, а за них — ихъ критикуваньнє, таке, як того Огоновського, що Золотоверхий документóво зробив неуком.

Та цур им! Поведемо річ про свое. Послав я Золотоверхому 9 полуаркушів чи 18 карток „Устихотвореної Библиі, по ёго паризькій адрéсі. Потім послав по тій же адрéсі лист, и пишу: коли не сповістите, що 19 карток одержав, дак зупинюсь ис посиланьнєм далшого (а их уже в мене сотьня), а ті картки не важко мені и вдруге переписати, аби нашим ворогам, людзьким óшустам, було важко. Дак зробіте мені ласку, довідайтесь: чи він одержав и важéнький пакет, и легенький лист до того пакета? та й сповісьтіте мене.

З друком Небрешиноі поэми и т. и. ні же не хапаюсь, аби уважно друковалось. Скоро віддав у певні руки, так и годі про те думати, а берусь до иншоі праці.

За підмогою, чи посередництвом Никодимовим, маю вже на пошті Kautsch Die heilige Schrift des Alten Testament, а також Weizsäcker Das Neue Testament. Се мені пораяв Золотоверхий. Коли ж можете, пришліте мені І-й т. Рейса (via Odessa) під прóстою перепаскою. Коли цербер проглинé, я заплачу Вам, а дійде до мене, — посилайте и дрýгий и далій. Велике Вам спасибі.

Мій Никодим — статéчний писáтель, и про жидівство ёму байдуже. Яку треба мені наукову справку, зараз и робить, та ще й робить по мистéцькій. Прихилник Ваш *Панько.*

Р. Б. 1893, місяця колóжега 12 руського.

XXIV.

За Дзвона спасибі! Колиб він зараз видзвонив Вам, дрýже, пляшечку старого венгерського (справдешнёго) вина, стомаха ради Вашого и тяжких нездужань Ваших. Про се білш мірекуйте, опісля же вся приложатся Вам.

Одержав заразóм дьві пóвістки на мое ж таки имъя (у нас холодно, сам а-ні циганськоі пýчки з неретка!). Одна гласить про „заказне междонародне письмо", а друга — про „закрите междонародне письмо"... Новина — брýньки, моі матюнки!

Небрешину поэму печатайте, не тіснячи́ власних друків. Аби воно побачило таки сьвіт, а чи хутко, чи не хутко, тут не можна вимагати, не знаючи, по чім у Коломиі ківш лиха.

Хапаючись, перейшов без нужди на другий піваркуш.

Р. Б. 1893, колóжега 23 дьня. *П. К.*

XXV.

1894, липця 2.

Високоповажний Добродію Михайло Ивановичу!

Книжечóк, що — спасибі Вам — послали під бандеролею за рубля, не одержано. Чи не послати б Вам их листовно?

Яке Ваше здоровъечко? Щó діецьця з Золотоверхим?

Прихилний до Вас *Панько.*

Чи одержали Устихотвóрену Библію?

XXVI.

Високоповажний Добродію!

Хотів був писати до Вас відповідь на лист про передачу К-ій моих рукопис. и т. и. згідно з Вашим листом про перестаньнé Вашого видáньня; та прибув негадано Василь Білозерський на коротенький час, а тут нагода податись на почту минае. Писатиму білш, як він поіде, а тепер прошу все так зробити, як пишете, и моі рукописі передати, а до мене бути прихилним не вважаючи ні на кого и ні на що, опріч мого слова и діла. Ще поживемо на світі и взнаемо 'дно 'дного лучченько, дак и дійдемо до віри навзáем. *Панько Хуторний.*

Лист попередній Ваш, бачу, що пропав. 1895, ст. руського 27.

XXVII.

Високоповажний Добродію!

Писав я коротéнько до Вас про завитаньнє до мене Василя Білозерського. Маю вже й Рейсів переклад Ветхого Завіту. Відложив нá бік усячину, щоб скінчити Книгу Книг сёгọ ж таки 1895 року. Вже готові трі глави четвертои книги Моисеёвоі, та не важусь печатати, докіль не дійду до Апокалипсового аминя. Яко experientia doctus, вбачатиму тогді всі мои хиби, та й німецькі библисти дечого понавчають мене. Тим часом заздалегідь прошу Вас держати корректуру, а мені посилати чисту. Сим вéлико прислужитесь рідьній мові нашій. Пишете, щó аркуш друку коштуватиме. Печататиму буйни́м шрифтом 500 примірників усякого випуска. Що тáкий аркуш коштуватиме? Скажете, може: „Де ще тее теля, а він з дóвбнею носицьця". Ні бо, мушу заздалегідь шукати броду идýчи в воду. Не лінуйтесь мені відписувати про такі речі, та сповісьтіт' и про те, щó писали в погиблóму лисьті. Коли ж була б Ваша ласка, давайте знати й про себе: як послугýе Вам здоровъечко? що робите чи готуетесь робити? яке добро або зло вбачаете навкруги себе, etc. etc.?

Панько Хуторний.

Р. Б. 1895, лютого руського 1.

XXVIII.

Телеграма.

Велико дякую за обіцянку корректурóву. Вже седжу на стисі 20 XXXIII главú „Чисéл", и не знаю, коли перестану сам себе поправляти в підладжуванью нашоі твердог(р)аматишнёі мови під величезну поэму, щоб воно було й не ковбасувато й не таліркувато, як мовляв той маляр сядовлячи́ Божих сьвятих по хмарах у церкві.

Горе мое, що Ви занепадаете. Се австрияцька та ізуіцька Сиберия так Вас придавила, ще гірш, аніж нас из Ганною Катківщина, що з великого розуму та зайшла в голову. Остерегайтесь, благаю Вас, вільготьнёі хати, та не вбивайте себе думкою, що мусите шити-білити, а завтра великдень.

Ми не заслужили кращчоі доли, а хто ж іі матиме не заслужуючи с предків? Людожéри? Не схотів би я ні снаги их, ні волі. Лучче свое лáтане, ніж чуже хáпане. Праведниці насьлідуватимуть землю, не хто инший, и наш просторікуватий люд вельми розумно гýторить: „усе минецьця, тількі правда зістанéцьця". Оце ж, далебі, „лучче день один у домý Божому, ніж літá многа в жилищáх лéдарських". Так я себе розважую перéд віччу в зьлющих політиків, та й попереживав уже их тисящі й тьми.

1895, лютого місяця, дьня 18.

Мені прислано Рейса за 23 рублі. Чи й Ви купуете такі дорогі книги? На Библію мусив я накупити оберéмще чужеземніх книг. Та вони ж того й заслужили.

Через забутьте́ й сёгодьні наліпив був россійську марку, та схаменувся. А тут и коперти нема.

XXIX.

Телеграма alias ніколство.

Позирніт' у Рейса, дак и побачите мою мороку. Мабуть доведецьця и мені в первому випуску печатати не те, що в шановного Кауча et consortes, а те, що в високоповажа́ного столітника. Як Вам здаецьця? Корректурою визволите мене вельми.... Та я й сам одну, або й дьві, мушу поштарям оплачувати.

Що се замовк Золотоверхий? Так и жду, як той віл обуха, зьвістки, що занедужав... Мають обойко́ за шо й сердитувати на мене. Ніхто не пійме віри, що в мене катма карточки моеі, а я завинувативсь[1]) високоповажній Михайлисі. Пишу в обідьві столиці: вертайте бо, чи вже хоч копию мені добру зробіте!... Усі тількі про себе й дбають, — „оглухли, не чують"... А що́ с того, що сердилась баба на торг? Торг про те байдуже.

Сповісьтіт' будласко — спасибі Вам — про Золотоверхого; та нехай би він мене порадив: що выпустити первим випуском: чи сторaз переоначену байку з Genesis'a, чи документуваньнє с „Судьдів?"

1895, мая 24.

Як служить Вам здоровъе вві Львові?

XXX.

Занедбали Ви мое бажаньнє знати, хто, коли, скількі и про що позичав Вам грошей.

Коли се Вам не тяжко, сповісьтіте хоч тепереньki.

Хотів би я довідатись про нашу вдовицю, як вона й що вона, де вона й куди вона. Не до того ій, щоб відписати мені. Се я добре знаю.

Як служить Вам здоровъе и нащо вповаете? Коли Ваша ласка, не занедбовуйте мого допитуваньня.

Прихилний до Вас

Панько.

1895, окт. руського 14.

XXXI.

Р. Б. 1895, окт. руського 31.

Знаю добре, що по місяцю перекрою, хоч би й світив тількі мені, не мандруватиму. Тим и не маю ніяких надій про ёго перекроене височество, а про гроші — маю. Хоч и досадне мені присьлівъе: „дурень багатіе думкою", та мене се багатирство не затормáзить од увіхо́ду в царство небесне. Отже, колиб справді мое телятко та піймало вовка (хоч би такого, щоб за ёго шкуру да́вано тількі одну тисячу рублів), дак — охохох! тяжко мені се Вам сказати, да мушу: я б над усе инше спогадав про Вашу Паніматку Добро́дійку. От кому рад би я був уколупити й серьця

[1]) В рукоп. завунуватився.

свого, не то-що. У ціх словах моих є́ авто(би)графичня підстава, да про такі речі добрі люде не листуюцьця. Колиб же Ви ба жали, як живе собі той, що деякі блазьні миру сёго взивають магнатом, дак ось як.

Пише до мене книгар Вольф: Оттака й така книга, що зажадали в мене, коштуватиме с пере́силкою 68 рублів; дак чи присилати? За се питаньнє подякував я ёго, та й мусив удоволнитись тільки другою книгою, покі що, ось якою: Jewish School and Family Bible, by Dr. A. Benish. Вона коштуватиме тільки 13 рублів с пере́силкою.

XXXII.

1896, іюня 10.

Телеґрама.

Роспитував я в Вас про Кобринську, чого вона набрала в ріт води, та й бачу, що мое роспитуваннє до Вас не дійшло. А щоб мені за іі книжечки сердитись, дак знайте, що я не серджусь ні на кого ні за що, и сам бажаю, щоб на мене за мои писаньня́ не сердились. Ми живемо на те, щоб творити волю природи нашои, и кожне робить свое діло по своій змозі. Як же тут сердитись и по якому праву?

Що Кобринська мовчки мовчить и що Ви мені про неі не відписали, вбачаю тут якусь дурну силу, що, продавшись ище дурніщій силі, служить ій за гроші дурощами своими. Радуймось, що ми не такі ду́рьні й дуросьвіти, а любимо правду и праведно-розумне добро; а на сих дуросьвітніх силачів дивімось, як на не́погідь. Довліе бо й ересям бути, рече терпеливий апостол. И ми терпімо и веселімось, що не по нашій вині сьвіт иде дорогою темряви. Се про́вина инших, не таких як ми людей.

Оце горе, дак горе, що діти Крашевських заідають працювників, мов ті пси, що лежять на сіні! Маемо й ми такого Каина, що, внасьлідувавши батькови статки й маетки, вимагае сотню рублів за листи Шевченкови до ёго батька, и багатого на гроші и багатого на розум чоловіка. Сей аристократ прийняв колись на се́бе мои друки в журналах, як царь Николай I заборонив мені печатати все, що́ б я ні написав. Колиб же моя рукопись из редакціи та попала в руки жандармериі, дак він би казав, що я в ёго заробляв копійку, пишучи під ёго диктуваннє, а він печатае свои твори під псевдонимом Николай М (Макаров, близький родич макгнатів Кочубеів, тим и вбеспеченій од секретнои полиціи). Та цур им, сим чадам темряви!

Раджу Вам навпростець писати до Крашевщенка. Се такі люде, що проковтне чоловіка, як пес муху, та й нечутиме ёго в нена́ситному череві.

Кобринська мовчить та й мовчить. Колиб Ви довідались: Чи справді дурна полиція робить подурному, перехватуючи мою тихомирну корреспонденцію? Коли сей листок дійде до Ваших рук, дак сповістіте іі, спасибі Вам, що не я мовчу до неи, а вона до мене.

Коли хочете знати, дак знайте, що я вже добравсь до половини Йисуса Сирашенка. Рейс вельми помагае мені своими дописка́ми. Пе(ре)кладую ж я сю ве́лико поважну книгу нериѳмованим да́ктиле(м). Усе бо, що в Св. Письмі стихотво́рено, мусимо й ми стихотво́рити на користь рідній мові и праведьній библистиці. А що́ робили с Св. Письмом латинські, німецькі й славянські попи, нехай за те й одвічають на су́ді праведнои науки.

Бачу, що й лист про Номиса (Симонова) про ёго ледачий заповід не дійшов до Вас. Бачте, як далеко нашим людям до рятунку! а ми таки рятуймо ёго!

XXXIII.

Телеґрама.

Посилаю десять рубликів ище. Як ближитимуцьця 'д коньцю, пришлю ще й ище.

Псалтиря мені позичено дома. Не посилайте більш, а прислані листки посилаю с Позиченою Кобзою.

Р. Б. 1896, ноября 8 руського.

Перечув я через люде, що в якійсь газеті чи журналі львівському печатають Шекспірови твори. Сповістіте, спасибі Вам, що воно таке? Як вони спромоглись на пере́клад? Чи воно печатаецьця під псевдонімом, чи анони́мно. Мені пришлють сей друк из Киева, дак я й познаю, чие воно, чи тутешнє, чи гагицьке, а Васъ прошу роспитатись и́ сповістити мене.

Зазирнув я недавно в Дзвона, та й читаю на 80-му листку звивороту:

Враги прогресу, зрадники свободи,
Насьлідники руінника Монгола,
Тупі скопці, казителі с в о б о д и...

Треба п р и р о д и, а не с в о б о д и... Може й переписуючи написав такий nonsens, та воно мусить нам бути предосторогою, яко річ страше́нна.

XXXIV.

Друга телеґрама.

1896, ноября 16.

Немаючи львівськои адреси Пані Кобринськои посилаю Вам. Листків коррект. отъ 1 до 8 не прислано. На сих листках не сказано, що се корректура, тим я й одложив их геть нечитавши (як одбитки). Ганниного твору про Королівщину не прислано, а Забісовану Дівчину прислано в о д н о м у примірнику. Непосилаю тих листків (9—10, 14—19), де не постеріг по́милок. Немавши новои адреси, послав я відпис на попередний лист у Болехів.

Назвавши Вас голубчико́м, я бідував у мислях моих над Вашими турботами, от и поставив точки....... Ми ж собі живемо як и перше.

Коли нема такого шрифту як у Дзвоні, дак підберіт', спасибі Вам, близький до женевського, тілько conditio sine qua non из акце́нтами. А формат аби був близько такий, як у Дзво́ні, тай обгортка щоб не вельми була відмі́нна. Як напишете, що підобрали, зараз пришлю оригинал зарекомендованим пакетом — не ввесь, а частину, и такими частинами далій присилатиму.

Телеґрама 8 го ноября ждала Вашого відпису, а се відпис на відпис.

Корреспонденція моя до 1882-го и 1884 р. згоріла, як підпалив нас Лях арендар Залэнський. Не памятаемо, коли була ся пожежа.

PS. Всі мои авток(г)рафи, хоч уже й попечатані, ховайте, спасибі Вам. Подарував я те Новоруському Музееві.

PS secundum. Коли е́ вві Львові вида́ньнє Гейне Hamburg 1857, дак покидайте незаняті дру́ком про́біли так само, а друкарьня за ѐе мусить поступитись ціною.

Пишу по́хапки, щоб не проминути оказіи на почту.

XXXV.

Телекграма.

10 рубликів послано Вам ще аж 19 руського іюля 1896 р. Ось Вам и почтова квитанція. Писано іі невиразно; дак от Вам пере́клад мовою виразною.

№ 938, лотъ вѣса, 19 іюля 1896 г. Росписка Борзенской почтовой Конторы въ пріемѣ ден(ежнаго) пак(ета) международнаго на десять рублей въ Волочи́скъ (Австрія, Львовъ) на имя Михаила Павлика. Вѣсовыхъ прог. и пов. 10 к.,

страховыхъ	3 к.
за заказъ	1 к.
Таткратъ (?)	10 к.
И того всего . .	24 к.

Принялъ Тыпинъ (?). Тыпинъ (?) нельзя прочитать подписи.

Подайте просьбу въ Австрійське бюро почтарське, звучи сі 10 р. виплаченим Вам од мене довгом, а не моими грошима: бо в нас рука руку мие, и виноватого незнайдеш задля самои репутаціи почтарства, ніби то всюди инде крадуть, а тут московський дух пахне янголем, а не воняе чортом.

У Васъ и Вахнянини́ не піймуть віри, що „Казенна палата" видумала 300 р. и як ми ні силкувались довести, що в нас и в роду не було такого довжника, — через рік тяганини с казною мусили 300 (триста) р. заплатити, атоб нашу движимость конфисковано. Брат моеи Ганни Олимпій — юриста хоч куди, и тепер член Борзенського Земства, та й на ёго Черніговськи баскаки накинули 100 р., и мусив заплатити, пережалувавшись по всіх митарствах. Ѳце ж нехай Вам Бог поможе, або чорт, коли Бог так як у Чернігові нічого не вдіе! От би де служити Вашим Вахнянина́м! Замісь обкрадувати историка и поэта перед лицем усіеи Европи!

PS. Ви, мабуть, не про ті гроші пишете, що послав я в іюлі, а про ті, що обіцяю послати вдруге (знов 10 р.), не инако, як денежнымъ пакетомъ задля певности. Коли так воно єсьть, дак и не хапайтесь (мовляв той) поперед батька в пекло!

Пані К. пише Болехов, а на пакеті стоит Lemberg. Я й послав рекомендовану корректу (ще одну) в Болехов, чи в Лемберг — уже и не памятаю; такий скрут ис корректою! Нехай же витребує з Болехова.

PS secundum. Так, мабуть, и есть, що Ви пишете про 10 р. посланих в іюлі руському, а не в октябрі. Дарма[1]), що повилаював злодіяк; их у нас тьма тьмуща. И сёгодні нотаріус (укупі з мужиками) украв у нас 4 р., через те, що моя пані, бравши од мужиків гроші за продану землю, посовістилась перед нотариусом сказати: Дайте перелічу попереду гроші, а тоді вже й документ підпишу. По пословиці: „Чорт у чорта сповідався, один мо(р)гнув, другий догадався", видно, что письменний ледарь станувся з неписьменними до іі приізду. Не додали чотирох рублів та й прави!

Приписка до телеграми.

Незабаром пришлю рекомендованим пакетом „Позичену Кобзу" (частúну) а „денежнымъ пакетомъ" 25 р., не лічачи тих 10 р. іюльских, що посилаю на их реціпис. Тепер маете на Позичену Кобзу 35 р.

На те не вважайте, що я писав про виданнє Гейне 1871, а придержуйтесь „Дзвона", скілько можна, и в форматі та й у всёму иншому.

1896, ноября руського 30.

Попросіте Пані Кобринську надислати мені рекомендованим пакетом Устихотворену Библію, що була в Драгоманова.

XXXVI.

Чи то була помилка, чи Ви грошей іюльських не одержали, посилаю Вам 25 рубликів.

Р. Б. 1896, декабря руського 4.

Не посилайте мені корректури, а хиба чисті вже аркушики нерекомендованими листами. У Вас перед очима виразне мое писаньнє. Автографи мои ховайте. Вони вже не моя власность.

Хоч тут и лишні гроші, та нехай у Вас будуть про дальші друки. Нам самим не наіздитись, а через послú шкодá посилати грошвý. Скаже „загубив", та й прав!

Посилаю разом заказним пакетом и первий виступець „Позиченои Кобзи".

XXXVII.[2])

Добре, що догадались надіслати „Дзвона" с самого початку: бо я заслав 9 аркушиків до Никодима. Не мусили б Ви,

---

[1]) В рукоп. Тарма.

[2]) Цей лист віднайшовся після того, як я скопіював листи Куліша. Його властиве місце по листі, надрукованому під XIX. З цим листом.

Приятелю, рекомендувати, аж докіль пошта нерекомендоване возить. Щось наче зазирало в середину, продравши. На пакеті надписано: „Получено въ Борзнѣ съ поврежденнымъ краемъ“.

Колиб не проклятущі ізуіти, ми б и „Д(з)вона“ печатали в славній Коломиі. Здаецьця, не причепляцьця до Небрешиноі, Панька Небрехи, поэми.

Золотоверхий, спасибі ёму, не лінуецьця про себе сповіщати. Доходять и ёго листи нерекомендовані.

Коли печатати мете про Кулеша в пеклі, дак сповісьтіте на обгортці дзвоновій:

Друкуецьця и незабаром увійде в сьвіт поема Панька Небрехи: „Куліш у Пеклі“.

Коли Вам ніколи (або-що) про всячину писати, дак не думайте, що мені е́ коли.

переслав Куліш і виказ памилок, що його відтяв Павлик, лишивши цю нотку Куліша: „Сю помилку, здаецьця, сам я зробив, та й не доглéдівсь у рукóписі“.

Слідами Куліша.

Написав ***Кирило Студинський.***

Якби ми не оцінювали Куліша, як чоловіка з усякими його химерами, автократизмом, самолюбством і гордістю, як письменника з ріжними метаморфозами поглядів у його творчости, як громадського діяча з усіми його промахами та шибанням своєю особою у протилежних напрямах, — то всеж таки не моглиби ми йому відмовити великих заслуг на полі відродження України.

А в першому ряді ми галицькі Українці, з якими він стояв у тісних звязках від 1858 р. аж по конець свойого життя, мусимо склонити голову перед його працею та службою галицькій справі, галицькому літературному і громадському життю. Ними підтримав він не тільки боротьбу Галичан о їх власне існування, але й причинився немало до перетривання лихоліття угніту і заборони української мови та письменства під царською владою на Україні.

Тому кожна памятка, звязана з його особою, кожний його лист, висланий в Галичину, або й відповідь на нього для нас інтересні, цінні та важні. А писав він цих листів чимало. Деякі із них вийшли друком, деякі пропали, деякі велів собі Куліш звернути і у нього на хуторі вони, або збереглися, або згоріли, деякі почато щойно добувати і мине ще, без сумніву, чимало літ, заки ціла його листова спадщина вийде друком і буде так, чи инакше оцінена.

Переписувався Куліш з Як. Головацьким, з купцем Мих. Диметом, з видавцем „Слова" Богданом Дідицьким (1861—3), з видавцем „Золотої грамоти" Осипом Ливчаком у Відні[1]), з редакцією „Вечерниць" (1862—3), „Мети" (1863—5), „Ниви" (1866), Правди (1867—9), а саме з її редакторами, Лонгином Лукашеви-

[1]) Порівнай: Ігнат Житецький: „Куліш і Костомаров" „Україна", Київ 1927, кн. I—II, стр. 48.

чем, Омеляном Партицьким[1]) і Анатолем Вахняниним[2]), з Данилом Танячкевичем, Мих. Подолинським[3]), Олександром і Вол. Барвінськими[4]), з Мальвіною Климковичевою (1882)[5]), др. Іваном Пулюєм (1870—86)[6]), з Науковим Товариством ім. Шевченка будьто особисто, будьто за посередництвом дра Пулюя, з Іваном Омеляновичем Левицьким, відомим бібліографом, з др. Омеляном Огоновським (1887—91)[7]), Наталею Кобринською і видавцем „Народу" Мих. Павликом[8]).

Можлива річ, що спис галицьких діячів і письменників,

---

[1]) Дрібні останки листів Куліша до Партицького з літ 1866—8 в числі 9. видав я друком р. 1908 п. н. „З листів П. Куліша до Ом. Партицького" стр. 1—23.

[2]) „Листи до П. Куліша" Ан. Вахнянина з р. 1869 видав я у Львові 1908 р. стр. 1—120. Листи Куліша до Вахнянина останний звернув.

[3]) Порівнай мою статтю п. н. „До історії звязків Куліша з Галичанами в р. 1869—70". („Україна", Київ 1927. I—II. стр. 76—93).

[4]) Порівнай: Ол. Барвінський: „Образки з громадського і письменського розвитку Русинів" Том. I. сс. 175—330 і Т. II. стр. 3—16, де видрукована переписка Куліша з Олександром і Вол. Барвінськими. Листи Куліша до Вол. і Ол. Барв. видрукував Ів. Франко в „Записках" Н. Т. Ш. том 26. Miscellanea п. н. Із переписки П. Куліша з Галичанами 1870—71 стр. 6—16 і в „Кіевск-ій Старині" за рік 1898 том. 63 п. н. „Переписка Кулиша съ Волод. Барвиньскимъ въ первой половинѣ 1870 г." стр. 83—117.

[5]) Гляди: др. Василь Щурат: „До історії останного побуту П. Куліша у Львові", Львів 1897, відбитка із „Зорі" стр. 33—7.

[6]) Листи Куліша до Пулюя в числі 75 я видрукував, одначе маю надію дістати також листи Пулюя до Ратая, тому на разі стримав видання.

[7]) Листи Ом. Огоновського до Куліша з років 1889—91 в числі 13 видрукував я в „Руслані" за рік 1908 ч. 8—10, 12—13, 15—16, 19 і 22. Раніші листи затратилися. Листи Куліша до Ом. Огоновського в числі 16 з років 1887—1901 видав Мих. Возняк в „Житт-і і революції", Київ, грудень 1927 р. п. н. „П. Куліш, як інформатор галицького історика літератури. (Його листування з Ом. Огоновським") стр. 288—306.

[8]) Гляди: М. Возняк: „Останні зносини П. Куліша з Галичанами" (з додатком його листування з Мих. Павликом), „Записки" Н. Т. Ш. том 148, стр. 165—240. — Павликові завдячуємо інтересні статті: Куліш та Крашевський, Причинок до історії русько-польських відносин („Народ" 1892, стр. 219—24). „П. Куліш про свою справу з Поляками" („Народ" 1892, стр. 239—40 і 248—9). Гляди також: О. А. Мончаловскій: „Письма П. Куліша, относящіеся къ времени и цѣли его пребыванія во Львовѣ" (переписка з Альойзим Юркевичем). Научно-литературный Сборникъ, Львів 1904, I стр. 59—72, II стр. 1—41).

з якими переписувався Куліш, ще не повний та що з часом вийде на верх ще не одно нове призвище. Одначе навіть із цего короткого огляду видно, що обміна думок між Кулішем а Галичанами була широка та багата змістом. До відомих листів хочу подати вязку нових. Не обмежуюся одначе на самі листи а стараюся подати до них річеве освітлення.

I. Переписка Куліша з Як. Головацьким.

В статті „До історії взаємин Галичини з Україною в рр. 1860—73“ завважав я був, що Куліш познайомився з Як. Головацьким в часі свойого першого побуту у Львові на поч. червня 1858 р. в домі польського ученого Августа Бєльовського. Тоді дістав Головацький в дарі від Куліша оповідання Гоголя, два примірники оповідань Вовчка, літопис Самовидця та ще якусь польську книжечку[1]). Можлива річ, що Як. Головацький відвдячився тоді Кулішеві своїми ранішими творами та приобіцяв висилати галицькі видання.

Оба письменники прирекли собі взаїмно дальше листування, одначе від часу зустрічі у Львові Куліш протягом року не прислав Головацькому ані одного листа, хоча, як останній писав дня 30 VI 1859 р. Кулішеві, „я усильно Васъ просив, щобисте мені доносили гдещо о ході и успіхах нашеи малоруськои словесности и въ загалі обо всімъ, що дотикає движенья народности малоруської“[2]).

Здається, що і на цей лист Куліш не відізвався, бо між багатою перепискою Головацького не найшли ми сліду якоїнебудь відповіди.

В кінці 1860 р. або в січні 1861 р. післав Головацький Кулішеві побіч програми часопису „Слово“, поему Дідицького „Буй Тур“, друковану в „Зор-і Галицк-ій“ яко альбум на год 1860 (стр. 1—28) а побіч цего „Рогніду“, „Ноября 13“, „Звичаї“, „Голос“, „Воспоминаніе“ і „Львовянинъ, приручный и господарскій мѣсяцослов на рôкъ звычайный 1861“, виданий у Львові 1860 року. Можна догадуватись, що посилку супроводив лист Як. Головацького, в якому він запитував про часопис „Основу“. Таке можна вичитати у відповіди Куліша з дня 28 I 1861 року, яку містимо на першому місці. Куліш негодував у ній на редактора „Основи“ Білозерського мабуть тому, що останній, а не Куліш

[1]) „Україна“, Київ 1928, кн. 2 стр. 16. Кoресп, Як. Головацького (1850—62) стр. 397.

[2]) Кoресп. Як. Головацького 1850—62, стр. 463—4.

дістав дозвіл на її видавання[1]). Попри це дав він влучні вказівки галицьким русофілам, що нехтували українську живу, народню мову а писали мовою академії XVII віку та витворювали побіч одної ще другу літературу. Куліш перестерігав перед двома дорогами, по котрих ледви чи коли „до купи зійдемось“. Всеж таки на працю Галичан глядів він „з великою надією й одрадою“.

Вказівки Куліша під адресою галицьких русофілів Головацький поминув мовчки у своїй відповіди з дня 8 (20) VI 1861 року. Просив тільки Куліша о „Основу“ та инші книжки, вказував дороги, якими можна би їх посилати, а із своєї сторони обіцював посередництво, бо „намъ бы треба отворити безперерывны сношенія межи собою и литературное общеніе“.

Здається, що і на цего листа Куліш не відповів, бо Головацький висилав у листопаді 1861 року 20 рублів на книжки і писав свойого нового листа дня 30 I 1862 р. до редактора „Основи“ Василя Білозерського. В ньому пересилав поздоровлення Кулішеві та його дружині, повідомляв про викінчення „Народнього Дому“, про святочне отворення „Руської Бесіди“ із деклямаціями, співами і танцями. Якби те все Куліш побачив, сказавби: „Єще не умерла козацькая-руськая Мати!“

Загально відомо, що Білозерський видрукував цего листа в „Основі“ за рік 1862, липень стр. 68—9.

В переписці Як. Головацького, що переховувалася у львівському „Народному Домі“, не найшов я взагалі слідів дальшого листування Куліша з Як. Головацьким аж по рік 1866. Куліш стояв від 1861—3 р. у тісніших звязках з редактором „Слова“ Богданом Дідицьким. Йому посилав він свої вірші, а побіч них прегарний допис п. н. „Голос з України“, в якому виступив дуже рішучо против часопису Аксакова „День“, що нехтував українську культуру і відмовляв їй права до життя. Куліш закінчив свій допис апотеозою єднання Галичини з Україною, пишучи:

„Заспіває наш брат за Дунаєм або під Полтавою, а в ві Львові і Бескидах голос лунає. Застогне галицька Русь під Карпатами, а понад Дніпром у людей серце болить. Так тут уже як хочеш бородою труси, пишучи без огляду Московський День, а для Вкраїнця і його брата Галичанина День Твій буде Ніч, мертва темрява[2]).

[1]) М. Возняк: „Листування Панька Куліша з Олекс. Кониським (Нова Україна, липень-серпень 1923 р. стр. 271).

[2]) Слово 1863, ч. 68.

Дідицький станув був у перших річниках „Слова“ дуже рішучо в оборнні українства і, мабуть тому, волів Куліш переписуватися із ним, як з Головацьким, що виявляв себе завзятим ворогом українського життя і його розвитку, стаючи дуже виразно по стороні Говорського і Гогоцького, що містили доноси і наклепи на українських діячів та їх культурну працю у „Вестник-у юго-западной и западной Россіи“ (1862—4)[1].

Зблизився Куліш до Головацькодо щойно в р. 1866, коли сам опинився у Варшаві. Він писав дня 11 (23) лютня Головацькому: „Теперь Вы видите меня на другомъ, болѣе серёзномъ поприщѣ. Я служу всё тому же русскому дѣлу, которому и Вы съ такими успѣхами посвящаете свои труды и способности“. Міг Куліш не знати багато подробиць про Головацького, які щойно в повній наготі відкрила видана мною його переписка, всеж таки за далеко пішов Куліш, коли віддавав признання Головацькому за службу „русскому дѣлу“ на галицькій, українській землі, хиба тілько на те, щоби ним прикрити свою власну службу „русскому делу“ у Варшаві.

Взагалі цілий лист Куліша викликує дуже прикре враження. Враз із листом прислав Куліш Головацькому пять екземплярів польського букваря, видрукованого словянськими буквами, який царська влада хотіла силоміць по здавленні польського повстання накинути Полякам.

Які цілі мала царська влада і як виглядав цей буквар, про це читаємо в „Слові“ з р. 1866 ч. 51 в новинках:

„Введенье рускои азбуки до письменности польской поступае в Россіи съ рѣшительнымъ успѣхомъ. Кромѣ „Элементаржа для дзеци вейскихъ“, изданного въ Петербурзѣ 1865 г., напечатана тамъже на сихъ дняхъ вже и „Грамматика языка польского, уложона подлуґъ такейже грамматики, выданэй въ 1860 року; дэцизыą ясьневельможнэго министра освецэня народовэго, для шкôлъ окрęгу науковэго Варшавскэго. На клясę I. Въ книжкахъ сихъ приноровлена азбука руска до языка польского въ такій способъ, шо кожде слово читати може чисто польскимъ произношеніемъ. Для носовыхъ самогласныхъ (ą, ę) задержано тут буквы польскіи; для ôтданья нѣкоторыхъ змакченныхъ звукôвъ ужито значки надстрочныи (дашки), а для стисненного о—ó (и)

[1]) Гляди про це мою студію п. н. „Епізоди боротьби за українство в р. 1863“, поміщену в друрому томі „Ювіл. Збірника“, присвяченого акад. Мих. Серг. Грушевському.

принято наше дашковане ô. Книжки тіи маютъ быти введены зъ начала въ школахъ тыхъ губерній польскихъ, которы въ найблизшомъ сусѣдствѣ стыкаются съ рускими. Потôмъ, якъ новость сія тут пріймется, буде розширятись и на дальшіи предѣлы королевства польского“.

Ще інтересніше освітлення видання польських підручників словянською азбукою подала „Золота Грамота“ Ос. Ливчака (ч. 16 за рік 1866, стр. 121) в дописі з Варшави, писанім чоловіком, що гарно знав галицькі відносини.

Дописець вияснював:

„Розпространеніе русской азбуки и приноровленіе ея въ польской письменности идетъ въ царствѣ польскомъ съ найлучшимъ успѣхомъ. Начало сему сдѣлано въ прошедшемъ году изданіемъ „Элементаржа для дзеци вейскихъ“, которого первый ексемпляръ презентовалъ извѣстный посолъ гр. Борковскій въ львовскомъ сеймѣ. Когда тотъ букварь хорошо былъ принятъ народомъ и всѣми благонамѣренными поляками въ царствѣ польскомъ, вышла въ настоящемъ году „Грамматика ęзыка польскего, уложона ведлугъ такейже грамматыки выданей въ 1860 р. зъ дэцызыи ясьневельможнэго министра освецэня народовэго, для шкôлъ окręгу науковэго Варшавскегô. На кляссę І. С. Пэтерсбургъ въ друкарни Яна Вочкарева 1866“. — Онѣ напечатаны прекрасною гражданкою въ Петербурзѣ. Теперь недавно издано двѣ новыи учебныи книжки: „Крôтки збюръ хисторіи старэго тэстамэнту, и Хрэстоматія вейска, чили збюръ выписôвъ зъ рôжныхъ польскихъ авторôвъ. Варшава въ друкарни ржąдовэй пржы коммисіи ржąдовэй освеценя публичнэго. 1866“. Радуемся тому благонадежному повороту образованныхъ поляковъ Варшавскихъ, которыи смотрятъ съ высшой точки зрѣнія и вольны отъ пристрастія, такъ скоро обтряслися отъ узкосердной польско-шляхетской исключительности и короткозракого польского латинизма, поняли великую современную идею славанства и грядуть прямо къ умственному объединенію сродныхъ славянъ. Учебники тіи составлены не русскими людьми, а таки самыми же природными поляками. Такъ навѣрно знаемъ, що Грамматика ęзыка польскего и Хрестоматію вейскую составилъ молодый академикъ главной Варшавской школы (полякъ). Грамматика удовлетворяетъ всѣмъ требованіямъ начального обученія языка польского, хрестоматія же вейская содержитъ лучшій выборъ статей прозаическихъ изъ

Войцицкого, Мацеевского, К. Шайнохи и др. и нѣкоторыя поэзіи Кохановского, В. Поля, Мицкевича, Ленартовича и др. Неувѣрите, якъ хорошо читаются тіи статьи гражданкою напечатаны, они кажется и сами получили свѣжую славянскую барву для безпристрастного поляка. Що и свѣтлое р. кат. духовенство неувлекается безвзглядною злобою противъ всему русскому, но соглашается съ введеніемъ сего первоначально и въ Польщѣ употребляемого кирилловского или славянского письма, явствуетъ уже изъ того, що и сами ксендзы-цензоры употребляютъ гражданку. И такъ читаемъ на оборотѣ загл. листа исторіи старего тестаменту: „Рękописъ подъ тытулэмъ: Крôткі збюръ хисторіи старэго и новэго тэстамэнту пречиталемъ, и не знализлемъ ницъ прецивнэго науцэ с. католицкего косцела. Въ Варшаве, дня 12 мая 1863 року. Кс. К. Веленьски цэнзоръ. К. д. № 1500. Approbatur Varsaviae, die 19 Mai 1863 anno Index Surrogatus. prolatus Scholasticus Metropolitanus Augustus Sieklucki. Secretarius, Ig. Dudrewicz. — Вольно друковаць, подъ варункемъ зложеня въ комитэце цэнзуры, по выдрукованю, правэмъ преписанэй личбы эксэмпларжы. Въ Варшавѣ д. 18 Лютэго (2 Марца) 1866 р. Старши цэнзоръ, Ляхмановичъ“. Желательно было бы, щобы и въ галиційскихъ книжкахъ особенно въ польскихъ цитатахъ н. пр. въ Словѣ употребляли того славяно-польского правописанія. — Покяки не стѣснились писати даже сеймовыи русскіи рѣчи печатали латинскимъ шрифтомъ, що злого, если и мы станемъ печатати польскіи слова кириллицею; то будетъ только русско-польская взаимность. Въ царствѣ польскомъ принялъ и простый народъ тое новое письмо съ большимъ радушіемъ. хватаетъ того рода книжки предъ другими и видитъ отъ науки гражданского письма большую пользу, ибо мальчикъ, познавши славянско-польскую азбуку, можетъ сейже часъ безпрепятственно читати и всякую русскую книжку или якъ мазуры говорятъ: „малецъ научисе н а с е г о писма, то псецыта и цесарске писмо, а паньске писмо до ницэго“. По той причинѣ е л е м е н т а р я п о л ь с к о г о розошлось уже два изданія. Первое въ 10.000 екс. вышло въ С. Петребурзѣ, затѣмъ издано въ Варшавѣ второе изданіе въ 15.000 екс. И- то розхвачено; теперь печатается третье изданіе. Книгопродавцы и типографіи, види большую прибыль, вознамѣряютъ перепечатывати и другіи популярныи и учебныи книжки тѣмъ письмомъ славяно-польскимъ. Уже четыре типографіи въ Варшавѣ заказали для своихъ заведеній гражданку. При такихъ явленіяхъ повторяемъ съ Костюшком: Finis Polo-

niae! Конецъ Польщи старой дряхлой, латино-шляхетской. — Урра! да живеть новая народная славяно-польская Польща!"

Пересилаючи Головацькому „элементарж", Куліш назвав його „явленіемъ довольно замѣчательнымъ... именно въ томъ отношеніи, что Поляки приняли эту книгу съ неожиданнымъ удовольствіемъ и раскупаютъ ее во множествѣ екземпларовъ". Так дурила себе царська влада і так само дурив Куліш себе і галицьких русофілів. Без сумніву, приняли Поляки видання букваря і граматики з таким самим „удовольствіем", як галицькі Українці в р. 1859 латинську азбуку, яку хотів їм накинути австрійський уряд і губернатор Голуховський на основі предлоги Їречка.

Відома річ, що видання польських книжок словянською азбукою, ця невміняєма видумка царської влади не принялася між Поляками. Вони розкуповували книжки хиба на те, щоби ними топити в печі. Та сумна річ, що Куліш, син гнобленого царською владою українського народу, служачи „русскому делу". дав себе ужити на посередника в розповсюднюванні „элементаржа" серед галицьких Поляків при помочи Головацького.

Царська влада давила Українців ше більше, як Поляків. Останні відбивали собі те, що тратили в Росії, на українській території в Галичині. Саме в роках 1866—9 йшла широка експанзія польської державної думки на галицькій землі. Тоді ухвалив львівський сойм для себе обовязкову, польську мову у веденні справ (16 I 1866 р.), полишаючи українській мові, якої уживали дві третини усего галицького населення, другорядне значіння. На основі цісарського патенту з дня 22 VI 1867 р. введено польську мову, як викладну по галицьких школах. В кілька місяців пізніше обняла (24 I 1868 р.) керму над всіми галицькими школами польська Рада шкільна краєва а найвисшою постановою з дня 4 VI 1869 введено польську мову, як урядову, по судах і урядах.[1]) Це був остаточний вислід, спричинений гнобленням Поляків під царською владою.

За те Українці тратили багато не тільки на Україні, де винищувано культурне і освітне життя, але також в Галичині, у якій була ще дрібка свобіднішого життя і надія на краще в майбутньому. Царській владі могли бути втрати галицьких

---

[1]) Гляди мою студію: Павло Леонтович II, стр. 25 і 29 (відбитка із Записок НТШ., т. 131—2, 136—7.

Українців на руку, але хиба не Кулішеві, що мав тоді на галицькій землі своє велике ім'я.

Головацький був з посилки Куліша вдоволений і впевняв останнього дня 12 7 1866 р., що з польською граматикою, виданою царським урядом, „сдѣшніе поляки освояются съ этой мыслей и кто поразсудителнѣй, признастъ правду". Просив одначе Головацький тільки о присилку граматик, бо протоєрей Раєвський прислав до книгарні сто екз. „элементаржа", „гдѣ и продаются помалу".

Останний лист Куліша до Головацького, який містимо у нашій статті, пис. з Аахен дня 27. листопада 1866 р., не має для нас великого інтересу. Куліш просив ґалицького ученого о присилку поодиноких зшитків „Ниви", „Основи", епілогу до „Чорної Ради", питав про журнал „Русь", який видавано в р. 1866 за почином губернатора Голуховського та просив його о повідомлення, чи Дідицький не схотівби видрукувати його статтю у „Слові"? Під нею треба розуміти розвідку Куліша п. н. „Полякамъ объ Украинцахъ". В „Слові" за рік 1866 ч. 98 читаємо в переписці редакції: „Г. П. Кулишу въ Варшавѣ. Вашу статью подъ з. „Полякамъ объ Украинцяхъ" мы напечатали в „Словѣ" еще въ г. 1862 (въ фелетонѣ ч. 80—83). Увзглядная однакожь важность тои статьи въ политичномъ отношеніи яко и Ваше желаніе що-до ней, мы воспользуемся принаймнѣй наведеніемъ важнѣйшихъ уступовъ еи еще разъ при найблизшой способности".

Два инші листи Куліша з 4 і 26 жовтня 1866 р. видрукував Головацький, без його дозволу, в „Бояні" Стебельського за рік 1867, ч. 10. В першім із них дораджував Куліш Галичанам, щоби не йшли на ніякі „сдѣлки" з Поляками та що „полное одособленіє должно быть вашимъ закономъ". В другім писав про свій правопис. Коли Поляки його хвалять і вважають політичним актом, направленим против Великоросів, то він готов його виректися в „Слові" в ім'я „русского единства". Свої думки про Поляків висловив він в „Основі" 1862 р. в статті „Полякамъ объ Украинцахъ" і тепер він рівнож певний, що українська інтелігенція не війде з Поляками в ніякі політичні „сдѣлки" і „какова бы ни была ихъ будущность, мы не желаемъ съ ними ничего общаго".

Против недискреції Головацького виступив Куліш у „Правді" за рік 1867 з „отвертим листом", (ч. 9), за що Стебельський накинувся на Куліша в „Бояні" (ч. 13) нікчемною лайкою і доно-

сами, які передрукували органи Каткова „Московскія Вѣдомости" (ч. 170) і Аксакова „Москва" (ч. 117). Куліш мусів боронитися в „Ст. Петербургських Вѣдомостяхъ" (ч. 250—1).[1])

З Головацьким Куліш бачився у Варшаві 1866 р., але не діждався його відвідин у своїй хаті. Річ ясна, що Куліш не шукав вже дальших звязків з Головацьким і переписка між ними оконечно перервалася. По цих поясненнях подаю листи Куліша і відповіди Головацького, о скільки я їх найшов в переписці Головацького, збереженій у бібліотеці львівського „Народного Дому".

1. П. Куліш до Як. Головацького (28 I 1861 р.).

Високоповажний добродію Якове Өедоровичу!

Щиримъ серцемъ дякую за Вашъ гостинець: 1) Буй Туръ, 2) Рогніда, 3) Ноября 13, 4) Звичаі, 5) Голосъ, 6) Воспоминаніе, 7) Львовянинъ. Получивъ я и Вашу програму Слова; а панъ Раковський не доставляе мині книжокъ, — велика шкода!

Нашъ часописъ Украінський видаетця не зовсімъ по моій мислі: я не ражу редактору друкувати всяку всячину, а лучче маленькі видавати книжки, та коштовні, а вінъ зробив изъ часопису шпиталь для всякихъ калікъ и недорікъ, що аж дивитись сумно. Ну, та нехай уже хоть такий буде, коли не мае кращого. Не знаю, якъ Вамъ и перекинути Основу, а постараюсь усіма способами. Одпишіть, будьте ласкаві, якъ Вамъ що здастця.

Чомъ се Ви, панове братья, не хапаетесь нашоі мови, а пишете на взіръ того, якъ у насъ колись писали въ академияхъ, та й покинули? У насъ изъ Вами виходить не одна, а дві литературі. Ваша словесность такажъ одъ нашоі далека, якъ и московська. И правопись ваша якась чудна, що хто не бувъ у Васъ и не чувъ, якъ Ви вимовляєте, то читатиме Ваши книжкй по московській. Чи не можна бъ на се звернути увагу въ Вашому Слові? Перечитайте, щó ми пишемо въ Основі про нашу словесность. Здаєтця, що й Вамъ би такъ годилося розумувати; а то ми йдемо двома дорогами и Богъ знае, коли до купи зійдемось. А проте нехай Вамъ доля щастить. Ми на Васъ зъ великою надією й одрадою поглядаємо.

1861. янв. 28. СПБ. Вашъ душею *П. К.*

На третій стороні дописка Куліша олівцем: „Вибачайте, що листъ мій написавсь не по людські і не с того боку за аркушъ узявся".

---

[1]) Ширше сказав я про цю полеміку в моїй статийці: „До історії взаємин Галичини з Україною", друкованою 1906 р. в літературно-науковому часописі „Сьвіт" і окремою відбиткою.

На четвертій стороні адреса: Lemberg. Herr Professor von Universität Jacob Holowatzki. та почтові стампілі: Russie. Петербургъ 28 янв. 1861 Lemberg 16. 2.

2. Черновик відповіди Як. Головацького П. Кулішеві (8 (20) VI. 1861 р.).

20/8 червця 861.

Высокоповажанный Пане Панталеймоне Александровичу!

Высте звѣстили менѣ, що выдается у Васъ малоруска часопись „Основа“. Я радовався завчасу и выжидавъ еи и еще выжидаю, чи не будете ласкавы переслати намъ хоть одинъ вôттискъ на показъ. Вы бо сами обѣцялисьте переслати іи сюда. Але годѣ дождатися. Звѣстка о выходящей Основѣ прошибнула цѣлу краину нашу и зо всѣхъ сторонъ попытують мене, якъбы можна достати тую книжку. Я надѣявся все на Васъ, що Вы проложите ей дорогу — и обѣцёвавъ, а наконецъ уже и самъ звомпивъ. Для того-то теперьки удаюся до Васъ, чи бысте не порадили, якъ бы намъ обмѣнюватись книжками — бо и у Васъ знайдутся цѣкавыи, котры прагнутъ вôтъ насъ достати книжокъ. Я Вамъ було ишов на зустрѣчь — бо думавъ собѣ: пôшлю я всѣ книжечки руськи, яки у насъ повыходили въ остатнихъ рокахъ въ Император. библіотеку, а тамъ Вы, або хто другій изъ землякôвъ май цѣкавѣйшій потрудитеся, розглянете, перечитаете и познакомитеся зъ нашими литературными плодами и чей запросите у насъ. А коли ласка Ваша, прибавите яку злишну книжку для мене и для нашихъ, колы будутъ менѣ посылатися книжки изъ библіот. въ замѣнъ. — Два роки уже я пересылавъ ихъ — и уже разъ було доставъ хорошій подарок вôтъ библіотечного начальства. И библіотекарь П. Иванôвскій, будучи во Львовѣ вторôкъ обѣцявъ менѣ, що пособитъ при высылцѣ книжокъ со стороны библіотеки вкундосити гдеяку книжку, если Вы зо своеи стороны причинити схочете. Не маю, правда, еще звѣстки, чи выслали книжки для мене за сей годъ, чи нѣ, але сподѣю гдесь сими часами получити. Єсли бы сте еще передъ выправою ихъ захопили, то прибавьте и Основу. А якъ бы не можно було, то я думаю найлѣпше, пошлѣтъ просто по почтѣ черезъ Радивилôвъ въ Броды подъ Адрессою Г—на Имп. Русск. Конс. А. Рашета. Ôн дуже учинный чоловѣкъ, я черезъ него посылалъ двѣ скринки книжокъ въ Имп. библ. и дôшли счасливо на мѣстце. У насъ теперь сильно двигнулася народность и литература поступае жваво впередъ. Вамъ бы конечно здалося читати наше Слово, но бѣда не знать, як переслати Вамъ — хибань получите ажъ съ концемъ года, яко полную книгу въ Имп, библіотецѣ. Тѣмъ часомъ я постараюся послати Вамъ хоть додатокъ, где будете читали, якъ наши послы говорили по русски на соймѣ краевомъ.

Намъ бы треба отворити безперериевны зношенія межи собою и литературное общеніе. Я готовъ Вамъ посередничити —

але съ моей стороны прошу Васъ не схотѣли бы Вы приняти на себе обовязокъ посередника. Объяснѣте, якъ бы мы моглы получати книжки русскіи? Я бы послалъ звôтси гроши (либонь теперь и бумажки русскіи вольно посылати по почтѣ? научітъ насъ!) — а Васъ прошу, купѣтъ за нихъ любую книжку и пришлѣтъ просто по почтѣ. — Почтовыи выдатки я поверну. У насъ цензура не страшна, особливо книжки, котры перейшли рускую цензуру, нищо цензуровати, а такъ мôгъ бы я мати за килька недѣль книжку, яку захочу. Иногда случится въ Петерб. и у Антикваря купити дешевше. А если у Васъ нѣтъ времени, нарайте мнѣ доброго, ретельного чоловѣка (хоть бы и Москаля), щобы ему повѣрити можно. На сей разъ пришлѣте ми Основу и если еще где що доброго Малорускому. — Дополн. къ областн. Словарю Полного Собр. лѣтоп. Т. VII. — Гроши я возвращу. Если ласка, додайте Пѣсни Малороссійскіе на фортепяно для моей доньки — кажутъ, що вийшовъ красный сборникъ Едлички.

3. П. Куліш до Якова Головацького 11 (23) II 1866[1]).

Почтеннѣйшій Яковъ Θедоровичъ!

Прилагаемые при семъ пять экземпляровъ польскаго букваря, напечатаннаго польскими буквами, имѣю честь препровадить къ Вамъ для сообщенія Вашимъ знакомымъ, какъ явленія довольно замѣчательнаго, — именно въ томъ отношеніи, что Поляки приняли эту книгу съ неожиданнымъ удовольствіемъ и раскупаютъ ее во множествѣ экземпляровъ. Еслибы Вы нашли полезнымъ дать ей ходъ въ Галиціи, то я могу сообщить Вамъ сколько угодно экземпляровъ по 15 коп. Благоволите только увѣдомить, какъ Вамъ ихъ доставить и какимъ способомъ Вы надѣетесь распространить ихъ между галиційскими Поляками.

Давно мы прекратили переписку. Теперь Вы видите меня на другомъ, болѣе серьёзномъ поприщѣ. Я служу всё тому же русскому дѣлу, которому и Вы съ такими успѣхами посвящаете свои труды и способности. Мало имѣю времени и потому не распространяюсь, но прошу Васъ вѣрить моему глубокому къ Вамъ почтенію и преданности. *П. Куліш.*

Варшава, 1866. Февраля 11/23.

Увѣдомьте, получено ли Вами другое письмо и другіе 5 экз. той же книги.

4. Відповідь Як. Головацького П. Кулішеві (12 VII 1866 р.).

Душевноуважаемый Госп. Пант. Ивановичъ![2])

Поздравляю Васъ съ новымъ авансомъ и душевно радуюсь повишенію Вашему въ новый чинъ. Я очень одолженъ Вамъ за память, что Вы снабжаете меня литературными новостями, кото-

[1]) Лист скаталогований під ч. 670.

[2]) Очивидна помилка замість: Александровичъ.

рыя должны имѣть въ нынѣшнее время по настроенности умовъ самыя дальноносныя послѣдствія въ духовомъ развитіи Славянъ, особенно ляховъ. Грамматика польскаго языка есть только развитіемъ и утвержден. мысли выраженной въ элементарѣ — сдѣшніе поляки освояются съ этой мыслей, и кто поразсудительнѣй признаетъ правду въ ней, — Благоизволите прислать еще нѣсколько десятковъ этой грамматики. Только прошу милости, не посылайте по почтѣ — это стоитъ чрезвычайно дорого. За пять экс. заплатилъ я 2 гульд. и 10 кр. Выждите нѣсколько отъ насъ бываютъ чиновники отъ застрахованного общества — то всякий можетъ взять съ собой. Эксемпляри Элементаря получилъ я отъ Г-на батюшки Мих. Ѳедор. изъ Вѣны (700 экс.) и отдалъ въ книжну лавку — гдѣ и продаются помалу. Въ свое время сдѣлаю расчетъ. Сожалѣю, что не могу Вамъ послать святцовъ. Въ семъ году какъ припоздилась Ставропигія съ приготовленіемъ мѣсяцеслова. Когда только получу — то перешлю Вамъ. Прибавляю при семъ одинъ экс. Записокъ Бродовича — въ случаѣ надобности пришлю я еще больше эксемплярей. Примите увѣреніе въ истинномъ моей високопоч. и искр. предан.

30 Іюнья / 12 Іюлья 866 г. *Як.*

5. П. Куліш до Як. Головацького (27 XI 1866 р.)[1]

Ахенъ 1866, ноября 27.

Достопочтеннѣйшій Яковъ Ѳедоровичъ!

Прошу Васъ — вырѣжьте изъ львовскаго изданія: Нива, третью главу моего повѣствованія подъ заглавіемъ: Руіна, и пришлите мнѣ въ Парижъ, адресуя на мое имя, poste restante. (Нужна для справокъ).

Увѣдомьте, согласенъ ли Дѣдицкій на мое предложеніе относительно напечатанія моей статьи въ Словѣ?

Если у Васъ есть подъ рукою та книжка Основы, въ которой помѣщена моя статья: Полякамъ объ Украинцахъ, то очень обяжете приславши въ Парижъ эту статью. Возвращу въ цѣлости.

Пришлите также эпилогъ мой къ Черной Радѣ объ украинской словесности, перепечатанный Ливчакомъ въ Золотой Грамотѣ.

[Дописка Як. Головацкого: № 10 Мета 1863, стр. 134, гл. I 1864, стр. 50, Гл. II].

Увѣдомьте о журналѣ, который намѣревался издавать Голуховскій.

Извините за небрежность моего письма. Чужія перья пишутъ очень худо, такъ что я самъ не узнаю своего почерка. При томъ же я въ дорогѣ розлѣнился. Исправлюсь въ Парижѣ.

Вашъ *П. Кулишъ.*

---

[1]) Лист скаталогований під ч. 679.

II. Лист П. Куліша до редакції „Мети“ (1863 р.).

На листі Куліша до молодого громадянства, згуртованого біля редакції „Мети“, не має дати. Одначе річ певна, що писав його Куліш осінню 1863 року після свойого повороту із столиці. В ньому подавав він галицьким громадянам адресу книгаря Каменецького, через якого радив замовляти книжки. Дальше просив не друкувати „Руїни“, бо в ній були помилки[1]) та виявляв бажання приїхати до Львова на історичні студії, від чого стримувало його побоювання перед пригодами. Саме тоді закінчувалося польське повстання: „Божевільні ляшки, писав Куліш, начинили колоту, а дурні голови (російські централісти) думають, що й наш брат хоче йти слідом за ним“. Щоби не мати пакостий з боку російської цензури, Куліш у листі обмежив сильно границі літературної праці, завважуючи, що „нам колиб тількі писати про божу правду, то більш нічого не треба“. Скоро одначе успокоїться, Куліш обіцював приїхати на наукову працю до Галичини разом із дружиною, „бо й вона бажає подивитись „на галичанську Україну і так же само серцем припадає до Вашої братерської долі“. Випитував ще Куліш молодих громадян про їх літературню працю і про те, які книжки в Галичині мають найбільший попит та хотів мати ясну відповідь, чи йому і його дружині безпечно їхати в Галичину, бо „чув я, що одного нашого земляка потурбували, не знать завіщо ві Львові“. Мова тут про пригоду Ол. Потебні, що в липні 1863 р. приїхав з Праги до Львова, перебув тут протягом кількох днів, докиль на донос Поляків не мусів його покинути. Мав він намір їхати до Харкова через Радивилів, Житомир, Київ, одначе через польське повстання дорога туди була замкнена, тому вернув він домів, по приказу поліції, через Прагу, Берлін та Петроград[2]).

Лист Куліша викликувавби, без сумніву, як найкраще враження, бо виявив він в ньому багато прихильности для культурної праці галицького громадянства, якому пособляв своїм талановитим пером, а в його душу вливав віру в „таємну силу жизні народньої, яка „появить може такі дива, що й не приснитця тепер нашим похилим братчикам“ — якби не колючка в сторону

[1]) „Руїну“ Куліша почала „Мета“ друкувати в 2 числі за місяць жовтень 1863 р. стр. 134—148. Мабуть, під впливом листа Куліша, помістила вона дальшу її частину щойно 1864 року, стр. 50—67.

[2]) Про цю пригоду Потебні писав я ширше у статті: „До історії взаємин Галичини з Україною“ в роках 1860—73“. Україна, Київ, 1928, книга 2, стр. 20—1.

Костомарова, котрий, мовляв Куліш, жадав заплати по сто карбованців від аркуша, бо инакше до журналу, задуманого Ратаєм, писати не буде.

Якби навіть Куліш писав правду, то хиба через цю колючку він в очах галицького громадянського, нічого не зискував, а навпаки багато тратив. Ім'я Костомарова було тоді в Галичині не менче звісне, як Куліша. Його статті, друковані в петроградській „Основі", як „Ответ на выходки газеты (краковской) „Czas" и журнала Revue Contemporaine", або „Две русскія народности" появилися у шісдесятих роках у львівському „Слов-і" [1]). Галицьке громадянство шанувало в особі Костомарова, колишнього члена Кирило - Методіївського братства, великого історика України.[2]) Його повага зросла саме в тому часі, як Куліш кидав против нього підозрівання о користолюбивість, бо у львівському „Слові" явився допис з Київа, що Костомарова усунено з катедри та що він готов пересилитися до Львова, о скільки би йому дозволено викладати на львівському університеті в характері доцента.[3])

З усуненням Костомарова з університетської катедри стримано йому платню і через те годі було би навіть дивуватись, якби він домагався за свою наукову працю винагороди, потрібної йому на прожиток.

І в цій характеристиці Костомарова, киненій, без потреби, між галицьку молодь, годі добачувати що инче, як прикру, хоробливу вдачу Куліша, обезцінювати людей. Підривав він також повагу Костомарова у листах до Ол. Барвінського, як письменника і громадянина, коли писав: „Костомаров має велику за-

---

[1]) Перша із них передрукована в „Слові" за рік 1861, ч. 67—70, друга за рік 1863, ч. 20—4.

[2]) Гляди: Мета 1863 р. ч. 3, стр. 264—5, де „Невідомий з поміж гурту" (Данило Танячкевич) в „Письмі до Громади" писав: „Дорогий земляк наш, глибокоучений і славний на цілу Славянщину історик Миколай Костомарів висилаєтьця Москвою за границю — як кажуть, тепер він в Дрезні. Треба придбати поміж нами на рідній руській землі яке поважне місце для дорогого і славного брата!" Танячкевич радив писати петицію до уряду з підписами цілого громадянства, „щоб не дозволяти дорогому землякові десь там блукатись по чужій землі, коли і на рідній, руській є ще, славити Бога, такий куток, де з власної хати не виганяють. А що славний земляк наш прийметця радо такого народнього обовязку, знаю певно; — це давніше він переказував, що мавби охоту прийти на наш університет. Користайтеж, милі браття, із доброї пори!"...

[3]) Огоновський: Іст. литер. руск. II (2), стр. 759 і „Слово" 1863, ч. 81.

слугу в історії, а в розвою слова — ніякісенької. Всі його вірші — без поезії і без смаку мови. Перекладувати Кремуціа Корда — зовсім не до ладу"...[1]), або на инчому місці: „Раз я прийшов до Костомарова рано, а він лежав ще в ліжку, дивлячись на стелю. Я йому й раджу, щоб не зупиняти доброго діла через ледачу цензуру, не вгашати духа, ковати, поки горяче, печатати учебники в Галичині, нехай про случай будуть готові. Костомаров дививсь на стелю мовчки, мов коло його нікого не було. А я мовчки пійшов од його і ніколи ні він, ні я про се не згадували ані пів словечка".[2])

Були, очивидно, ріжні причини, що Костомаров супротив особи Куліша не раз і не двічи „дививсь мовчки на стелю", або й не одвітував на його листування, бо не міг погодитися з ріжними його промахами, як служба „русскому делу" у Варшаві, як писання творів, що з об'єктивного боку не багато були варті, як особиста образа, якої Костомаров діждався від Куліша, котрий у своїй „Исторіи возсоединенія Руси" назвав Єремію Галку „иноплеменником"[3]) Домагатися від Куліша послідовности годі. — Одних і тих самих людей, своїх найблизших співробітників і товаришів, як Костомарова і Шевченка він, або величав, або обезцінював. Вже така була прикра вдача у Куліша, що він від часу до часу не лишав сухої нитки на людях, яких роком раньше вважав своїми приятелями, або й добродіями.

До останних можемо, без сумніву, причислити його учителя Михайла Максимовича. Одначе, як не однаково висловлювався

---

[1]) Ол. Барвінський: „Спомини з мого життя", I, стр. 192. Лист Куліша пис. з Праги дня 18 (30) V. 1869 р.

[2]) Тамже I, стр. 284—5. Лист Куліша з датою Мотронівка 12 X 1880.

[3]) Порівнай прегарну статтю Ігната Житецького „Куліш і Костомаров" стр. 44, 55, 57, поміщену в „Україні", Київ, за рік 1927, кн. I—II. Оперта вона головно на листуванні обох письменників і вносить чимало важного та інтересного до їх характеристики. Всеж таки годі не завважати, що привід до призвища „иноплеменника" дав у подражненні сам Костомаров, котрому Куліш писав ще дня 6 V 1846 р. з Петрограду: „Зачѣмъ Вы говорите, что Вы не Украинецъ? что только изъ гуманистической идеи вертитесь между нами? Мы даемъ Вам права гражданства, притомъ же маменька Ваша „украинка". Я не могу Васъ такъ любить, какъ люблю, когда считаю Украинцемъ. Можно ли такъ отвергать столь драгоцѣнное для насъ имя?" Гляди дуже важну і солідно оброблену статтю Волод. Міяковського: „Люди сорокових років" (Кирило-Методіївці в їх листуванні) стр. 53, поміщену в збірнику акад. Мих. Грушевського: „За сто літ" II, стр. 33—98.

він про свойого добродія і учителя! В „Жизні Куліша“, писаній, безсумнівно ним самим, читаємо про Максимовича:

„В (київському) університеті Куліш спознався з особою, що великий вплив мала на його; то був професор „русской словесности“ той сам Максимович Михайло. Приподобавсь йому Куліш тим збірником пісень, що записав від матері. Максимович став давати йому переписувати свій збірник пісень; як же Куліш скомпонував дві легенди про воронізьких козаків, він їх напечатав у своєму альманасі Кіевлянин. Вечорами закликав його до себе на почитанку. Читали вкупі народні пісні українські і розкладували по розрядам. Потім стали читати Вальтер-Скота — і оце була найбільша користь Кулішеві з того спознання; професор звертав його увагу на закони искуства, а той ловив жадібно усяке його слово. Уся Вкраїна скаже Максимовичеві спасибі за те, що вгоновив молодий розум своєю розмовою, — не так, як инші професори, шо держались проти молодого Куліша на олимпійській високості. Тим часом жив Куліш у великій нужді. Довідавшись про те, рекомендував його Максимович инспекторові училищ Київського учебного округа, Юзефовичеві Михайлові. Зглянувся сей добродій на дотепного юношу і послав його учителем на Волинь у Луцьке дворянське училище. Тут Юзефович піклувавсь коло його на вдивовижу: вистачав йому усякі книжки і рукописі, обороняв його від усякої напасти і, вже сказати, пригрів йому душу по людськи. Року 1842 поміг йому напечатати роман Михайло Чарнишенко, а р. 1844 і 1845 — дав йому спромогу об'їхати і обійти Київську губернію. Тут то зачерпнуті були материяли до Записок о южной Руси“[1]).

Признаючи за Максимовичем великий вплив на свою особу та звеличавши його своїм добродієм, в рік пізніше писав Куліш Ол. Барвінському:

„Максимович у своїх віршах не має ні единого: проза, порубана шматочками і позакінчувана ритмами. Се в нас тупиця, що тільки вміє дещо перепечатати, постулювавши с книжок, а в мові його, надтож у в українських віршах „миш у голову зайде, поки крихту найде“. От так думають на Україні“[2]). А в иньшому місці небавом опісля писав Куліш ще більш зневажливі слова на свойого добродія:

[1]) Правда 1868, ч. 24, стр. 283.

[2]) Ол. Барвінський: Спомини з мого життя. I, стр. 179, лист Куліша з 9 (21) IV 1869 р.

„Максимовича я добре знаю та його не можна і між такими поетами поставити, як Коніський, Боровиковський, Забіла і инша дрібнота. Він брався за все і має призвіще: „издатель первих томів і випусків“, бо ні разу за всю жизнь не напечатав нічого з такими словами: „Том другий“, або „випуск другий“ а всегда тількі: „том 1 випуск 1“. Се такий чоловік, що вештавсь попід віконню в знаменитостей і сам про себе всюди розмазував, пишучи листи печатні то до Костомарова, то до Погодина, то до знаного на Вкраїні (багача і скупердаки) Галагана; професором був нікчемним, бо не вміє читати жадною мовою опріч російської; а ще й хфилологом себе виставив, насмикавши з усяких книжок — російських, бо чужоземніх не втне. Як був професором, то було одному студенту дасть одно перевести, другому друге, та с того й ліпить свої „учені“ праці. Він має одну заслугу; що розібрав деякі папери в сусідних монастирях, то що, да с того понаписував маленькі монографийки про деякі села, врочища і таке инше. Тільки се не йде до Вашого діла: писане все по российські та ще й с підхвалюванням дечого дуже поганого“[1]).

Не так одначе, як Куліш, гляділи на Максимовича инші українські письменники і учені, як Антонович, Житецький, Чубинський, Драгоманів з давніших, а з новіших акад. Мих. Грушевський, Гнат Житецький, Федір Савченко, Павло Клепацький, Вол. Данилів і пок. Вол. Гнатюк, що з нагоди століття видання українських пісень Максимовича з р. 1927, подали цілий ряд важних студій про його історичні, філологічні та етнографічні праці[2]).

Акад. Мих. Грушевський, звертаючи увагу на велике значіння історичних і філологічних дослідів Максимовича, писав поміж иншим:

„Я, як представник останньої наймолодшої української генерації XIX віку, з приємністю згадую в сій хвилі всю уважли-

---

[1]) Там-же І, стр. 183—4. Лист Куліша до Ол. Барв. з дня 9 (21) V 1869 року.

[2]) Гляди „Україна“ Київ 1927, книга 6, де поміщені такі праці про Максимовича: М. С. Грушевського: „Малороссійскія пѣсни“ Максимовича і століття укр. наукової праці“ стр. 1—13. Ігната Житецького: „Життя М. О. Максимовича“, стр. 14—24. Федора Савченка: „Перший збірник українських пісень Максимовича, стр. 25—79. Павла Клепацького: „М. О. Максимович як історик“ стр. 80—84. Вол. Данилова: „О. М. Бодянський і його листування з М. О. Максимовичем“ стр. 85—100 і Вол. Гнатюка: „Вплив Максимовича на польсько-українську школу“ стр. 101—6.

вість і пошану, з якою в своїй Історії України-Руси, я оглядався на погляди, аргументи і матеріяли, зібрані з сього становища Максимовичем; її перші три томи, присвячені власне тій старій Русі, котрої органічний звязок з новою Україною так гаряче аргументувався і ріжнобічно освітлювався покійним нашим корифеєм, вийшли саме в останніх роках XIX віку, як маніфестація живучости його праці й ідей в нових умовах життя і серед нових наукових течій... І дійсно глибоке поважання викликає в нас сей скромний пустинник Михайлової Гори, який з такою гідністю боронив досягнення Українського народу від усяких зазіхань, з яких би високих і йому особисто симпатичних кругів, вони не йшли. Його наукові листи до Погодіна з сього приводу читаються і повинні читатися ще довго, з великою приємністю, яку викликає сей щирий, благородний, цілком свобідний від якої небудь політичної заїлости і націоналістичного шовінізму, але заразом перейнятий глибоким почуттям свого наукового і громадського обовязку тон, в якім М. боронив історичне добро українського народу від московських претенсій, висловлених устами його близького приятеля і товариша. Ті історичні слова київського Ізяслава суздальському Юрієви в славній боротьбі за суверенність Київа, процитовані Максимовичем на адресу Погодіна, як резюме його полеміки: „Кланяємось тобі! Ти нам брат! Але йди у свій Суздаль“ — могли служити епіграфом всього великого історичного діла, проробленого нашим першим ректором, і з ним — українською історіографією сього століття, що почалося в 1820-х роках“[1]).

Як не рівно оцінював Куліш Максимовича, видно, хочби із його споминів про Костомарова, в яких писав, що він, як і всі вихованці загально-російських шкіл зразу нехтував „хахлаччину“. „Та з обома нами, читаємо у споминах Куліша, у двох віддалених точках Малоросії зайшов незвичайний випадок. До рук Костомарова попав у Харкові збірник українських пісень Максимовича 1827 р., а в Новгород-Сіверському також став я випадково власником „Українських дум і пісень“ того-ж Максимовича з 1834 р. „Обидва ми в один день із великоруських народників перемінились у малоруських“[2]).

Ця остання фраза Кулішева показує, що то був за величезний вплив, який викликувала ця золота для українства книга

[1]) „Україна“ 1927, кн. 6, стр. 12 в щойно цитованій статті.

[2]) П. Кулиш: „Воспоминанія о Николаѣ Ивановичѣ Костомаровѣ“, журнал Новь, Т. IV, стр. 63 (рік 1885).

Максимовича. Не знати, чим була би без неї Галичина, чи мали-б ми Кирило-Методіївське брацтво, Шевченка такого, як ми маємо, Драгоманова, Антоновича, Грушевського... читаємо в одній з новіших студій, писаних з нагоди століття видання пісень Максимовича[1]).

І само Кулішеве признання перевороту у власному житті, спричиненого книжкою Максимовича було свого роду експіяцією зневаг, кинених під адресою його професора, приятеля і добродія. У тих самих споминах відкликав також Куліш образливі слова против Костомарова. кинені в „Исторіи возсоединенія Руси“, признаючись, що їх згадує „со стыдом и разкаяніем, оправдывая себя только болезненным состояніем, которое заставило меня немедленно оставить Петербург по напечатаніи тома „Исторіи возсоединенія Руси“[2]).

Завважу, що у споминах написав Куліш про себе фразу, що з Петрограду „меня влекло у Украину, которую я столько же люблю, как и ненавижу“[3]). А прецінь із неї годі було би робити висновки, що Куліш став „иноплеменником“, або що зненавидів Україну, якій присвятив свій великий труд цілого життя і безсумнівний талант.

На цім кінчимо наші помічання про лист Куліша до видавців „Мети“ з р. 1863 та друкуємо його в цілости, як інтересний причинок до єднання великого українського письменника з галицькою молодю, коли вона що й-но зривалася до організації власного життя, як важний документ щирого заінтересування Куліша і його дружини Ганни Барвінок долею Галичини, її успіхами і злиднями. Лист звучить:

„Кохане побратимство!“ [4])

„Вернувшись додому зъ столиці, знайшовъ я Вашъ листъ. Книжки купець Вашъ Диметъ нехай здобува по такому адресу: Въ Петербургъ, Сергіевская улица, домъ под № 20, и кватира под № 20, Данилу Семеновичу Каменецкому. Які тільки друковано в нас книжки́, всі Вам вистачить Каменецький. Вінъ же колись и листувавсь изъ паном Ди́метом, та якось перервалась іхъ коммерція.

Дуже бувъ би я радий, колибъ не друкували Руіни, бо тамъ е по́милки. Я й теперъ пораюсь коло нашоі историі: чи

[1]) Століття „Малороссійских пѣсень“ М. О. Максимовича, стр. 9.

[2]) Новь IV, стр. 74.

[3]) Там-же т. IV, стр. 73.

[4]) Лист збережений в архиві Франка, власности Наук. Тов. ім. Шевченка у Львові в рукописному Збірнику ч. 188.

не спроможусь появити один том зімою. Дуже треба б мині понйшпорити у Осолинського книготеці, щобъ моя праця литературня не кульгала, та в нас тепер таке завелось, що зараз вйдумають що-небудь підбріхачи, та й зашкодять чоловікові. Божевільні ляшки начинили колоту, а дурні гóлови думають, що й наш брат хоче йти слідомъ за ними. А нам колиб тількі писати про божу правду, то більшъ нічого й не треба. Нехай хто хоче воюе и руйнуе, а намъ треба пахати та сіяти, бо лежить наша рідна земля великим перелогом. От же не ймуть віри, що в нас на думці нема нічого лядського и знай коверзують усякі кáверзи. Тим-то я й не хотів дратувати собак-підбріхачів, а як утихомиритця все, то й завитаю до Львова и ёго преславної книготеки на тиху историчню працю. Літо ж пролéжу в холодку на хуторі, бо треба й тут де-що впорядкувати. Хочетця, бачте, спорудити міні на старість тепле кубелечко, що як стануть дуже докучати лихі вороги над мою моготу, дак щоб було куди сховатись та мовчки вмерти. А ворогів у мене без ліку по Вкраїні. та й у Московщині знайдетця багацько".

„Радніщий би я працювати й більш на користь рідноі мови и освіти народнёі, та коли ж не можна! та ще й як не можна!"

„Сповістіть мене, як у Вас иде литературня робота: що в Васъ друкують, чого сподіваютця, чого жадають? Яких книжок найбільш роскуповують люде: чи историчніх, чи словесних, чи господарських, чи яких инших?"

„Та ще от що. Як завитаю я до Львова, то не сам собою, а зъ жінкою, бо й вона бажае подивитись на галичанську Украіну и так же само серцем припадае до Вашоі братерськоі долі. От би міні й хотілось пожити в Васъ без турботи. Так чи се можна річ? Чи не спогляне на мене німецька полиція, якъ на якого агента московського, або — що? Чув я, що одного нашого земляка потурбували незнать за ві що ві Львові; то колибъ не було й намъ такоі пригоди! — Ще ж пропишіть міні, коли Ваша ласка, й про те, чи велика въ Вас дорожнета на оселі, на прислугу й на харчі? бо тепер наші литературні заробітки поменшали и мусимо ми міркувати, як би продéржатись на світі, роблючи свое спасенне діло. Нікóли ще не було так нашому братові важко!"

„Бувайте ж здорові и Богові милі, та не вдавайтесь у тугу: не все буде нéпогідь; загляне колись сонечко и в наше віконечко".

„Про Галку нічого не скажу, бо багато треба б говорити, та нічого слухати. Попсóвані в нас люде так, що хоч сядь та й плач. А все таки не годитця козацькимъ правнукам плакати. Коли Господь и зъ камени, мовляв, зміг би воздвигнути Овраму чада[1]), то чом же не розмнóжить він людей, щирих до без-

---

[1]) „Щобъ не мізкували Ви даремне над цимъ словомъ, виявлю один фактъ: бідкались ми и міркувались, як би спорудити журнал на місто Основи. Грошей на ёго омаль. Була в нас надія, що земляки писати муть поки що безплатно. Галка чув и бачив наше бідканье, та й каже:

платнёі праці, зъ одного або з двох украінцівъ? Перебудемо лихоліттє, то, може, замість одного Галки заходятця коло такоі праці десятки кращих людей. Таемнича сила жизні народнёі появить може такі дива́, що й не приснитця тепер нашим похилим братчикам".

Щирим серцем до Вас прихилний

Хутір Піддубень коло Борзни. *Панько К.*

III. Лист Василя Білозерського до Танячкевича (30 I 1865 р.).

Як відомо, Куліш умер в Мотронівці біля Борзни дня 2 II 1897 року. На тім самім хуторі уродився Василь Білозерський і тут закінчив своє життя дня 20 II 1899 р., проживши 75 літ. Поруч з могилою Куліша виросла у садку друга Василя Білозерського, брата Ганни Барвінок[1]).

Василь Білозерський був людиною високої культури. З його листів, писаних до кирило-мето́діївських братчиків, Миколи Гулака, Опанаса Марковича, Ол. Навроцького[2]) пробивається велика, сердечна, немовби жіноча ніжність. Був це благородний чоловік, супротив усіх однаковий, щирий і ніжний.

Годі й дивуватись, що його втрату оплакувала Ганна Барвінок рясними слезами, пишучи до дра Івана Пулюя дня 25 II 1899 р. вістки про останні хвилі його життя:

„Дві драми „Антоній и Клеопатра" знайшлись и „Міра за міру"; я з братом Василієм читаєм, радієм про се — а тут з ім удар — з стула зсунувся — а я ще з іронією до його! „Васюнечко, Васюнечко!" — думала, що він не осторожно на край сів и сунецьця з подушки, — схватила за подушечку и положила під голову. Він часто було, як сідає, то ми хто нібудь біжимо придержать стула, або подушечку, щоб гарно и не мимо сів — бо у його паралізована одна нога права и права рука. А він смієцьця и каже: сього ніколи не було и не буде — я осторожно. Од того я побачивши, що він сунецця — що ще й сміх на устах радості з проходка, и подумала, що він на край

„Коли будете платити міні по сто карбованцівъ за аркушъ, то писатиму, а ні, то майте мене отреченна". — Можна бъ ще де що написати та й сёго доволі. Майте ж и Ви, братчики, ёго отреченна".

[1]) „Кіевская Старина" том 64, март 1899, стр. 143 (некролог) і Там-же том 66 (1895) сентябр, стр. 356—78. Н. Шовъ: „У могилъ П. А. Кулиша и В. М. Бѣлозерскаго".

[2]) Вол. Міяковський: Люди сорокових років („За сто літ" II, стр. 52, 55—6, 59—67, 76—77).

сів и сміючись, кажу: „Васюнечко — Васюнечко! — мовляв, тиж хвалився, що сього не буде! А як побачила, що він побагровів и мовчить, злякалась, укрила пледом и ще и шапочкою прикрила голову и мені здалося, що він ще зглянув ласкаво добрими очима! Я зараз за лікаром одного гоньця — другого до брата Олімпія. Через годину лікар прибув, взяв за пульс и сказав: „дай Бог и мені такою смертью умерти, як він. Одно мгновеніе!" Одно утішеніе зосталось, що се случилось не в Петербурсі а на моїх руках, серед родні, серед друзів и свого народу. Як приїхав, то сказав: хиба сама одишлеш — а то од тебе не поїду. Служила вірненько братіку, голубу сизому, служила й дружині моїй неоцінній и обидва мене осиротили, покинули одну на ввесь хутор. Горенько моє нескінчаєме!"[1]).

Не однакової вдачі був він із Кулішем, але однаке у них обох було зацікавлення Галичиною. В „Слові" за рік 1863 ч. 15 читаємо, що в хвилях, коли Галичина почала захоплюватися поезією Шевченка, Білозерський прислав для бібліотеки „Народнього Дому" „многоцінний дар" — власноручне письмо (автограф) Шевченка, а саме присвяту Шафарикові та розділ із поеми „Єретик". В тому-ж числі „Слова", мабуть, на основі листа Білозерського, видруковано вістку, що петроградська „Основа" перестала виходити, бо міністерство ставило їй ріжні перепони та що Куліш продав свою друкарню в Петрограді і перенісся на довший побут на Україну[2]).

Мені невідомо, чи Білозерський був на початку шісдесятих роках в Галичині, чи знав її тільки із листування. Я висловив здогад, що в роках 1862—6 переходили через руки Куліша грошеві підмоги для галицьких видань, як прим. від Білозерського[3]). Лист, якого друкую, підтверджує мій здогад. Білозерський цікавився видавничою працею молодих галицьких студентів, а дізнавшись від Левка Лопатинського, який поїхав на Україну і там з часом осів, що їм треба гроша, вислав на руки Мих. Димета сто рублів, прирікаючи до семи неділь дальших двіста рублів. Гроші доручено віддати, немовби зворот мнимого довгу „докторандові" Танячкевичеві. Між тодішним громадянством докто-

---

[1]) Листи Гапни Барвінок до Пулюя з літ 1897—1911 в числі 295 є в моїх руках, завдяки ввічливости дра Богдана Барвінського. Маю намір видати їх на Україні.

[2]) Порівнай мою статтю п. н.: „До історії взаємин Галичини з Україною в рр. 1860—73", стр. 20 („Україна" 1928, кн. 2).

[3]) Там-же, стр. 29.

ранда прав Танячкевича ми не зустрічаємо, тому його ім'я і особа залишаться для нас загадкою. Нема одначе сумніву, що гроші були призначені для підтримання „Мети". Окрім Танячкевича, згадав Білозерський в листі Климковича, якому велить кланятися. Невідомо, чи був він з ним особисто знайомий, чи з листування. Танячкевича, або й Лопатинського просив Білозерський о реєстр жерел з области словянського права, випитував, чи „від весни нічого не ждеться" і чи дуже сміються в Галичині з надій Аксакова і Каткова, що „Галичане ось-ось привернуть до московської корогви?" Просив також Білозерський о присилку сатиричної газети, під якою треба розуміти „Страхопуд" Ливчака, що вже від дня 28 III 1863 р. почав являтися у Відні[1]).

Із листа Білозерського пробивається не тільки зацікавлення Галичиною, але й любов та пошана для праці, яку там почало вести молоде громадянстве в ім'я українства. До неї він його заохочував і щедро своїми засобами підтримував. Не забував він на Галичан також в р. 1867, коли над Кулішем, з нагоди недіскреції Головацького нависли грізні хмари. Тоді переписувався він з першим редактором „Правди", Лонгином Лукашевичем і його наслідником, Омеляном Партицьким, а в кілька літ пізніше з Іваном Пулюєм. До Партицького писав він про те лихоліття, яке завелося на Україні, коли „гарній Українці заборонено не то що співати українських пісень, але навіть „знятись на фотографії в українськім убранню". Аксаков і Катков „не терплять нічого народнього" навіть в Галичині. Вони радіби все змосковщити і „треба збожеволіти, треба зовсім не знати, або не розуміти нас і наших тутешніх взаємин, щоб таке торочити; таж се була-б дійсна наша гибель, наша заглада, якби ми слухались таких москвофілів, як Катков і Аксаков. Ми хвалити Бога, з глузду ще не зсунулись. Втерявши свій власний образ — на кого-ж би ми тоді походили! Зробитись такими, якими Каткову і Аксакову завгодно, ми, хочби й хотіли, то не здоліли-б; не стоявши твердо на своїй власній землі, між своїм народом, ми не чули-б у собі ніякої живої сили — дух польський, або німецький здув-би нас з нашого галицько-руського становища, і змішав-би нас, як безвладну, неорудну массу, з тими чужоземцями, котрі тепера нам не страшні, а тоді „доконешне узяли-б гору над нами, бо твердо держутця свого рідного....." [2])

---

[1]) Ів. Ем. Левицький: Библіографія II, стр. 35, ч. 295.

[2]) Гляди мою статтю: „До історії взаємин Галичини з Україною".

Були це золоті слова Білозерського, що підтримували галицьку молодь у її прямуваннях і праці літературній, а небавом й громадській, суспільній і політичній. За мало ми, Галичане, дбали досі про зібрання та опублікування дуже важного листування з діячами Великої України. Багато із цеї переписки затратилося через брак зрозуміння її ваги, або через лихі невзгодини. Нехай-же цей невеликий причинок до нашого єднання нагадає нам Василя Білозерського, що заєдно цікавився Галичиною а в лютому времени нашого життя підтримав галицьке громадянство сердечним словом та щирою матеріяльною підтримкою. Йдучи слідами Куліша, мусимо також спомянути його шурина, В. Білозерського.

В листі до Танячкевича Білозерський писав:

Пожалусто Господинъ Дыметъ передайте это письмо и прилогаемыя при семъ деньги, сто рублей серебромъ, господину докторанту правъ Таничкевичу, который занимается въ канцеляріи адвоката Чайковскаго. Этим вы премного обяжете преданнаго Вамъ В. Білозерского.

г. Кіевъ.
30 січня 1865 року.
м. Маринчукъ.

Посилаю отце я до Васъ, любий докторанте Таничкевичу, гроши за для того, що міні Левко Лопатинскій, пробуваючи тутъ, казавъ не разъ, що гроши для Васъ будутъ не лишни, що Ви у ихъ терпите нужду, и вси Ваши роботи лежать за для того, що грошей катъ-ма. Хоча я и тоді памятувавъ скильки Ви разівъ визволяли міні тоді, колі я вештався по чужихъ краинахъ; адже хоча я й памятувавъ свій долгъ, але не могъ видать грошій Лопатинскому, бо у самого не було ни шелега у кишени. Теперьки сотняга зибралась, то й посилаю; нехочиш задерживати; будимо хочь потрохи разчитуватись! Звиняйте, що Ви запомогали міні заразомъ, а я матиму разквитуватись по троху. На скильки міні здаетця, то це не велика шкода за для Вашихъ роботъ. Ви можите личить, що черезъ місяць, або пивтора Вамъ вишлитця, ще 100 карб. Такъ и ведить свои діла, разчинайте, що думали видать, и личить, що остатня сотня мого довгу черезъ 7 тижнивъ буде у Васъ у кишени; бо постараемось вислати! Якъ получите ци гроши, то бувайте ласкави звістить не баривщись, бо задаватимемъ собі загадку: чи дошли вони до

Львів 1906. (Відбитка з літературно-наукової часописі: Сьвіт) стр. 19—24, де я видрукував листа Вас. Білозерського до Партицького з дня 2 IX 1867 р. Тут є згадка про листування Куліша з Лонгином Лукашевичем (стр. 21). Листи Білозерського до Пулюя вийдуть при переписці Куліша з Пулюєм.

Васъ, чи ни? И напишить якій точнейшій адресъ, бо иноди Ви не будите у Львові, а міні прийдетця хутко писати де объ чому свому, до де кого у Львовъ. Адресъ напевний, щобъ той чоловікъ бувъ кореспондентомъ хуткимъ и найвірнійшимъ, бо у міні будить діла комерчески.

Ще одне проханье до Васъ, якъ докторанта правъ. Пришлить, бувайте ласкови, на скильки мога подробнійшій реестрикъ, або каталогъ, источниковъ по Славянскому праву. Ви, або Лапатинскій, або хто з Вашихъ професоривъ, може цей предмітъ дуже гарно знае, то якъ би винъ написавъ маленьку библіографійку до сего реестрика, т. е. сказавъ, яка изъ книжокъ лучше, а яка худши и задля чого це такъ. На якому язикѣ источники це все рівно. Гарненькій реестрикъ бувъ би дуже полізенъ якъ лично міні, такъ и тутешнимъ молодятамъ студентамъ, изъ котрихъ де яки бажають займатись Славянскимъ правомъ. Симъ бажаньямъ слідъ запомогти, бо вони потимъ будутъ дуже полізни, колі у тутешнимъ университети почнутъ читать обичне и Славянске право. Колі для Васъ не буде дуже трудно, то зробить по моему проханью. Листивъ відъ Васъ ждемо и Ви відъ насъ сподивайтеся хутко. Пишить по сему адресу: Въ Кіевъ. Александру Степановичу Лашкевичу. Въ Липкахъ Собственный домъ. Для передачи В. П. Б.

Ось и все що до діла. Теперьки несенитница: Що у Васъ поробляетця хорошаго? Що чутно? Відъ весни ничего не ждетця? Аксаковъ Ив. и Катков Мишель усе ждуть, що Галичани ось, ось привернуть до московскои корогви! Чи дуже Галичане сміютця з цего ожиданія? А! Кажуть, що у Васъ издаютця якись сатирични листки; якъ би ихъ сюди доставити. Нашъ молодий народъ дуже любе шутковать и мало де найдетця юмористивъ, котрибъ равнялись би з нашими. Ось якъ би Ви якъ небудь доставили сюди ци листки, то Вамъ би гроши булибъ вернути и нашлись би людці, котрибъ запомоглибъ Вамъ сміятись з Німоти. Бувайте живи и здорови. Щасти Вамъ Боже во всіхъ Вашихъ ділахъ и начинаніяхъ. — Поклонитця відъ мене и товаришивъ Лапатинскому и Климковичу. Застоюсь щиро прихильний до Васъ Вашъ должникъ *Василь Білозерскій.*

IV. Кулішева промова на Шевченковому святі у Відні 1869 р.

В девятому числі „Правди“ за рік 1869 стр. 84 читаємо, що студентське „Товариство „Січ“ у Відні празнувало, хоч тихенько, осьмі роковини смерти Тараса декляматорсько-музикальним вечором. На вечорі були лиш самі свої. Голова Товариства, п. Мих. Подолинський, а відтак п. Бучинський говорили довгі і щирі речі; деклямовано деякі поезії Шевченка, дві псальми Павла Ратая і поезію Дучка: „Старий Глива“. Вечір відбувся святочно, як пристало на такий празник і лишив по собі у душі поважну згадку“.

Ширше описав я цей „декляматорсько-музикальний вечір“ в статті „Два Шевченкові концерти з 1879 р. Сучасні гльосси“ у „Старій Україні“ 1925 ч. I—II стр. 66—9[1]), причім користувався я листом Січовика Мел. Бучинського до Вол. Навроцького, писаним дня 19. III. 1869 року.

До згадки про Шевченкові роковини у Відні заявила від себе редакція „Правда“, що рада би дістати промови Подолинського і Бучинського, „хоч у ізводі“.

У згаданому листі Бучинського читаємо поміж иншим: Писар („Січи“ Бучинський) відчитує на конець присланy „річ на 8 роковини Тарасової смерти“, здецимувавши наперед многі уступи. Річ, як вся инна політична наша: Ляхи масакровані, Москалі dtoo, Єзуіти weidlich durchgebläut, коли враз зривається спіритуальний (від. дух. семинарії) Пелеш тай в двері: man sollte doch mehr Rücksicht nehmen! Се видиш, „погане єзуіцтво Польщі і Москви“ ті слова в бесіді так Січовика ужалили! Зрештою читаючій читав далій і вна, хоть як червона, сподобалася нашим старшим“...

Нема сумніву, що цю промову видруковано у двох найблизших числах „Правди“ під наголовком: „Гадки при святкованню осьмих роковин Шевченкової смерти“ (ч. 11, стр. 101—3 і ч. 12, стр. 110—12). Промова не має підпису. Передав її, очивидно, Куліш через Подолинського для відчитання на Шевченковому святі. За авторством Куліша промовляє не тільки її зміст, але й сучасна листова полєміка в справі промови поміж Мел. Бучинським і головою молодої, львівської громади, Вол. Навроцьким.

Промова визначається оригінальністю думок і є відгомоном раніших і пізніших творів Куліша. А що перші річники „Правди“ у нас в Галичиині а не то на Україні належать вже до рідких книжок, а сама промова виявляє чималий, літературний інтерес, я вважаю умісним її передрукувати в цілости, почім подам свої помічання.

В „Гадках при святкованню осьмих роковин Шевченкової смерти“ читаємо:

„Осьмий раз ми збіраємось громадою на спомин Шевченкові, осьмий раз правимо по ёму рокову панахиду, и що-року

[1]) Гляди також окрему відбитку п. н.: „Памяти Т. Шевченка“. Львів 1915, де поміщені мої статті: „Ілюстрований „Кобзар“ Т. Шевченка з 1844“, стр. 1—10 і згадана висше розвідка.

нова думка, ще ніколи недумана и словом невимовлена, обійма наші душі. Се ёго душа живе в нашій громаді. Не вмірає бо той, хто положив своє життя не на своє окремнє, а на громадське, на народнє благо. Се пересвідчення, чисто философське, має народ наш Русько-Украінський с того давнёго часу. як ёго пишна фантазия втворила лицарів-невмірак. Любить він думку про безсмертя доброго діла на землі, и на могилах своіх подвижників не становить иншоі памъятки".

„Полягла (мовляє народня дума) козацька молодецька голова",

„Як од вітру на степу трава;
Слава не вмре, не поляже,
Лицарство козацьке всякому роскаже".

„Оце взоровзір, се найвище прямування нашого духа народнёго. Кохалось у ёму серце народнє и тоді, як наші предки „полем и морем у всёго світу слави собі доставали"; не перестало голубити ёго й тоді, як Украіну розідрано надвоє, и кожен з двох потужних деспотів, Лях и Москаль, розшарпали свою кріваву діленицю".

„Ой летіла бомба з Московського поля
Та й посеред Січі упала:
Ой хоч пропали славні Запорозці
Та не пропала іх слава!"

„Не пропала слава! се велике слово и досі виспівує народ Украінський по всіх хуторах, по тих поетишніх сховищах и джерелах народнёго чутива, де народжуєцця нова сила и нова слава украінськоі Русі. Вірує украінська душа у безсмертя розумного и благого діла, чує вона своєю глибиною ту святу правду ученоі философиі, що вона житиме по-тай миру и тоді, як подужає кривда правду. Не умре, но спить, промовля над ним спасенний розум розумного, такий розум, що сяга у далеку будущину, и справді воно прокинецця, оживе, воскресне, скоро тількі правда переважить кривду. А чи можевна річ, щоб вона не переважила? Чи можевна річ, щоб світ обняла тьма, и щоб жизнь перестала жити? Жив Бог — и жива душа моя! говотить нам Святе Письмо. Доки є та велика сила, що породила закон жизні, доти мусимо вірувати в перевагу правди над кривдою, бо правда — жизнь, а кривда — смерть".

„Оце ж, хто чинить праведне діло, той у самому собі являє нашому розумові скорочення Божого твору. Людський рід, серед своєі темноти и помилок, безустанно чинить божественне діло правди и жизні. Як сонце не перестає робити своє діло посеред ночі, посеред бурі, посеред холоду и мряки, так людська душа ні на хвилину не зупиняєцця в своєму праведному заході коло впорядкування роду людського. Прямування іі окрива часом темрява, а що вона прямує до Бога, до ёго розуму, до ёго правди, то се річ певна. Не встояв би мир проти зла и темноти,

коли б не було сёго великого прямування. И безсмертні, невмірущі наші розумні и благі вчинки; се також річ певна з найпевніщих“.

„Тим часом, як людина лиха, навісна або марна уміра без сліду, незоставивши нічого в спільнёму результаті роботи свого пороцу, — людина, що кохаєцця в добрих и гарних річах, матиме свою частину в безсмерті того, що возлюбила Бо тількі діла чоловіка розумного та чоловіка благого не погибають разом зо всім, що на світі занепадає через старість и зникає через ветхість; тількі вони ввіходять у рахування споконвішнёго надбання роду людського, и появи іх ростуть собі та ростуть навіть и тоді, як рід людський про них не знає, або забуде“.

„Нішо не погибас на віки, опріч марного. Що зробить у чистоті думки своєі найнезначніща добра людина, те на вічних терезах духа Божого заважить більш, ніж сама безстиджа перевага людськоі помилки або зла над щирою правдою. Тим-то всі ми оттут у громаді и всюди, де святицця в нас имъя Божоі правди, робимо діло безсмертне“.

„Визнаємо ми и величаємо той принциц, те правило, той початковий закон, що ним постала сімъя наша народня між народами; а постала вона жадобою правди серед безправъя. Се наша служба Богові жизні, Богові правди; и не зникне, без своіх законних появів, ся година освячена; не загине, без свого плоду, наше слово, наше бесідування громадське. Огляньмося ж на себе, на нашу старосвіщину, и спогадаймо, як наші предки допевнялись тієї ж правди, що й ми ій служимо“.

„Коли б не було в Речі Посполитій Польській закону панування одного над другим; коли б Річ Посполита доросла до рівносуду, до шанування чоловіка, яко истоти розумноі, а не значнёі; то вся енергия козащини пійшла б на іі ширшу, суцільніщу, потужніщу будівлю, и наші лицарі-невміраки здобували б собі слави у всёго світу за приводом іі гетьманів коронних, іі політиків, красномовців, торгових и скарбових порядників, великих господарників сільських. От же се була неможевна річ, а неможевна через те, що на свіжому Сармацькому корені прищеплено духа староі середнёвіковоі жизні. Неправда ввійшла в соки тієі жизні; неправдою здобувано Сармацьку потугу. Историк знає, як довго серед щирого Ляцького народу пручалась здорова думка народня проти чужозёмного духу Польскоі цивилизациі. Цілий ряд віків уплив у такому пручанні, и тількі декоторі видющі люде вбачали, що не встоіть Річ Посполита на своій підставі. Шкода було іі остерегати! Вона йшла своім робом пoти, поки виросла опозиція ій уже не серед шляхти, не серед католицьких городів и фольварків, а серед Руського міщанства, серед козацьких хуторів и степового Запорозького рицарства. Там правда росла в серцях людських незадурена ізуіцькою наукою, не засліплена панськими роскошами, не залякана оружнёю силою. Хвалились коронні гетьмани, що „в короля меч довгий“; от же не сягонув він дальш панських замків и городів

Украінських. Половина ж міщанства корилась перед гострою сталлю, и звалась послушними, а половина втікала за Пороги, и самі Volumina Legum мусіли звати городські оселі таких людей непослушними. Значна частина шляхти самоі не то Руськоі, та й щиро-Польскоі, побраталась ис козаками, занедбала своі герби и піддержала опозицію Украінсько-Запорозьку досвідом жизні, бувалістю, наукою и безоглядним завзяттям. Нова Річ Посполита козацька творилась перед очима въ Речі Посполитоі шляхецькоі".

„Писана история, чадо старих городів, далеких від нового поприща боротьби за правду, звикла взивати гайдамацтвом Річ Посполиту козацьку, и не дає науці аж и досі ширити инший погляд на нашу старовину по школах и письменних громадах. Тим часом, гайдамацтво Украінське довело світові, що Польска шляхта збудувала свою будівлю на піску, а не на камені. Коли ж се не рішучий довід, то нехай Польска литература покаже просвіщенному мирові свою народню поезію, а ми покажемо свою. У кого вона ширша, глибша, вища? Знай же просвічений світе, що Польща не збігала ні разу из своіх старих селищ, а на Вкраіні нема такого села, щоб не лежало мовчазною пустинею и не заросло буръяном та чагарняком, поки вернуцця бувало розігнані селяне та осядуть знов из иншими людьми—заволоками на старому пожарищі, на голому руйновищі. Доволі сказати, що й Киів, серце Украіни, зостававсь иноді пусткою, без єдиноі семъі міщанськоі! Знай, просвіщений, учений світе, й те, що Польскі городи в XVI столітті рівнялись наукою и литературою з найученшими городами Европи, а в нас и досі нема ні єдиноі Украінськоі сільскоі школи. Знай, що політика Московська, злившись из Московською просвітою, игнорує нас, яко народ и мову, и позасилала на північні береги, у Архангельщину Московську, таких людей, що зважились були учити народ письменства по Украінські. Не маємо ми ні меценатів пресси, як Польща, ні библиотек громадських. Де-хто з людей убогих печатав, пополам з бідою, коли не-коли збірник народніх пісень, приказок, переказів, казок. От же й ті збірники геть переважують збірники народовини Польскоі и своім обширом, и своєю поетишнёю вагою! Чи се ж гайдамащина?... чи гайдамащина дбає про славу, що ніколи „не вмре не поляже?" Чи гайдамащина переживає таку руіну, якоі дізнавала Украіна? Чи встояла де-небудь гайдамащина проти двох потужних и старих монархий, таких як Польща и Москва?"

„Поки ми були вкупі с Польщею, ми ій давали коронних гетьманів, сенаторів, бискупів, историків, поетів; нашому панству, мовляв Боплан, було так добре тоді жити на світі, „як у раю". От же гайдамацтво не пристало до панського гурту, дарма що ёму щедро плачено за надвірню козацьку службу; а вставши проти ёго, не дало мостивим панам, з іх служилою шляхтою та чужоземнім війском побити себе мечем. Народ наш и досі співає

слова, що ёго муза вложила в уста одного с первих бунтовників Польских, гетьманів козацьких:

> Товариші гайдамаки! чиніть мою волю:
> Що нам треба відплатити Вкраінську недолю".

„Тоді, як Украінські Руські пани веселились из Ляхами— шляхтою наче в раю, народ Украінський, оте гайдамацтво дике, чув недолю Украіни, чув у серці неправду деспоцтва, чув свою обиду и жадав відплатити за неі".

„Всёго таких людей було 1200, що озвались за Украіну проти потужнёі Речі Посполитоі, проти тіеі Речі Посполитоі, що вже мала Батория и Замойського, що з одного боку загнуздала московського Ивана Мучителя, а з другого — дала від коша Німецькому Максимилиянові. От вже вони пророчим голосом промовили, роспочинаючи своє бороття нерівне:

> Ой хоч же вас, гайдамаки, и тисяча й двісті,
> Та багацько та за вами зведецця користи!"

„И справді так сталось. Не втаіть сёго навіть и Московська присяжна история".

„Споглянь же тепер, хто хоче, як се гайдамацтво живе з Москвою, що заманила ёго до себе звичайним своім робом. Підлизалась вона під самих опияк козацьких, під саму темну чернь Украінську, під самих зрадників між старшиною, — и от, співало козацтво до якогось часу:

> Мене мати [1]) Москаль знає,
> Давно к собі закликає.
> А в Москаля добре жити:
> Люльку курить, горілку пить,
> Ще й Поляка в полі бити".

„Як же зробила Москва своє divide et impera с козащиною, та почала закликати волоцюг запорозьких, тоді пійшла по Вкраіні инша пісня:

> Брешеш, брешеш, превражий Москалю,
> Що у тебе добре жити:
> Ой як підем та у твою землю,
> будеш нам лоби голити!"

— — — — — — — — — — — — — — — —

„Тим часом людям богатим Украінським наче й не погано жити під Москалем: іж, пий, спи, навіть буяй, коли хочеш, упившись, тількі говори й думай по московські: знай правду тількі Московську, знай честивость тількі Московську а свого нічого того не проповідуй. Дивуєцця Москва, чого б ще бажати Украіні! Бо нема в іі иншого взоровзіру, як усе не-московське зажерти, усе не-московське помоскалити. От же гайдамацтво, що вибилось из під Польщи, відцуравшись рідних панів Украінських,

---

[1]) Мати Украінська.

чує знов Українську недолю: чує наругу Московську над правом чоловіка, яко истоти честивоі, и памъятає, скількі Москаль вицідив з Украіни крові залізом и кнутом, поки ёго divide et impera порізнило Украінців и зробило іх мовчущими рабами. Коли б тепер були такі звичаі у народів, як у XVI столітті, то знов би озвавсь хто небудь по давнёму:

Товариші гайдамаки! чиніть мою волю
Що нам треба відплатити Вкраінську недолю".

„Коли ж тепер инший час и иншій у народів способи вибивання с під деспоцькоі потуги! Давнє гайдамацтво озвалось на Вкраіні не дзвоном шаблюки та самопала, а дзвонами струни кобзарськоі. Роспочалась нова війна за правду новою зброєю — словом. И так як за Польских часів степи та пустині Дніпрові не давали довгому мечу королівському досягти голови козацькоі, так тепер вільна пресса цивилизованих народів заслоняє твори народного духа від Московськоі цензури. Всюди проберецця печатне слово „правди, волі и науки", де стоіть на сторожі полиція, и де зрада перевертнів поіть дітей „Московською блекотою", як мовляв Шевченко. Не впинить ёго животворнёі сили ніяка в світі сила, и зробить своє діло воскресення народнёго".

„Ошпечене Польскою и Московською историєю гайдамацтво зробило серед Божого світу широке цикло самостійноі поезиі народнёі, дало на втіху ёго серця нову, незнану ні в Грециі, ні в Италиі, ні в инших співучих землях гармонію, и, устами Шевченка, зъясувало глибоке чутиво честивости людськоі, велику жадобу правди, святу шану до народнёі и окремницькоі волі. Нехай шпетять вас тим, що ми крівавою річкою виплили колись ис під кормиги Ляцькоі (а якою ж би можна було виплисти?); нехай сміюцця з нас, що ми вхопились за мужицьку мову, яко єдиний рятунок від того ізуіцтва, яким обгорнула Москва Україну! Вже наше мужицьке слово стрівожило тисячі сердець на Вкраіні, довело до плачу сивобородих, просвітило неписьменних або задурених Московською письменщиною, и имъя Украіни пронесло там, де, до Шевченка, чували тількі про Московщиину. Мужицький син озвавсь до мужиків словом правди, и слово ёго, мов боёва труба, поставило проти Московщини нещисленні купи правдивих дум. Всі полюбили ёго нелукаву музу, хто в своєму серці цураєцця лукавства. Ис кінця в кінець Украіни можна тепер усякому розпізнати, в кого в серці є правда, а в кого іі нема. Не питай, не розвідуй про чоловіка, який він; довідайсь тількі, чи любить, чи цураєцця Шевченка. Се буде певна ознака чиcтивости особи".

„А хіба ж у нас у Галичині не так само? Хіба можна звіритись у нас хоч одному такому, що нехтує Шевченковим словом правди и волі? Хіба ми не таімось из своім скарбом душевним перед усяким, хто иде за Московською дикою силою и цураєцця Украінщини, осіянноі благим Шевченковим гениєм? Хіба є в нас хоч такий противник Шевченка, щоб ёго шано-

вано у чистому, незопсованому серці? И ті, кого нужда або неволя підхилила під лукаву Московщину, кому запечатано уста дочасною властю старих дуросвітів, кого заморочено ледачею політикою Московською, — и ті сумують у злиденному серці своєму, читаючи докір собі на кожному листку поета щирої правди людськоі".

„Мають вони чого сумувати! бо перед іх очима творицця воскресення великого и славного народу. Не матимуть вони в ёму своеі частини, не впишуцця іх имення въ книгу святоі праці, шанованоі всею Славъянщиною. Наші радощі будуть ім докором, наша слава — іх безславъям".

„Ось бо стоімо вже в дверях нового периоду бороття Украіни за своє людське и народнє право. Вже появила вільна пресса початок нового твору невмірущого духу Украінського — початок Святого Письма. Незабаром увесь християнський мир довідаєцця, що є на світі нова сімъя Християнська, пъятнайцятомилионна сімъя. Не зникли без сліду ті завзяті, що обороняли Польщу від Азийськоі хижоі сили поти, поки Польща почала від неі гарачем оборонятись та з ворогом Християнства на своіх оборонців змовлятись. Не ростеклись вони ні в Ляцькому, ні в Московському елементі, заховали живу памъять про свою знану в давній Европі славу, заховали свій світогляд серед напливу двох цивилизацій, не забули тоі мови, що дала гасло Украіні до бороття з вельможним Ляцьким панствомъ и озвались потужним голосом поезиі на всю Славъянщину".

„От же дарма, що народ Украінський стояв передовим редутом підчас великоі війни Европи з ворогом Християнства, дарма, що він не дав ізуітам закоренити на Вкраіні своі пагубні для Християнськоі просвіти школи та колегиі, — Московська політика повернула ним круто, и незабаром утеряв він свою Церкву громадську, що підняли були високо в гору старосвіцькі наші брацтва церковні. Остерегали ёго ще за Хмельницького єднатись из Москвою, бо в Московщині, мовляли, нема віри ні Руськоі, ні Грецькоі, а є віра Царська. Не послухала підманена чернь, и ось тепер на Вкраіні вже нема й прослідку громадськоі Церкви. Панує всюди віра Царська. Архиєреі и попи служять попросту знаряддям або політики, або й полициі Царській. Народ попа нігде не любить, а хіба боіцця. Котрий же піп увійшов би з народом у побратимство, яко син єдиноі семъі Украінськоі и апостол чистоі правди Божоі, такий мусить таітись робом первих християн. а коли ні — нехай готує себе в мученики, а свою семъю в старці. Чи не гірше ж оце пригнічено Украіну нашого часу, ніж за Короля Жигимонта III и ёго ізуітів? Тоді хоч слово Украіна зоставалось на волі, а тепер и назвати себе офиціяльно и печатно не можна Украінцеві инше, як челавѣкомъ русскимъ або жителем такоі й такоі губерниі. Назву Русь розкинула Москва на всю Московщину, а историю Украіни и іі словесности нехтує по школах, яко видумку або річ нікчемну. На всі мови, які ввійшли в широченну террирорию Империі, пе-

реложено слово Боже: є переклад Латишський, Зирянський и т. д. нема тількі українського, бо, кажуть Москалі, Українськава языка нѣтъ на свѣтѣ, а єсть адінъ толька говар Палтавскай, илі Чигиринскай, всё равно, какъ єсть говаръ Кастрамской илі Алонѣцкай. Байдуже ім про те, що славний Миклосич голосно назвав безумством такий декрет филологичній[1]). — Святого Письма не дозволено напечатати ув Українському перекладі.

„От же народнёго духу не впинить ніяке деспоцтво. Почало Святе Письмо печататись по Українські в ві Львові, и вже появились ознаки симпатій до сёго твору у цивилизованих народів. Се ще один плід гайдамацтва Українського. Коли не взнали Ляцькі політики Українців за народ, як вони задзвонили в Шевченкову кобзу, то, може, взнають іх тепер, як вони зъявляцця, осіянні Божим Словом. Ми ж ростемо духом угору що-року, и що-року витаємо велику тінь поета новим приростом засіяного ім по Вкраіні почуття правди. Не чиє й се, як ёго діло, бо він здавня голубив думку про Святе Письмо у своєму великому серці; він подавав проби перекладу псальм Давидових и де-котрих инших частин старозавітнёі поезиі церковнёі: він своім приятелям почасту виявляв жаль, що Библиі не переложені ще по Українські, и в 1846 роцi розділив, проби ради, Евангелистів до перекладу на рідну мову між собою и трёма своіми приятелями. С того часу почалось перекладування Святого Письма тихцем та нишком від Москаля. Перекладувано ёго скрізь по Вкраіні, що иноді трудолюбці Божі и не знали один про 'дного; и тим часом, як Катківщина вигладила всю просторонь Російську, підвела все під один знаменатель лукавоі політики Московськоі, — тоді як уже здавалось, що й струни Шевченковоï кобзи затихли серед галасу москофильства, Боже Слово не довідомо де знайшло собі Вифлиєм на Вкраіні, и сей знехтуваний Москвою Назарет появив цивилизованому світу пророків грядущоі цивилизациі своєі".

„Оце ж не вмерло твоє жадання, Тарасе! Велика твоя думка сталася ділом; твій блягий дух вселився в нових ратаів рідного поля, и не перестане він іх живити, поки на світі знатимуть и шануватимуть славне имъя Украіни. Веселись, душе многострадальна, вбачаючи просвітленим оком твоім великий, довгий, без кінця и ліку, ряд робітників, що Господин Жатви виведе, слідом за тобою на ниву правди своєі!"

В наведеній промові Куліша читаємо ті самі думки, які він висловив у своїх раніших, або пізніших творах.

Возмім хочби характеристику козацтва. В статті п. н. „Пер-

[1]) Indem ich die Sprachen nach der Nähe ihrer Verwandschaft an einander reihe, behandle ich dann das Kleinrussische, das auf dem Gebiete der Wissenschaft, wie die Untersuchung selbst darthut, als eine selbständige Sprache und nicht als ein Dialect des Grossrussischen anzusehen ist.

ший період козацтва... аж до ворогування з Ляхами“ (1868)[1]), в передному слові до „Потомків укр. гайдамацтва“ (Правда 1868 ч. 1.) в „Исторіи возсоединенія Руси“ (1874) і в промові на Шевченкове свято у Відні читаємо ріжними словами одну і ту саму думку. Козацтво — це народня самооборона, котрою народня маса обстоювала свої права против насильницького панського права. Воно було редутом в часі боротьби Европи против музулманського світа. Якби не закон панування в Річи посполитій польській одного над другим, якби не самоволя шляхти над народом, не прийшлоби до козацько-польського конфлікту, не треба би було в volumina legum називати тих, що від шляхти втікали за пороги, непослушними. Замість впрягти Українців до інтелектуального польського воза і поробити із них Гораціїв Коклесів, Муціїв Сцеволів, термопільських Леонідів і навіть Парменіонів, Поляки зневолювали їх або кинути землю, або нахилити шию в ярмо, як це робить покірний віл, безплатний і безодвітний робітник.

Осуджене польською і московською історією козацтво прозвано гайдамацтвом, а воно витворило величню народню поезію, якої не стрічаємо по инших краях Польщі, чи Московщини. Українці один час вражають обсерватора глибокою тугою своїх пісень і мелянхолією серця, а иншим разом нахилом до рисковних панів і якоюсь божевільною веселістю, що мовби силкується заглушити велике невимовне горе[2]). Це гайдамацтво видало з поміж себе Шевченка, якого „устами з'ясувало глибоке чутиво честивости людської, велику жадобу правди, святу шану до народньої і окремницької волі“.

Правда, що Куліш нераз і не двічи обезцінював це козацтво а побіч него Шевченка, пишучи за одним і другим разом, що „усе минеться, одна правда зістанеться“[3]), то всеж таки треба признати, що правда осталася тільки в тих творах Куліша, в котрих козацтво і Шевченко оцінені згідно з історією та їх значінням серед українського народу.

Хоча Куліш вказував на самоволю шляхти, на закон панування одного над другим, він всеж таки апотеозував будьто поодинокі особи, як Баторого і Жовківського, будьто Польщу, не тільки у згаданій промові, але й у своїй „Исторіи возсоедине-

[1]) Правда 1868. ч. 1—17, 25—35.

[2]) Гляди прегарну аналізу думок Куліша про козацтво і натяки про Шевченка в статті акад. Грушевського: „В тридцяті роковини Куліша“, Україна 1927, кн. I—II, стр. 25, 26, 29, 32 і дальші.

[3]) Исторія возсоединенія, т. 2, стр. 25.

нія"[1]) та в инших творах. За те осуджував він Московщину, в якій не було ні одної української школи, а вислів своєї антипатії дав сливе рівночасно з промовою в поемі „Иродова Морока" (1869 р.). Йде тут боротьба Кривди з Правдою — Москви з Україною. Україна стогне і пропадає в московській Иродовій неволі, але козацтво руйнує її. Воно дасть собі раду з московським насильством та оборонить від нього волю Вкраїни[2]).

Закінчив Куліш свою промову апотеозою перекладу святого письма, який він тоді почав видавати. Цим перекладом хотів він добитися, щоби „увесь християнський світ довідався, що є на світі нова сім'я християнська, пятнайцятомилюнна сім'я". Звеличав він при цій нагоді заслуги Шевченка, бо це-ж „не чиє, як його діло, бо він здавна голубив думку про святе письмо у своєму великому серці".

Вже на основі цеї невеличкої вязки порівнань та й на основі питомого Кулішеві літературного способу писання, мережаного з часта народною піснею, виходить на яву, що не хто инший а він був автором промови. Свідчить про те й сучасне листування поміж „Січовиком" Бучинським і Вол. Навроцьким. Хоча Бучинський відчитав її на Шевченковому святі у Відні, вона йому не подобалася. Він затревожився, коли довідався, що ця промова з „вищого наказу (Куліша) на друк заслана" до львівської „Правди".

В листі без дати, а на всякий спосіб писанім при кінці марта 1869 р. з Відня, висловлювався Мелитон Бучинський про Кулішеву промову:

„Коли не дізналися досі, що бесіда, держана тутки в роковини Тарасові, у Львів з вищого наказу на друк заслана, так знайте-ж, яка вона, так судітеж самі, ци подоба друкувати місця, що вам їх з памяти з неї наводжу. У історичній (?) її части кажеся: „Колиб Польща була дійшла до свобідного внутренного розвою, не посталаб була ніколи опозиція руська. Наші люди булиб училися під польськими речниками, красомовцями, вченими, наші козаки добувалиб були собі слави під польськими гетьманами... Ожеж дух оліґархічний взяв гору у Польщі. Историк знає, як довго блукалась свобідна (чи сармацька) громадська гадка рівности серед щирого лядського люду (?)... та заполохала її жажда панованя шляхетська и витискала так довго,

[1]) Там-же, т. II, стр. 113 і д, 386 і д. Пор. Грушевський: „В тридцяті роковини Куліша", стр. 23.

[2]) М. Грушевський: „Перша редакція „Иродової Мороки" Куліша", Україна 1927, I—II, стр. 94—104.

доки против шляхти знеслася опозиція вже не серед самого ляцького народу, а серед вольного козацтва... Се козацтво, хотя й у короля був меч довгий, самі (!) Volumina legum „nieposłusznemi“ (!!!) називали, оно то піднесло опозицию“ (и з сего то бунту руська справа Українска родися: filia illegitima ex damnato coitu. Се ґенеза). Далі апокаліптична филозофична перегривка, по ній окупация України Москалями і нинішний стан України, зрівнаний з тими временами „коли ми були ще у купі з Польщею“, розвитий перед світом, де кажеся між иншим: „знай же, просвіщений Западе, що польські міста вже в. XVII красувались просвітою, умієтностями, школами, — а в нас нема нині і одної української школи“.

А далі вже цілком отверто: Циж не гірше нам нині під Москалем, як тоді під Жигмонтом?! І так далі, а далі через три листи „хвилозохвує (m. p.) автор і веде свою апокаліпсу, описуючи sans géne всьо. що му пишньа народна хвантазія“ (m. p.) на ум принесе, і кінчить нарешті панеґіриком на австрийську пресу, що ото нині „великий плід гайдамацтва Українського: Святе Письмо“, „світови християнськѐму“ до відомости подає, аби він довідався вже раз о сем'ї християнській, незнаній, сем'ї українській. Ляхи повинніб з волі автора чутися ображеними, бо рачивши гайно Москалів (á la Gazeta) і словечком ні лихим, ні добрим не згадав Польонію, — сказалаб вона:

Сватай мене, козаченьку,
Люблю тебе дуже.
Ой хоть сватай, хоть не сватай,
Хоть так присилайся,
Аби слава не пропала,
Що ти залицявся!

...з чого видно, що народна хвантазія й одностороння буває, та й що далековидячі, глубоко мислячі та недостижимі політики иноді й власного носа не видять... Що наведено з бесіди вище, то не перекручено а з памяти списано sine ira et studio...[1])

Нам відоме, що Бучинський Куліша не любив та відклонювався від зустрічі із ним[2]). Вразила його, без сумніву, Кулішева апотеоза Польщі, хоча галицькі відносини, де польська суспільність верховодила, не давали приводу до ідеалізовання

[1]) Рукопис Франка ч. 30 (Архив Наук. Тов. ім. Шевченка у Львові) і Тека Остапа Терлецького стр. 44—5.

[2]) Порівнай мою статтю: „До історії звязків Куліша з Галичанами в р. 1869—70“. Україна 1927, I—II, стр. 86—7.

відносин в XVI і XVII віці. Тому й негодував Бучинський на Куліша у свойому листі.

Взяв Куліша в оборону, з певними застереженнями, Володимир Навроцький, що в листі, писанім в днях 7—12 квітня 1869 р. відповідав, між инчим, Бучинському:

„Що до гадок при 8 поминках Шевченкових“, то Ти, читавши писане, як то ся часто трапляє, не мусівєсь добре читати і таким чином прийшло до таких непорозумінь. Так на пр. пишеш, що він каже і що — „як то за Польщі добре дуже було, — коли — знай západе, — в Польщі були університети, школи etc.; отже прочитавши друковане, порозумієш ліпше, — що він хоче сказати: „що поезия польська народня не може ся рівняти з руською, — помимо того, що Польща мала університети, школи etc., коли же козаки булиб воювали під польськими гетьманами, etc. — то правда, — але під якими умовками? колиб Польща піднеслася була до ідеї рівноправности; таже от Угри тепер мають собі за славу, воювати під німецькими єнералами, — бо воюють за власну вітчину, бо знають, що і Угра зробять єнералом, коли покажеся здібним: так і Куліш каже, що і Україна взаїмно давала Полякам сенаторів і гетьманів: — таже і Україна стоялаб при Москві і добивалабся з охотою слави під Московськими гетьманами, колиб тая піднеслася до ідеї рівносуду: та дарма, — Україні Бог не дав такого ґеоґрафічнього положення, щоб вона могла бути самостійною державою, — отже мусить бажати федерації; а чи там її кумпан називає ся Москаль, чи Поляк, — то байдуже. Чим же заслужили собі Москалі на більшу симпатію в нас від Поляків, — чи тим, що Москалі можуть вивозити на Сибір українських патріотів і в річи вивозять, а Поляки не можуть і не вивозять? — Чи тим, що Москалі можуть заказати писати по українськи — і заказують, — а Поляки не заказують, бо не можуть? А що Куліш пише, що нам було ліпше навіть за ізуіцького Жигимонта III, — як нині під Москвою, — тож не истина правда? Міг ще сказати, що навіть за Татарського лихоліття ліпше нам було, як нині за московського, але з того ще не слідує, щоби він тим показував симпатію до Татар, — так як не показує найменчої симпатії до Поляків. — Ніхто преці не заперечить, що так за Татар, як за Польщі вільно було говорити по українськи і писати; і не читаємо ніде, щоби того часу кого саджали до гарешту або що — зате, що написав які небудь вірші не по польськи, або не по татарськи. — Може бути, що Ти в тім цілім виводі найдеш щось підозріного, — то прошу Тя, сховай го, колись побачившися лично, поговоримо довідніще“.[1])

Не входимо в полеміку між обома молодими громадянами.

[1]) Лист збережений в Бібл. Наук. Тов. ім. Шевченка у Львові, Тека Терлецького стр. 44—5.

Фактом є, що вони оба знали про те, що автором промови є Куліш, та що у першого із них вона залишила невдоволення.

Не можу поминути ще й цеї обставини, що з Кулішевого перекладу св. Письма, Галичане не були вдоволені. В першому ряді лютували русофіли, що уживали всяких заходів, щоби його не допустити до друку в Ставропигії.[1]) Їх крик одначе вскорі замовк, а в р. 1869 умер також головний анатемізатор перекладу св. Письма митрополит Литвинович.[2]) Про ворожнечу русофілів писав Анатоль Вахнянин Кулішеві: „Так само, як у Відні оден піп, так тут у Львові десяток їх кричить проти імен: Храть, Ороп і т. д. Крик сей шкодить нам, хоч як Ви кажете, Украіну не мішаєі нам шкодить він тому, що наші молоді громадяне, люде без досвіду, не все знайдуть в своїх головах добрі аргументи, котрими здужалиб одперти крик сей та доказати сім стариганам-попам дурноту в їх крику. Єсть у нас каста людей і таких, що коли доведеться їм побачити де „Правду", зараз і лютіші стануть гірш чорта, схоплються за голову і бігають наче напосіжені по комнаті, одним словом вони люті на „Правду" а найбільш через те, що не годні її повалити. Далиб вони половину сього мерзеного віку, щоб закопати нас у землю; бо і не знати, справді, що скаже їм ґазда їх Катков, у котрого нанялись загрібувати у Галичині Українщину, коли побачуть, що їх руки так мало загребущі, що їх головки дурні на таке діло".[3])

Нема сумніву, що галицькі русофіли були тому люті на „Правду", що вона́ взагалі важилась на видавання перекладу святого письма.

Але негодували також Українці не тільки тому, що переклади святого письма забирали в „Правді" місце, призначене для нового письменства, але й тому, що переклад їх не вдоволяв.

Антін Слюсарчук в листі без дати, хоча на певно з р. 1869, писав: „Призираюсь їй (Правді): miserable. Домонтарь розпустив гачі на цілий нумер, далі виймаю Мусієві голови і кладу ad acta"... Слюсарчук просив Бучинського, щоби не допускав до дальшого ледачіння „Правди", „бо Мусій йде своєю дорогою, але Правда сама в собі справді не вартна й „печеної цибулі"...[4])

Про сам переклад святого письма, писав Мел. Бучинський в марті, або квітні 1869 року: „Святе письмо читаючи, иноді га-

[1]) Ан. Вахнянин: „Листи до П. Куліша" стр. 44—5.
[2]) Тамже. стр. 92 і 108.
[3]) Ан. Вахнянин: „Листи до П. Куліша" стр. 78—9.
[4]) Тека Терлецького стр. 55.

даю, що пародію єго бачу, так специфіковане, так переперчене. Колиб редакція похитрила, наперта автором і не додержавши приреченя сю коректуру в Лондон, чи куда завдала, такою, як вона є, нескореґована, ми б не признались всі до такого українського письма святого“...[1])

Очивидно, труднощі, звязані з перекладом були великі і з тої точки погляду треба його оцінювати.

V. Листи П. Куліша до Данила Танячкевича (1869 р.)

Майже рівпочасно почало розвиватися українство в шісдесятих роках минулого віку між львівськими університетськими студентами світських виділів і питомцями тамошньої духовної семинарії. Рішаючий вплив на розвиток українства в Галичині мав Вол. Бернатович, що приїхав з України в другій половині липня 1861 р., зійшовся з галицькими студентами у Львові і видрукував у „Слові“ Дідицького (ч. 49) прегарну статтю під наголовком: „Похорони Тараса Шевченка“[2]).

Під могутній вплив Бернатовича попав також Данило Танячкевич, що від шк. року 1861/2 до 1864/5 був питомцем львівської дух. семинарії. А небавом, бо від осени 1861 року почав переписуватися з Танячкевичем Куліш, який, без сумніву, підтримав молодого питомця в його українських пересвідченнях[3]).

Танячкевич мав в розвитку української думки в Галичині величезне значіння. Остап Терлецький, що не умів скоро захоплюватися, висловлювався про Танячкевича з ентузіязмом. Про нього писав Терлецький, що він він „був властивим посередником між Україною і галицькою молодю і він один, не вважаючи на розчарування і невдачі, які задля недоспілости спадати мусіли на народню партію, з'умів у своїх руках так довго утримати її справи, поки молодь не підросла і сама не взяла їх у свої руки“[4]). Танячкевич підтримав організацію гімназійних громад в Самборі, Перемишлі, Тернополі, Дрогобичи, Станиславові і Бережа-

---

[1]) Тека Терлецького стр. 45.

[2]) Гляди мою статтю: „До історії взаємин Галичини з Україною в рр. 1860—73“. Україна 1928, кн. 2, стр. 10—12.

[3]) Яр. Гординський: „До історії культурного й політичного життя в Галичині у 60-тих рр. XIX в.“. (Збірник філ. секції НТШ., том 16, стр. 26—7.

[4]) Остап Терлецький: „Галицько-руське письменство 1848—65 р.“ Львів 1903, стр. 124.

нах своїм листуванням, або й особистими зустрічами. Листування його було палке. Своїм захопленням для українства поривав він душі молодих учнів і був для них „орлом сизим“, світом сонцем“, чи сердечним „козаком“. Серед молоді, хоч сам молодий, мав глибоку пошану. „Він знав, що його голос до молоді не буде голосом вопіючого в пустині“, писав про нього Терлецький, бо „як знаменитий артист із своїм інструментом, так він умів поводитися з молодю. Дипломатичної жилки не було в нього навіть на лікарство і може власне длятого вплив його на молодь був тим більший. Не вирахуванням, а своїм ентузіязмом успів він її згорнути коло себе, уділити їй свого духа і кермувати нею безумовно. Бо й сам він був чоловік молодий, повний, молодечої енергії, молодечого запалу і всею силою своєї чистої душі полюбив він ті ідеали, які навіяла до Галичини Шевченкова поезія і відновлене літературно-наукове життя на Україні“[1]).

Данило Танячкевич був потомком старої, священичої родини з України, котрої гніздом у Галичині було село Дідилів, в сьогоднішному, каменецькому повіті. Тут родився він 6 листопада 1842 року. Учився у Виткові, де ходив до народної школи, а опісля кінчив гімназію у Львові, а відтак богословські науки. Одначе протягом двох літ мусів він ждати на свячення, бо львівська консисторія побоювалася його організаційного таланту і його українства. Тому й писав до нього купець-меценат Михайло Димет дня 31 XII 1866 року:

„Шановный Пане Данило!“ Запытуюся Васъ, чи Вы вже жонатый и що съ собою зробити постановилисьте? Маючи спосôбнôсть Вамъ може прислужити ся въ чимъ для Вашего будущного становища, радбимъ съ Вами лично помовыти ся, — вотъ для того отпешите заразъ, чи можете сюди приѣхати. На всяки выдатки пришлю Вамъ гроши и надіюся, що Вы пріймете на теперь, а пізнѣйше отъ доходôвъ мени звернети. Женити Васъ не хочу, алы до хлѣба помôчъ дати. Вамъ щирый другъ Михайло Дыметъ“[2]).

З часом одначе консисторія змякла. З Танячкевича „слово взято у св Юра, щоби він тихо сидів“[3]) і в р. 1867 діждався він свячень. Вслід за тим став він сотрудником в Станиславчику. а опісля адміністратором і парохом, маленького, болотнистого

---

[1]) Там-же, стр. 124.
[2]) Тека Д. Танячкевича, лист ч. 91.
[3]) Ан. Вахнянин: „Листи до Пант. Куліша“, стр. 60.

села, Закомаря. На цій, дійсній „голодівці“ умер він дня 21 квітня 1906 р.[1])

Вже в духовній семинарії брав він участь в літературній праці молодого студентства. Під прибраним іменем: Будеволя помістив він у „Вечерницях“ за рік 1862 статтю: Слівце правди Dziennik-ови Literack-ому про нашого батька Тараса Шевченка“ (ч. 1 і 2), а в р. 1863 у „Меті“ ч. 3 знамените „Письмо до Громади“ з підписом: „Невідомий з поміж гурту“ (стр. 236—67), що було свого рода евангелією сучасного українства.

Дописував він до „Правди“ (1878), „Батьківщини“ (1880, 1, 3), „Руського Сіона“ (1879—80), „Діла“ (від початку його основання), а під псевдонімом Обачного друкував статті на народні, церковні та економічні теми. Хоча консисторія веліла йому не мішатися до політики, то всеж таки, коли пішла нагінка на соціялістів в р. 1877—8, духовна влада покликувала його до себе на наради, коли й між питомцями стежено за соціялізмом. Свої помічання на цю тему видрукував він в незвичайно інтересній брошурі п. н. „Соціялісти межи семинаристами? Студія призбирана О. Обачним“ (1877 р.). Вславився він як знаменитий проповідник та видав дещо із своїх проповідий друком. Патетичними промовами поривав за собою. Від р. 1897—1900 був він послом віденського парляменту, де ставив дуже важні внески в справі поліпшення долі селян. Між иншим домагався він 1899 р., щоби Австрія викупила всі селянські довги. Як посол парляменту видавав брошури в німецькій мові, а в них пятнував ріжні надужиття в Галичині. При нових виборах в р. 1900 ворожа краєва влада не допустила його до парляменту при помочи вопіючих надужить. Був це великий ідеаліст, в цілім цего слова значінні „безсребренник“. Рання смерть його дружини, недуга дітей, голод і бідування зломили цего незвичайно талановитого чоловіка, що всеж таки віддав великі прислуги галицькій землі та українській ідеї.

З його листування видруковано досі не багато. Вскорі після його смерти видрукував Ол. Барвінський „Переписку Данила Танячкевича з львівською громадою“, в якій помістив шість обємистих листів з років 1867—8[2]). Танячкевич відповідав у них на багато питань, які ставило йому молоде львівське громадянство та давав від себе деякі поради.

---

[1]) Діло 1906, ч. 69 (життєпис) 72 (опис похоронів) Руслан 1906, ч. 74.

[2]) Руслан 1906, ч. 188—91, 194—5, 197.

У статийці „З листів Анатоля Вахнянина“ помістив я 8 його листів до Данила Танячкевича, в яких маємо картину життя молоденьких громадян перемиської гімназії, згуртованих Вахняником в літах 1862—5[1]).

— — — — — — — — — — — — — — — —

В переписці Танячкевича з українськими „громадами“ 60-их років, збереженій у моїх руках, нема ані одного листа Куліша. Вони, очивидно, ходили по руках галицьких громадян і не вертали вже до адресата. Навіть ці два листи, які низше друкую, найшов я в архиві Франка в бібліотеці Наук. Тов. ім. Шевченка (збірник ч. 188). Перший лист — відривок, другий ушкоджений і досить інтересний, як для характеристики Танячкевича, що на селі почував себе вдоволеним, так і Куліша, що цікавився життям молодого галицького діяча і давав йому пояснення, чи вказівки.

Хоча Куліш хотів побачитися з Танячкевичем, одначе до зустрічі між ними в р. 1869 не дійшло, як це можна на певно сгвердити на основі листа Ол. Барвінського до Танячкевича з дня 31 липня 1869 р., в якому перший згадав про гостину Куліша в домі його батьків у Шляхтинцях[2]). Мабуть, і пізнійше, вони з собою особисто не познайомилися.

1. Відривок листу П. Куліша до Д. Танячкевича (2 VI 1869 р.).

Прага $\frac{\text{21 квітня}}{\text{2 червця}}$ 1869.

Шановний Добродію!

Здавна вже маю в Бозі надію подивитись своіми очима на братів Галичан, як вони живуть у своіх домівках, а й надто хочеццяміні бачити таких людей, як Ви, Добродію, и лицем до лиця з ними розмовляти; та все міні якось не впада іхати в Галичину, мушу хліб з инших печей до якогось часу істи. Оце ж хоч писаним словом до Вас озиваюсь. Сповістіть мене — спасибі Вам — як Вам на світі Божому живецця, и про що Ви тепер собі дбаєте, одчіпившись од литературнёго гурту. На всякомъ мѣстѣ владычествія его благослови, душе моя, Господа. Всюди можна так жити, щоб люде, на нас дивлячись, прославляли Отця свого небесного. То вповаю, що й Вам живецця на селі не гірш, як и в городських мурах. Сповістіть же мене про себе та звеселіть мою душу серед чужих міні людей. А вже чи хутко, чи не хутко, се ми таки з Вами побачимось

[1]) Руслан 1914, ч. 31—3, 36—8.

[2]) Гляди мою статтю: „До історії взаємин Галичини з Україною в рр. 1860—1873“. Україна 1928, ч. 2, стр. 31.

и в смак собі поговоримо про свою и чужу долю людську. Тоді Ви міні покажете, яка кругом Вас Галичина, а тепер . . . .

До п. Д. Танячкевича.

2. Лист П. Куліша до Данила Танячкевича (7 липня 1869 р.).

25 червця / 7 липця 1869. Відень.

Шановний Добродію!

Весело було міні читати Ваш лист щирий. Вибачайте, що не маю часу широко Вам відписати. Таку, як Ви думаєте, газету можна б видавати тількі тоді, колиб вона йшла в Украіну так, як ходять газети по сей бік гряниці. Ніхто іі там не бачитиме, а через те ніхто до неі й не писатиме. А на самих Ваших Галичан нема надіі, як се показує Правда. Що там є з Украіни, то се прислано навманя. Тепер воно є, а потім не буде и редакція навіть не має способу прохати таких людей, що до неі прихильні, бо вони з своім авторством криюцця, — як от Нечуй. За цілий рік не побачить він Правди и пьяти чисел; а щоб переслати своє писання в редакцію, мусить ждати нагоди.

Пишете Ви ще про те, щоб Св. Письмо видати од разу. Ось попробуйте переложити хоч двадцяту іого частину так, щоб видати іі од разу, тоді Ви зміряєте, чого се Ви жадаєте!

Далі споминаєте Ви, Добродію, про українські проповіді. Хіба ж у Вас нема тих, що (вийшли) типом під назв(ою Гречулевичо)вих? Вам би (або) іх скорочувати, (коли) довгі, або перепи(сувати що до) слова, та й каз(ати) парахвіянам. Перш(е видання) Гречулевичових пропо(відей) препогане, а так зване друге зовсім инша книжка[1]).

Так гарно Ви описали міні своє село и попівство, що кращоі долі й бажати не треба. Зверніть увагу на сільску школу та на те, що Ваші люде читають. Коли вони не читають, не хочуть, або не мають чого читати, те варто праці зробитись іх професором и по малу малу (виводити) іх из темноти живим словом. Чи . . . . в голові яку ста . . . . стему бесід своіх . . . . . . янами? а коли ма . . . . Се в мене діло . . . . аги, щоб хоч де-негде . . . . людей людьми. . . . . Вашого листу я вбачаю, що Ви жадаєте чинити кругом себе світ и правду, та не знаю, як Ви се спасенне діло робите, а треба міні знати.

Обличчя моє пришлю Вам як мати му, а Ви, спасибі Вам, пришліть міні своє. И жінчине, по Вашому жаданню, пришлю; з дітей моіх здіймає портрети не фотография, а друкарня, то вони Вам уже й так знані.

Бувайте ж щасливі з Вашою любою семъєю.

Щиро прихильний до Вас *П. Куліш.*

---

[1]) Видерті місця доповнюю.

VI. Лист Анатоля Вахнянина до П. Куліша з дня 15 липня 1869 р.

В р. 1908, коли Анатоля Вахнянина не стало між живими (ум. 11 II 1908 р.), видав я друком у Львові його „Листи до Пантелеймона Куліша“ з короткими помічаннями про їх значіння (стр. 3—11 і листи стр. 13—120). Всіх листів Вахнянина видруковано тоді двайцять пять.

На тему взаємин Куліша не тільки з Вахняниною, але і з тодішним українським громадянством в Галичині та Відні, подав я вичерпуючі замітки, оперті головно на сучасній переписці, збереженій в архиві Наук. Тов. імени Шевченка у Львові, в статті, поміщеній у київській „Україні“ за рік 1927, кн. I—II, стр. 76—93 п. н.: „До історії звязків Куліша з Галичанами в р. 1869—70“.

Я пересвідчений, що мої висновки вповні погоджуються з дійсністю, а підтверджує мою думку ще один лист Анатоля Вахнянина до Куліша, писаний дня 15 липня 1869 р., якого Вахнянинови не звернено при нагоді пірвання звязків з Кулішем і через те не війшов він свойого часу до мойого видання. Він означений числом XXVI. Передав його Куліш Олекс. Барвінському, де він зберігався в родинному архиві. Завдяки ввічливости др. Богдана Барвінського передруковую його в повній основі. В ньому читаємо:

XXVI. Зі Львова 15 л. липця 869.

Високоповажний Добродію!

Вість, що виїжджаєте у Россію затрівожила мене черезъ те, що хотівъ зъ Вами бачитись у Відни та обговоритись дальше зглядомъ редаґовання Правди. До сеі пори видавъ я 1170 р. 15 кр. на Правду, а було на се лишъ 1091·20 кр. Жінка моя вижичила мині, що мала, та до теперъ я ій винний те все, що ту не достає и 51 ринськихъ за три числа друкареви. Думавъ я, поїду, то привезу — щожъ теперъ діяти? Коли Васъ застане сей листъ у Відни, то прошу, коли можете, висилайте, Добродію, ті гроши та ще дещо на дальший друкъ. Рахунки подамъ — вони вже готові, а теперъ на слово вірте. Шкода, ми мали бути у Гаснера, и безъ Васъ намъ трудно — діло застоіться. На милість Бога, вертайте до насъ назадъ чимъ скорше. — Здоровлю Васъ и клонюсь низенько щиро прихильний *Наталь.*

Ось я и въ першій хвилі затрівоживъся Вашою вісткою, а теперъ сказавъ собі такъ, що треба намъ и безъ Васъ добре поратись коло діла и поратись такъ, щоби Ви насъ, приїхавши до насъ, похвалили та ще світові розказали, що ми любимо своє. Висилайте грошей на Правду хочъ 200 руб., а для мене на подорожъ евентуальну до Гаснера (бо у мене не має копійки) хочъ 40 руб. Я боюсь, щобъ зъ браку грошей я не поіхавъ до

Відня а требаі якъ не схочете дати мені грошей, то вижичіть бодай, я не погніваюсь за се. Хороба дитини богато стояла, а тобъ я мав бувъ зо 20 р. гроша свого.

Коли можна, то обізвіть ся, Добродію, негайно до мене на адресъ: Н. Вахнянинъ Галичина, Добра, почта Сінява. — Я трохи іду домівъ а черезъ те и зміняю адресъ.

Клонюсь Вашій добрій Паніі низенько щирий

Наталь.

В згаданій статті про звязки Куліша з Галичанами в рр. 1869—70 звернув я вже увагу (стр. 79), що Вахнянин мав здати звіт Кулішеві із 1100 ринських (гульденів), присланих ним на видавання „Правди", святого письма, псалтиря і т. п.

Цей лист підтверджує, що Куліш прислав на руки Вахнянина квоту 1091 ринських і 20 крейцарів, одначе вже в половині 1869 року вийшов недобір, бо Вахнянин видав на „Правду" та инчі Кулішеві писання квоту 1170 ринських і 15 кр., отже о 78 ринських і 95 кр. більше із власних засобів, а окрім цего завинив ще друкареві за три числа „Правди" 51 ринських.

З того часу не дістав Вахнянин ніяких більше гроший від Куліша, а видавав правильно що тижня „Правду" по кінець 1869 р., тому годі дивуватися, що його претенсія до Куліша дійшла із цего приводу до квоти пятьсот ринських. Особисто для Вахнянина була це квота дуже висока, тим більше, що він мусів на неї запожичитися. Загально одначе беручи, ця квота є тільки доказом, як у Львові бережено кожний гріш, присланий з України на руки Куліша, що у „Правді" працювали безкорисно редактор і співробітники у тій єдиній ціли, щоби утримати часопис, який під цю пору був одиноким осередком громадського життя та речником української громадської і літературної думки на галицькій землі.

Велика шкода, що не маємо подрібного рахунку Вахнянина, а крім цего бракує нам останнього, з ряду XXVII його листа, який був ліквідацією усяких його матеріяльних і товариських звязків з Кулішем. Вахнянин ждав на зворот своїх грошей повного півтора року, а коли Куліш не спішився звертати, а навіть не відповідав, Вахнянин загрозив йому судом. Така дорога була можлива, бо Куліш перебував з часта в роках 1869—70 на австрійській території, в Празі та Відні. Загроза помогла і Вахнянин свої гроші дістав. Подражнений Куліш кинув тоді підозріння на Вахнянина, будьто би він загрозив видачею всіх його листів російському урядові. Жалувався на це пок. Вахнянин перед мною, а я брав його жалі на рахунок особистої образи. Між тим най-

шов я в листі дружини Куліша до дра Івана Пулюя з дня 13 VI 1897 р. (ч. 6) повторення цего тяжкого заміту, до якого хиба ніхто з галицьких, громадських діячів не був спосібний. Одно певне, що Куліш з пересердя видумував наклепи, а Ганна Барвінок в добрій вірі їх повторила. Як видно з відповідий Вахнянина, листи Куліша не мали політичного змісту, а що Куліш виступав під повним іменем в галицьких часописах, про що російський уряд знав, тож не мав причини побоюватися яких небудь прикростей, чи репресій.

Великий прихильник Куліша, Ол. Барвінський, що мав у своїм архиві листа (XXVI) Вахнянина до Куліша, борючись против докорювання громадянам 60-тих років (Партицькому, Вахнянинові, Подолинському) за те, що вони розходились з Кулішем, будьто задля розтрати грошей, писав: „А що до пок. Вахнянина, подам окремо його листа, писаного до Куліша, а в звязи з тим II листа Мих. Подолинського і Івана Микити (б. ред. „Правди"), які передав мені свого часу Куліш і я зберіг в нашім архиві, а це також пояснить безсовісність киданого на них підзору[1]).

Навязуючи думки до листа Вахнянина, стверджую, що Куліш відпекався вже „Правди" в половині 1869 р. В липні того-ж року вертав він з Відня через Львів, Тернопіль і Підволочиска, але з Вахнянином, що перебував тоді на феріях в Ярославщині (в Добрій — біля Сіняви) не побачився.

Не зважаючи на брак грошей та всякої підтримки з боку Куліша і України, Вахнянин і молоде галицьке громадянство видавали ще „Правду" до половини 1870 року, стягаючись з останнього. В р. 1870 вийшло ще в книжковому форматі шість чисел „Правди", почім її припинено на два роки. Вона почала на ново являтися щойно дня 27 квітня 1872 року, але вже без участи Куліша, на котрого місце прийшли нові люде, з новими думками і з иншими, товариськими звичаями.

Не так поводився Куліш з Галичанами, як вони з ним. З листів Вахнянина пробивалися з кожного слова побіч глибокої пошани, безмежна щирість. Він хотів бачити в особі Куліша старшого брата і дорадника. Тому й боліли його лайки Куліша на львівську громаду, яку без найменчої причини називав „німецько-ляцько-русинською ордою". Застерігаючися против цеї лайки, писав Вахнянин: „Коли немає у Вас ніякого довіря до мене, то покиньте мене, бо діло не успіє... За моєю працею, гірко мені

---

[1]) Ол. Барвінський: Спомини з життя I, стр. 118.

приходить слухати докори — а до того із Вашого листу видна сильна злість на мене"[1]).

Таке писав Вахнянин дня 2 II 1869 р. в дві неділі по першій спільній зустрічи в Кракові. Ставив отже справу ясно, і мабуть, та щирість Вахнянина була причиною дальшого ворогування Куліша. Всеж таки він з Вахнянином заєдно рахувався, а в марті та липні 1869 р. хотів із ним побачитися в Кракові[2]), а не виключена річ, що обіцював йому гроші на дорогу до Відня, коли про них Вахнянин у XXVI листі згадував. А справ до обговорення насувалося чимало. Галицьке громадянство бажало, щоби деякі галицькі справи загальнішого значіння відомі були на Україні та мали апробату авторітетного чоловіка, яким уважало Куліша. Одною із таких справ була важна орудка до міністра Гаснера, за якою Вахнянин хотів поїхати у Відень. Подам близші пояснення цеї справи.

В місяці вересні 1862 р. рішив австрійський уряд утворити комісію до укладання українських підручників для гімназій.

„Слово" 1862, ч. 69 з дня 1 (13) вересня писало про цю многоважну подію із захопленням:

„Доносимъ радостную вѣсть, що в. правительство потвердило наконецъ проектъ дотычно составленья комисіи, котора занятися мае уложеньемъ и редакціею рускихъ учебникôвъ для школъ гимназіяльныхъ. Комисія та дѣйствовати буде у Львовѣ подъ предсѣдательствомъ Инспектора школъ гим. ВБл. Г. А. Яновского[3]), и роспочне свое дѣло отъ уложенья прочихъ томовъ Читанокъ рускихъ, которыхъ для гимназій потребно 8, а котрыхъ до того часу лише двѣ существуютъ. Желательно тôлько было бы, абы реченная комисія якъ найскорше дѣлательность свою роспочала, ибо дѣло перетвориванья гимназій восточнои Галичины въ рускіи отъ 1848 уже и так надто опôзнилося, а приготовленыи отъ тои поры учебныи матеріялы лежатъ до нынѣ безъ ніякого ужитку. Ажъ тогда, коли по милости в. правительства подобная комисія, зъ 6 постоянныхъ членôвъ рускихъ составлена, пріймесь съ неусыпною ревностію за опредѣленный трудъ, рѣшится великій вопросъ дотычно преображенія нашихъ гимназій въ духу рôвноправности и еманципаціи народной".

---

1) Ан. Вахнянин: „Листи до Пант. Куліша", стр. 38—9.

2) Там-же, стр. 74 і 102. Порівнай також мою статтю: „До історії звязків Куліша з Галичанами в р. 1869—70, стр. 82 і д. (Україна 1927, кн. 1 і 2).

3) Амвросій Яновський пішов на емеритуру в р. 1881 (Слово 1881, ч. 52), а умер в Римі дня 2 III 1884 р. (Слово 1884, ч. 20).

На иншому місці („Слово“ 1862, ч. 94, з дня 28 XI 10 XII) читаємо:

„Ново составленна комисія для укладанья рускихъ гимназіальныхъ учебниковъ мала сими днями подъ предсѣдательствомъ провизоричного Инспектора гимн. школъ ВБл. Дра А. Яновского свое первое засѣданіе. Собрались нареченныи в. правительствомъ члены комисіи ГГ. Проф. Я. Головацкій, И. Шараневичъ, М. Попель, І. Гушалевичъ, М. Осадца, А. Торонскій. Предметомъ нарадъ былъ проектъ для составленья гимн. Читанокъ. Ухвалено: для четырохъ низшихъ клясъ уложити 4 новыи Читанки, зъ которыхъ кожда доборомъ статей приноровлена буде до тыхъ предметовъ, якіи въ дотычной клясѣ преимущественно преподаются. Для V и VI клясы предоставляесь извѣстна словено-руска Хрестоматія Пр. Я. Ѳ. Головацкого, для VII клясы составится подобна Хрестоматія съ произведеньями руской литературы середного періода, для VIII клясы Читанка, содержаща плоды новѣйшой руской литературы. Дотычный проектъ предложенъ буде в. министеріи, а скоро тая затвердитъ его, розберутъ члены комисіи межи себе трудъ укладанья рускихъ Читанокъ. Що до прочихъ учебниковъ, яко исторіи, землеписи, физики и пр., о тыхъ еще бесѣды не было“.

В найблизшому році („Слово“ 1863, ч. 20, з дня 9 (21) березня) читаємо знову:

„По препорученью в. министерства принялись комиссіи, состояща для укладанья русскихъ учебниковъ для школъ народныхъ во Львовѣ, за составленье тыхъ книжокъ, которыи еще недостаютъ въ нашихъ школахъ. Именно препоручено Г. Проф. Осадцѣ составити руску граматику и стилистику для IV отдѣла, а Проф. Огоновскому читанку для тогожь отдѣла. Проф. Осадца выготовляе кромѣ того зъ порученья в. министеріи методику къ науцѣ нѣмецкого языка въ головныхъ школахъ для учителей и препарандовъ, а Г. Гушалевичъ пересмотрюе книжки нѣмецкіи для премій призначенныи, якіи министерство для переводу на русске розсмотрѣти велѣло. Г. Проф. Тороньскому препоручено розсмотрѣти и, где треба исправити выданный уже дотеперь букварь русскій и двѣ читанки въ языкословномъ взглядѣ, а ВПреп. Кр. Малиновскому указати якого коректора, котрый бы коректою книгъ, въ Вѣдни же и надаль издаватися мающихъ, постоянно занимался. Изъ таковой-то дѣятельности, где всякому члену помянутой вже добре зъорганизованной комиссіи якійсь трудъ спеціально препоручено, надѣятись можемъ въ скорой будучности якъ найлучшихъ успѣховъ“.

Коли приглянемося складові цеї комісії, то великих надій на неї покладати не можна було. Маркил Попель був завзятим русофілом і в р. 1866 покинув Галичину та перенісся в Росію, до Холму, щоби служити „обрусінню“ і православній церкві,

в якій став владикою[1]). Його шляхом пішов в р. 1867 Яків Головацький, проф. укр. мови на львівському університеті, що поїхав на службу до Вільни. Таким самим духом віяло від Івана Гушалевича[2]).

Лишалися три спосібні до праці люде: Ісидор Шараневич[3]), Мих. Осадца і Олекса Торонський.

Про першого із них писав Вахнянин Кулішеві дня 1 березня 1869 року:

„Ісидор Шараневич, чоловік роботящий, др. філософії-історик, професор при гімназіум. Він написав „Историю Галицкої и Володимирскої Руси“, не коньче по жерелам, а більш по готовим книжкам. Він не заявився до сеї пори, яко наш чоловік, тепер не пише навіть по руськи, а йно по польськи. З його добра нам не буде. На душі він слабенький-трусливий, здається, більше матеріяліст, чим патріот“ (стр. 69)[3]).

Другий член комісії, Мих. Осадца, священик, др. філософії, без сумніву талановитий мовознавець, умер вже дня 10 квітня 1865 р. в дуже молодому віці, у 29 році життя. Він видав „Граматику руского языка“ (1862), друге видання (1864 р.) і третє,

---

[1]) Маркил Попель ур. в Медусі коло Галича 1825 р. Учився в Галичі, Станиславові та Бучачі, Філос. студії відбував у Чернівцях, а богословські у Львові і Відні. Висвятився 1850 р., а катехитом гімназії в Тернополі став 1851 р. В р. 1859 перенісся на становище учителя руської мови у львівській акад. гімназії. а в р. 1869 іменовано його знову катехитом в II гімназії у Львові. В р. 1865 повдовів, а в р. 1866 виїхав з двома синами до Холму, де в січні 1867 р. став катехитом у тамошній гімназії і професором літургіки в дух. семинарії. Тогож року іменовано його протоєреем. Від 25 III 1871 р. був адміністратором холмської епархії. Ще в р. 1868 наділив його цар ордером св. Анни II кляси. В р. 1875 приняв православє і добився становища холмського і люблинського владики. В р. 1878 дістав владичу катедру подільської та брацлавської епархії, а в р. 1882 став епископом полоцьким і вітебським. В р. 1889 покликано його до Синоду в Петрограді (Слово 1874, ч. 62), де умер перед 3 (16) X 1903 р. у 80 році життя (Руслан 1803, ч. 224). Містив він свої літературні та критичні писання в „Зорі галицькій“ (1853—4 і 1856), був кореспондентом віденського „Вѣстника“, брав участь в „Зор-і галицк-ій яко альбум“ (1860 р.), Львовянині (1861), редагував церковно-літературний часопис п. н.: „Недѣля“ (1864—5). Гляди Ів. Ем. Левицький: „Библіографія“ т. II.

[2]) Іван Гушалевич ур. 4 XII 1823 в Павшівці, умер 2 VI 1903 у Львові на становищі катехита гімназії. Гляди Яр. Гординський: Іван Гушалевич і його літературна діяльність. Львів 1905.

[3]) Шараневич, пізн. проф. унів., визначився як учений історик та археолог, був сеніором Ставропигії, ур. 1829, умер 3 XII 1901 р. (Руслан 1901, ч. 264).

посмертне під редакцією Онуфрія Лепкого та Ів. Онишкевича (1876 р.) [1])

Останний із них, Олекса Торонський[2]), катехит гімназії, писав чимало статий з обсягу української літератури, як про Котляревського, Квітку, Максимовича, Метлинського, Гребінку, Куліша, Кухаренка, Кониського, Могильницького, Данкевича, Гушалевича. Статті не принесли нічого нового. Видавав він також катехізми, а хиба чи не найінтереснішими його творами треба вважати „Читанку" для низшої гімназії (1866 р.) і „Руську Читанку" для вищої гимназії (1868 р.). Остання книжка важна тим, що вперше помістила побіч галицьких авторів твори українських письменників, хоча зустрінулася з різкою критикою Олександра Барвінського, писаною під впливом вказівок з листування Куліша[3]).

Впливи Головацького, Попеля і Гушалевича були в комісії рішучо більші, як трьох инших членів. Тому видавано для ужитку шкіл підручники в мові, яку справедливо назвала „Правда" (1869, ч. 11) „вавилонским столпотвореніем" пера Луки Цибика[4]): Исторія церкви Христовои" (по дру Іос. Феслеру) 1862 у двох частях, „Библейская исторія (ч. I і II 1863 р.), „Оучебная книга католического вѣроученія" (по дру Конраду Мартину (1863) або пера Попеля „Литургика" (III вид. 1863 р.).

Підручниками Цибика і Попеля, перепачковувано в дійсности під покришкою шкільної влади російську мову та ідею „обрусіння".

Не схотіли на те байдужно глядіти молоді галицькі грома-

[1]) Некрологи дрс М. Осадци помістили від. „Вѣстникъ" 1865, ч. 26, Слово 1865, ч. 26 і Мета 1865, стр. 128.

[2]) Олекса Торонський ур. 1838 р. умер у Львові 14 II 1899 р. (календар „Просвіти" за 1900 р.). Спис його писань поміщений в Ів. Ем. Левицького „Библіографія" т. II.

[3]) Правда 1868, ч. 21—5. Ол. Б—нський: „Ще дещо про „Рускую Читанку" А. Торонського".

[4]) Лука Цибик умер в Радомі дня 4 (17) IX 1910 на становищі православного пароха і протоєрея у 81 році життя. Зазнав він на еміграції багато прикростий і переслідувань, які описав в р. 1903 у рукописній статийці п. н.: „Из моего прошлаго". Я видав її у Львові 1917 р. з короткими помічаннями п. н.: „Сповідь Відступника" (стр. 1—5 (мої замітки) і 6—20 (писання Цибика). Його відношення до гімназійної молоді схарактеризував я у статийці „Два світи", поміщеній в „Українськім Слові" 1917, ч. 16 в окремій книжці п. н.: „З пожовклих листків".

дяне, викохані під могутнім впливом творчости Шевченка. Вони рішили йти перебоєм і спинити дальшу роботу галицьких русофілів, в котрих не було серця до галицької землі, коли її так легко покидали, других за собою вели і ослаблювали нечисленні ряди галицької інтелігенції. Молоде українське громадянство рішило, якби инакше діло не могло розвиватися, видавати шкільні підручники коштом щойно в р. 1868 заснованого товариства „Просвіта“, хоча воно під матеріяльним оглядом було дуже слабе.

Про наміри галицьких громадян була розмова з Кулішем, котрому Вахнянин вислав до перегляду готові пропамятні письма, призначені для віденського міністра освіти Гаснера. Тому й писав Вахнянин Кулішеві дня 22 червня 1869 року:

„Та у мене така думка, щоби поїхати по школьнім році до міністра просвіти Гаснера та йому у чотирі очи виложити все, чого ми для шкіл наших домагаємось. Йому треба би в роді меморандум дати щось в руки, з чого би він ясно зміг пізнати, хто і що ми, і чого хочеться нам. У нас до уложення шкільних книжок є особна комісія та на лихо, члени сеї комісії дурні та й годі; вони не то, що не стараються про нічо та самі дармують, а до того, коли попадеться їм яка праця під осуд, то й тій не дають світа божого побачити. На Буковині завізвав Гаснер Федьковича до спорудження шкільних книжок і нам так треба зробити, а не оглядатись ні на раду школьну, ні на комісію. Я вироблю таке меморандум, а Ви, Добродію, коли ласка, подайте міні і Вашу гадку в сьому ділі, як лучше би справу повести, та на що іменно вагу цілу покласти. Моя думка така, що сим способом ино загородим нашим москаликам дорогу до обаламучення нашої молодежи, а міністрови треба сказати, щоби він не піддавав нас на будуче під опіку Ляхам, а дав нам, народовцям, зуповну волю в діланню. Піддаванням нас під опіку ляцьку виробляється у нас упорчивість; ми з рук Ляхів нічого не приймем, а до того гнет ляцький робить з наших людей москаликів. Хвиля теперішня тим надобніща до такого ділання, що не маємо у нас метрополита, котрий би здужав попсовати нам в міністерстві. Ми і ростемо з кождим днем у повазі... Врешті, чи удасться цілий плян з Гаснером, чи ні, а з заложеними руками нам сидіти годі. До того прошу Вас, Добродію, прислати міні ті меморанда німецькі, що я їх Вам послав. Я покличуся на їх!“[1])

Можна сумніватися, чи Куліш відослав пропамятні письма, яких звороту Вахнянин домагався. Невідомо нам також, чи Вахнянин і молоді громадяне вислали пропамятне письмо до мін.

[1]) Ан. Вахнянин: „Листи до Пант. Куліша“, стр. 112—13.

Гаснера. Коли-ж Поляки подбали про утворення у Львові Ради шкільної краєвої з польським характером (1868 р. 24 І), а до неї покликано одинокого Українця, о. Василя Ільницького, дир. акад. гімназії, молоде галицьке громадянство використало його особу для своїх цілий.

Вахнянин писав до Куліша:

„Товариство „Просвіта" може тепер впливати і на школьні книжки у низших клясах. Ось тепер одержав я від ради школьної на руки Дир. Ільницького (члена Просвіти і Ради школьної) до перегляду Читанку для II народної школи, а окрім сего матеріяли надослані до Ради школьної для сих читанок. Забираюсь до сеї роботи та те тільки жаль, що окрім Омеляна (Партицького) нема нікого другого такого, щоб можна йому повірити сю працю, та щоб він мудро, хоч трохи, з неї вивязався... Хоч Рада школьна не приняла до шкіл фонетичної правописи, то мову можемо нашу ввести. Коби но так дальше, а ми скрутимо кацапам головку хоч у тім зглядіⁱ[1]). Була навіть надія, що Рада школьна постарається „видати читанку для вищої гімназії таку, в котрій буде все, що з України походить фонетикою друковане, а галицьке етимольогією, або фонетикою мішано так, як автор дещо вистачив"[2]).

Василь Ільницький[3]), що почував себе свідомим Українцем, йшов молодим громадянам на руку. Він візвав також Ол. Барвінського, щоби забрався до зложення читанок для висшої гімназії на основі предложеного ним начерку[4]).

Не без впливу Василя Ільницького, а при дбалости молодих громадян змінено в р. 1869 склад комісії, покликаної для укладання шкільних підручників ще в р. 1862. На місця, опорожнені з приводу смерти дра Осадци і виїзду до Росії Попеля і Головацького, покликано до неї Мих. Полянського[5]) і дра Ом. Огоновського, а в місяці жовтні 1869 р. поширено комісію о дальших трьох членів. Про останню подію читаємо в „Правді" за рік 1869, ч. 39: „Рада школьна, щоби приспорити видаваннє руських учебників, розширила дотеперішню комісію і наіменувала

---

[1]) Там-же, стр. 78. [2]) Там-же, стр. 84.

[3]) Ол. Барвінський: „Спомини з життя", стр. 156.

[4]) Василь Ільницький уродився дня 22 IV 1823 р. в Підпечарах, де також умер в гостині у свойого брата дня 15 IV 1895 р. Був це гарний педагог а меншої міри письменник. Видав також кілька шкільних підручників.

[5]) Мих. Полянський, один із найкращих педагогів, проф. акад. гімназії, автор підручників „Зоологія" дла середних шкіл. Прага 1874 і „Мінералогія" 1875. Умер у Львові дня 20 IX 1904 р. в 77 році життя. Руслан 1904, ч. 204.

дійсними членами її: Омеляна Партицького[1]), Юліяна Романчука і Наталя Вахнянина".

В такий спосіб добилося молоде громадянство впливу на видавання шкільних підручників, а новопокликані члени комісії не завели довіря. Щоби зазначити на зверх свою незалежність, почали вони видавати книжки накладом „Просвіти", як читанку для середних шкіл Партицького в 1871 р., мінералогію Полянського 1875 р. і т. п. Вони й утворили в „Просвіті" окремий „Комитет літературний" дня 22 травня 1874 р., в якому ухвалювано друк не тільки книжочок призначених для видань товариства, але й обговорювано деякі шкільні підручники[2]).

Партицький, Романчук і Вахнянин не дармували.

Партицький уложив „Читанки для народних шкіл" (1874 і 1879), для середнього шкільництва (1871 і 1886), „Граматику руського языка" (1877, 1880, 1885) і букварі (1879, 1880, 1883).

Юл. Романчук зладив „Читанку для низших, середних шкіл" (1879) і другу часть (1879 і 1886).

Ан. Вахнянин приладив для шкільного вжитку: „Короткий нарис землеписи (1873) і великий „Учебник географії" на 437 сторін друку, який видано в р. 1884.

Я вже завважав був, що роки 1866—9 були дуже корисні для Поляків і для їх політичних досягнень. Тоді кожна жичлива рада, всяка, хочби найменша поміч з боку України була для галицького громадянства дуже пожадана і високоцінна. Йому треба було моральної і матеріяльної підтримки для спинення ударів, що загрожували українському життю. Та Куліш в половині 1869 р. навіть від моральної допомоги відклонився у важному і важкому часі з великою шкодою для українства взагалі.

Можлива річ, що ворожнеча против Вахнянина веліли йому не відзиватися, та з другої сторони не треба забувати, що в часі своєї варшавської служби Куліш, як сам писав про себе „высказался в пользу великорусских учебников для начальных училищ у Витте (попечителя варш. учебної округи), предпочитая литературный русскій язык тому варварскому наречію, которым пишутся во Львове учебники для Галиційских школ"[3]). Факт цей

[1]) Ом. Партицький, педагог, учений, меценат галицького письменства, родився в Тейсарові 1840, умер 1 II 1895 р. у Львові.

[2]) Гляди: Протокол засіданій Комитету литературного від дня 22 мая 1874. Інвент. „Просвіти", ч. 35.

[3]) Ігнат Житецький: Куліш і Костомаров („Україна", Київ 1927, кн. 1—2, стр. 48—9.

був відомий в галицьких колах із „Золотої Грамоти“ Ливчака (1866, ч. 13, стр. 162). Можлива річ, що саме тому галицькі Українці хотіли втягнути Куліша у свою працю, якою наважились усунути це „варварське наречіе“, Головацьких, Цибиків, Попелів, впроваджуване послідовно до галицьких шкіл при помочи урядової шкільної комісії. Та Куліш не відкликався на цю предлогу, хоча майже рівночасно подавав у листах свої інтересні помічання Ол. Барвінському, коли цей забрався до укладу свойого шкільного підручника з нового письменства.

VII. Лист П. Куліша до дра Корнила Сушкевича (28 III 1882 р.).

Др. Корнило Сушкевич родився у Львові 1840 року. Його батько Григорій, член Ставропигійського Інститута, був урядником краєвої табулі і умер 1855 р. на холеру. Мати Леокадія, хоча хрещена в латинському обрядові, була свідомою, українською патріоткою, що мала великий вплив на свого сина. Вона умерла в р. 1867.

Корнило Сушкевич учився у Львові і тут на університеті здобув в р. 1866 докторат прав, почім вступив до прокураторії скарбу і дослужився ранги секретаря. Задля слабого здоровля перейшов він в р. 1884 на емеритуру і отворив у Львові адвокатську канцелярію. По батьках унаслідив він дім і його уважано середно-заможним чоловіком. В його домі сходилося молоде, галицьке громадянство шісдесятих років, а не рідко витали в його хаті діячі з російської України, а між ними Мих. Драгоманов[1]). Для навязання звязків з Україною їздив Сушкевич в р. 1875 до Київа[2]).

Нема сумніву, що він підпомагав щедрою рукою галицьку, літературню і громадську працю. Під його іменем, задля друкарських вимогів, видано у Львові 1867 р. „Кобзаря“ Шевченка, хоча гроші на видання зложило молоде громадянство[3]). Коли в р. 1868 основано „Просвіту“, Сушкевич, побіч Наталя Вахнянина, першого голови Товариства, став його заступником у Виділі. Коли в р. 1873 рішено засновати Тов. ім. Шевченка, він приступив до него із вкладкою 100 гульденів, підписав статут, як член основатель і був його першим головою від р. 1874—85.

---

1) М. Драгоманов: „Австро-руські спомини“, стр. 168—179, 267 і 441—53.

2) Там-же, стр. 344—346.

3) Ол. Барвінський: Спомини з житя, стр. 114.

Визначався горячим патріотизмом. Умер нагло на вибух крови у Львові дня 8 червня 1885 року. В два дні пізніше опроведено величаві похорони[1]).

З Кулішем знайомий був Сушкевич особисто. Коли Куліш в р. 1881—2 перебував у Львові з дружиною і складав друком свою злощасну „Крашанку Русинам і Полякам на великдень 1882 року", Сушкевич заходив до Кулішів. Про це писав Куліш др. Іванові Пулюєві в марті 1882 р. (лист ч. LXIX):

„У нас буває один др. Сушкевич, та й годі, и я буваю тільки в дра Сушкевича та й годі. И веде розмову тільки офіціяльну, нічого не виявляючи. Ні один Русин, опріч Сушкевича, не був ні разу. До Белея, як він нездужав, я зайшов, він мене дякував, а бути в мене не був. Воно й добре: бо я не трачу часу. Може й Русинам так не добре не знатись изо мною. Були в мене Романчук и Гладилович раз: та їх, яко членів Тов. им. Шевченка, послав до мене Сушкевич. Бувши уповномочненими од товариства, вони не згодились ждати міні половину грошей, а тілько третину за Шекспира. А я подякувавши, почав платити в друкарню все".

Лист Куліша адресований до Корнила Сушкевича, як голови Товариства ім. Шевченка, що мало тоді на меті підтримувати „малоруське" письменство. Він просив Сушкевича, покликуючись на добродійку Товариства, Єлисавету Милорáдовичку[2]), другу Ганну Гулевичівну о грошеву підмогу для „Сьвіт-у", який видавав в р. 1881—2 Іван Франко враз із Іваном Белеєм.

Годі сьогодні ствердити, чи і якою квотою допомогло Товариство ім. Шевченка „Сьвіт-ові". Воно само жило тоді серед скрутних, матеріяльних відносин і ледви чи могло постійно, згідно з бажанням Куліша, виплачувати 60 зл. місячної підмоги. А ще й те тяжко промовчати, що протекція Куліша для „Сьвіт-у" могла більше пошкодити, як помогти. Ця офіціяльність, з якою львівські громадяне відносилися до Куліша, була подиктована його роботою на галицькім терені саме в р. 1882. Куліш станув

[1]) Дані з життя Сушкевича подали: Діло 1885, ч. 58 (некролог) и ч. 59 Життепис та опис похоронів і пращальний вірш В. Масляка: „Незабудька на могилі Корнила Сушкевича". Гляди також: Календар „Просвіти" на рік 1886, стр. 66—7.

[2]) В „Хліборобській Україні" за рік 1924, стр. 286 і д. помістив гарну статтю Д. Д—о про Милорадовичеву і оцінив влучно її, як меценатку галицького відродження. Деякі нові вістки про її звязки з Галичиною подав я в статті: „До іст. звязків Галич. з Україною в р. 1860—73". Україна 1928, кн. 2, стр. 37—9. Спомини Милорадовичевої видасть небавом акад. Мих. Грушевський.

був тоді в опозиції до цілого українського громадянства в Галичині і воно з його особою перестало рахуватися. Видавання „Сьвіт-у“ припинено при кінці 1882 на 20-му числі з великою шкодою для українського, культурного життя[1]).

Листа Куліша найшов дир. бібл. Наук. Тов. ім. Шевченка Ів. Кревецький між паперами архива Товариства, понищеного при відвороті царськими військами в р. 1915, та передав мені його до використання вже в часі друку моєї статті.

Куліш писав Сушкевичеві:

Високопова́жний Добро́дію Пане До́кторе!

Сёго́дні Реда́ктор „Світу“, д. Беле́й сказа́в міні, що му́сить зупини́ти свій журна́л через гроше́ву неспромо́гу.

„Хиба́ ж Това́риство Имени Шевче́нка не дає вам ніякої запомо́ги?“ спита́в я.

„Ні“, відказа́в міні д. Беле́й: „воно́ запомага́е Зо́рю“.

Дозво́льте міні́, Високопова́жний Добро́дію, я́ко землякові̇ дру́гоі Ганни Гулевичівни и представи́телеві Украі́ни в ві Льво́ві, шановли́во проси́ти Вас: изъясу́йте, спаси́бі Вам, у Вашій Това́риській Ра́ді що и для само́і Пані Милора́довички и для всіе́і одина́ково з не́ю ми́слячоі Украіни, було-б се ве́льми гірко, колй́б еди́ний о́ркган ма́ючий наше обли́ччє, зник у Галичині перед очи́ма в почита́телів Шевче́нкового и́мени. Бо колй́б найкра́ща кни́га не появи́лась на світі, се не така́ була́ б шко́да, як упа́док периоди́чного вида́ння. Так як у Галичині цура́юцця фоне́тики, так са́мо цура́юцця в нас этимолокгиі в правописі.

Тим я зосмілююсь блага́ти Вас: як би ні кру́то прихо́дилось Това́риству в ёго гроше́вих спра́вах, упросі́те ёго́, щоб воно́, на́віть само́ позичаючи для се́бе грошей, уділя́ло з них на підмогу „Світові“ не ме́нше 60 кгульде́нів що-місяця, и се чини́ло аж по́ти, по́ки „Сьвіт“ не обіпре́цця на свою́ пренумера́цію. Сим благоро́дним дбанне́м про украі́нський о́ркган Това́риство имени Шевче́нка забеспе́чить собі́ й нада́льше спочутте́ таких люде́й на Вкраі́ні, як досто́йна послідувателька Га́нни Гулевичі́вни.

С правди́вою до Вас, Високопова́жний Добро́дію, прихи́льностю, ма́ю собі́ за честь назва́тись Ва́шим покі́рником

Р. Б. 1882, місяця Березоля на 28-й день н. ст. Вві Львові — *П. Кулїш.*

Високоп. Добр. Дру К. Сушкевичові.

---

[1]) Про важкі хвилі, які переживав Франко із „Сьвіт-ом“, гляди інтересну студію Михайла Возняка: „З життя і діяльности Івана Франка в рр. 1881—1884“. (його листи до Івана Белея) Культура, Львів 1925, січень, стр. 53—68 і лютень стр. 43—77.

VIII. „Сон про вовка та про лисицю" П. Куліша (січень 1893 р.).

В ч. 1 львівської „Зорі" за рік 1893 поміщена статийка Данила Мордовця п. н. „Супліка до Василя Лукича". Редактор „Зорі" Василь Лукич (Вол. Левицький) звернувся був до Мордовця з проханням, щоби він переслав йому свій переклад „Під небом України". Мордовець перекладу не вистачив, але просив о те Цезара Білиловського. Тому й писав Лукичеви:

„От і знайшовся добрий чоловяга, котрий міцно знає нашу рідну мову, та й перо у нього орлине: себто Цезар Білило, щирий Українець, — одно слово — „репаний", як то кажуть. Я його давно знаю, як талановитого письменника. Він і Шілєра перекладав на нашу мову і з Кулішем — щасти Боже старому Панькови — одною сокирою дещо будував"...

Останні слова сильно подражнили Куліша і він написав відповідь п. н.: „Сон про вовка та про лисицю", та післав Павликові, щоби видрукував в „Народі". Одначе Павлик мав сумнів, чи можна „Сон" друкувати, бо в ньому було багато образливого не тільки против Цезара Білиловського, але й против Мордовцева і других людей. Павлик звернувся до Драгоманова за вказівкою, що зробити із статтею Куліша, а цей заявив, що статтю годі друкувати, бо „це все особисті справи, з котрих перед Білиловським Куліш правий, а перед Мордовцевим ще хто зна". Куліш лихий на Мордовцева, бо цей заняв по ньому в міністерстві посаду. „Головне ж — Ц. Білиловський така паскуда, як людина, що я абсолютно противний тому, щоб бачити навіть, як Куліш його б'є". Тому й радив Драгоманов Павликові, щоби написав Кулішеві: „Спомину Вашого про Ц. Б. ніяк не можу печатати. Ви ще не знаєте всего про Ц. Б. Це така паскудна людина, що навіть бити його гидко і не можу я приложити рук своїх до того, щоб показати світові, як Куліш каляє свої руки об таке білило"[1]).

Куліш, що конче домагався видруковання своєї статті, остаточно змяк і тоді появилася замітка в „Народі" (1893, стр. 74), що Білило ніколи не будував одною сокирою з Кулішем, а навпаки Куліш виправив переклад Білила Шіллєрової „Пісні про дзвона"; що твір „Дума про курку з курчатами" дав Куліш в рукописі Білилові, а цей подав його в Харкові по людях, без подання, хто її автором та ще й з пропуском про жидів, бо Білило жид, та вкінці що Куліш відкинув пропозицію Білила зло-

[1]) Вознак: „Останні зносини П. Куліша з Галичанами" З. Н. Т. Ш., т. 148, стр. 198—202.

жити альманах із своїх і Білилових творів. Така заява, читаємо в „Народі“, повинна була явитися в „Зорі“, але Куліш не хоче до неї писати, бо вона „злохудожественна“ а через те неправно подала „Зоря“ в проспекті імя Кулішеве між своїми співробітниками.

Таке написав Павлик в „Народі“ (подаю тільки зміст), одначе справа не втихла. Цезар Білиловський відповів Кулішеві двома статийками в „Зорі“ за рік 1894, ч. 23. Редакція „Зорі“ довший час, бо майже 10 місяців їх не містила. Очивидно, не хотіла справи розмазувати. Білиловський висловлював жаль, що такі дрібниці, як „одною сокирою“ наробили стільки гомону. Признавав, що Куліш поправив йому „Пісню про дзвона“, одначе невідомо, чи з користю. Свій переклад враз із Кулішевими поправками подав Білиловський у статийці під осуду читачеві. Молодим письменникам поправляли твори старші, досвідні автори, як др. Александрів, та ще не робили собі з цего слави. Думу Кулішеву „про курку з курчатами“ прислав Білиловському до Петропавловська в Сибіри др. Александрів, який знаючи Кулішеву вдачу, писав про нього:

„Гей онуче, гей онуче, баби Талалайки
Що таке тебе доводе до гризні та лайки?“

„Так само не робив я ніколи Кулішеві“, писав Білиловський, „пропозицію стулити альманах. Адвокат Куліша (Павлик) каже, що д. Куліша взагалі не слід компанувати з Білилом. Я за се можу тільки подякувати... За зло не платити му злом, бо се гидко і не по християнськи; він сердечний, і сам своїй вдачі мабуть не радий. Я дивлюсь на його не тільки з погляду критика, ала ще й з погляду лікаря“.

Відповідь Білиловського була дуже неприємна, хочби тому, що він загубив міру в словах і ставив себе високо, забуваючи, що він Кулішеві не під пару. Колиж помістив її Василь Лукич, чоловік в житті незвичайно ніжний, в „Зорі“, то це вказує тільки на те, як сильно був підорваний авторітет Куліша серед громадянства в Галичині.

В цій полеміці замітне й те, що Білиловський відносився жичливо до Куліша десяти роками раніше. Білиловський студіював тоді у Відні медицину. Було це зимою з поч. 1882 року. Остап Терлецький оповідає в свойому листі до Драгоманова з дня 3 VII 1882 р.:

„Білиловський знає і пам'ятає мене ще з зими, коли я єго змив за Куліша. Діставши „Хуторну Поезію“ він прочитав із неї в „Січи“ зазив до укр. інтеллігенції і поставив внесеннє, щоби

„Січ“ вислала Кулішеви адрес з підписами і освідченнєм, що вона рада єго виступленню, згоджуєся з єго поглядами і хоче під єго проводом працювати. Але я тоді виступив дуже остро против него і адресу не висилали. Послідуючі факти показали, що я був зовсім правий і що „Січ“ була би несмертельно скомпромітувалася, якби була внесеннє Б. приймила. Після „Крашанки“ і він присмирів і коли довідався, що Куліш хоче видавати газету за польські гроші, то навіть сам виступив против него. Тепер, виїхавши до Італії і наслухавшися нісенітниць усіляких, посилає лист за листом, що ось мовляв, і Драгоманов не ліпший! Чоловік без сталих переконань, гнучкий, як билина, а притім зарозумілий до неімовірности. Крашанку з початку хвалив, навіть з одним Січовиком задля неї сварився, хвалючи її; аж коли і Пулюй — єго авторітет — сказав єму, що і єму Крашанка не подобається, він став также против неї“[1]).

Із цего відривку листа Ост. Терлецького бачимо, що Біliловський на віденському грунті доброї слави не мав. А підорвав він її ще більше своїми виступами против Драгоманова. Про них писав Ост. Терлецький Драгоманову в тім самім листі:

„Хочу Вас остеречи перед чоловіком, до котрого Ви справляли Вашого земляка, котрий перед пару неділями переїзджав через Відень. Чоловік цей зветься Цезар Білиловський. Жив він тут щось рік і саме тогди, коли Ваш земляк був у Відни, виїхав з жінков свойов до Італії. Відтам він насамперед переслав Пулюєви брошуру якогось Черкесова про Вас і написав від себе якийсь осібний лист, в котрім увіряв Пулюя, що все написане в тій брошурі єсть правдою і досолив єще від себе кілька моцних фраз. Такий сам лист він написав опісля до одного тутешного чоловіка К., котрий, хоть чоловік добрий, але незнакомий із причинами Вашої незгоди з еміґрантами великоруськими і зрешту сам не знаючий ані Вас, ані Ваших переконань, ані еміґрантів і їх переконань, а окрім того сам без ясно вироблених політичних поглядів, з легкої руки приймав денунціяції Білиловського, яко правду, і показував лист його декотрим Січовикам, хлопцям молодим і тоже зовсім необзнакомленим з ділом. Ті питали мене про це. Я розуміється, висміяв усі ті дурниці, що там написані у Черкесова і Білиловського і бачивши, що доноси ті ніхто не бере на серіо, думав, що цим геройським подвигом Б. уся річ скінчена. — Але не так воно склалось. Вчера прийшов другий лист від Б. враз з вложеним „открытим письмом“ Аксельрода, Дейч і Засуліч. Лист цей опять писаний до чоловіка молодого, зовсім необзнакомленого з ділом, котрий з цим листом із брошурою прийшов до мене і мині єго показав. Я думаю, що таких листів від него приходити буде більше і все до хлопців молодих, так, що в тім я бачу систематично обдуманий плян листами такими, писаними завше до инчого чоловіка, здискреди-

[1]) Лист збережений в „Нац. Муз.“ у Львові.

тувати Вас перед галицков молодіжев і Ваше чесне і голосне ім'я змішати з болотом. З яков завзятов бестіяльностев такі листи пишуться, побачите сами, коли подам Вам майже цілий контекст листу, відносячийся до Вашої особи. Все це каже Б., навязуючи до „Откритого письма“ — правда! На то єсть позитивні докази. Ви скажете, що це річ не можлива. Але каже Б., хіба-ж Катков не був колись лібералом і таки продав себе за гроші. От яку силу мають гроші! За гроші і Драгоманов пішов в III отдѣленіе, і доносить на революціонерів россійських. Недавно дістав він нову програму Ц. Комітету і затримав її у себе аж поки її не переписав Парчинський, котрий її вислав у Петербург в III отд., та на щастє революціонери переловили єго лист на почті... Откритое письмо лиш початок до дальших публікацій, дарма, що в нім нема нічого про шпіонство, — дальші публікації зовсім відкриють ціле поступованє Драгоманова і т. д.“

„Я подав Вам із цего листу Б. усе, що я міг запамятати. Лист той, чоловік получивший єго вправді перед моїми очима подер, але коли їх тут буде приходити богато, кождий до иншого чоловіка, то я ледви, чи вспію кождому вияснити усе, як слід“.

„Длятого то я й пишу до Вас, хоть боюся, що прикро Вам буде читати такі свиньства на себе від людей, котрим Ви нічого злого ніколи не зробили і котрі, яко Українці, повинні Вам бути до смерти вдячні за Вашу справді велику і енергічну оборону прав Українського народа перед польськими та московськими захланними руками, офіціяльними і революційними. Пишу до Вас це іменно длятого, щоби Ви знали, до яких способів беруться против Вас і щоби Ви, коли узнасьте за відповідне, могли ужити потрібні против того міри. Мене й декотрі молодші хлопці, котрі, хоть несоціялісти, але Вас глубоко поважають і люблять, просили, щоби я Вам про це написав“.

Наслідки поганих наклепів Білиловського на Драгоманова були такі, що дехто почав у них вірити. А що тоді виступила „Київська Старина“ против Куліша „з дуже поганенькими замітами“[1]), а в добавку виявилося, що молодий Волод. Наумович займався шпигунством, все те мало сильно від'ємний вплив на молодь. „Всі з недовірєм дивляться на усьо і на усіх і доноси на когось, обвиненнє в шпіонстві і т. д. приймаються з якимсь тупим, фаталістичним легковірством. Чим неправдоподобніца денунціяція, тим борше ся приймає. Далі оден другого буде називати шпіоном, оден перед другим буде утікати і ховатися. На

[1]) Мова тут про різку рецензію Н. П. на „Хуторню поезію“ і „Крашанку“, поміщену в „Кіевск. Старин-і“, в „Бібліографії“ Т. II 1882, стр. 509—519. Дещо із неї переклала редакція „Зорі“ за рік 1882, ч. 12—13.

тім кінчу своє писаннє. А ви, коли схочете познакомитись блишче з Білиловським Цезаром, будете знати, хто він такий і як до него маєте віднестися".

Лишаючи на боці особу Білиловського, верну ще до статті „Сон про вовка та про лисицю". Хоча Куліш згодився на те, щоби її Павлик не друкував у „Народі", всеж таки Ратаєві це приємно не було, як можемо здогадуватись з листування Ганни Барвінок з Іваном Пулюєм. Вона сильно негодувала на те в сім літ пізніше, коли Куліша не було між живими, пишучи:

„А якби хто лаяв Куліша и знущався, або карикатуру намалёвав — так би й місто знайшли и совістились би и не приняти. Особливе „Зоря" на се готова, що Мордов(цев) не напише проти П. К. усе гаразд. А як про їх напишуть. так Павлик і одпрошує и автограф у себе сохраняє"... (20 VIII 1897 р.); „Як Куліша порицають, то „Зоря" дає місто всім подимать голос проти Куліша — а як Куліш, по моїй великій просьбі. написав (озвавсь) проти Мордовцёва и Билиловського, то зараз Павлик став прохати и молити, шоб не друкувати тої статьі и тепер та рукóпис у его́". (2 IX 1897 р.); „Я зовсім забула про „Сон". Як моя дружина згодилася (не друкувати), то нехай... Билил(овський) я не чула, щоб був на С(ибіри) и не чула, щоб так и казала моя дружина. И що він шпиг, тож не чула, а що він дуже безнравственний. Двоє діток и жінка и так іми втішавсь, а приїхав в Харьків, став присватоваццця до панночки. Дружина моя и Алекс. писала, — щоб одвернув ту панночку. А на листах од Білила написано красн. оливцем моєю дружиною: „Лицемір". А листи его хороші и цінив би то наче мою дружину, а як затоваришів з Морд. то инше стало почуття. Безбожні люде!" (8 XI 1897 р.).

Минуло багато часу з тої пори, як звершувалася ціла отця подія. Справа стратила вже давно свою злобу дня і своє вістря. Сьогодні не має причини ховати „Сон" Куліша перед очима громадянства. Має він свою ціну для характеристики Куліша і його звязків з ріжними людьми, а хочби навіть з його приятелем, Іваном Пулюєм. Писаний „Сон" з темпераментом, питомим Кулішеві. Переховався він не між паперами Павлика, а в архиві пок. Ол. Барвінського, звідки його передруковую завдяки ввічливости сина, дра Богдана. Буде „Сон" доповненням полєміки против Куліша, поведеної Білиловським в „Зорі".

Нема сумніву, що Куліш не раз і не двічи в житті тяжко помилявся. Та всеж та́ки він один із тих, що зелізним трудом цілого життя клав основи під ту „таємничу силу жизні народнеї", що „появить може такі дива, що й не приснитця тепер нашам похилим братчикам". А та „таємнича сила жизні народнёї",

про яку писав Куліш до співробітників „Мети“ в р. 1863, виступила з великою силою в останньому десятилітті на Україні в области наукового і культурного життя. Куліш вірив в неї та в живучість українського народу тоді, коли вона ще й багатьом „похилим братчикам“ не снилася... Нехай же сповниться також воля його дружини, Ганни Барвінок, що ремствувала на те, коли Павлик свойого часу статті Куліша „Сон“ не видрукував.

Сон про вовка та про лисицю,

оповіданий в лисьті до редактора.

Чорт у чорта сповідався: один моргнув, другий догадався.
Пословиця.

Приснивсь мені недавнечко перéд сьвітом дивний сон, та зараз и справдився. Іду я, здаєцьця, в Борзну... а я таки й справді іздив учора в Борзну на пошту, и бачив ідучи сумне видóвище: під самою Униятщиною (на тому кутку й тепер живуть шевці Онияти) собаки тéрзали бідолашнёго працювника коня, що поти служив—робив комусь, покіль и впав без духу на дорозі. Тепер сьніги в нас позалягали глúбоко; харчів по людях óмаль, дак захарчована скотина знай падае й по шляхах и по манівцях під тягарами. Наші бо хлібороби й ремесникú неочитані в Библіі, через попівське недбаньнє, дак и не знають, що там написано: „блаженъ человѣкъ милуяй и скоты“. Тя́жко дивитись, як безощадно сільська́ й міська простóта орудуе даром Божим, скотиною. Один поти бив розізлившись коня на привязі, покіль повибивав очі колякою, а одного кожомяку суджено в сýді за те, що здирав шкури живих коней...

От мені й сницьця, наче іду по-під Борзною, та й бачу вже не собак над кінським падлом, а двох вовків. Вовки ж у нас тепер квúлять не то по болотах, та й у Ганниій Пýстині по левадах. Бачу я, здаєцьця, двох вовків; и рече мені Овлур мій, Яким Пýжално, посвистач и погонич мій: „Се, пане, не вовки: „о д и н тількі вовк, а другий лисиця“. Ще я й не озирнувсь на таке диво, а він: „Ой Лелечко! сеж вони повалили нашого Пегаса!“ А Пегасом звецьця в нас оглобелний жеребець; на орчику ж — з одного боку ходить Стьрілка, а з другого — син іі, жеребчик Ціба. Ми сією тройкою й ідемо, та вві-сьні здасьця иноді все на виворот. Озирнусь на вовки, — ой лихо! се ж не вовки из лисицею! нас наздоганяють якісь двоногі звірі, и в тих двох зьвірів не зьвірячі, а людські морди, замурзані кровъю, Пегасовою крівцею!

З великого жалю я прокинувсь. Уже світае. Я й оповідую дивний сон мій Ганьні Барьвінок (а вона в мéне віщувата). „Се тобі сёгодьні буде якась досада“, прорекла, мов та пиѳия.

Справді, розгортуе, за сьніданьнєм, перве число „Зорі“ 1893 року, и на страниці 10-й начитуе такі слова Данила Мордовця в ёго „Супліці до Василя Лукича“:

„Василю! бажав еси мого перекладу „Під небом Украіни“. На! ось тобі переклад! — Знайшовся добрий чоловяга (перекладчик), котрий міцно знае нашу рідну мову, та й перó у нього орлине: се б то Цезар Білило, щирий Украінець — одно слово — „репаний“, як то кажуть. Я його давно знаю за талановитого письменника. Він и Шілєра перекладав на нашу мову, і з Кулішем — щасти, Боже, старому Панькови — одною сокирою дещо будовав“, и так далій.

От якоі чести дослуживсь я в земляцтва за півстоліття ревноі праці, що вже й Жидок Білило „з Кулішем одною сокирою дещо будовав!“

Мордовець вихваляе в „Зорі“ під саме небо Білила, а Біліловими словами вихваляе себе самого ледьві до небеси небес: рука руку мие. Обом же им рупить повалити Кулешевого Пегаса и въїстись ёму в печінки.

Щó ж се за Жидок такий? щó се за „щирий репаний Украінець“? и коли се він „з Кулішем одною сокирою де-що будовав?“

Я роскажу Вам по приятельскій про сёго прояву, про сёго причепу, про сёго „репаного Украінця“.

Живу я собі вві Львові 1882 незабутьнёго року, аж ось, пише до мене з Відня доктор Пулюй, що земляк мій по Києвщині, Білиловський, погибае на чужій чужині з жінкою й двома дітками, — притьмом (рече) мруть з голоду. Мені жаль земляка. Я знав и таких поза границею, що носили вкупі с поденщиками тягарі на плéчах, бувши необачними интельлігентами; а мій земляк не то интельлігент, да ще й поэт: пише нашою рідною мовою стихи. Я зараз посилаю на руки Пулюеві, приятелеві давнёму, 20 гульденів, по своій спромозі. Дякуе мені поэт як раз тим стилем, котрим прославив (думаю) на віки Мордовця, вкупі с самим собою в „Зорі“. Листів ёго в мене ціла вязка: таке добро и в огні не горить. Я простодушно радію, що вирятував земляка з голоднечи хоч на тиждень... Іду ото (як Ви вже знаете) до високоповажного доктора Смольки, и бачу в Відьні круглопикого Білиловського, земляка и поэта. Хто б споглянув на нас обох, дак подумав би, що не він, а я помірав з голоднечи. Та дарма: иншого профессія сушить, иншого пушить, а й натто така, як поэзія.... Я веселюсь усяким земляком, що не втонув ні в польщині, ні в московщині, ні в Сцильлі, ні в Харибді.

Читае мені наш поэт своі стихотвори. Хвалю я віршуваньне Білиловського. Нікого не гулив я з людей починкóвих. Опісля показуе мені свій переклад Шиллеровоі пісьні про дзвона и просить поправити. Яж ище съ пятидесятих років, підпомагаючи матерьнёму слову нашому в ёго занепаді й зневазі, „перу бувало чужі сорочки“, (як мовляв сьвятоі памяти Волтер), — перу бувало задля тóго, щоб землякам звичайніщ було появити очі між письменними й друкованими людьми... От узяв, и зараз у Біліловського підписі зачеркнув хвостика в с ь к и й, зоставив тількі

Білило. Земляки бо мої, давнім, упокореним звичаем своим, пришивали собі раз по-раз коли не польского ський, дак московського овъ, або инъ. Потім, читаючи собі по-вигóді Білилове віршуваньнє про Шиллерового дзвона, поправив не лінуючись, та й кажу: „Зредагував би й лучче, та мусите роздобути мені Шиллерове „Das Lied von der Glocke". Не знаю, чом Білило не роздобув німецького оригинала, — самóму ж мені було, мовляв, „не до поросяти"... Так воно й зісталось.

Випрошував у мене поэт земляк моих стихотворів на прочитаньнє дома. Я давав, и, між иншими, була в нёго на прочитаньні моя дума про Курку с Курчатами. Вертаючи мені сю думу, каже він якимсь чудним голосом: „Нá що бо ви так пишете про Жидів?!" и рае мені викинути все, щó там про Жидову написано. Я ж и тогді думав, и тепер певен, що не годилось мені нічого викидати с тіеі думи, щоб не вшкодити повняві твору. А про те й не догадуюсь, що мій Білило сам Жидюга, тим и лащицьця до мене жидівським робом, що внаслідували на-віки гірші з ёго предків ще від египецьких и вавилонських часів.

Сей Мардохай слухав у Відьні лекціі лікарські. Я всяк піддержував ёго духа, а як він опісьля сповістив мене, що ёму дано титул доктора, дак написав до нёго с хутора, що Пулюй було мені каже: „Скорше рак свисне, ніж Білиловський буде доктором". Я ж, не знаючи, що се за людина, жартом у листі до нёго величав Пулюя доктором ракосвистом, и бачу тепер, що Жидок, по пословиці: „помози, Бозе, и васим и насим", уже й тогді мене зрадив: бо Пулюй перестав писати до мене.. Правда, що не годилось мені так ёго й пошептом титуловати; та ще більша правда, що Пулюеві не личило поневіряти моім земляком, та ще й поэтом. А як я близько приймав до серьця се поневіряньня, от Вам доказ.

Колись у Киёві миністр Уваров зробив Домбровського, без экзамена, професором руськоі историі в университеті, а попечитель зробив мене, також без экзамена, старшим учителем всеобщоі историі в гимназіі. Дак новий професор, побачивши мене в старого професора физики и химіі, Зіновича (дорогий, може, найдорожчий моему серьцю Поляк!) сказав мені таке слово: „Ну, съ этимъ истинно можно васъ поздравить!" И Поляка Зіновича вельми обурив сарказм полякоименного земляка проти земляка козакуватого... Так мене обурило, пóтай усіх, свисторачество Пулюеве. Хоч Пулюй заслужив, а Білило виманив у потаківних до нас Німців докторство, та я сёго не знав ище, и помстивсь над ним перед ледачим Жидком тим паче, що й сам Пулюй вийшов у поважні люде з убожества.

Не памятаю, коли постепенно довідавсь я про жидівство Білилове; тількі й довідавшись (та не від него самого) листувавсь из ним по приятельскій: бо жидівство в мене хиба трошки гірше 'д козацтва в наших недавніх часах; у давню ж давнину Жиди були й великі, невмірущі своім писаньнєм пророки, Жид був и божественний прором Іисус. Між Жидовою (мовляв Ренан)

шукаймо генія найнижчих пороків, дак за те ж и генія найвищчих доблестей роду людзького...

Оце ж й листуюсь из представителем жидівського надира, думаючи, що имъя ёго буде стояти колись між репрезентантами жидівського зеніта. Вернувся мій хамелеон у свое псевдоотечество, — я й тут из ним листуюсь. Аж ось він пише до мене гарний лист, пропонуючи стулити альманах из моіх и ёго творів... Не вподобав я такоі пропозициі, памятаючи, як редька хвастала, що вона смачна з медом, а мед каже: „я й без редьки смашний“. Він тогді й годі лицятись до Кулеша, що з ним, як пише правдолюбець Мордовець, „одною сокирою де-що будовав“.

Далій, чую, повіявся Білило мій, робом також мого Марка Вовчка, на Сибір. „Туди вам, причепам, и дорога!“ думаю собі: Зникайте хвостаті лисиці, зміж простодушного люду!... Аж ні! Зоставив Білило по собі в Харкові такий прослыдок, що ёго не забуде история нашоі староруськоі словесности, а й натто тепер, пісьля самохвальнёі интриги Мордви ж Жидовою.

Сповіщае мене доктор медицини, не писаний, а справдешній доктор, Александров... Ох, не люблю я в нашому староруському народі змосковлених, як и сполячених, назвищ! Шановному пану докторові не личило б зватись не то Александр о в и м, та й Олександр е н к о м, а так таки гарненько — О л е л ч е н к о м. Оцей же то наш Олелченко, під назвою Александрова, сповіщае мене, що чиясь незнана дума про Курку с Курчатами ходить, рукописна, по Харкову, и земляки промовляють з неі широкі тиради на память. Питае, чия б се була дума? Починаецьця ж вона стихом:

Не землю зьлізла ніч, мовляв той пан Гулак.

Колиб (рече) не сей стих, дак ми думали б, що се Гулаківщина, тепер же не знаемо, чия вона ся дума. Я відписую, що моя. Він присилае мені харківський список думи, — що ж се я бачу? Про Жидову там ані телень! а я, опріч Білила, нікому не давав іі в руки. Оце ж певно моя-дума пійшла по Харкову не ш чиіх рук, як тихцем из Білилових: думайте як — хотя, чи вона Кулешева, чи Білилова: бо я „з Кулешем одною сокирою дещо будовав“...

Що ж далій було з моею думою про Курку с Курчатами, се річ широка й характерна, та скінчилась вона тим, що и с справдешнім доктором перервалось у мене листуваньнє...

Тут зупиняюсь у своіх споминках. Уволив неохотя я Вашу воленьку, добродію Редакторе, що силували Ви мене до писаньня моіх споминок. На довгому віку людина такого натерпицьця, чого и вві-сьні не присницьця. З моіх споминок, правда, що вийшла б величезна, та ще й не аби-яка историчня книга. — Що ж, коли одна мені втіха з мого хутірного писаньня — непідневолена нікому воля! Пишу собі тількі те, чого душа забажае.

Куліш Олелькович Панько.

Найновіша література про П. Куліша.

(Інформативний огляд видань і розвідок за останні пятьнацять літ, 1914–1928 рр.).

Написав ***Володимир Дорошенко.***

Ненормальні обставини, в яких знаходилася українська наука й громадське життя за царського часу на Великій Україні, не сприяли докладному й всесторонньому вивченню нашого минулого, особливо минулого недавнього. Українська наука ледві порушувалася у незвичайно вузьких межах, зачеркнених їй так званими „незалежними обставинами“. Змушена принатурюватися до них, вона не могла як слід, у цілій повноті, досліджувати й висвітлювати рідну історію, надто наші позви з Московщиною. Тут мусіла вона говорити езоповою мовою, або мовчати, як що не хотіла триматися офіціяльного погляду. І коли в таке неможливе становище поставлене було дослідження фактів і явищ XVII—XVIII вв., то що вже говорити про найновіші часи, часи нашого другого відродження. Тут майже все стояло під забороною. Не тільки годі було дати своє власне освітлення недавньому минулому, але навіть публікування сирового матеріялу натрапляло на виразне „табу“, та й сам доступ до скарбів, укритих по всяких тайних архівах, був заздрісно стережений гробарями нашого національного розвитку. Зовнішнім виявом цього внутрішнього поневолення нашої науки довгі літа була чужа російська шата її. Треба було аж громів першої революції, щоб скинути цю чужинецьку шкаралущу, але публікування й освітлювання фактів усе ще переходило через густе сито царської цензури. Тільки велика революція 1917 р., поваливши царат із його цензорами та іншими охранниками „істнуючого ладу“, збила нарешті замки з усяких архівів і вивела на світ укриті в них скарби. І не дивниця, що тільки від того часу появляються у нас цінні публікації сирового матеріялу з історії XIX в. та зачинається всесторонне, не вязане царською цензурою його дослідження. Завдяки цьому в останніх літах розцвіло у нас буйним цвітом студіювання саме явищ і подій XIX в., а в першу чергу вивчення історії славнозвісного Кирило-методіївського братства. Провісником цього оживлення студій нашого новітнього минулого було відоме

видання за редакцією акад. М. Грушевського матеріялів процесу Кирило-методіївців ще на два роки перед вибухом другої революції (1915 р.), яке вперше дало змогу докладно приглянутися до цього центрального факту української історії XIX в. Пізніше появилася низка инших незнаних матеріялів до історії братства, а заразом почалися й студії над ним та над його чоловими діячами. І тут, поза Шевченком, особливо пощастило Кулішеві. Останні літа принесли стільки нового, досі невідомого першорядного матеріялу до пізнання й зрозуміння життя й діяльности цього визначного представника українського руху XIX в., що аж тепер устає перед нами на цілий зріст ця характеристична постать.

Та не тільки під цим оглядом — і що до матеріялу і що до студій — пощастило Кулішеві. Що до цього був він либонь і давніше щасливіший за инших братчиків — згадатиб силу-силенну його виданих листів і дві поважні біоґрафічні студії — Маковеєву й Шенрокову. Але тепер цілком змінився самий підхід до висвітлення й оцінки Кулішевого життя й діяльности. Досі, крім усіх вище-згаданих причин, заваджало належному зрозумінню Куліша упереджене становище до нього нашого громадянства, серед якого ще не вивітрилися народницько-демократичні настрої й переживання. Ці настрої головно й не давали змоги обективно поглянути на діяльність „химерного“ Куліша й зрозуміти ці його „химери“, розібратися в його „хитаннях“. Замість спокійного, обективного погляду покутували ще серед нашого загалу аж до недавнього часу народницькі „позви“ з Кулішем — і в результаті виходила дивна двоїстість оцінки, яка нічого не вияснювала, а тільки ще більше затемнювала постать славного діяча, роблючи її незрозумілою „загадкою“. Тепер цей субєктивний сентиментально-народницький погляд, що найшов найкращий собі вислів в історії українського письменства акад. С. Єфремова і дожив ще, як це слушно зауважує Є. Кирилюк у одній своїй рецензії в харківському „Червоному Шляху“ (1928 р., кн. 8, ст. 199), до нашого часу в недавній статті Єфремова („Без синтезу“), уступає місце поглядові обективно-історичному, опертому на студіях sine ira, а не на тенденційному осуджуванню, хочби й з як благородних мотивів. І коли ми візьмемо під увагу саме цей зворіт до обективности у студіях над Кулішем, то цілком згодимося з думками про характер і завдання дослідів про Куліша, які висловив акад. С. Єфремов у своїй статті „Провіяний Куліш“ у збірнику праць комісії для видавання памяток новітнього письменства „П. Куліш“ (Збірник іст. філ. відділу УАН., № 53, Київ, 1927, ст. 9—11), де шановний автор розглядає причини, що завважали давніше обективній оцінці Кулішевої діяльности, а тепер її уможливлюють. Зі згаданою поправкою вони сходяться з нашими. Дійсно настав уже час для спо-

кійного, безпристрасного вивчення життя й праці Куліша, яке одно тільки покаже нам його таким, яким був він насправді.

Замість колишніх обвинувачень або апольоґій наступив тепер нарешті час для холодного історичного досліду. Нові архівні матеріяли значно улегшили цей дослід і потягнули за собою цілу низку розвідок, присвячених чи то життю Куліша, чи тій або иншій стороні його діяльности. Завдяки їм вияснено й витолковано багато неясних і ніби то суперечних сторін із життя й діяльности Куліша і таким чином положено солідні підстави до дальших студій над ним. Низше подається докладний інформативний перегляд усіх цих розвідок і видань за останні пятьнацять літ, при чім автор не обмежився працями визначнішими, а притягнув і загальніші або й популярні, котрі хоч і не дають нового матеріялу для дослідника, але цікаві з иншого погляду — для характеристики того чи иншого відношення до Куліша, оцінки ролі і заслуг його в історії нашого новітнього відродження. Тому не поминено в огляді й підручників української літератури й взагалі нарисів популярних, присвячених Кулішеві. Адже належать вони здебільшого визначним нашим діячам на полі історії письменства, критики й публіцистики (Ол. Барвінському, Д. Дорошенкові, С. Єфремову, Б. Лепкому, М. Сумцову чи що) і вже через те саме годиться зареєструвати висловлені в них думки й погляди, а коли часом є це твори початкуючих письменників, (В. Коряка, Є. Кирилюка, В. Десняка або що), то цікаві вони для нас своєрідним підходом до справи, намаганням інакше, по новому глянути на Кулішеве життя й працю.

Огляд наш складатиметься з трьох окремих частин: I. перегляду видань творів Куліша, II. перегляду матеріялів і студій життєписних та III. перегляду розвідок присвячених тій чи иншій стороні його діяльности. Очевидно в інтересі справи доведеться не одну річ згадати в ріжних рубриках — за це автор наперед просить вибачення.

I. Видання Кулішевих творів.

1. Передруки.

Давно вже стоїть на порядку дня української науки справа повного наукового видання усіх творів Куліша. Вже десять літ тому порушував цю справу П. Зайцев у київському „Книгарі“, підносячи потребу повного збірного академічного видання Кулішевих творів („Видання творів П. Куліша“, „Книгарь“, ч. 23—24 за липень-серпень 1919 р., ст. 1573—1582), але й досі матеріяльні й всякі инші причини не сприяють не то повному академічному, але й путящому загально доступному виборові творів. У всякому разі цікаві замітки Зайцева що до потреби, вигляду й складу обох таких видань, більшого й коротшого, а також його критика найповніших досі видань — Романчукового й Каманіно-

вого варті нашої уваги, бодай як пригадка pro futuro. Та поки що не можна відмітити жадного наукового видання вже відомих творів Куліша, себто видання критичного, з відповідним науковим апаратом. Ба навіть звичайних передруків за цей час появилося обмаль.

З поміж них звертає нашу увагу передовсім вибір Кулішевих творів у 4 томиках мал. 8^0 під збірним наголовком *„Твори“,* що вийшов у Берліні в 1922—23 рр. за редакцією Б. Лепкого накладом видавництва „Українське Слово“. Це видання більше-менше наближається до того популярного вибору, який пропонував Зайцев, тільки воно на жаль не доведене до кінця. У випущених томиках містяться отсі річи: т. I. *Чорна Рада,* т. II. *Поезії* (вибір оригінальних і перекладних віршів), т. III. *Україна,* т. IV. *Псалтир.* До кожного тому подав редактор вступні статтейки, а також (крім т. IV) й коментарі та пояснення словарного характеру. I-й том вийшов у 1922 р., решта в 1923.

Нове збірне загально доступне видання Кулішевих творів ладиться на Великій Україні. Воно вийде в кількох томах накладом Державного Видавництва за редакцією Ол. Дорошкевича.

З окремих річей за обговорюваний час найбільше пощастило *„Чорній Раді“.* Крім видання „Укр. Слова“ появилися: з передмовою В. Щепотієва (Полтава, 1918 р.), вид. „Ока“ (Коломия 1922 р. і 2-е вид. 1928 р. з передмовою Д. Николишина), вкінці три видання „Книгоспілки“, з передмовою О. Гермайзе (Київ 1925, 2-е s. a., 3-е 1928 р.). *Оповідання* вийшли двома збірками: „Орися і инші опов.“, вид. „Криниця“ (Київ 1919, з вступною статтейкою про Куліша С. Б-ка) і „Оповідання“, вид. „Ратай“ (Ляйпціґ 1922, з коротеньким життєписом). Окремо вийшла тільки *„Орися“:* 1) Відень 1918, 2) Харків 1918, вид. „Рідна Думка“, 3) Київ 1927, вид. „Сяйва“ з вступ. стат. Ф. Якубовського і 4) Львів 1928, вид. „Бібліотека літературних перлин“ ч. 2. зі вступом І. Б[рика]. Позатим треба відмітити вихід Кулішевого роману *„Михайло Чарнишенко“* (вперше по українськи) у виданню „Сяйва“ (Київ 1928 р., з ширшим вступом В. Петрова).

З поезій, крім згаданого вище вибору Лепкого, появився вибір М. Зерова (*Поезії,* Київ 1927, вид. „Сяйва“, з інтересною статтею редактора). Позатим можна ще принотувати *„Марусю Богуславку“,* вид. Бібліотеки „Літературних Новин“, ч. 4, Львів 1928, з передмовою др. В. Щурата, та вид. „Світа Дитини“: *Чумацькі діти.* (Переспів з польського). Львів 1927.

Вкінці слід згадати за чепурне видання Кулішевого перекладу траґедії *Шекспіра, Ромео і Джульєта* в перерібці й за редакцією М. Вороного. (Харків 1928 р., вид. „Український Робітник“). Редактор „підмолодив і причепурив“ Кулішів переклад, а дещо (прольоґ і дві пісеньки) дав у власнім перекладі.

З небелетристичних писань Куліша можна відмітити тільки його *„Спомини про Миколу Костомарова“* (з „Нови“ Вольфа), початок котрих в українському перекладі [Б. Лепкого] появився в ч. 9 газети „Нове Слово“ (Берлін, 1920 р.), та *рецензії* його *на оповідання Марка Вовчка,* передруковані з „Хати“ 1860 р. і „Русского Вѣстника“ 1857—8 р. I-му у томі „Творів“ Марка Вовчка, що вийшли в Липську в „Україн-

ській Накладні“ (Я. Оренштайна) за ред. Б. Лепкого, пор. ст. 256—260, 269—272.

2. Невідомі твори та варіянти.

У замітці: „Нові придбання рукописного відділу музею В. В. Тарновського“ („Бібліологічні Вісти“, Київ, 1925, кн. I—II, ст. 125—126) знайомить нас А. Лебідь з набутими музеєм рукописами Куліша. Та серед них нема нічого справді нового, а для нас найважніші твори невідомі, що досі зоставалися в рукописах, або незнані варіянти до вже давніше опублікованих річей. Найцікавішою новинкою цього роду є безумовно віршований по російськи Кулішів роман „Евгений Онегин нашего времени. Роман в стихах. Ч. 1“, — що його опублікував уперше Ол. Дорошкевич у збірці УАН. „П. Куліш“ (Київ 1927, ст. 171—200). Далі відмітимо статтю Ів. Ткаченка: До тексту Кулішевої збірки поезій „Дзвін“ (Записки іст. філол. відд. УАН., кн. XIII—XIV, 1927 р., ст. 167—173), в якій подає автор варіянти до текстів „Дзвону“ у виданнях женевськім, Каманіна й Романчука. Ці варіянти й крім того незнані строфи з двох давніше виданих поезій взяв видавець із рукописної редакції збірки „Дзвін“, що належала Д. Дорошенкові, а тепер переховується у харківському Марксівському Інституті. А ще давніше подав покійний проф. Іван Пулюй у своїй статтейці: Кулішева дума „Курка з курчатами“ („Шляхи“, Львів 1917, ч. 5—8, ст. 311—319) первотвір присвяченої йому Кулішем „Думи“ з вступними увагами про обставини, що викликали її написання. Цей первотвір ріжниться подекуди від тексту в друкованій збірці „Дзвін“. Далі відмітимо статтю акад. М. Грушевського: Перша редакція „Ироцової Мороки“ Куліша („Україна“, Київ 1927, кн. 1—2, ст. 94—96). Куліш надіслав первотвір цеї своєї песи до „Правди“, але вона там не появилася і пізніше він видрукував її у зміненім з огляду на російську цензуру вигляді в своїй „Хуторній Філософії“, як звісно знищеній цензурою. Акад. Грушевський друкує копію первотвору, післаного до „Правди“, оголошену пок. С. Яричевським у „Буковині“ 1909 р. Зауважу, що оригінал знаходиться в архіві покійного Ол. Барвінського. Д. Д[орошенко] в „Україні“ (Київ 1914, кн. 3, ст. 22—34) публікує з архіву „Основи“ Кулішеву статтю „Дві мови, книжня і народня“, подаючи у супровідній замітці її історію й характеристику. П. Зайцев у статті „Нові матеріяли до біографії й творчости Шевченка“ („Наше Минуле“, Київ 1919, кн. 1—2) подає на ст. 22—24 досі недруковану передмову Куліша до „Неофітів“. Куліш, боячися, щоб цензура не сконфіскувала „Неофітів“ задля їх виразних натяків на російський політичний режім, додав до них свою передмову, в якій намагався замаскувати злободневність поеми. Одначе ред. „Основи“ не вподобала цеї передмови й пустила поему без неї. Промову Куліша на Шевченковому святі у Відні в 1869 р. знайдуть читачі у статті акад. К. Студинського „Слідами Куліша“ в отсім томі „Записок“ нашого товариства. Поза цим відмітимо ще дві вістки про невідомі рукописні твори Куліша. Отож Ів. Пулюй в кінці згаданої вище статтейки в „Шляхах“ розповідає про Кулішів памфлет на Ц. Біліловського „Сон“, який він одержав від М. Павлика по смерти Куліша. (В цілости оголошений він у згаданій вище статті акад. К. Студин-

ського, пор. ст. 303—306). І. Ямпольський у статті „Невідома повість П. О. Куліша“ („Червоний Шлях“, Харків 1928, кн. 5—6, ст. 97—106) розповідає про досі недруковану Кулішеву „Повесть о старых временах и обычаях малороссийских“, знайдену в архіві А. Никитенка, що тепер у Пушкінськім Домі в Ленінграді. Куліш написав її в грудні 1843 р. і в січні 1844 р. надіслав до „Журналу Мін. Нар. Просв.“, який тоді редаґував Никитенко. Це етноґрафічний нарис, що поволі обростав елементами повістевими (фабула — 70—80 рр. XVII ст. на Полтавщині). Вкінці тут же, щоб не робити зайвої рубрики, треба відзначити й замітку В. Міяковського „Малюнок Куліша до народньої пісні“ („Україна“ 1924, кн. 1—2, ст. 133—134). Куліш, як відомо, займався й малюванням і один час вагався, що йому вибрати: літературу чи мистецтво. В. Міяковський публікує Кулішів малюнок мертвої козацької голови, на котрій сидить орел. Цей малюнок знайшла поліція серед паперів Куліша підчас арештовання в 1847 р. і Куліша допитувано про нього в Третьому Відділі, підозріваючи тут політичний натяк.

3. Листування Кулішеве.

Останні літа принесли цілу низку невідомих листів Куліша і трохи до Куліша, що значно збільшили чималу збірку його листування, опублікованого давніше (в „Київській Старині“, „Записках“ нашого Т-ва, „Рулані“, то що). Реєстр давніше опублікованих листів знаходимо в статті М. Возняка „Листування П. Куліша з О. Кониським“ („Нова Україна“, Прага 1923, кн. 7—8, пор. ст. 275—276), а перегляд листування з галичанами в статті акад. К. Студинського „Слідами Куліша“ в отсім томі „Записок“. Нові публікації приносять листи Куліша до отсих людей: *С. Аксакова* (А. Лященко у замітці „Перлюстрований лист П. Куліша до С. Т. Аксакова“, „Україна“ 1924, кн. 4, ст. 83, друкує урядовий витяг із перлюстрованого листа з 28.X. 1858 р., що переховується тепер у Пушкінському Домі при Рос. Академії Наук, — уступу про відносини між Українцями й Москалями); *В. Білозерського* (з 1845 р. — у статті В. Міяковського, Люди сорокових років, „За сто літ“. кн. 2, Київ 1928, ст. 45; з 1848 р. у статті М. Павлушкова: Куліш у Тулі на засланні. „Записки іст. філ.“ УАН., кн. XIII—XIV, 1927, ст. 129—130; з 1859 р. у статті В. Петрова: Шевченко, Куліш і Білозерський — їх перші стрічі, „Україна“ 1925, кн. 1—2, ст. 49); *Миколи Білозерського* (з 1842 р. у щойно згаданій статті В. Петрова, ст. 43—44; з 1852—53 рр. — здебільшого в уривках — у иншій статті тогож автора: Матеріяли до історії співробітництва Куліша в „Современникѣ“ Некрасова р. 1852—3. „Записки іст. філ.“ УАН., т. XII, 1927, ст. 278, 286—287, 290, 292, 296—297); *М. Білозерської* — тещі своєї, з 1853 р. (у статті В. Петрова: Куліш-хуторянин. „Записки іст. філ.“ УАН., кн. IX, 1926, ст. 158); *Н. Білозерської,* жінки В. Білозерського (П. Зайцев, Листи Куліша до Н. Ол. Білозерської. „Наше Минуле“, Київ, 1918, кн. 1, ст. 158—166 і кн. 3, ст. 114—124: 12 листів з 1857 р. і 9 з 1886—87 рр., дуже цікавих з автобіоґрафічного боку. Перші важні для зрозуміння настрою й самопочування Куліша, другі дають цінний матеріял для пізнання життя його на хуторі, його тодішніх літературних праць та ін-

тересів: боротьба з „Тарасо-Костомарівщиною“); *Ганни Барвінок* (лист з 1849 р. до дружини з Тули у статті О. Дорошкевича, Куліш на засланні. Збірник „П. Куліш“, УАН. Київ, 1927, ст. 35, а з 1856—7 рр. у статтях В. Петрова: „Перебування Куліша на Україні влітку р. 1856“. Зб. „П. Куліш“, ст. 75, 77—79, 81—90, 93, 94, 97—101, та один лист з 1857 р. у статті: Теорія „культурництва“ в Кулішевому листуванні р. 1856—7. „Записки“ іст. філ. УАН., кн. XV, 1925 р., ст. 164); *Л. Глібова й П Глібової* (пор. Іван К[апустянськи]й: До життепису П. Куліша, „Червоний Шлях“ 1924, кн. 8—9, ст. 268 – 285 і М. Левченко: До листування П. О. Куліша з П. Х. Глібовою. „Записки“ іст. філ. УАН., кн. X, 1927, ст. 293—298. З листів до Глібова маємо тільки три з рр. 1860, 1864 і 1867, з Варшави, до Глібової 15 з 1860—62 р., — три з них подав Левченко. Писані головно підчас подорожі по Европі в 1861 р. Цікаві вони для характеристики відносин Куліша до його чергового роману з жінкою нашого байкаря); *Я. Головацького* (з 1858—66 р. — див. у статті акад. К. Студинського „Слідами Куліша“); *М. Гулака* (два листи з 1845 і 46 рр. у В. Міяковського, Люди сорокових років, ст. 45—46 і 48—49); *Л. Дубельта* (з рр. 1847—50, в цілости або уривках див. у згаданих вище статтях О. Дорошкевича: Куліш на засланні, ст. 21—22, 45, 50, 52 і 65 та М. Павлушкова, Куліш у Тулі на засланні, ст. 118, 120—123, 130—131, 134—135, 140); *Л. Жемчужнікова* (С. Глушко: Листування П. О. Куліша з Л. М. Жемчужніковим. „Україна“ 1926, кн. 2—3, ст. 163—180. 15 листів з рр. 1854, 63—65, 73, 76 і 77, дуже цікавих для біоґрафа Кулішевого: хутірське життя, відносини до Галичини, варшавська служба, праця над історією „возсоединенія“); *М. Карачевської-Вовківни* (9 листів від осени 1890 до літа 1896: критика поезій Самійленка, про переклад біблії, погляди на справи національні й літературні, — подані в статті М. Могилянського, П. О. Куліш у 90-их роках, „Червоний Шлях“, 1925, кн. 8, ст. 183—199); *О. Кониського* (М. Возняк, Листування Панька Куліша з Олександром Кониським. „Нова Україна“, Прага-Берлін 1923, кн. 7—8, ст. 267—276, кн. 10, ст. 139—148 і кн. 11, ст. 154—162, і його-ж: З оточення Тараса Шевченка, „Культура“, Львів, 1925, кн. 3. В „Н. У.“ оголошує автор 25 листів Куліша з рр. 1860—63, два з рр. 1875 і 76, а в „Культурі“ один лист з 1895 р., пор. ст. 37. Всі ці листи незвичайно інтересні, торкаються вони ріжних громадських і літературних справ. В листах з 60-х рр. говориться про „Основу“, М. Вовчка, галицьке „Слово“, київську укр. громаду, про відносини до „Вѣстника“ Говорського, відносини з Поляками, з листів 70 рр. один торкається Шевченка, другий задуманого Кониським укр. журналу. В листі з 1895 р., в справі „Наймички“ Шевченка, Куліш висловлює погляд на Кобзаря); *М. Костомарова* (В. Міяковський у згаданій уже статті „Люди 40-х рр.“, ст. 52—59 і 69, подає пять листів з 1846—7 рр., І. Житецький у статті: Куліш і Костомаров, „Україна“ 1927, кн. 1—2, друкує низку листів з 1865—68, 73—74 рр. і один лист з 1880 р., порівнай ст. 44 — 63. Всі ці листи мають першорядне значіння — не тільки для характеристики взаємин двох славних діячів, їх приязни й пізніших неприязних відносин, але й для історії Кирило-метод. братства, та для висвітлення варшавської діяльности Куліша. До них додав видавець свої

уваги й примітки); *Я. Кухаренка* (з 28.II. 1861 — опис похорону Шевченка у Спб-зі з щирим жалем до поета, див. І. Айзеншток, Замітки й матеріяли про Шевченка: II. Лист П. О. Куліша про похорон Шевченка. „Червоний Шлях“ 1923, кн. 8, ст. 229—230); *О. Марковича* (пять листів з 1845—46 рр., у В. Міяковського „Люди 40-их рр.“, ст. 45—49, 53); *Марка Вовчка* (два листи з 1860 р.: один про альманах „Хату“ та инші задумувані К. альманахи й журнал „Село“, про „Галлерею укр. письменників“ Каменецького з просьбою за портрет письменниці до цього альбому, другий головно в справі „Основи“ й свого до неї відношення — видав Б. Лепкий у І томі редаґованого ним видання творів Марковички. Див. Твори Марка Вовчка, т. І. Київ-Ляйпціґ. Українська Накладня, ст. 114—116. 2-й лист, без post-scriptum'у оголосив також Ол. Дорошкевич, див „З Кулішевого архіву“, „Україна“ 1924, кн. 4, ст. 86—87); *ред. „Мети“* (з 1863 р. у статті акад. Студинського, Слідами Куліша); *О. Милорадовичівни* (Ол. Дорошкевич: Куліш і Милорадовичівна. Вид. „Слово“, Київ, 1927, ст. 118 + 2 нен. м. 8°. Автор опублікував 17 листів, які малюють перебіг плятонічного роману Куліша з гарною панночкою й дають багатий матеріял для характеристики Куліша як людини, поета й громадянина); *Ом. Огоновського* (В статті: Куліш як інформатор галицького історика літератури, „Життя й Революція“, Київ 1927, кн. 12, ст. 288—306, подає М. Возняк 16 листів з рр. 1889—91, а Ол. Дорошкевич у згаданій вище статтейці „З Кулішевого архіву“ один лист Куліша до Ог-кого з 15.IV. 1889. В них говорить Куліш про себе, свою діяльність у Польщі, життя на хуторі, новіші свої твори, про М. Вовчка та инших письменників та робить адресатові ріжні літературні доручення, звязані з співробітництвом у „Зорі“); *гр. Орлова* (з 1847—48 рр. див. у згаданих вище статтях Ол. Дорошкевича, Куліш на засланні, ст. 15—16 і 48 й М. Павлушкова, Куліш у Тулі на засланні, ст. 120); *М. Павлика* (57 листів Куліша з рр. 1892—97 друкує у цім томі Записок М. Возняк, пор. його „Останні зносини П. Куліша з Галичанами“; пропущений Павликом уривок з Кулішевого листа з р. 1892 в справі його політики на галицькому ґрунті подає з чорнових рукописів Куліша С. Глушко в замітці: Куліш про свої зносини з Поляками. „Україна“ 1924, кн. 3, пор. ст. 107—108); до *П. Плетньова* (листи з 1846—47 рр. оголосив Ол. Дорошкевич у статті: Шевченко в приватному листуванні. „Записки“ іст. філ. УАН. кн. VII—VIII, К. 1926, пор. ст. 371—375; лист з 29.XII. 1846 р., в котрому йде мова про збори братчиків у Київі з нагоди приїзду Куліша, надрукував також і В. Петров у І-му томі харківського збірника „Шевченко“, ст. 148; кілька листів з рр. 1847—48 — в цілости або в уривках знаходимо у Дорошкевичевій статті „Куліш на засланні“, пор. ст. 18, 19, 21 і 26; — один лист з 23.XII. 1847 — в довшім уривку супроти поданого у попередній статті надрукував М. Павлушків, Куліш у Тулі на засланні, ст. 117; уривок листа з 1856 р. див. у В. Петрова: Перебування Куліша на Україні влітку р. 1856, пор. ст. 98; листи з 1857 р. у йогож статті: Теорія „культурництва“ в Кулішевому листуванні р. 1856—7. „Записки іст.-філ.“ УАН., кн. XV, 1927, ст. 147—148 і 150—151; уривки з листування 1858 р. у статті тогож автора: Хуторянство і Европа, „Життя й Революція“ 1926,

кн. 7; *І. Пулюя* (видає акад. К. Студинський в XXII т. „Збірника" іст. фільол. секції нашого Т-ва); *М. Старицького* (два листи з 1894 р. подав П. Рулін у статті „М. П. Старицький та П. О. Куліш", „Життя й Революція", Київ 1926, кн. 12, ст. 71—73); *М. Стороженка* (пор. М. Стороженко: До біографії П. Куліша. II. „Записки" іст. філ. УАН., кн. II—III, 1923, ст. 202—215. Писані у відповідь на запити автора в справі біоґрафії Ол. Стороженка, два з 1884 р. і шість з 1885 р.; останні — ширші змістом — торкаються ріжних літературно-наукових справ); *К. Сушкевича* (лист з 1882 р. див. К. Студинського, Слідами Куліша); *Д. Танячкевича* (з 1869 — див. тамже); *Н. Тарнавської* (з 1856 р. у вище згаданих статтях В. Петрова, „Теорія" etc., ст. 146 і „Перебування Куліша на Україні" ст. 101); *П. Чуйкевича* (лист з 31.III. ст. ст. 1847 р. забраний у Куліша підчас арешту — див. у В. Міяковського, Люди 40-их рр., ст. 80—81); *О. Ханенка* (пять листів з рр. 1844—46 в справі ріжних рукописів із архіву Ханенка оголосив Б. Шевелів у статтейці: Сторінка з життя П. Куліша за 40-их рр. „Життя й Революція" 1928, кн. 10, ст. 146—151); *кн. С. Шаховського* (чернигівського ґубернатора, з 1885 р. у статті Б. Шевелева: Звільнення П. О. Куліша з підданства Росії. „Україна" 1928, кн. 1, ст. 129—130); *Т. Шевченка* (чотирі листи з рр. 1843, 44 і 46, недокладно надруковані М. Стороженком у „Київській Ст." 1900 р., подає М. Новицький в „Україні" 1925, кн. 1—2, у статті „Шевченко в процесі 1847 р. і його папери", пор. ст. 78—83); *В. Шенрока* (два листи з 14. X. і 23. XI. 1889 р., знаходимо в статті П. Чубського, Вихід П. Куліша з російського підданства та поворот до російського підданства. „Записки" іст. філ. УАН., кн. XIII—XIV, 1927, ст. 153, 162—164. Особливо цікавий перший, в нім Куліш висвітлює свій „лібералізм" і свою теорію проґресу: культура, мовляв, переможе хиби російського державного механізму).

4. Бібліоґрафія Кулішевих творів.

Найновіший реєстр творів Куліша й писань про нього читачі знайдуть у праці М. Плевака, Хрестоматія нової української літератури. Т. І. 1926, Державне Видавництво України, ст. 379—385. Деякі доповнення й спростовання старого бібліоґрафічного показчика до Куліша А. Балики (в альманаху „Дубове листє" 1903 р.) знаходимо у статті І. Ямпольського „Замітки про Куліша" (Записки іст. філ. УАН, кн. XVIII, 1928 р., ст. 224—241). Він же у другій своїй статті: До історії „Малороссийских рассказов" П. Куліша (збірник „Литература", вип. 1-й, УАН., Київ 1928, ст. 144—149) говорить про оповідання „О том, что случилось с козаком Бурдюгом на Зеленой неделе", зазначаючи відміни 2-ої його редакції, уміщеної в „Литературной Газете" А. Краєвського, супроти 1-ої редакції, друкованої в „Киевлянині" М. Максимовича. Ол. Дорошкевич у статтейці „Невідоме Кулішеве видання" („Бібліологічні Вісти", Київ, 1926, № 2, ст. 75—80) розповідає про „Карманную книжку для помѣщиковъ", видану Кулішем під псевдонімом штаб-лікаря Гладкого. (До авторства признається Куліш у своїй заяві до Дубельта 13.IV. 1847 р.). Ол. Дорошкевич наводить кілька найцікавіших уступів із цього незнаного видання для зясування ідейної

позиції Куліша в 1846 р. (соціяльний консерватизм). В замітці: До історії другого видання „Досвіток“ застановляється Є. Кирилюк („Література“ УАН., вип. 1-й, ст. 149—151) над тим, коли саме вийшло це видання: 1876 чи 1878 р., і схиляється до тої гадки, що таки 1876 р.

Вкінці годиться згадати, що цей же самий молодий бібліоґраф опрацьовує повну бібліоґрафію Kulišiana.

II. Матеріяли до біоґрафії Куліша й студії над його життям.

1. Матеріяли.

Документи. Першорядний матеріял для вивчення життя Куліша дає його широке листування: важніші й дрібніші факти й події життя, взаємини з сучасниками, громадська й літературна праця, пляни, настрої й погляди на ріжні справи — все це знайде тут дослідник. Низше приточимо до цього трохи документального матеріялу, видобутого на світ в останніх літах, та вичислимо вкінці ті студії, що мають на увазі головно життєвий шлях Куліша. Отож насамперед принотуємо замітку Б. Шевелева, Метрики П. О. Куліша і Ганни Барвінок (Україна, 1928, кн. 2, ст. 91). Вона дає змогу ствердити на підставі актів з архіву колишньої чернигівської Духовної Консисторії дати народження Кулішів. Далі, М. Стороженко у замітці „До біоґрафії П. Куліша. І. П. Куліш у Київо-печерській школі“ (Записки іст. філ. УАН. кн. II—III, 1923, ст. 198—202) подає власноручні записи Куліша з рукописного „Журналу для росписки учителей III класса 2-го дворянскаго училища за 1841 год“, який заховався в архіві 4-ої київської ґімназії. Куліш викладав тоді у цім училищі (з нього згодом і вийшла згадана ґімназія) російську мову і отсі записи (від 8.I до 18.XII) цікаві для пізнання його учительської праці.

Нічого й казати, яку вагу для біоґрафа Куліша мають „Матеріяли до історії Кирило-Методіївського братства“, видані акад. М. Грушевським у „Збірнику памяти Т. Шевченка“ (Київ 1915). Тут звертають нашу увагу передовсім сторінки, де подається офіціяльний допит Куліша в 3-м відділі (ст. 167—184), далі „Очная ставка Кулѣшу съ Андрузскимъ“ 15.V. 1847 р. (ст. 247), а також характеристика Куліша, яку дав на допиті В. Білозерський (ст. 199). Нарешті недавно, майже рівночасно появилися дві роботи, що на підставі урядових актів і документів докладно й всесторонно описують життя Куліша на засланні: Ол. Дорошкевича: Куліш на засланні (у збірнику УАН. „Куліш“, Київ 1927, ст. 12—72; рецензію на Дорошкевичеву працю В. Десняка див. у харківському журналі „Критика“ 1928, кн. 1, ст. 176—177) і М. Павлушкова: Куліш у Тулі на засланні („Записки“ іст. філ. УАН., кн. XIII—XIV, 1927, ст. 111—143). Дорошкевич користав із матеріялів колишнього 3-го відділу Тайної Царської Канцелярії, а Павлушків із матеріялів тульського ґуб. архіву. Крім чисто урядових документів обидва автори використовують і приватне листування Куліша з того часу з ріднею й знайомими, в значній мірі невідоме, а також листи Куліша до керманичів 3-го відділу й їх до нього. Зав-

дяки цьому життя Куліша в Тулі, його службові відносини, літературна праця, пляни й настрої вперше встають перед нами у своїй дійсній, неприкрашеній правді. Куліш нудиться у своїй незамкненій тюрмі, дрібна урядницька служба його не задовольняє, він рветься до вільної літературної праці й звідси його нарікання на своє становище та запобігання перед всесильними керманичами 3-го відділу, щоб за всяку ціну вирватися з Тули. Тому, як це влучно викриває Ол. Дорошкевич, Куліш і з ідеольоґічного боку, у виборі й опрацьованні літературних тем старається припасти до вподоби 3-му відділові та, засвідчивши таким чином свою льояльність, полегшити свою долю. Звідси й ті його скарги на своє тяжке матеріяльне становище, невигоди й прикрости тульського життя та хоробу, які подибуємо в його листах до ґр. Орлова й Дубельта. Робота Дорошкевича значно повніша, більше продумана й уґрунтована, ніж Павлушкова, та й матеріял використав він багатший. У своїм місці вичислені в нашім огляді ті листи Кулішеві чи до Куліша, що їх в цілости або в уривках наводять обидва автори. Тут варто згадати тільки про кілька цікавих урядових документів, що їх знаходимо в розвідці Дорошкевича а саме: Доклад 3-го відділу цареві „О чиновнике 9 класса Кулеше“ з 22.VIII. 1847 р. (ст. 14), відзив проф. Устрялова про Кулішеву „Історію Б. Годунова й Д. Самозванца“ (ст. 49—50) й переповідку його роману „И. Ив. Березин и его семейство“, зроблену урядовцем 3-го відділу.

Досить нового документального матеріялу маємо й для останніх літ життя Куліша, а саме до цікавого епізоду виїзду його до Галичини. Тут знову маємо дві вичерпуючі роботи на цю тему, а саме: П. Чубського: Вихід П. Куліша з російського підданства та поворот до російського підданства („Записки“ іст. філ. УАН. кн. XIII—XIV, 1927 р., ст. 152—166) і Б. Шевелева: Звільнення П. О. Куліша з підданства Росії („Україна“ 1928, кн. 1, ст. 126—134). Слід також згадати й замітку М. Могилянського: П. О. Куліш у 90-их роках: І. Епізод з життя Куліша („Червоний Шлях“ 1925, кн. 8, ст. 181—183).

Епізод цей, дуже цікавий і сам по собі, інтересний ще й з чистопобутового боку, а саме тою волокитою, яка виникла з приводу нього в російських адміністративних сферах і протяглася мало не десять літ. Надумавши перенести свою діяльність до Галичини, Куліш звільнився з російського підданства, щоб зовсім леґально перейти в австрійське, але не встигла російська адміністрація його звільнити з підданства, як він уже, розчарувавшися в Поляках, галицьких Українцях і Австрії, вернувся додому на свій хутір. Звільнення Куліша з підданства прийшло в 1883 р. і хоч уже в 1885 р. признано його знову за російського підданого, то всеж, мимо того, вважано його за чужопідданого, так що Куліш мусів знову в 1889 р. клопотатися про приняття в рос. підданство і аж у початку 1891 р. дістав дозвіл на це. Цю всю крутанину й висвітлюють згадані вище статті на підставі урядових документів. Чубський користав із матеріялів бувшого рос. міністерства внутрішніх справ (тепер у ленінградському Центрархіві) та документів чернигівського поліцейського управління й ґуберньского правління, а Шевелів із матеріялів чернигівського історичного архіву.

По повороті Куліша ходили чутки, що російська адміністрація хо-

тіла післати його на заслання. Досі не було на це доказів, але тепер Шевелів документально стверджує, що дійсно в справі „благонадійности“ Куліша по його повороті велася в адміністративних сферах широка переписка.

З цікавих документів, які наводяться в статтях, згадаємо такі: у Чубського: прохання Куліша до міністра внутрішніх справ з 12. III. 1882 р. (зі Львова) про звільнення з російського підданства й прохання з 8. IX. 1889 про поворот у підданство (пор. ст. 153 і 157), та його „Докладную записку“ з 10. IX. 1889 з curriculum vitae й виясненням причин переїзду до Галичини (ст. 159—162); у Шевелева: текст „Клятвеннаго обѣщанія на подданство“, яке мусів зложити Куліш (пор. ст. 133).

У замітці М. Могилянського наводяться з архіву Куліша два урядові документи в справі повернення його в російське підданство — повідомлення про це з борзенського поліційного управління й свідоцтво з чернигівського ґуб. правління (обидва з квітня 1891 р.).

Листи. Серед матеріялів до біоґрафії Куліша велику вагу мають також листи до нього. В останнім часі опубліковані невідомі листи отсих людей: *В. Білозерського* (з 1859 р. — у статті В. Петрова, „Шевченко, Куліш, Білозерський“, ст. 47—48); *О. Бодянського* (П. Рулін: Лист О. Бодянського до П. Куліша. „Україна“ 1925, кн. 6, ст. 111—113. Це єдиний лист, що заціліг від пожежі. Писаний 17. XII. 1848 р. торкається їзди Кулішевої до Петербурґу. До листа є дописка її про те, як гарно привитали її в Москві); *Н. Вахнянина* (з 1869 р., див. у статті акад. Студинського: Слідами Куліша); *Г. Вернадського* (з 1846 р. у В. Міяковського, Люди 40-их р., ст. 68); *М. Гоголь* (П. Рулін: Лист М. І. Гоголевої до П. О. Куліша. „Записки“ іст. філ. УАН., кн. VII—VIII, 1926, ст. 367—368. Лист з 2. IX. 1866 р. нічим не цікавий); *М. Ґрабовського* (з 1844 р. у В. Петрова, Перебування Куліша etc., ст. 74); *Л. Дубельта* (з 1847 і 1851 рр., у О. Дорошкевича „Куліш на засланні“, ст. 46 і 58—59, з 1848 р. у М. Павлушкова „Куліш у Тулі на засланні“, ст. 118—119); *М. Костомарова* (з 1875 р.; видав І. Житецький у згаданій вище статті „Куліш і Костомаров“ ст. 61); *П. Максимовича* (з 1847 р., у Міяковського „Люди“ etc., ст. 69—70); *П. Плетньова* (з 1849 р., у Дорошкевича: „Куліш на засланні“, ст. 24); *М. Старицького* (два листи з р. 1883 і один з 1894 р. у Руліна, „М. Старицький та П. Куліш“, ст. 69—71); *П. Сердюкова* (В. Міяковський, „Люди“ etc., ст. 70—75); *П. Чуйкевича* (ibid., ст. 75—76); *Я. Щоголева* (П. Рулін: Лист Я. Щоголева до П. Куліша, „Україна“ 1927, кн. 3, ст. 114—115; лист з 11. IV. 1884 — висловлює подяку К. за виведення в люде в „Хаті“ й запізнений жаль, що К. кидає Україну й стає австріяком).

2. Студії над Кулішевим життям.

Взаємини Куліша з сучасниками. Переходячи до студій над Кулішевим життям, подам спочатку вмисне ті, де обговорюються його *відносини й взаємини з сучасниками*, бо це безпосередно вяжеться з згаданим вище листуванням. Пізніше перейду до спеціяльних біоґрафій і нарисів, що торкаються окремих періодів Кулішевого життя. Взаємини впорядковую за азбучним порядком людей, про котрих мова. Почну на-

сампеgред з *Ганни Барвінок.* На жаль і досі нема вичерпної студії, яка характеризувалаб відносини Куліша до своєї жінки, що була йому ціле життя щирою й відданою дружиною й дбайливою слугою-помічницею аж до смерти його, а вкінці жила тільки культом свого чоловіка. Коротко схарактеризовані відносини між Кулішами у біоґрафічно-критичнім етюді про Ганну Барвінок В. Чубського на вступі до „Вибраних творів" її у виданню „Час" (Київ 1927, ст. 5—32, мал. 8⁰), але це надто побіжні згадки. Побожне відношення до памяти чоловіка просвічується в листах її до Надії Шугурової, що їх видав О. Сікиринський: „Ганна Барвінок (Кулішева) в її листах 1902—1911 рр.", Одеса 1928, Вид. Одеське Наукове Товариство (рецензія Є. Кирилюка в „Критиці", 1928, кн. 7, ст. 143—145).

На відносинах між Кулішем і *Білозерським* спиняється В. Петров у своїй статті „Шевченко, Куліш, В. Білозерський — їх перші стрічі" (Україна 1925, кн. 1—2, ст. 42—50). Насамперед на основі рукописних споминів самого Білозерського стверджує автор час їх знайомости (1842 р.). Опісля, всупереч думкам, ніби відносини між Кулішем і Білозерським погіршилися аж за „Основи", доводить на підставі Кулішевого щоденника, що Куліш ще в 1847 р. ставився неґативно до свого шваґра. Відносини ці загострилися з нагоди проєкту українського журналу („Основи"), як про це свідчать листи їх до себе з р. 1859, що їх наводить автор. Лист Куліша цікавий для характеристики його світогляду (обвинувачує Білозерського в „лібералізмі" й небезпечному „будированню"). В звязку з цим листом варто пригадати ще й те, що писав Куліш до Марковички в листі з р. 1860, що його опублікували Б. Лепкий і Ол. Дорошкевич.

Про погляд на Куліша в останніх роках життя славнозвісного байкаря *Л. Глібова* може свідчити одна його байка, присвячена, як каже О. Тулуб, саме Кулішеві (пор. О. Тулуб: „Мальований стовб" байка Л. Глібова („Література", УАН., зб. 1, ст. 152). Про взаємини *Ол. Кониського* з Кулішем говорить М. Возняк у згадуваннім вище „Листуванні П. Куліша з О. Кониським"; про взаємини з ним *Костомарова*, спочатку дружні в 50—60 рр., а опісля від 70 рр. щораз холодніші й нарешті зовсім неприязні, знайомить нас І. Житецький у своїй вельми цінній статті „Куліш і Костомаров" (див. вище у рубриці Кулішевого листування). На тему „П. А. Куліш і *М. О. Максимович*" дав спеціяльну розвідку В. Данилів („Україна" 1926, кн. 5, ст. 13—22). Вказавши, як у пізніших часах свого життя розвінчував Куліш Максимовича, автор розповідає історію взаїмовідносин між ними давніше, говорить про вплив Максимовича на Куліша, дружні між ними стосунки аж до часу появи в „Русской Бесѣд-і" 1857 р. „Украинских писем" М-ча до Куліша й статтей його про „Чорну Раду" та в оборону Гоголя перед Кулішевою критикою. На тему „Куліш і *Милорадовичівна*" є прегарна вступна стаття Ол. Дорошкевича у згаданім вище виданню „Слова" Кулішевих листів до Милорадовичівни. Стаття ця має й ширший характер: у ній докладно висвітлює автор велике значіння виданих листів для зрозуміння душевних переживань Куліша, відносин його взагалі до жіноцтва та виказує відбиття їх у поезії Куліша й вагу для зрозуміння його світогляду (прихильні

рец. І. Айзенштока, „Черв. Шлях“ 1927, кн. 11, ст. 274—275 та М. Сімашкевича, „Жит. й Рев.“ 1927, кн. 10—11, ст. 172—175). А знову на темі: „*М. П. Старицький* і П. О. Куліш“ спинився П. Рулін у 12-й кн. „Жит. й Рев.“, 1926, ст. 64—74, даючи нарис літератур. взаємин між ними.

Значно більше маємо розвідок присвячених взаєминам Куліша з *Шевченком*. Першою з них хронольоґічно є стаття Ол. Грушевського „Шевченко і Куліш“ у „Шевченківському Збірнику“, т. І-й, що появився в Спб-зі 1914 р., див. ст. 17—47. В ній автор, оповівши про знайомість Куліша з Шевченком, спиняється на впливі його на великого Кобзаря: Куліш міг вплинути на Шевченка своїм зацікавленням до минулого України й до сучасного її побуту. Йому завдячує Шевченко поширення своїх артистичних плянів і думок. Далі маємо дві статті В. Петрова: Куліш і Шевченко. (До історії їх взаїмовідносин в 1843—44 роках). („Шевченко та його доба“, УАН., Збірник 1-й, Київ, 1925, ст. 57—79) і „Шевченко, Куліш, В. Білозерський — їх перші стрічі“ (Україна“, 1925, кн. 1—2, ст. 42—50). В першій розвідці автор коротко збирає всі факти про знайомість Куліша з Шевченком, їх приятелювання, відносини Куліша до Шевченка як до чоловіка й поета; торкаючися ніби зміни поглядів Куліша на Шевченка, доводить Петров, що ця зміна оцінки не є зрадою Куліша своєї ідеольоґії, що це еволюція в межах льоґічного розвитку ідеї романтизму, засвоєної Кулішем.

У другій ширше спиняється Петров на питанню, коли саме вперше пізнався Куліш із Шевченком: на основі рукописних споминів В. Білозерського стверджує він, що Куліш познайомився з своїм будучим шваґром у 1842 р., а слідом за тим познайомився й з Шевченком. Коли? Всупереч думці О. Кониського, а за ним і О. Грушевського (у вищезгаданій статті), що Кулішеве оповідання в „Правді“ про зустріч з Шевченком відноситься до р. 1845 і говорить про другу вже зустріч, доводить автор, що ні — це мова про першу таки зустріч на початку літа 1843 р. Значно слабша инша стаття на цюж таки тему, П. Чубського: Куліш і Шевченко (у збірнику УАН. „Куліш“, ст. 102—126). Автор теж критикує погляди О. Кониського й О. Грушевського на початок знайомости Куліша з Шевченком та розбирає суперечности у згадках про неї Куліша. Далі підносить Кулішеве цінування Шевченка як поета, поради Шевченкові й дбання за кобзаря за його життя, згадує за Шевченкові погляди на Куліша. Спинившися на епізоді з виступом Куліша проти Шевченка в „Історії возсоединенія“, Чубський боронить Куліша від літературних прокураторів, вказуючи, що робив це він не з особистих, а принціпіяльних поглядів. Оправдуючи що до цього Куліша, автор не вміє сказати нічого ліпшого крім того, що Куліш не був зрадником-ренеґатом. Надто вже наївна оборона! (Гостру рецензію на статтю Чубського умістив В. Десняк у „Критиці“ 1928, кн. 1, ст. 177—180). Під цим оглядом вельми перевищує Чубського В. Петров, що старається зрозуміти погляди Куліша в аспекті романтичної ідеї. З цього боку дуже цікава третя його стаття на тему Куліш — Шевченко: Матеріяли до історії приятелювання Куліша й Шевченка р. 1856—57-го („Шевченко та його доба“. УАН. Зб. 2-й. Київ 1926, ст. 83—100). Тут вибирає дослідник з Кулішевого листування згаданих років усе, що відноситься до Шевченка: згадки

за поета, погляди на його твори, турбування його долею, то що. Рівночасно зясовує народницько-романтичну теорію мистецтва в Куліша: погляди Куліша на поета як посередника між народом і вічністю, погляди, шо в них мистець кінець-кінців підмінюється етноґрафом, а мистецтво етноґрафією. Ширший виклад цеї романтичної теорії мистецтва дав автор у згаданій вище статті в 1-му збірнику „Шевченко та його доба“. Взагалі третя стаття Петрова тісно вяжеться з двома попередніми — тут він ширше або вузше торкається тих самих питань, які порушив у вище наведених розвідках. Вкінці слід відмітити короткий перегляд взаємин між Кулішем і Шевченком у примітках С. Є[фремова] до дневника Шевченка у виданню УАН („Щоденні записки“, Київ 1927, ст. 277—288).

Куліш і Галичина. Куліш був одним із перших наддніпрянців що навязав постійні зносини з Галичиною й чимало попрацював для зближення обох частин нашої батьківщини. Він не раз бував у Галичині й з багатьма тутешніми діячами стояв у звязку, підпомагав культурні почини, пробував — правда нещасливо — впливати й на політичне життя західної України. Щоб не розбивати матеріялу, в інтересі справи збираю всі відомости й розвідки, присвячені взаєминам Куліша з Галичиною, докупи. Багато матеріялу читачі можуть зачерпнути з вичислених вище листів Куліша до галичан чи галичан до нього: пор. листи його до Я. Головацького, ред. „Мети“, Ом. Огоновського, М. Павлика, К. Сушкевича, лист Н. Вахнянина до нього. Дещо про галицько-українські справи стрічаємо й у листах Куліша до наддніпрянських земляків, напр. у листах до Жемчужнікова, Кониського, Костомарова. У супровідних статтях видавців листування Куліша з галичанами знайдуть читачі відповідне зґрупування дотичного матеріялу й належне його висвітлення. Тому, що ці статті вже вичислені у своїм місці, я тут обмежуся тільки короткою згадкою про них попри інших, ще не реєстрованих. Отож загальну характеристику Кулішевих заслуг для Галичини на полі культурному знаходимо в статті покійного Ол. Барвінського: Участь П. О. Куліша в підемі і розвитку народнього письменства в Галицькій Україні („Літературно Науковий Вістник“, Львів 1922, кн. 4, серпень, ст. 40—52). Автор подає тут короткий нарис Кулішевих взаємин із галичанами та впливу його на народовців, згадуючи за приїзди Куліша до Галичини в 1858, 1861, 1881—2 рр., видавання „Правди“, то що.

Коротенькі згадки про зносини питомців львівської духовної семінарії з Кулішем у р. 1858 і особливо 1861 подибуємо в праці Яр. Гординського: До історії культурного й політичного життя в Галичині у 60-их рр. XIX в. Збірник фільольоґічної секції Наук. Т-ва ім. Шевченка, т. XVI Львів 1917 (див. ст. 24—28, 151—152). Про приїзд Куліша до Львова в 1858 р., зустрічи його з галицькими Українцями й враження, яке зробив на них, та звязки, які поробив, участь у галицьких видавництвах і приїзди його у 1869 та 1872 р. коротенько згадує акад. К. Студинський у своїй розвідці: „До історії взаємин Галичини з Україною в рр. 1860—1873“ („Україна“ 1928, кн. 2, пор. ст. 16—17, 25 і 31). Багато цікавого матеріялу для ріжного часу (1858—63, 1866, 1869, 1882 і 1892—3 рр.) подає його цінна публікація: „Слідами Куліша“. Один період цих зносин обробив акад. Студинський спеціяльно в студії „До історії звязків Куліша з Галичанами в р. 1869—70“

(„Україна“ 1927, кн. 1—2, ст. 76—93). Є це оперта в значній мірі на недрукованім рукописнім матеріялі історія журналу „Правда“ і відносин Куліша з галичанами в звязку з видаванням і редаґуванням цього журналу. Про перебування Куліша в Галичині в р. 1881—1882 інформують нас статті С. Глушка „Куліш про свої зносини з Поляками“ та дві М. Возняка „Останні зносини П. Куліша з Галичанами“ й „Куліш як інформатор галицького історика літератури“, згадані вище. Але в статтях Возняка, крім того, подибуємо й матеріял для пізнішого часу — 90-их рр., коли Куліш стояв у звязках з О. Огоновським і М. Павликом і в своїх листах до них з того часу згадував не лише про свій епізод з 1881—82 р., а торкався й ріжних инших справ біжучого моменту.

Кирило-методіївська доба. Переходячи до розвідок, присвячених окремим моментам Кулішевого життя, доводиться зачати саме від кирило-методіївського братства. Про вчасніший період його життя за обговорювані літа не появилося ні одного нарису. Що до братської доби, то ряд нарисів згадано вже вище, в инших рубриках, при листуванню або матеріялах, чи в рубриці взаємин. Щоб не повторятися, мусимо відіслати читачів до згаданих рубрик, надто до листування й взаємин із В. Білозерським, М. Костомаровим і Шевченком, особливо останнім (статті В. Петрова, „Шевченко, Куліш, В. Білозерський“, або йогож статті на тему „Шевченко і Куліш“ і подібні статті инших авторів — О. Грушевського, Чубського, то що, які вносять і ряд поправок до відомих уже фактів і докладають дещо нового матеріялу. Поза тим під цим оглядом особливу вагу має цінна стаття В. Петрова „Різдво р. 1846“ у І-му річнику нового видавництва, присвяченого студіюванню Шевченка та його доби, збірнику під наг. „Шевченко“, що його розпочав видавати цього року Інститут Т. Шевченка в Харкові коштом Державного Видавництва (Харків 1928, пор. ст. 139—154). В статті цій автор, зосереджуючи свою увагу головно на подіях Різдва 1846 р. — збори братчиків у Київі з нагоди приїзду Куліша — малює, головно на підставі Кулішевих листів до Костомарова й Плетнева, ту ідейну еволюцію, що її перебули братчики протягом квітня-грудня 1846 року, визначає позицію Костомарова в цій еволюції, освітлює участь Куліша на грудневих зборах у Київі й ті теми, що їх обмірковували братчики підчас Кулішевого тут перебування. В статті звертає нашу увагу сумнів автора що до авторства „Книг битія“. В. Петров, усупереч виразному свідченню про авторство самого Костомарова в його автобіоґрафії й Куліша в споминах його про Костомарова, сумнівається в приналежности „Книг битія“ Костомарову, хоч правда рішучо й не відкидає її. Позицію Куліша в братстві вияснює О. Гермайзе в розвідці „П. Куліш і М. Костомаров, як члени Кирило-Методіївського братства“ („Шевченко та його доба“, зб. 1. К. 1925, ст. 38—56), але ця студія торкається властиво не життя Куліша, а його ідеольоґії. Не може обминути Кулішів біоґраф і цінного вступу В. Міяковського до стільки разів згадуваного листування братчиків, виданого ним під наг. „Люди сорокових років“, та й саме це листування, з рр. 1845—47, має першорядне значіння для Кулішевого життеписця. Розуміється, мусить він заглянути й до специяльних студій про братство, що появилися в обговорюванім часі, як от нове видання розвідки В. Семевського, сконфіс-

кованої в своїм часі цензурою в „Русском Богатстві“, див. „Голос Минувшего“, Москва 1918, № 10—12; М. Возняка, „Кирило-Методіївське Братство“, Львів 1921, накладом Фонду „Учітеся“; З. Гуревича Молода Україна, Харків 1928. В працях Возняка й Гуревича читач знайде й докладну літературу про братство.

Нарешті про заслання Куліша по розгромі Кирило-Методіївців докладно говорять розвідки Ол. Дорошкевича й М. Павлушкова, принотовані вище, у рубриці „Матеріялів“.

50-ті роки у життю Куліша. Згадані дві розвідки вводять нас уже в 50-ті роки. Загальний огляд Кулішевого життя й діяльности в цім періоді знаходимо в інформативній статті О. Грушевської: З діяльности Куліша в 1850-х роках („Науковий Збірник за рік 1924“ — Записки Історичної Секції УАН., т. XIX, Київ, 1925, ст. 165—177). Авторка спиняється на літературних та етноґрафічних плянах Куліша в цих роках. Ширший інтерес задля багацтва нового матеріялу й думок має ціла низка студій і розвідок В. Петрова, присвячених саме 50-м рокам. Вони бо не тільки приносять ряд зґрупованих фактів, але й вияснюють ідеольоґію Куліша, погляди його на літературні й громадські справи. Йдучи хронольоґічним шляхом, треба насамперед відмітити статтю Петрова: Матеріяли до історії співробітництва Куліша в „Современникѣ“ Некрасова р. 1852—3 („Записки іст. філ.“ УАН., кн. XII, 1927, ст. 277—297), де докладно вияснена участь Кулиша в „Современнику“ й причина розриву його з редакцією. Пояснюється цей розрив не самими-но непорозуміннями матеріяльного характеру (що до гонорару), але й мотивами характеру соціяльно-громадського: Куліш був чужий „Современнику“, чужий міському різночинству, його тягнуло хуторянство.

Дуже цікаві й ті сторінки, де йде мова про писання Куліша в „Современнику“ та їх характер. В. Петров наводить відзиви критики ріжного табору на ці писання, оцінює їх сам і показує, як під впливом редакції переходить Куліш від наслідування — на той час уже застарілого — Вальтер-Скота до наслідування Діккенса, беручи його через Вальтер-Скота. Дальшим безпосереднім тягом студій є вчасніша розвідка того самого автора: Куліш — хуторянин (Теорія хуторянства і Баївщанський епізод 1853—1854), ibid. кн. IX, 1926, ст. 156—184. На тлі цих петербурзьких переживань, в умовах миколаївської реакції, розвивається й міцніє в Куліша ідея хуторянства — нудьга за селом, життям серед сільської природи, на хуторі, яке він ідеалізує й якому виспівує хвалу. Куліш кидає Петербурґ, їде на Україну, мандрує там сюди й туди, знову вертає до північної столиці й знову захоплюється міським життям, щоб по розриві з „Современником“ знову кинути Петербурґ і таки здійснити свою мрію — осісти на хуторі й зажити життям хуторянина. Автор докладно описує це життя й розчарування в ньому Куліша, котрий вкінці прокляв своє хутірське середовище. Крім опису настроїв невдалого хуторського фільософа автор дає й аналізу його соціяльного становища. З цею розвідкою лучиться знов инша: „Перебування Куліша на Україні влітку року 1856“ (У збірнику УАН. „Куліш“, К. 1927, ст. 73—101), в якій описано виїзд Куліша з Петербурґа через Москву на Україну, настрої, з якими покидав він північ,

його маршрут по Україні й відвідини друзів, як він провадив там свій час, його українські настрої, за листами до дружини (оцінку розвідки див. у рецензії В. Десняка, „Критика“ 1928, кн. 1, ст. 177). Четверта розвідка автора: Теорія „культурництва“ в Кулішевому листуванні р. 1856—7 („Записки іст. філ.“ УАН., кн. XV, 1927, ст. 146—165) основана на неопублікованім листуванню Куліша. Просліджує в ній Петров, як серед напруженої літературно-наукової праці в Петербурзі взимку 1856—57 р., серд тяжких громадсько-політичних умов (нечувана лють цензури) еволюціонує світогляд Куліша, погляди його на зміну цих умов, а вкупі з тим і погляди на українську справу: у нього повстає чисто-культурницька, аполітична ідеольоґія. Куліш стверджує й приймає ліквідацію державницької ідеї, ідеї політичної незалежности української нації. Відкидаючи політичну боротьбу за даних умов, висуває він антиполітичний і антидержавницький ідеал культурництва як ідеал національного ділання: не час, мовляв, махати шаблюкою, треба покладати надію на книжку. В переконанню, що за даних умов єдино-спасенна саме „просвітительська“ робота, Куліш і инших до неї закликав, і сам багато в тім напрямку працював, уважаючи себе найбільше до того покликаним. Сприймаючи дійсність такою, як вона була в сучасних йому російських умовах, він вірив у свої сили, в своє призначення зробити те, чого не зробили попередники й не зроблять наступники. Для нього — його час це час оновлення нації. І тому він не відкидає сучасности, не нехтує її, а навпаки вірить у неї й, щоб ствердити справу свого життя, оправдати його, реабілітує сучасність та дискредитує задля неї минуле. Вкінці у статті „Хуторянство та Европа“ („Життя й Революція“, 1926, кн. 7, ст. 71—79) виясняє Петров, за листами Куліша з-за кордону р. 1858-го, його тодішній світогляд. Настрої й думки, викликані мандрівкою по Европі, дуже нагадують давніші, описані в статті „Куліш хуторянин“. І це не дивно — адже був він наскрізь дрібновласницька натура. Й тому перше захоплення Европою зміняється розчаруванням та протиурбаністичними настроями. В Европі знову прокидається захоплення хуторянським життям. Ліквідаторство тріюмфує. Куліш — европеєць між хуторянами й хуторянин між европейцями. Інтересні в статті анальоґії між Кулішевими й Герценовими настроями й думками, викликаними европейською дійсністю, властиво життям великоміським.

Так, у ряді окремих моноґрафійок перейшов Петров майже всі 50-ті роки, оглянувши діла й думки славетного українського діяча в цім періоді його життя. На жаль не маємо робіт, що вияснювалиб так само докладно, всесторонно й влучно дальші етапи Кулішевого життя. Хіба пригадати ще раз уже нотовану працю Ол. Дорошкевича „Куліш і Милорадовичівна“, що відкриває перед нами досі незнаний інтимний бік тодішнього (1856—60 рр.) Кулішевого життя. Доповненням цеї праці можуть бути згадані вище листи Куліша до П. Глібової, що викривають другий черговий роман його (рр. 1860—62). На жаль це — як і ряд инших публікацій — не студії, а лише сировий матеріял, принотований уже в своїм місці. Поза тим маємо кілька праць, що охоплюють цілість Кулішевого життя, або намагаються схарактеризувати його світогляд в загальних рисах. Здебільшого це вже річи популярні й тому спини-

мося лише на найважніших із них, а решту зареєструємо для вжитку бібліоґрафів.

Суцільні біоґрафії й загальні характеристики Куліша. За обговорюваний час появилося три суцільні життєписи Куліша, в яких оглянено його життя й діяльність — всі популярного характеру — Д. Дорошенка, покійного М. Сумцова й Ів. Ткаченка. Найкраща й найбільша між ними це брошура Д. Дорошенка, що вийшла досі двома виданнями й викликала кілька прихильних рецензій: П. О. Куліш, його життя й літературно-громадська діяльність. Київ, 1918. Вид. т-ва „Просвіта", 8⁰, ст. 70 і в другім виданню: Пантелеймон Куліш. Українська Накладня, Київ—Ляйпціґ [1923], м. 8⁰, ст. 207 + 1 нен. Брошура складається з двох частин: в першій подано огляд життя й літературно-громадської праці, в другій огляд важніших літературних і наукових творів Куліша. Рецензії помістили: на 1-е видання: В. Дорошенко, „Вістник політики, літератури й життя", Відень, 1918, ч. 35—36, ст. 509—510, П. Зайцев, „Наше Мин.", Київ, 1918, кн. 1, ст. 190, В. Міяковський, „Літер.-Наук. Вістник", Київ, 1918, кн. 7—8, ст. 155—157, та М. Могилянський, „Книгар", ч. 11 (липень 1918), ст. 657; на 2-е П Б[огаць]кий, „Нова Україна", Прага 1923, кн. 11, ст. 247—248.

Брошура М. Сумцова: П. О. Куліш. Вид. газ. „Рідне Слово", Полтава, 1919, 8⁰, ст. 54 + 2 нен. — значно популярніша й коротша за Дорошенкову. Розуміється, вийшовши з-під пера заслуженого вченого, вона вже тим самим звертає нашу увагу, але замітна вона ще одним, а саме, не вільна від тих народницьких позвів з Кулішем, про які ми вище згадували. З цих позвів автор і починає, обговорюючи в 1-м вступнім розділі „Хитання Куліша". Далі вже йдуть, як і в Дорошенка, огляди життя (розд. 2-й) й заслуг Куліша (розд. 3-й). Брошура Ів. Ткаченка, П. Куліш. Критико-біографічний огляд. Книгоспілка, Харків, 1927, 8⁰, ст. 71 + 1 нен. стоїть посередині між ними. Написана вона спокійно, з очевидним бажанням оцінити діяльність Куліша обєктивно, з повною пошаною до його заслуг, але на жаль не вільна від помилок та недоглядів (пор. трохи може за гостру рецензію Є. Кирилюка в „Червоному Шляху" 1928, кн. 1, ст. 164—168).

Поза цими більшими брошурами маємо кілька зовсім популярних нарисів з загальними оглядами Кулішового життя й діяльности, здебільшого пересічних: О. Грушевського, П. Куліш (в журналі „Шлях", Київ, 1918, ч. 2, ст. 29—32); Д. Дорошенка, На громадській роботі. Вид. 2-е, Київ, 1918, ст. 32, м. 8⁰ (рец. В. Страшкевича в ч. 17 „Книгаря" за січень 1919 р., ст. 1065); П. Капельгородського, Нариси з історії укр. письменства. III. П. О. Куліш („Наше Слово", Полтава, 1928, ч. 5, ст. 25—30) — криклива статтейка на тему „Куліш — не наш", в якій автор, забувши час і обставини діяльности Куліша, забувши, що історичних діячів треба пізнавати, а не ставляти „к стенке", розправляється з ним з дешевим патосом уличного демаґоґа; Д. Лукіяновича, В двайцяті роковини смерти письменника-артиста, Календар „Просвіти" на 1918 р., Львів, 1917, ст. 126—139; В. Щепотієва, „Розмови про українських письменників". Вид. 2-е, Полтава. 1919, м. 8⁰ (див. ст. 98—110, розділ XIV, присвячений Кулішеві). Розуміється, не поминули Куліша й популярні курси історії

української літератури, яких вийшло за цей час чимало: О. Барвінського. Історія української літератури. ч. II, Львів, 1921. накладом Книгарні Наукового Товариства ім. Шевченка, пор. ст. 170—195; Ол. Дорошкевича, Підручник по історії української літератури. Книгоспілка. Вид. 1-е, Харків—Київ, 1924, ст. 99—103 (проза Куліша), ст. 174—177 (поезія), вид. 2-е і 3-е, Київ, 1927, ст. 95—99, 162—165; його-ж, Українська література. Підручна книга. Вид. 1-е, Держ. Вид. Київ, 1922 (на окладці 1923). ст. 189—202. Вид. 2-е, Книгоспілка. Київ, 1927, ст. 151—162; С. Єфремова, Історія українського письменства. Вид. 3-е. Київ, 1918, ст. 138 (етноґрафічні праці), 263—272 (літературні), його-ж, Історія українського письменства. Вид. 4-е, Українська Накладня, Київ—Ляйпціґ, т. I (1924), ст. 292—293 (етноґрафія), т. II, 1919, розд. X, ст. 51—63 (література); його ж, Коротка історія укр. письменства, вид. 1-е, „Криниці", Київ, 1918 і 2-е, „Дніпрові Пороги", Берлін 1924, ст. 150—152; пор. також уступ про Куліша в його статті „Новая украинская литература", збірник „Отечество", Спб. 1916, ст. 221—222: В. Коряка, Українська література, Харків, 1928, Держ. Вид., ст. 100—103; В. Радзикевича, Короткий курс історії укр. письменства, Львів, 1922, Накл. Укр. Книгарні й Антикварні, ст. 115—118; Дм. Рудика, Короткий огляд укр. письменства, Умань, 1920, пор. ст. 108; М. Сулими, Історія укр. письменства. Конспект. Харків, 1923, Держ. Вид, ст. 18—19.

Розуміється, всі ці популярні нариси не ставляють собі дослідницьких завдань, а мають виключно інформативні цілі й тому для дослідника не мають значіння. Цікаві вони хіба з того боку, як ті чи инші наші письменники дивляться на Куліша й оцінюють його діяльність. Найцікавішими серед щойно вичислених нарисів є безперечно, при всій їх побіжности, нариси Ол. Дорошкевича, котрі намагаються висвітлити постать Куліша, виходячи з його суспільного становища. Уступ про Куліша в книжці Коряка натомість розчаровує читача. Найкраще на мій погляд вдався — як на підручник — Дорошкевичів нарис у його „Українській літературі". Де з чим одначе годі згодитися, як от з поглядом, що ліричні поезії Куліша „не мають поетичного значіння". Аджеж саме пізніші найцікавіші з боку поетичної форми, далеко цікавіші, як „Досвітки". Та автор видко й сам відчув, що переборщив, і трохи обмежив цей надто неґативний відзив, додавши в 2-м виданні своєї книги „тривкого". Гарно написаний нарис акад. Єфремова, на жаль, має надто публіцистичний характер з присмаком „позвів", у протилежність до О. Барвінського, що пише з спокоєм правдивого літописця.

Поза цим можна відмітити ще пару загальних характеристик, присвячених Кулішеві, — теж популярного характеру, як от Ю. Охримовича (розділ про Куліша в його „Короткому нарисі розвитку української національно-політичної думки в XIX ст.", ч. I. Київ, 1918, вид. „Серп і Молот", пор. ст. 89—93; цей нарис вийшов 2-м виданням у Львові в 1922 р. під зміненим наголовком: „Розвиток української національно-політичної думки". „Новітня Бібліотека". Про Куліша тут див. ст. 72—76); П. Стебницького, „Культурно-громадська праця П. О. Куліша" — чисто інформативна стаття (в ч. 23—24 „Книгаря" за липень—серпень 1919 р., ст. 1515—1530); С. Томашівського,

„Куліш і українська національна ідея“ — нарис регабілітаційного характеру (у збірці „Під колесами історії“, Берлін, 1922, що склалася з статтей, друкованих у газеті „Українське Слово“), та Б. Лепкого — в його передмові до II-го тому „Творів“ у виданню „Українського Слова“, Берлін, 1923 (пор. ст. 5—12). Автор спиняється на хитаннях Куліша й причинах їх.

На ширшу міру закроєна цікава й добре з літературного боку написана характеристика Куліша в нарисі акад. С. Єфремова: Без синтезу. До життьової драми Куліша („Записки іст. філ.“ УАН., кн. IV, 1924, ст. 58—79). Призначена до чергової книжки „Нашого Минулого“ й навіть уже складена, вона не побачила в свій час світу через знищення книжки в огні революції. (Слід цього призначення полишився в статті, пор. ст. 68). Та при всій літературній вартости характеристики вона нас не вдоволяє. Характеризуючи неґативні сторони Кулішевої діяльности, автор виходить не з факту його приналежности до тої чи иншої суспільної верстви, а намагається витолкувати всі суперечности й хитання Куліша притаманною рисою його вдачі: браком синтезу, але сама ця риса, як що її й допустити, лишається без витолкування: звідкіля вона в нього, де її коріння (гостру рецензію на цей нарис умістив В. Десняк у „Критиці“ 1928, кн. 1, ст. 176). Значно більше переконують нас спроби витолкувати хитання Куліша його суспільним становищем, яке мусіло так чи інакше вплинути й на психольоґію його. З цього погляду на нашу особливу увагу заслугують дві розвідки, які саме з такого боку намагаються висвітлити Кулішеву постать: О. Гермайзе, П. Куліш і М. Костомаров, як члени Кирило-Методіївського братства („Шевченко та його доба“, зб. 1, 1925, ст. 38—56) та акад. М. Грушевського, В тридцяті роковини Куліша. Соціяльно-традиційні підоснови Кулішевої творчости („Україна“ 1927, кн. 1—2, ст. 9—38). Гермайзе показує нам картину політичного мислення ріжних соціяльних ґруп у братстві і з цього погляду пробує дати аналізу ріжних напрямків у ньому, представлених такими чоловими його членами, як Куліш, Шевченко й Костомаров. Куліш, за Гермайзе, це представник збіднілого дворянства, революціонер Шевченко його антипод, а Костомаров — здеклясований інтеліґент — хитається між ними. Ширша характеристика Куліша й Костомарова з цього погляду й становить зміст розвідки. Акад. М. Грушевський у своїй прецікавій статті викриває ту ідеольоґічну клясову нитку, яка переходить через цілу Кулішеву діяльність, не вважаючи на всі її екстратури: ідеольоґію „статочних кармазинів“-хуторян, на взір Самовидця, яку Куліш узявся продовжувати в 2-й половині XIX в. Отже найновіші досліди значно обмежують колишні погляди на стрибання Кулішеві, викриваючи в його світогляді й діяльности певну сталу лінію, певну ідеольоґічну послідовність.

III. Студії над творчістю Куліша.

1. Куліш — прозаїк.

Щоб зрозуміти основи й характер Кулішевої творчости — прозової й поетичної, погляди його на завдання письменника в царині

мистецькій, впливи на нього сучасних йому літературних напрямів, треба конечно з увагою перечитати цінні праці В. Петрова. Я маю на увазі саме отсі розвідки згаданого автора: Куліш і Шевченко, Матеріяли до співробітництва Куліша в „Современнику“, Куліш—хуторянин, Теорія культурництва, Матеріяли до приятелювання Куліша й Шевченка та Хуторянство й Европа. Докладніше зреферовані вони вище. В цих розвідках читач знайде не одно влучне спостереження, не одну слушну увагу, що дадуть йому ключ до зрозуміння взагалі мистецької творчости Куліша, її характеру й напряму. Але крім цього можна відмітити й кілька спеціяльних праць, присвячених саме мистецькій прозі Куліша. Передовсім слід тут згадати основну студію Б. Неймана: Куліш і Вальтер Скот (у збірнику УАН. „Куліш“, ст. 127—156). Куліш був під непереможним впливом Вальтер-Скота і тому давно вже годилося присвятити цій темі окрему розвідку. Тепер цю прогалину в студіях над Кулішем заповнила нарешті вищезгадана, дуже змістовна праця Б. Неймана, в якій вияснив автор: 1) популярність і вплив шотляндського романіста в російськім письменстві не лише 20—30 рр. XIX в., а й пізніше — в 40—50 рр., коли цей вплив не був уже останнім криком моди, далі 2) відбиття впливу Вальтер-Скота в низці історичних повістей на українські теми, 3) знайомість Куліша з Вальтер-Скотовими творами й захоплення його ними: Куліш цінив Вальтер-Скота як знавця серця, маляра звичаїв і пристрастей людських, а вкінці: 4) вплив ідей Вальтер-Скота й конструкції його творів та характерів його героїв на творчість Куліша.

На тему Вальтер-Скотового впливу на Куліша маємо й другу статтю, а саме вступ В. Петрова „Вальтер-Скотівська повість з української минувшини“ у згаданім вище українськім перекладі „Михайла Чарнишенка“ (ст. 5—35). В ній В. Петров докладно розглядає цю Кулішеву повість, її тему й композицію, викриває ідеольоґію автора (проповідь ліквідації козакофільства), зазначує звязок із иншою повістю Куліша — „Чорною Радою“ й відзначає впливи В. Скота, а також Гоголя. Автор добре викриває той шлях, яким ішов у „Чарнишенку“ Куліш — шлях тодішньої романтичної поетики. Варто відмітити характеристику Петрова, яку дає він Кулішеві: на його погляд був це ріжночинець, що хитався між селянством і дворянством — не розірвав із дрібновласницьким середовищем і не звязався з міським ріжночинством. (Рецензії на видання, а з'окрема на вступну статтю дали: Є. Кирилюк у „Червоному Шляху“ 1928, кн. 8, ст. 196—200 та І. Оришкевич у „Життю й Революції“ 1928, кн. 5, ст. 186—187).

Уваги про „Михайла Чарнишенка“ див. ще в статті О. Грушевського, Історичні студії П. О. Куліша. „Літ.-Наук. Вістник“, Київ 1919, кн. 7—8, пор. ст. 81—84.

Другий твір Куліша, що викликав окремі статті, це „Чорна Рада“. Насамперед годиться згадати вступ Б. Лепкого до цього роману у виданню „Українського Слова“ 1922 р., По короткім життєпису Куліша подає автор (ст. 14—26) зміст роману, голоси критики про нього й свої власні уваги, а вкінці бібліоґрафію. Київське видання роману („Книгоспілки“) відкриває широка й інтересна стаття О. Гермайзе. Тут подав автор ширшу характеристику часу, про який мова

в романі, показав відбиття його в романі, висвітлив соціяльні симпатії Куліша й погляд його на минуле України та подав ґенезу сюжету. Літературної характеристики „Чорної Ради“ стаття Гермайзе не торкається. На це видання маємо дві рецензії (обидві на 1-е видання): М. Зерова у „Життю й Революції“, 1925, кн. 10, ст. 109 й М. Могилянського в „Червоному Шляху“ 1926, кн. 1, ст. 264—265.

Третю статтю про „Чорну Раду“ дав В. Петров: „Чорна Рада“, як роман соціяльний („Література“, зб. 1-й, УАН. 1928, ст. 29—37). Є це останній розділ із розвідки автора про „Чорну Раду“. Автор доказує в нім, що „Чорна Рада“ передовсім роман соціяльний, картина боротьби станів. Романічна тематика в ній виростає в тематику широких соціяльних проблем. Куліш сам так дивився на свій роман. Торкається Петров і твердження Куліша, що мета „Чорної Ради“ — це необхідність зеднання України з Московщиною. Це — каже автор — був тільки арґумент про цензуру, що дуже добре розуміли ще в 50-их роках.

Вкінці інформативну статтю загального характеру про „Повісті Куліша з середини 1850-их років“ дав Ол. Грушевський („Україна“, 1927, кн. 1—2, ст. 66—75). Розглянувши ці повісти, автор приходить до висновку, що вони творять окрему ґрупу, значно відріжняючися від пізніших, з кінця 50-их і початку 60-их років.

2. Куліш — поет.

Загальну характеристику поетичної творчости Куліша знаходимо в коротенькій статті А. Ніковського, Ліра П. Куліша (у ч. 23—24 „Книгаря“ за липень — серпень 1919 р., ст. 1537—1544). Автор не високо ставляє Куліша як поета, але признає його значіння в історії української літератури: він мав своїх читачів і свою школу. Стаття надто побіжна й не освітлена прикладами. Такуж коротеньку характеристику Кулішевої поезії маємо і у вступі Б. Лепкого до 2-го томику „Творів“, вид. „Українського Слова“ 1923 р. Далеко ширший і інтересніший огляд Кулішевої поетичної творчости дає у своїм цінні́м вступі до свого вибору „Поезій“ Куліша у виданню „Книгоспілки“ 1927 р. М. Зеров: „Поетична діяльність Куліша“ (пор. ст. V—LXIV). Тут пояснює він причини несправедливого відношення до Куліша критики, змальовує розвиток Кулішевої поетичної творчости й оцінює й значіння в історії української літератури (пор. рецензію В. Дорошенка, „Літ. Науковий Вістник“, Львів 1927, кн. 4, ст. 377—379). Друга, варта нашої уваги стаття, це Ів. Теліги „Пушкинська тематика у Куліша“ („Червоний Шлях“ 1928, кн. 8, ст. 97—110). Автор, відмітивши захоплення Куліша Пушкиним, простежує вплив на нього Пушкинової тематики. Завдання статті виснити ті шляхи, якими Куліш прийшов до Пушкинової тематики, та ті засоби, якими користувався він, переймаючи її. Сліди Пушкинового впливу бачимо вже у „Хуторній Поезії“, а головно проявився він у „Дзвоні“. Шлях, яким ішов Куліш до Пушкинових тем, подвійний: від своїх тем до Пушкина й від Пушкина до свого трактування його теми.

Вкінці у цім же відділі принотуємо й інтересну студію дра В. Щурата, Фільософічна основа творчости Куліша, Львів 1922, 16°, ст. 132,

що склалася з статтей, друк. у фейлетонах „Громадського Вістника“ за червень—липень, бо хоча вона має й ширше значіння, але опирається виключно на поетичних творах Куліша (Магомет і Хадиза, Маруся Богуславка, Байда). Др. Щурат доводить, що Куліш був пантеістом і вияснює ніби-хитливість Кулішевого світогляду (його відношення до релігії, до культури, державности) саме з погляду пантеістичної фільософії Спінози, про виразну знайомість з котрою свідчить його „Зазивний лист“. Як Куліш познайомився з цею фільософією, виказує дослідник при помочі дуже дотепної літературної аналізи. А саме, великий вплив на літературні погляди Куліша, на думку дра Щурата, мав професор київського університету В. Красов, що вийшов з гуртка Станкевича. Під впливом Красова зацікавився Куліш Байроном, через Байрона Шеллі, а від Шеллі дійшов до Спінози, бо обидва анґлійські поети були під впливом цього фільософа, надто Шеллі. Але Красов тільки наштовхнув Куліша на цю дорогу, а ще більше спрямував на неї гурток М. Ґрабовського. І автор простежує далі ці польські впливи (самого Ґрабовського, Polski Chrystusowej Круліковського, з якою познайомився Куліш у згаданому гуртку, та поезії Словацького, що стояв під впливом Шеллі). Прихильну рецензію на студію дра Щурата умістив А. Коваліський у „Червоному Шляху“ 1924 р., кн. 11—12, ст. 298—299.

Але ще один вплив на релігійні думки Куліша вказує др. Щурат, а саме — Дрепера, див. його фелетони „Куліш і Дрепер“ („Діло“, 1928, чч. 172 і 173). Перебуваючи у Львові в 1882 р., мав Куліш намір видати між иншим і Дреперову „Боротьбу віри з наукою“ в українському перекладі. Що цею працею він цікавився й студіював її, свідчить уже цитата з неї на вступі до поеми „Магомет і Хадиза“. Другим слідом такого зацікавлення є Кулішеві уваги на примірнику польського перекладу Дреперової книжки, який колись Куліш подарував А. Юркевичеві, у котрого жив, перебуваючи у Львові (про цей дарунок є вказівки в одному з Кулішевих листів до Юркевича), а який вкінці припадком дістався в руки дра Щурата. Ця знахідка й спонукала його пошукати слідів читання Дрепера в творах Куліша. В результаті маємо статтю, де на прикладах із „Хуторної Поезії“, „Марусі Богуславки“, „Драматичної Трильоґії“ та „Магомета й Хадизи“ й виказані такі сліди.

Про поодинокі поетичні твори Куліша маємо дві праці, а саме О. Дорошкевича, Куліш героєм роману й акад. М. Грушевського, Перша редакція „Иродової мороки“, принотовані вже вище. Перша розвідка присвячена невідомому автобіоґрафічному роману Кулішевому „Евгений Онегин нашего времени“, в якім змальовані події 1843—47 рр. Автор переходить зміст роману, висвітлюючи його прикладами з біоґрафії Куліша, при чім послугується й недрукованими матеріялами. Роман цікавий як знадібок до пізнання психіки Куліша. Утилітарна ціль роману — приподобатися ІІІ-му відділові. Літературні впливи — передовсім Пушкин, далі Міцкевич. В своїй замітці М. Грушевський подає історію Кулішевої песи й характеристику її як літературного твору взагалі та зазначає її місце в творчости Куліша. Поза тим можна ще відмітити уступ присвячений Кулішевій поемі „Грицько Сковорода“ в статті М. Плевака „Сковорода в світлі художньої літератури“ („Книга“, Харків 1923, ч. 1, ст. 11—14) та уваги О. Грушевського про „Україну“

в статті „Історичні студії П. О. Куліша“ (Літ. Наук. Вістник, 1919, кн. 7—9, ст. 84 - 86).

3. Куліш — перекладчик.

Докладну студію про „Кулішеві переклади драм Шекспіра“ подає др. Я. Гординський у отсім томі наших „Записок“ (ст. 55—164). Деякі уваги М. Вороного до перекладу траґедії „Ромео й Джулієта“ знаходимо при кінці принотованого вище її харківського видання цього року. Відзив В. Горленка про Кулішів переклад „Короля Ліра“ знайдемо в одному листі його до П. Мирного (див. Є. Рудинська, Листи В. Горленка до П. Мирного, Київ 1928, Збірник іст. філ. відділу УАН, № 60, ст. 34 і 36). Про „Поетичні переклади П. О. Кулішем Св. Письма“ говорить Н. Сагарда у присвяченому Кулішеві ч. 23—24 „Книгаря“ (ст. 1543—1554). Оглянувши віршовані переклади Куліша з біблії, автор приходить до висновку, що й найкращі з них мало додадуть квіток до його поетичного вінка. Мають вони більше біоґрафічну вартість, додаючи нові риси до образу Куліша. Той же автор у тім самім журналі спинився коротенько й на прозових перекладах Куліша з Св. Письма, подаючи про них відомости чисто інформативного характеру (пор. його статтю „Переклади Св. Письма на українську мову в XIX і XX в.“, „Книгарь“, ч. 21 за травень 1919, де про Кулішеві переклади мова на ст. 1344—1346). Про Кулішеві переклади з біблії говорить і В. Крижанівський у своїй брошурі: Библія на украинском языкѣ, Київ 1917, але я її не бачив.

4. Куліш — літературний критик.

Солідної наукової розвідки на цю тему не маємо й досі. За останні літа появилося кілька дрібних статтей або уступів, але всі вони мають чисто інформативний характер, переповідаючи основні думки Кулішевих критичних нарисів, не входячи в саму суть їх і не ставляючи їх у звязок із сучасною Кулішеві чужинецькою критикою — европейською, а передовсім — російською.

Такий характер має перша за хронольоґічним порядком стаття С. Єфремова: Біля початків української критики. Куліш — як літературний критик (ч. 23—24 „Книгаря“, присвячене Кулішеві, ст. 1529—1538). Уступ про Куліша в праці Л. Білецького: Основи літературно-наукової критики. Т. І. Вид. Укр. Громадського Видавн. Фонду, Прага, 1925 (ст. 54—61) кращий за попередню статтю хіба тільки тим, що мимохідь згадує, що „поет свою теорію розвиває на підставі романтичної теорії (ст. 57). Так само нічого поза саму інформацію не дає й праця, спеціяльно присвячена українській критиці (взагалі слаба) — А. Ковалівського: З історії української критики. Держ. Вид. Харків, 1926, 8⁰ (про критику Куліша див. ст. 11—13, уривки з його критичних статтей — ст. 17—30). Нічого цікавого й вартого уваги не знаходимо і в уступі „Куліш як критик“ у підручнику А. Шамрая: Українська література. Стислий огляд. Вид. „Рух“ (пор. вид. 1-е 1927, ст. 197—198, вид. 2-е 1928, ст. 205—207).

Отже й тут доводиться відіслати читача до нераз уже згадуваних глибоко-інтересних і вельми інструктивних розвідок В. Петрова,

в яких знайдемо й дещо цікаве й для зрозуміння підстав Кулішевої критики. Це мабуть єдиний у нас дослідник, що потрапив би дати відповідний нарис про Куліша як критика.

5. Куліш — історик.

Про історичні праці й історіософічні погляди Куліша маємо теж кілька нарисів, але й вони здебільшого не виходять поза межі сухої інформації, звичайного огляду історичних занять Куліша, не вдаючися в глибшу їх оцінку. Виїмком із них є безперечно згадана вже вище стаття акад. М. Грушевського „В тридцяті роковини Куліша“ (Україна 1927, кн. 1—2). Давши взагалі блискучу характеристику Куліша, автор, як історик, уважно спиняється в цій статті над історичними працями Куліша, спеціяльно над „Історією возсоединенія Руси“, докладно вияснюючи Кулішеві історичні погляди та їх еволюцію, а також причини розходження його з українським громадянством. Варто зазначити ще й короткий огляд праць Куліша про Хмельницького й Хмельниччину у VIII-му томі „Історії України-Руси“ акад. М. Грушевського (пор. ст. 219, т. VIII, ч. 2, вид. 2-е, Київ-Відень, 1922). Поза тим маємо ряд загальних оглядів інформативного характеру: коротку характеристику поглядів Куліша на козаччину й взагалі польсько-українські відносини XVI—XVII вв. М. Василенка в його „Очерках по исторіи Западной Руси и Украины“ (Київ, 1916, пор. ст. 437—461); В. Романовського, Куліш і його праці по історії України („Книгарь“, ч. 27 за листопад 1919, ст. 1801—1808), де по короткім огляді праці й заслуг Куліша на полі української історії, автор, зазначивши неґативні сторони історіоґрафічної діяльности Куліша, вичисляє й підносить з признанням і його безперечні заслуги, не оцінені як слід у свій час; Д. Дорошенка, уступ про Куліша в його „Огляді української історіоґрафії“, Прага, 1923, 8°, ст. 105—114 і в статті „Die Entwicklung der ukrainischen Geschichtsidee vom Ende des 18. Jahrhunderts bis zur Gegenwart“ (див. „Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven“, N. F. Bd. IV, H. III, Breslau 1928, ст. 373—374); І. Крипякевича, Українська історіоґрафія XV—XVIII в. (помилково замість XIX—XX), літоґрафований курс (ч. 1-а), що вийшов накладом Фільософічної Громади, Львів 1923, 4° (ст. 50—60, інформативний огляд з численними виписками), та Д. Багалія, Нарис історії України на соціяльно-економічному ґрунті, Т. І, Київ 1928, Збірник іст. філ. УАН, N 72, де на ст. 26—27 коротко зясовані Кулішеві історичні погляди. Нарешті раннім історичним писанням Куліша — до катастрофи 1847 р. — присвячена популярна стаття Ол. Грушевського „Літ.-Наук. Вістник“, Київ, 1919, кн. 7—9, ст. 77—93. Згадавши про перші наукові інтереси Куліша, автор довше спиняється на отсих його писаннях: Михайло Чарнишенко, Україна, Повѣсть об украинском народѣ, а вкінці відмічає поглиблення критицизму в Куліша під впливом Бодянського.

6. Куліш — етноґраф.

На цю тему маємо тільки дві коротенькі статті акад. А. Лободи: „П. О. Куліш — етноґраф“ („Книгарь“, ч. 23—24 за липень - серпень 1919, ст. 1555—1564) і До літературної історії Кулішевих „Записок

о Южной Руси“ („Записки іст. філ.“ УАН., кн. 2—3, 1923, ст. 111—115). В першій автор спочатку говорить взагалі про етноґрафічні збірки Куліша та про вплив народньої творчости на Кулішеву, далі спиняється над „Записками о Ю. Руси“, подаючи їх характеристику як наукових матеріялів і як джерел для пізнання Кулішевої психольоґії. Друга присвячена спеціяльно „Запискам о Ю. Руси“ й ширше розвиває та удоводнює сказане про них у першій. Зіставивши ті етноґрафічні матеріяли, що їх Куліш друкував у 1847 р. в московських „Чтеніях“, з ідентичними, уміщеними в „Записках о Ю. Р.“, акад. Лобода знайшов у них чималі відміни: 1) Зміни в мові й правопису, незалежно від уживання тої чи иншої азбуки: в „Чтеніях“ Куліш дбав за діялектичні відміни, в „Записках“ усе підводив під літературну мову, 2) крім змін у мові є зміни й у змісті: переміни, переставлення й пропуски слів, або й пропуски чи додатки цілих виразів і уступів, 3) зміни цілих виразів і уступів. Вислід: тексти „Записок“ далекі від принятої в науці етноґрафічної точности.

7. Куліш — педаґоґ.

Крім згаданих вище матеріялів до цеї сторони Кулішевої діяльности, що їх опублікував М. Стороженко, маємо й дві спеціяльні замітки: Ів. Ткаченка, П. О. Куліш педаґоґом („Радянська Освіта“, Харків, 1927, ч. 4, ст. 54—57), де розповіджено про учителювання Куліша, його „Граматку“ й статті на педаґоґічні теми в „Основі“ й „Правді“, та В. Міяковського, З просвітньої діяльности П. Куліша („Літературно-Науковий Вістник“ 1919, кн. 7—9, ст. 93—107), в котрій мова спеціяльно про „Граматку“.

8. Куліш — редактор і видавець.

Про працю Куліша, як редактора й видавця, інформують нас три статті: П. Руліна, П. О. Куліш як дослідник і критик М. В. Гоголя („Книгар“, ч. 23—24, 1919 р., ст. 1563—1574), В. Міяковського, Куліш і Квітка, „Наше Минуле“ 1918, кн. 2, ст. 26—31 та М. Возняка, Куліш як редактор „Причепи“ Левицького (у отсім томі „Записок“, ст. 1—54). Перші два автори докладно оповідають про велику, мозольну та дбайливу працю, яку виконав Куліш, підготовляючи до друку твори українських повістярів. Поза тим спиняються вони й на Кулішевих поглядах на Гоголя й Квітку. М. Возняк докладно, на прикладах виказує, як поправляв Куліш повість Левицького, прилагоджуючи її до друку в „Правді“ 1869 р., наводячи всі поправки в мові, правопису, в стилі — скреслення й вставки, які поробив він у „Причепі“.

9. Зовнішні обставини Кулішевої роботи.

В звязку з літературною роботою Куліша варто згадати й за ті зовнішні обставини, в яких йому доводилося її провадити, а саме за цензурні утиски, що їх він зазнавав. На цю тему маємо спеціяльну статтю В. Міяковського, Куліш і цензура („Наше Минуле“ 1918, кн. 2, ст. 99—106), яка розповідає про ті цензурні митарства, що їх мусів витерпіти Куліш у рр. 1840—60, від „Повѣсти об украинском народѣ“ до „Хмельнищини“. Нарешті про „Звільнення Куліша з-під цензури III Отделения“ інформує нас М. Бужинський („Україна“, 1926,

кн. 1, ст. 71). З архіву 1-ої полтавської хлопячої ґімназії автор публікує обіжник канцелярії Міністра Нар. Просвіти з 26. IV. 1856 про звільнення Куліша від обовязку подавати свої твори на цензуру 3-го відділу. Відтепер їх мала розглядати звичайна цензура, але з найбільшою увагою.

10. Культ Куліша.

Тут можна принотувати таке: передовсім замітку П. К., Продаж музею П. Куліша („Рада“, Київ 1914, ч. 5 з 8. I) та допис Хв. Коломийченка, Музей імени П. Куліша загинув („Діло і Нове Слово“, Львів 1914, ч. 11 з 13. I) — про ліцитацію Кулішевих памяток, далі допис Присутнього, З Кулішевої могили („Нова Рада“, Київ 1918, ч. 155 з 3. IX, ст. 4) про свято Куліша в Мотронівці, й пригадку К. Лавриновича, Мотронівка — Кулішівка („Глобус“, Київ, 1928, ч. 17, ст. 264—265), де мова йде про садибу й музей Куліша.

Оттак переглянули ми всю літературу про Куліша, що появилася за останні пятьнацять літ. І цей перегляд навіч показує нам, що основи для Кулішезнавства вже положено. Очевидно, не ввесь переглянений матеріял одної ціни, є між ним і річи малої вартости, цікаві хіба для бібліоґрафа, але всеж завдяки багатьом студіям, головно акад. М. Грушевського, О. Дорошкевича, М. Зерова й В. Петрова, та завдяки виданню цінного архівного матеріялу загадкова Кулішева постать в значній мірі вже розяснена й таким чином улегшена праця дальших дослідників, перед якими стоїть нелегке завдання всебічного змальовання цеї постаті. Але розуміється все це тільки початки. Не всі бо сторони життя й діяльности Куліша висвітлені в оглянених розвідках до найменших подробиць, не всі шляхи й ділянки його творчости вивчені однаково повно й докладно, деякі ледві зачеплені, а не одна й цілком ще не торкнена. Треба одначе сподіватися, що так гарно започатковане вивчення Куліша не спиниться на оглянених працях, а розвиваючися далі, дасть нам невдовзі суцільний образ славетного діяча нашого новітнього відродження.

PUBLIKATIONEN

der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg

Čarnećkyj-Gasse, 26

(in ukrainischer Sprache).

Mitteilungen der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften, bis jetzt erschienen Bde I—CXLIX (Geschichte, Archäologie, Ethnographie, Sprache und Literaturgeschichte, besonders der Ukraine). (B. I—XX vergriffen; Bd. XCIX—C erscheinen später).

Publikationen der Sektionen und Kommissionen der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften:

A. Die historisch-philosophische Sektion publizierte bis jetzt:

1. 16 Bände ihrer Beiträge (Zbirnyk istoryčno-filosofičnoi sekcii).
   Bd. I: M. Hruševśkyj, Geschichte der Ukraine. T. I (bis Anfang des XI Jahrh.).
   Bd. II: M. Hruševśkyj, Geschichte der Ukraine. T. II (bis Mitte des XIII Jahrh.).
   Bd. III—IV: M. Hruševśkyj, Geschichte der Ukraine. T. III (bis zum J. 1340).
   Bd. V: Materialien zur Kulturgeschichte Galiziens im XVIII—XIX Jahrh.
   Bd. VI—VII: M. Hruševśkyj, Geschichte der Ukraine. T. IV (bis zum J. 1569).
   Bd. VIII—XI: M Hruševśkyj, Geschichte der Ukraine. T. V (Verfassung und soziale Verhältnisse in XIV—XVII Jahrh.).
   Bd. X—XI: M. Hruševśkyj, Geschichte der Ukraine. T. VI (Oekonomische, kulturelle und nationale Verhältnisse in XIV—XVII Jahrh.).
   Bd. XII—XIII: M. Hruševśkyj, Geschichte der Ukraine. T. VII (Ukrainische Kosaken bis zum J. 1625).
   Bd. XIV: M. Hruševśkyj, Geschichte der Ukraine, Bd. VIII, I Teil
   Bd. XV. Bohdan Barwińskyj: Dr. Jul. Celevyč.
   Bd. XVI: Al. Novyćkyj, Taras Ševčenko als Maler.
2. Ukrainisches Archiv, bis jetz 15 Bde (I—XV)

B. Die philologische Sektion publizierte bis jetzt 21 Bde ihrer Beiträge (Zbirnyk filologičnoi sekcii).

Ukrainische Bibliothek. Bd I—VIII.

C. Die mathematisch-naturwissenschaftlich-medizinische Sektion publizierte bis jetzt 27 Bände ihrer Sammelschrift (Zbirnyk). (Band XX erscheint später).

D. Die Archaeographische Kommission publizierte bis jetzt folgende Werke:

1. Quellen zur Geschichte der Ukraine.
   Bd. I: M. Hruševśkyj, Lustrationen der königlichen Domänen in den Bezirken von Halyč und Peremyšl vom J 1565—66.
   Bd. II: M. Hruševśkyj, Lustrationen der königl. Domänen in den Bezirken von Peremyšl und Sanok im J. 1565.
   Bd. III: M. Hruševśkyj, Lustrationen der königl. Domänen in den Bezirken von Cholm, Bels und Lemberg im J. 1564—5.
   Bd. IV—V: St. Tomašivśkyj, Galizische Akten und Annalen aus den J. 1648—1649.
   Bd. VI: St. Tomašivśkyj, Galizische Chroniken 1648—1657.

Bd. VII: M. Hruševśkyj, Lustrationen vom J. 1570.
Bd. VIII: Iv. Krypjakevyč, Akten zur Geschichte der ukr. Kosaken 1513—1630.
Bd. XII: Dr. M. Korduba, Akten zur Geschichte der ukr. Kosaken 1648—1657.
Bd. XVI, 1: St. Tomašivśkyj, Vatikanische Materialien zur Geschichte der Ukraine 1648—1657.
Bd. XXII: Journal von J. Markovyč. (1735—1740).

2. Denkmäler der ukrainischen Sprache und Literatur. Bd. I—VII.
3. Kotljarevśkyj, Die travestierte Aeneïs, Abdruck der ersten Ausgabe vom J. 1798.
4. Akten-Sammlung zur Geschichte der sozial-politischen und ökonomischen Verhältnisse der West-Ukraine.
5. Ševčenko, Kobzarj, Facsimile der ersten Ausgabe vom 1840.

E. Statistische Kommission publiziert:

1. Studien aus dem Gebiete der Sozialwissenschaften und der Statistik, bis jetzt 4 Bde.

F. Juridische Kommission publizierte bis jetzt:

1. Juridische Zeitschrift, bis jetzt 10 Bde.
2. Juridische und ökonomische Zeitschrift, bis jetzt 10 Bde.
3. Juridische Bibliothek, bis jetzt 4 Bde.
4. Beiträge der juridischen Kommission (Zbirnyk prawnyczoi komisii) Bd. 2.

G. Ethnographische Kommission publizierte:

1. Ethnographische Sammlung (Etnografičnyj Zbirnyk); bis jetzt erschienen 38 Bände. (Band XX erscheint später).
2. Materialien zur ukrainischen Ethnologie; bis jetzt erschienen 20 Bände.

H. Bibliographische Kommission publiziert:

Beiträge zur ukrainischen Bibliographie, bis jetzt 5 Bde.

I. Kommission für klassische Philologie publiziert:

Arbeiten, bis jetzt 1 H. (in lateinischer Sprache).

J. Physiographische Kommission publiziert:

Sammelschrift der Kommission, bis jetzt 2 H.

K. Sitzungsberichte der mathematisch-naturwissenschaftlich-ärztlichen Sektion (in deutscher Sprache), bis jetzt 9 Hefte.

L. Bibliotek und Museum:

Alt-Ukraine (Stara Ukraina) 1924, 1925. 24 Hefte.

Chronik der Gesellschaft, enthält Berichte über Tätigkeit der Gesellschaft, sowie der Sektionen und Kommissionen derselben. Bis jetzt erschienen N. 1—68 ukrainisch und 1—59 deutsch.

Diese und andere Publikationen der Gesellschaft sind in der Buchhandlung der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg, Ringplatz, Nr. 10 vorrätig.